

Dr SLAVKO VUKČEVIĆ

BORBE I OTPORI U OKUPIRANIM GRADOVIMA JUGOSLAVIJE

ПРЕД У БОРБУ! ПРЕД ОКУПАТОРИМА!
СЕМЕЈНО ИЗДАЈНИКЕ!

V O J N O I S T O R I J S K I I N S T I T U T

Odgovorni urednik
Pukovnik dr UROŠ KOSTIĆ

Recenzenti
General-potpukovnik METODIJE KOTEVSKI
Pukovnik mr JOVAN VUJOSEVIĆ

IZDAJE
VOJNOISTORIJSKI INSTITUT

Dr SLAVKO VUKČEVIĆ

**BORBE I OTPORI
U OKUPIRANIM
GRADOVIMA
JUGOSLAVIJE**

1941-1945.

B E O G R A D
1985.

Na tematici ove knjige autor Slavko Vukčević je 28. januara 1985. odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom »BORBE I OTPORI U OKUPIRANIM GRADOVIMA JUGOSLAVIJE 1941—1945«, na Filozofskom fakultetu Univerziteta »Kril i Metodij« u Skoplju, pred komisijom u sastavu: akademik dr Mihailo Apostolski, dr Hristo Andonov Poljanski, red. profesor, dr Branko Petranović, red. profesor Univerziteta u Beogradu, dr Vlado Ivanovski, naučni savjetnik, i dr Voislav Kuševski, red. profesor.

UVOD

Otpor i borbe u okupiranim gradovima Jugoslavije u poslijeratnom periodu su manje istraživani i obrađivani od stvarnog značaja ovih komponenata oslobođilačkog rata i revolucije 1941 — 1945. godine. Otuda i proizlazi velika potreba za studijom koja bi potpunije osvijetlila ovu problematiku oslobođilačkog pokreta. S obzirom na činjenicu da su okupatorske snage u gradovima bile najjače u živoj sili i tehničkim sredstvima, da su imale gotovo potpunu kontrolu u ovim političkim, administrativnim, kulturnim, industrijskim i saobraćajnim centrima, proizlazi da je bilo kakvo protivljenje okupacionim vlastima bilo nemoguće, ravno avanturi. Međutim, pokazalo se da je u njima NOP postojao i — bez obzira na gubitke i oscilacije u svom intenzitetu dejstvovanja — bio od velikog značaja za stanovništvo okupiranih gradova kome je, zahvaljujući oružanim i neoružanim akcijama organizovanih priпадnika i simpatizera NOP-a, vraćano samopouzdanje i otvorene perspektive, stvarajući ujedno znatne teškoće okupacionim vlastima u sprovođenju njihovih planova denacionalizacije, mobilizacije radne snage i eksploatacije prirodnih bogatstava okupirane Jugoslavije za potrebe sila Osovine.

Za obradom teme o otporu u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941 — 1945. godine poodavno je uočena velika potreba radi potpunijeg razmatranja i pravilnijeg ocjenjivanja tokova i rezultata oslobođilačkog rata uopšte, u pojedinim pokrajinama ili regionima, pa i u okviru užih teritorijalnih cjelina, naročito sa staničićima izvlačenja iskustava za potrebe opštenarodne odbrane i obuke u vojnim školama i sličnim institucijama. Ova široka tematika tek je doticana u poslijeratnoj istoriografiji i publicistici, pri čemu se nailazi na potpune praznine za pojedine vremenske periode i gradaove Jugoslavije. Radi se o prilozima mahom učesnika rata i revolucije, koji su povremeno (najčešće prigodno, u štampi i periodici republičkih i pokrajinskih centara) objavljivali svoja sjećanja o radu u okupiranim gradovima.

Bez obzira na brojne manjkavosti do sada publikovanog o ovoj tematiki, ipak se takvi napisi, u vidu ličnih sjećanja pojedincaca i njihovih pokušaja cjelevitije obrade otpora u pojedinim oblastima, ne mogu zaobići niti pak potcjenvivati. Međutim, parci-

jalna i usitnjena obrada otpora u okupiranim gradovima, u većini slučajeva vezano za uži vremenski period, o jednom vidu otpora (propaganda ili mobilizacija snaga i sredstava za NOP, pokušaji prodora među redove okupatora i njegovih saradnika, veze antifašista i rodoljuba u gradovima sa organima i organizacijama NOP-a van gradskih područja, o diverzantskim akcijama u pojedinim gradovima i dr.), gotovo bez pokušaja da se kompleksnije prikaže otpor u važnijim gradovima Jugoslavije tokom čitavog rata, sve više ukazuje na potrebu takvog poduhvata u interesu cjelovitog prezentiranja ove problematike sa stanovišta istorijske istine, posebno za izvlačenje iskustava za potrebe opštenarodne odbrane.

Uvidom u bibliografiju objavljenog o ovoj tematici poslije oslobođenja, mogu se izdvojiti slijedeći sumarni pokazatelji.

Do sada je u Jugoslaviji objavljeno ukupno desetak knjiga u kojima se djelimično ili cijelovito tretira otpor u gradovima, uglavnom u republičkim i pokrajinskim centrima.¹

Ukupan broj obrada otpora u gradovima u periodici za proteklih 35 godina doseže jedva tridesetak priloga različitog obima i karaktera. Od toga se najveći broj odnosi na prvu godinu oslobođilačkog rata, i to pretežno sa područja Slovenije, Hrvatske i Srbije.² U tim obradama, u cijelini uzev, preo vladu je lično viđenje

¹ Jovan Marjanović, *Beograd*, Beograd, 1964; Dragoljub Dejanović, Miroslav Milovanović, Borde Stamenović, *Niš u vihoru oslobođilačkog rata 1941—1945*, Novi Sad 1968, dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968; *Ljubljana v ilegali*, Ljubljana 1961, knj. 1, 2, 3. i 4; Boro Leontić, Split 1941, Beograd 1960; Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1963; Mato Jakšić, *Dubrovnik 1941*, sjećanja, Beograd 1966; Vladimir Ivanovski, *Bitolskite zatvori*, Skopje 1970; grupa autora, *Pančevo i okolina 1941*, Pančevo 1971; Mladen Markov, *Sta sa otadžbinom?* (prilog hronici Pančeva), Pančevo 1972; Ivan Sibl, *Iz ilegalnog Zagreba 1941*, Zagreb 1965; Dimo Vujović, *Godine ratne — Iz borbe u Cetinju i italijanskim logorima 1941—1943*, Beograd 1968; Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980; Mila Cobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941—1945*. (izašla samo knj. 1 do jula 1942. godine, Novi Sad 1976).

² Dragomir Bulatović, *Niš — značajni centar ustanka u Srbiji 1941*, Vojnoistorijski glasnik, br. 3/1968, str. 223—259; Nareisa Lengel-Krizman, *Organizacija i rad Pokrajinskog komiteta i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942*, Časopis za suvremenu povijest, br. 1—2/1969; N. L. Krizman, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941—1945*, isto, br. 3/1972, str. 63—83; Rade Guberina, *Otpor u okupiranim jugo slovenskim gradovima 1941. godine*, Istoriski glasnik, br. 3—4/1958; Mladen Knežević Traktor, *Sjećanje na ilegalni rad u Sarajevu u vremenu od juna do novembra 1942. godine*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. X—XI, str. 57—65, Sarajevo 1971; Petar Mišović, *Ilegalni narodnooslobodilački pokret u Sarajevu 1941—1945*, isto, str. 93 111; Jovan Bojović, *Škole na okupiranoj teritoriji Crne Gore 1941—1944*, Istoriski zapisi br. 2 i br. 4 od 1964; Moni Finci, *Sarajevo 1941. godine u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Zbornik s naučnog skupa, Sarajevo 1972, str. 401—416; Zaga Umičević, *Neki oblici rada i borbe ilegalnog NOP-a u okupiranoj Banjaluci u 1941. godini*, isto, str. 417—423; Mitre Inadeski, *Ilegalnata partijska tehnika vo Prilep*, Glasnik na Institut na nacionalna istorija br. 2/1959, str. 179—189; Milica Rajčević, *Akcije beogradskih ilegalaca u periodu 1941—1942*, Glasnik istorijskog arhiva Beograda 1962, III, str. 6—28; Dušan Lukač, *Banja Luka u prvim danima okupacije*, Prilozi In-

očevidaca zbivanja. Autor se pojavljuje kao svjedok onoga što je lično i sa grupom saboraca učinio, s rijetkim pokušajima konsultacije i korišćenja objavljenog a daleko manje neobjavljene arhivske građe koia se čuva u arhivima, muzejima, biliotekama itd. Ocjene i kritike objavljenog su u najvećem broju slučajeva potpuno izostale. Uprkos tome, može se reći da takvi prilozi — naročito prvih godina poslije oslobođilačkog rata — predstavljaju značajne izvore za izučavanje borbe i otpora u gradovima Jugoslavije 1941 — 1945. godine.

Održavanje naučnih skupova s tematikom NOB u okviru pojedinih republika, pokrajina ili područja, za veći ili manji vremenski period, iskorišćeno je za raznovrsna saopštenja naučnih radnika o pojedinim pitanjima organizacije i odvijanja otpora u gradovima. Na tim skupovima su dijelom izvršene dopune i korekture, verifikovane ocjene o organizaciji, vidovima i rezultatima otpora u pojedinim gradovima Jugoslavije. Stoga se materijali s naučnih skupova (izdati u posebnim publikacijama) smatraju izvorištem dragocjenih pojedinosti o ovoj tematiki, po značaju gotovo iste vrijednosti kao i ono što se nalazi u arhivskoj građi.

stituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1965, I, 1, str. 229—249; dr Ivo Pedišić, *Humanitarni rad sisačke bolnice 1941—1945*, Putovi revolucije, 1976, V, str. 234—245; Aleksi Ivanović, *Junak ispod Orlova krša*, Narodna Armija 7. II do 14. III 1969; Stjepan Juraković, *Podvig u oslobođenju lepoglavskih robijsa*, Vojni glasnik 1969, XXIII, 9, str. 79—80; Stevo Sunajko, *Oslobodilački pokret u Ljubljani* (u prvoj godini fašističke okupacije), Vojno delo, 1969, XXI, 6, str. 106—116; Mimine Peršana Ante, *Akcije u luci*, Zbornik otoka Korčule, 1972, 2, str. 320—231; Eran Tomislav, *Hronika zločina talijanskog fašističkog okupatora u Šibeniku i njegovom kraju 1941—1943*, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, br. 2/1972, str. 251—291; Vjekoslav Cvrle, *O dogadajima u Splitu 1941*, isto, str. 727—746; Božidar Lukić, *Prilog rasvjetljavanju istine o ilegalnoj jedinici u Cetinju i bjekstvu iz logora Kolfjorito*, Vojnoistorijski glasnik, br. 3/1972, str. 182—189; Marija Jovanović, *Učestvoto na ženi i mladinku na organizaciite na komunističkata partija vo tekot na NOV i revolucionata vo Makedonijata*, Glasnik na Institut za nacionalna istorija, Skoplje, br. 2/1969, str. 131—153, i *Prilog kon aktivista antifašističkiot front na ženite vo narodnoosloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija*, isto, br. 3/1969, str. 117—134; Mihailo Grbić, *Rad u ilegalnim uslovima u Boki Kotorskoj*, Vojnoistorijski glasnik, br. 1/1962, str. 3—21; Milan Obradović, *Kombinacije obaveštajno-policajskih službi okupatora i kvillinga u borbi protiv NOP-a Kosovske Mitrovice i okoline*, Kosovska Mitrovice u narodnooslobodilačkoj borbi, str. 455—471; Jovan Vujošević, *Formiranje italijanskog antifašističkog bataljona »Garibaldi« u Splitu 13. septembra 1943. godine*, Vojnoistorijski glasnik br. 1/1974, str. 99—114; Radivoje Golubović, *Rad partijske organizacije u Zemunu za vreme narodnooslobodilačkog rata*, Vojnoistorijski glasnik br. 1—2/1959, str. 159—179; Slavko Vukčević, *Otpor u okupiranim gradovima sjeverozapadne Hrvatske 1941—1945*, Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji, Zbornik radova, Varaždin 1976, str. 184—194, *Otpor u okupiranim gradovima Jugoslavije i Savjetovanje u Stolicama*, Vojno-političko savetovanje u Stolicama — značaj i posledice za NOP, Zbornik radova, Beograd, str. 400—415, *Otpor u gradovima na italijanskom okupacionom području u vrijeme Užičke republike, »Užička republika«*, Zbornik radova, knj. 1, Beograd, str. 397—407, *Otpor u okupiranim gradovima Boke Kotorske 1941—1944. Radnički pokret, narodnooslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj*, Herceg-Novi 1983, knj. 1, str. 467—481. *Prilog proučavanju ilegalnih veza i punktova u nekim okupiranim gradovima Jugoslavije 1941—1945*, Vojnoistorijski glasnik br. 1/1981, str. 95—123.

U posljednjih desetak godina uočava se upadljivo angažovanje naučnih radnika i učesnika NOR-a, naučnoistraživačkih institucija, arhiva i muzeja gotovo u svim većim centrima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina, s ciljem potpunijeg osvjetljavanja ove komponente oslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945. godine. Tako je za Beograd sačinjen zbornik radova o otporu tokom okupacije i o beogradskoj operaciji 1944. godine a održan je i naučni skup posvećen otporu Beograda okupatorima, kolaboracionistima i kontrarevoluciji 1941—1944. godine. Otpor Zagrepčana ustaškim vlastima i okupatorima tretiran je na naučnom skupu i u nekoliko edicija, među kojima se nalazi i studija o Zagrebu u NOB-u. Ljubljana u periodu okupacije i NOB-a bila je predmet višetomne publikacije. Sarajevo i šira okolina su, isto tako, obuhvaćeni u višetomnoj ediciji sa stanovišta organizacije i razvoja otpora okupatorima i njihovim saradnicima u gradu i okolini, uglavnom u sjećanjima učesnika. Otpor Novosadana mađarskim okupatorima takođe je predmet dvotome publikacije, od kojih je do sada izšla knjiga koja obuhvata zbivanja od februara 1942. Skoplje u narodnooslobodilačkoj borbi obrađeno je u četiri knjige.

Pojavile su se i publikacije koje tretiraju oružani i neoružani otpor okupatorima i njegovim slugama u većim centrima: Splitu, Šibeniku, Dubrovniku, Mariboru, Cetinju, Nišu, Leskovcu, Pilepu, Velesu, Kumanovu i dr. u vidu hronika monografija sjećanja učesnika NOR-a i dr.

Raznovrsni i mnogobrojni prilozi u štampi i periodici o otporu gradskog stanovništva okupatorima sastavni su dio izvorne osnove za dalja istraživanja i obradu, bez obzira na to što se radi o prezentiraju užih cjelina ukupnog otpora gradskog stanovništva (razvoj NOP-a u prvoj ratnoj godini, štampa i propaganda NOP-a, držanje aktivista NOP-a u zatvorima i logorima itd), gdje dominiraju sjećanja na pojedine epizode, akcije i likove palih drugova. U cjelini uzev, ti prilozi su utoliko dragocjeniji jer je autentična arhivska građa o otporu u gradovima veoma oskudna, naročito dokumentacija bugarskih i mađarskih okupatora.

Kritički pogled na ukupne rezultate objavljenih knjiga, obrada u periodici, kao i u dnevnoj i povremenoj štampi (vojnoj i civilnoj), otkriva niz neujednačenosti u sadržaju i kvalitetu pojedinih radova, pa i u programskoj orientaciji i praksi časopisa i naučnih skupova.

Jedna od krupnijih teškoća za potpuniju obradu ove tematike sastoji se u tome što se u većini slučajeva nije utvrdio ukupan broj organizovanih pripadnika NOP-a, članova KPJ i SKOJ-a čija se kraća ili duža djelatnost u ratu odvijala u okupiranim gradovima. S druge strane, još uvijek nijesu iznijeti podaci — čak ni za veće gradove — o ukupnom broju organizovanih udarnih grupa, njihovom naoružanju, bazama, ulaznim i izlaznim kanalima, međusobnim vezama i, posebno, njihovim vezama sa slobodnom teritorijom itd.

Parcijalni podaci o štamparskim tehnikama — kao jednom od značajnijih sredstava i uslova za organizaciju i sprovodenje propagande NOP-a — mogu se naći u objavljenim prilozima, ali još uvek daleko od potreba za dobijanje jem potpunije slike o tom pitanju, naročito o angažovanim grafičarima, urednicima, rastućima propagandnog materijala i dr. u okupiranim gradovima.

Suprotno onome što pruža sačuvana i dostupna arhivska građa, u većini priloga o otporu i borbi u okupiranim gradovima objelodanjena su brojna imena ilegalaca, obaveštajaca, propagandista, kurira itd., čime se bitno doprinosi rekonstrukciji osnovice i studova ilegalne organizacije, njenih nosilaca u okupiranim gradovima, daje značajna komponenta uvjerljivosti i čvrstine NOP-a u uslovima relativno najgušće kontrole okupatora, gdje na izgled nema nikakvih mogućnosti za iole organizovan i konkretan antiokupatorski rad.

Istoriografski i publicistički radovi sadrže imena diverzanata, propagandista i drugih pripadnika NOP-a koji su pali na izvršavanju dobijenih zadataka, a u dokumentaciji okupatora i kolaboracionista (sa suđenja, u logorima i zatvorima, na stratištima i dr.) ponekad se sreću podaci o njihovom držanju u policiji, na sudu i na gubilištu, s napomenom da su mnogi od njih ostavili svijetao trag o svom komunističkom, antifašističkom uvjerenju. Takvo njihovo držanje je ponekad manje ili više potkopavalo unutrašnju koheziju okupacionog sistema i pojedince iz raznih neprijateljskih ustanova primoravalo da razmišlja o svom položaju, da izbjegavaju direktno učešće u akcijama protiv pripadnika NOP-a da bi — najzad — bili spremni i na raznovrsne usluge za NOP, naročito ako se radilo o blagovremenim informacijama o namjerama neprijatelja, o dobijanju falsifikovanih dokumenata ili pak o izbavljenju pojedinih aktivista NOP-a iz okupatorskih logora i zatvora.

O diverzantskim i sabotažnim akcijama, kao i o oružanim akcijama (likvidacije istaknutih funkcionera okupacionih vlasti i kolaboracionista, njihovih saradnika i doušnika), u objavljenoj arhivskoj gradi mogu se naći izvjesni nepotpuni i škrti podaci, što ipak olakšava napor u smislu utvrđivanja obima, karaktera i broja učesnika u pojedinim akcijama, načina izvođenja i rezultata takvih akcija. Istina, veoma su rijetki pokušaji da se za ove vrste ilegalnih aktivnosti izvede rekonstrukcija do kraja, ali je i to dragocjena osnovica za nova istraživanja, zaključke i pouke.

Nije bilo pokušaja da se za Jugoslaviju u cjelini prezentira bilo koja forma otpora u okupiranim gradovima, sa bitnim elementima njegove organizacije, načina izvođenja, ukupnih materijalnih i vojno-političkih posljedica po NOP u gradovima i šire. Toga, na žalost, nema ni za pojedine zemlje ili pokrajine Jugoslavije, a vrlo rijetko su pokušaji obrade otpora pojedinih gradova 1941—1945. godine.

U objavljenoj literaturi gotovo da nije bilo pokušaja sagledavanja tog otpora u gradovima sa stanovišta NOP-a u cjelini, u kadrovsom ili materijalnom pogledu, u pogledu ljudskih i materijalnih žrtava, naročito sa stanovišta moralno-psiholoških efekata

za oslobodilački pokret među stanovništvom okupiranih gradova **poluoslobodenih** oblasti, pa i među pripadnicima okupatorskih institucija i oružanih jedinica.

U strategiji oslobodilačkog rata i revolucije otpor i borba u gradovima Jugoslavije bili su od velikog značaja, osobito u početnoj etapi, kada je — poslije aprilskog sloma i neочекivano brzih prodora osovinskih armija na teritoriji SSSR-a i drugim ratištima — trebalo podići samopouzdanje među stanovništvom i putem prvih uspješnijih akcija pokazati mogućnosti efikasne oružane borbe uopšte, pa i u okupiranim gradovima. Mada je taj otpor u gradovima i dalje, sve do završetka oslobodilačkog rata, ostao elemenat strategije NOP-a, ipak on nije nikada prenaglašavan, a najmanje je mogao imati odlučujuću ulogu, kakvih je iluzija bilo; u početnom periodu NOB-a izvjestan broj aktivista NOP-a smatrao je da će se putem tzv. barikadne taktike izvesti definitivan obračun sa fašističkim okupatorima u Jugoslaviji.

Već poslije prvih mjeseci partizanskog ratovanja širom zemlje (do Savjetovanja u Stolicama i početka stvaranja operativnih formacija), iskustvo oslobodilačkog rata je pokazalo da se mora računati sa dužim trajanjem oružane borbe, da se konačno rješenje nalazi u mobilizaciji svih snaga i sredstava na širokim prostranstvima okupirane Jugoslavije. Inače, veoma uočljive oscilacije otpora i borbe u okupiranim gradovima bile su u direktnoj vezi sa razvojem zbivanja na frontovima drugog svjetskog rata, posebno na jugoslovenskom ratištu. S obzirom na činjenicu da su pojedini, naročito veći, gradovi (sa razvijenom industrijom) bili mahom revolucionarna žarišta između dva svjetska rata, potpuno je razumljivo što su iskustva u ilegalnom radu KPJ, njeni kadrovi, veze, baze, tehnika itd. široko korišćeni za organizovanje svih vrsta otpora fašističkim okupatorima.

Isto tako, može se smatrati da su za koncepciju otpora u okupiranim gradovima, u izvjesnom smislu, uzimani u obzir i iskustva stečena u španskom građanskom ratu (što su, vjerovatno, donijeli Jugosloveni — učesnici španskog građanskog rata) i iskustva iz prve dvije godine drugog svjetskog rata (Austrija, Albanija, Čehoslovačka, Poljska, Francuska), o čemu se ponešto moglo doznati iz novinskih izvještaja i drugog materijala.

U koncepciji okupacionog sistema gradovi su imali izrazito važnu ulogu za odvijanje proizvodnje i saobraćaja, za njihovo pretvaranje u uporišta radi kontrole najvažnijih dijelova teritorije. Pored toga, osloncem na gradove — čvorista komunikacija, administrativno-industrijske i kulturne centre — lakše je sproveđena vladavina fašističkih okupatora u cjelini. Unutar gradova, u kojima su se nalazile jake snage i sredstva fašističkih trupa u vidu posada i garnizona, okupator je bio najjači i u isto vrijeme najosjetljivi na bilo kakvu antifašističku djelatnost. Razvijene forme kontrole, pritiska i represalija išle su za tim da se kod stanovništva stvori utisak da nema nikakvog izlaza. Tome je uveliko služila široko razgranata i bučna propaganda oslonjena na propagandu kolaboracionista. Najzad, gradovi sa tzv. blokovima na svim ula-

zima — izlazima trebalo je da postanu nesavladiva uporišta okupatora kako u odnosu na gradsko stanovništvo, tako i na stanovništvo udaljenijih naselja, u kojima je prisustvo okupacionih trupa bilo neredovno i neefikasno. U tom smislu, postojeće okupacione vlasti su razvijale stalnu obavještajnu i kontraobavještajnu aktivnost, sprovodile policijske racije i primjenjivale sistem talaca, zatvora i koncentracionih logora.

Nema sumnje da je takva koncentracija oružane sile i policije, te svih drugih elemenata pritiska, došla zbog toga što su okupatori znali da su gradovi, naročito oni veći i industrijski razvijeniji, bili u Kraljevini Jugoslaviji žarišta revolucionarne, demokratske i antifašističke borbe. Već od prvog dana okupacije KPJ organizuje i vodi otpor u gradovima. Proces stvaranja udarnih i diverzantskih grupa obuhvatao je i omladinu u gradovima, koji sve više postaju prostrani poligoni za ispoljavanje neposlušnosti i otpora okupacionim vlastima u raznim formama, pa i za izvođenje diverzantskih dejstava i sabotaža u fabrikama i komunalnim službama, u pogledu snabdijevanja i dr. Nosioci tih antikupatorskih djelatnosti bilježili su gotovo stalni i opipljiv vid suprotstavljanja propagandi okupacionih vlasti i nastojali da se stanovništvo objektivno informiše o događajima u Jugoslaviji i na ratištima drugog svjetskog rata.

Činjenica da su se rukovodstva NOP-a u početnom periodu, negde i duže vremena, nalazila upravo u okupiranim gradovima, proisticala je iz procjena:

- a) da su gradovi, s obiljem kadrova i neophodnih tehničkih sredstava, podesni kao središte za rukovođenje NOB-om,
- b) da se okupaciona vlast s nemalim teškoćama uspostavlja i učvršćivala,
- c) da su procjene u pogledu karaktera, dužine trajanja i ishoda rata (naročito poslije 22. juna i 4. jula 1941) očigledno računale s brzim slomom sila Osovine i masovnim ustancima u zemljama Evrope.

Boravak dijela vrhovnog rukovodstva NOP-a s Titom na čelu u Beogradu, koji je bio poznato uporište Partije i revolucionarnog pokreta, u cjelini uzev, pružao je najveću mogućnost za povezivanje i usmjeravanje nacionalnih rukovodstava, posebno za što temeljitije pripreme za oružanu oslobodilačku borbu. Međutim, može se smatrati da je zadržavanje rukovodstva NOP-a u Beogradu završeno u onom periodu kada je stvorena povoljna situacija za nastavak njegovog rada na oslobođenoj teritoriji Srbije i kada su uslovi za nastavak aktivnosti u Beogradu postali krajnje nepovoljni.

Ne samo u početku oružane borbe već i tokom čitavog rata i revolucije, postojala je odlučna orijentacija svih organa i organizacija oslobodilačkog pokreta da se otpor okupatorima pruža svuda i na svakom mjestu. Značaj i smisao parole NOP-a »Nigdje mira za okupatora«, u potpunosti se odnose i na okupirane gradove Jugoslavije, koji nijesu smjeli biti idilično zaleđe osovinskih trupa

na sovjetsko-njemačkom frontu ili u Africi, već borbena prostorija s ogromnim brojem nepoznаница i opasnosti.

Kao što su gradovi prije rata bili najjača uporišta revolucionarno-demokratskog pokreta u zemlji i pružali žestok otpor buržoaskom sistemu vladavine, tako su oni i u uslovima okupacije bili stub otpora oružanim i neoružanim sredstvima, slabijeg ili jačeg intenziteta. Stoga ova tematika rata i revolucije pruža zanimljiv materijal za izvlačenje iskustava i teorijska uobičavanja antiokupatorske prakse velikog broja organizovanih aktivista NOP-a i njihovih pristalica u okupiranim gradovima Jugoslavije 1941—1945. godine.

Uzev u cjelini, arhivska građa za obradu ove tematike je krajnje oskudna za sve periode rata i revolucije. Zbog prirode ilegalnog rada u okupiranim gradovima, premalo je napisano, a i od toga što je ostalo zabilježeno, dobar dio je upropošćen u toku rata ili poslije njega. Stoga se o ovoj problematiči brojni podaci o onome što se zbilo mogu naći u arhivskoj građi okupatora i kolaboracionista, pri čemu su neophodni — više nego u drugim slučajevima — kritičko preispitivanje, provjeravanje i opreznost kako bi se, uz podatke o mjestu, sadržaju i organizatorima pojedinih akcija, dala objektivnija ocjena.

Iako pod najpotpunijom kontrolom fašističkih vlasti, u okupiranim gradovima se odvijala, čas jače čas slabije, oslobođilačka borba od ulaska agresorskih trupa u zemlju do njihovog definitivnog istjerivanja. U njima je bila koncentrisana ogromna živa sila i ratna tehnička, razmještena u manjim ili većim posadama, što je bilo u direktnoj zavisnosti od vojno-političkog, privrednog i saobraćajnog značaja pojedinih administrativnih i industrijskih centara. Ti garnizoni okupatorskih i kolaboracionističkih trupa imali su zadatak da se — zbog operativnih, političkih i ekonomskih razloga, kao i zbog prestiža — brane svim raspoloživim snagama i sredstvima čak »do posljednjeg čovjeka«.

Okupacione trupe su bile namijenjene za kontrolu pravaca koji vode iz grada ili se stiču u njega, za osiguranje komunikacija i najvažnijih objekata i za demonstraciju sile na paradama i svečanostima, a posebno za izvođenje ofanzivnih poduhvata protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ.

Osim toga, jake policijske snage okupatora, uz saradnju kolaboracionističkih oružanih formacija, obaveštajaca i dostavljača, preuzetih policijskih i žandarmerijskih ostataka Kraljevine Jugoslavije, vršile su permanentnu službu nadzora, s ciljem da se onemogući svaki pokušaj protivljenja okupacionim vlastima. U tom smislu je, na primjer, general Mario Roboti (Mario Robotti), komandant italijanskog 11. korpusa, nalagao potčinjenim starješinama da sprovode »sve mјere predostrožnosti i opreznosti, da bi se održala neprekidna kontrola nad situacijom«.

Samo postojanje jakih vojnih i policijskih efektiva u okupiranim gradovima, njihovo svakodnevno funkcionisanje uz razvijenu propagandu i represivne mјere, trebalo je da kod stanovništva

okupiranih gradova stvori utisak da mu nema nikavog izlaza, da je besmislena čak i sama pomisao na otpor.

Međutim — i pored utvrđenja i bodljikave žice, vješala i brutalnih nasrtaja na stanovništvo, policijskog časa (koji je zavođen u svim mjestima) i racija (koje su često praktikovane) — u okupiranim gradovima nije vladala atmosfera koja bi garantovala miran kutak pripadnicima okupacionih trupa. Od početka je okupacionim vlastima bilo jasno da se u gradovima nalazi antifašistički raspoloženo radništvo, omladina, progresivna inteligencija, slobodoljubivo stanovništvo uz čiju podršku su odvažni pripadnici NOP-a palili okupatorsku štampu i propagandne plakate, ispisivali antifašističke parole i simbole, kvarili mašine u fabrikama, organizovali bojkot fašističkih svetkovina, upis učenika u srednje i više škole i dr.

U cjelini uzev, stanovništvo okupiranih gradova predstavljalo je stalni objekat analize okupacionih vlasti, u težnji da osiguraju pozadinu i oslonac za operacije čišćenja izvan gradova i za izvođenje zamašnijih operacija protiv oslobođilačkih jedinica. Zbog straha i iluzija o nekakvom »oslobodenju« i o zaštitničkoj i humanoj okupaciji, dio stanovništva se priklonio sili i bio spreman na raznovrsne usluge, da bi se obezbijedio bilo kakvih neprijatnosti, odnosno da bi se preživjelo. Među takvima, nema sumnje, okupacione vlasti su našle saradnike za svoju antioslobodilačku i anti-jugoslovensku politiku, posebno za otkrivanje i suzbijanje organizovanih pripadnika NOP-a (diverzanata i sabotera, propagandista, obavještajaca i dr.).

Većina stanovništva — zbog demoralizacije i dezorientacije poslije aprilske katastrofe 1941 — primila je okupaciju kao intimnu nesreću i strahovala za konačan ishod započete oružane borbe, pa se njeno kolebanje kretalo između pasivnog posmatranja događaja i povremenog izražavanja sklonosti prema ilegalcima i simpatizerima NOP-a, koji na razne načine potpomažu oružanu borbu protiv okupatora i kolaboracionista.

To kolebanje je osciliralo, zavisno od zbivanja na jugoslovenskom ratištu i na frontovima drugog svjetskog rata. U svakom slučaju, ta grupacija stanovništva nalazila se pod uticajem oružanih i neoružanih aktivnosti pripadnika NOP-a koji su objašnjavali trenutnu situaciju, ujedno politiku i ciljeve oslobođilačkog pokreta. To je uli vaio samopouzdanje kod sve većeg broja stanovništva, pokretalo ga na otpor i obimniju pomoć ilegalcima prilikom izvođenja pojedinih akcija ili pripadnicima oslobođilačkih jedinica na slobodnim teritorijama. S druge strane, ilegalna aktivnost NOP-a bilo u kakvim formama i bilo kakvog intenziteta, zamaha i masovnosti — podrivala je stabilnost okupacionog sistema i učvršćivala položaj i mogućnosti ilegalaca za dejstva u okupiranim gradovima. »Komunizam zbijal redove i svugdje — u selima, pa čak i u glavnom gradu (odnosi se na Zagreb, primj. S.V.), pojačava svoje djelovanje organizujući napade, terorističke akte, sabotaže, itd.«, ističe se u jednom italijanskom dokumentu iz septembra 1942.

Činjenica je da su tokom čitavog perioda NOB-a okupacione vlasti pratile i proučavale sve aktivnosti organizacija NOP-a u okupiranim gradovima, preduzimajući razne policijske i propagandne mjere za otkrivanje incijatora i nosilaca antiokupatorskih akcija. Situacija je za okupatore bila utoliko složenija što je kohezija u njegovim redovima (*u* oružanim jedinicama, među kolaboracionistima i radnicima komunalnih službi itd.) popuštala i što su se tamo povremeno manifestovale simpatije prema pripadnicima NOP-a, slabila budnost i okrutnost prema stanovništvu, posebno prema neposrednim izvršiteljima antiokupatorskih akcija.

Stoga je, npr., iz Rajha u Zagreb stiglo više hiljada gestapovaca sa zadatkom da »likvidiraju tajno partizanstvo« i »uspostave sigurnost« u okupiranim gradovima tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U brojnim izvještajima upozoravano je da su simpatizeri NOP-a prodrli u redove domobrana, među željezničare i u organe civilne vlasti. Stizale su vijesti da partizani imaju »veliki broj simpatizera« u oružanim snagama NDH, što je umnogome pojačavalo nespokojsvo i širilo sumnju. Ti »tajni neprijatelji« — prema jednom izvještaju NDH za decembar 1943 — »nanose nam više štete i više učine zla, nego oni koji su u šumi«, dodajući da je propaganda NOP-a među pripadnicima oružanih snaga NDH »veoma jaka i organizirana«. Italijanski komandanti su još 9. avgusta 1941. upozoravali da »vojnici sumnjivog političkog ubjedjenja treba već da se znaju« i da se nad njima »mora voditi brižljiv nadzor«.

Međutim, okupacione vlasti su još krajem 1941. i početkom 1942. godine utvrdile da su pristalice NOP-a u gradovima duboko zakamuflirane, da su njihovi »kanali dobro maskirani, tako da im je teško ući u trag«. Zbog toga je u Okružnici 3 C Više komande oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija«, od 1. decembra 1942, kao pravilo ponašanja svih pripadnika okupacionog sistema propisano: »Sve oči neka gledaju i neka vide; sve uši neka slušaju i neka čuju; sva usta neka izvještavaju«.

Koliki je efekat propaganda NOP-a ostavljala na okupacione i kolaboracionističke vojnike svjedoče mnogobrojni dokumenti. Ona je ponekad mogla da potkopa čak i odbranu čija je posada bila jaka i solidno naoružana. O tome svjedoči slučaj Teslića, čiju su posadu savladali dijelovi 1. proleterske brigade noću 1/2. januara 1943: »Teslić nije trebao pasti« — piše doglavnik Ademaga Mešić 5. januara 1943 — »ali je pao uslijed demoralizacije domobrana IV pješačke pukovnije, koji se jednostavno nisu htjeli boriti«, dodajući za to svakako uvjerljivo obrazloženje: da je propaganda NOP-a, spol ja i iznutra, »tako jaka i opasna da je teško dombrane skloniti na jednu uspješnu borbu protiv njih«, kao i to da je partizanska obavještajna služba »odlična, jer je potpuno istinita i neopăžena«.

Posebnu zabrinutost okupacionih komandi izazvali su pripadnici oružanih jedinica koji su »nasijeđali i vjerovali« pripadnicima NOP-a, »širili alarmantne glasine« (tj. materijale NOP-a), pokazivali sažaljenje prema stanovništvu, izbjegavali vojnu obavezu (pa i putem lažnih — kupljenih ljekarskih uvjerenja) i direktno angažo-

vanje u borbama protiv oslobođilačkih jedinica ili »često odlaze na dopust, te su tako više kod kuće nego u vojsci« (s napomenom da su se bogatiji podmićivanjem mogli oslobođiti vojne dužnosti, »dok se sirotinja mora boriti i ginuti«). Bilo je i takvih pripadnika okupacionih i kolaboracionističkih formacija koji su partizanima povremeno davali oružje i drugu ratnu opremu, sanitetski materijal, hranu, posebno razna obavještenja o stanju i namjerama okupacijskih trupa protiv NOVJ.

Njemačko komandovanje je rano uočilo da se jedinice NOVJ snabdijevaju neophodnim materijalom putem napada na željeznički, vodenim ili drumskim transportom, ali isto tako efikasno i napadima na posade italijanskog okupatora i oružanih snaga NDH. Stoga su funkcioneri njemačkih okupacionih vlasti javljali da su »snabdjevači oružjem« pripadnika NOP-a, prije svega, oružane snage NDH čije posade ne pružaju energičan otpor i koje »dozvoljavaju da budu razoružane ne pružajući nikakav otpor«. Oni su, takođe, naznačili da su italijanske oružane snage, »na žalost, snabdjevači oružjem« jedinica NOVJ putem kupovine od pojedinih italijanskih vojnika, razoružavanjem dijelova italijanskih jedinica prilikom partizanskih napada na njihove posade i preko četnika (koje Italijani naoružavaju i opremanju za borbu protiv NOVJ), koje pripadnici NOP-a tuku u borbenim okršajima.

Raspoloženje stanovništva u okupiranim gradovima, tj. pitanje na čijoj je ono strani, predstavljalo je veliku zagonetku za okupacione vlasti. Jedni su zaključivali da se masa pomirila sa sudbinom i da je prihvatala fašistički poretk, dok su drugi upozorovali da je sredina u svim krajevima Jugoslavije »uporno i žestoko neprijateljski raspoložena«, dodajući: »Zapamtimo dobro da nas ovi ljudi nikad neće voljeti!« — kako stoji u italijanskoj ocjeni od 2. avgusta 1942. Stoga su komandanti okupacionih trupa i funkcioneri okupacionih vlasti rješenje tražili u trouglu sila — strah sumnjičenja (čak i u sopstvenoj sredini). Protivurječna i fluidna situacija bila je prepuna neizvjesnosti, iznenadenja i eksploziva: »Situacija je konfuzna, bremenita neizvjesnostima, pogodna za opasnii razvoj situacije« (stoji za stanje u NDH u procjeni italijanskog Ministarstva inostranih poslova u Rimu, 5. septembra 1942). Ovo utoliko više što su konstatacije s raznih strana navodile na zaključak da NOP ima »veliki broj pristaša kod svih slojeva naroda, a naročito kod radništva, srednjoškolaca, nižih činovnika i siromašnih seljaka«, od kojih većina — po dатoj profesionalnoj i socijalnoj strukturi — očigledno živi u gradovima.

Gradovi, naročito veći, bili su okruženi sistemom isturenih i povezanih bunkera i saobraćajnica na prilazima, tzv. blokovima na važnijim ulazima u grad, bodljikavom žicom i inžinjerijskim preprekama, dok su međuprostori ponegdje bili posijani minskim poljima i kontrolisani (patrolama i vatrom).

Vojna organizacija NOP-a u okupiranim gradovima

Mada je u osnovi KPJ sačuvala svoje organizacije i jedinstvo, ilegalne punktove i veze, aprilski rat je prouzrokovao niz poremećaja u njenim redovima, naročito u okupiranim gradovima, jer je upravo u njima koncentracija partijskog i skojevskog kadra bila najveća. Posebno velike teškoće osjetile su se u partijskim organizacijama u Makedoniji, gdje je sekretar PK KPJ za Makedoniju prekinuo sve veze sa centralnim partijskim rukovodstvom Jugoslavije. Pa ipak, partijske organizacije u Skoplju, Bitolju, Prilepu, Ohridu i drugim gradovima Makedonije — uz teške gubitke — nastojale su da konsoliduju svoje redove. Naročito osjetne gubitke pretrpjele su partijske organizacije velikih okupiranih gradova, kao što su Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo i dr.

Međutim, bez obzira na sve teškoće, komunisti su ubrzo priступili organizacionom sređivanju svojih redova:

- a) konsolidaciji već postojeće partijske i skojevske organizacije, kao i naprednih žena, antifašistički raspoloženih rodoljuba i, naročito, omladine;
- b) stvaranju ilegalnih rukovodstava za organizacije antiokupatorskih akcija;
- c) formiranju udarnih grupa kao jezgra za obrazovanje vojnih jedinica i izvođenje pojedinih akcija protiv okupatora;
- d) uspostavljanju mreže sarađnika u prenošenju raznih ilegalnih materijala, prebacivanju ljudi, prihvatu i skrivanju pojedinih kadrova, kao i njihovog prebacivanja tajnim kanalima na slobodnu teritoriju;
- e) naporima oko uspostavljanja svojih punktova unutar okupatorskih ustanova i među pripadnicima oružanih formacija.

Orijentacija rukovodstva NOP-a da u gradovima formira udarne i diverzantske grupe, kao i vojne jedinice: desetine, vodove, odrede, čete, pa i bataljone, realizovana je u velikom broju okupiranih gradova, većih i manjih naseljenih mesta koja su bila pod neposrednom kontrolom okupatora. Tako je, na primjer, već prvih mjeseci okupacije u Beogradu, Kragujevcu, Užicu (sada: Titovo Užice), Vajlevu, Sapcu, Kruševcu, Smederevu i nekim drugim gradovima formirano po 5 — 10 i više udarnih grupa. U Zaječaru je formirano više omladinskih vojnih desetina koje su bile sastavljene od skojevaca i omladinaca iz redova studenata i srednjoškolaca, radničke i zanatlijske omladine, tako da je ovim radom u periodu maj—jun bilo obuhvaćeno, pored ostalih, i oko 100 skojevaca. U to vrijeme aktivisti NOP-a Čačka obrazovali su više vojnih desetina.³

Početkom juna u Smederevu su postojale tri udarne grupe, pretežno sa 7—8 boraca, od kojih je jedna bila sastavljena od radnika zapošljenih u »Sartidu«, druga od radnika na željeznici, dok su treću sačinjavali ostali radnici i drugi aktivisti NOP-a u gradu. U

³ Dr Milivoje Perović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Južna Srbija*, Beograd 1961, str. 56; Slobodan Bosiljić, *Istočna Srbija*, Beograd 1963, str. 55—59; Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945. godine*, Beograd 1970, str. 50—52.

fazi priprema za ustanak, u Vranju su aktivisti NOP-a formirali šest udarnih grupa i četiri u Dunavskoj stanici; u Leskovcu je, takođe, formirano 10 udarnih grupa u gradskim četvrtima i u fabrikama.⁴

Prvih mjeseci oružane borbe u Kragujevcu je formirano oko 30 desetina (blizu 300 boraca), dok je u Beogradu gotovo u svim kvartovima, fabrikama i većim radionicama postojalo više diverzantskih i udarnih grupa čiji broj nije utvrđen. Međutim, krajem jula, od ovih desetina i grupa formirane su veće jedinice, čete i bataljoni, čija jezgra su činile partiske celije. Sem toga, u Beogradu su u pojedinim rejonima bili obrazovani štabovi za rukovođenje eventualnim operacijama u gradu. U tom cilju pomenuta rukovodstva su pripremala planove za zauzimanje važnijih objekata.⁵

U Podgorici (sada: Titograd) formirano je sedam udarnih grupa u koje je bilo uključeno 110 boraca. Aktivisti NOP-a Nikšića su formirali četiri udarne grupe sa oko 125 boraca, dok je u Cetinju u isto vrijeme, takođe u četiri udarne grupe, bilo uključeno 80 boraca.⁶

U Banjaluci je tokom juna i prvih dana jula 1941. bilo više udarnih grupa koje su bile angažovane, uglavnom, na prikupljanju naoružanja i druge vojne opreme. I u drugim gradovima Bosne i Hercegovine partiske organizacije su činile napore oko stvaranja udarnih i diverzantskih grupa, pa se, i pored žestokog ustaškog terora, ovaj rad uspješno odvijao. U Mostaru je u to vrijeme postojalo nekoliko manjih pozadinskih jedinica po kvartovima, a u pojedinim ulicama formirane su ilegalne desetine. Upravo zbog toga što su vojne jedinice (grupe i desetine) na ovom području bile formirane samo u nekim gradovima, delegat CK KPJ Svetozar Vučanović u izvještaju Titu ističe da do njegovog dolaska »po vojnoj liniji partiske organizacije nijesu konkretno bile ništa učinile.«⁷

U Zagrebu su prvih mjeseci oružane borbe (jul — septembar) formirane brojne omladinske udarne grups, ali njihov ukupan broj nije utvrđen. Poznato je da su prve udarne grupe formirane u njegovoj neposrednoj okolini i da su bile predviđene da se uključe u sastav partizanskog odreda u Zumberku. Tako su, u stvari, jezgro Zumberačkog partizanskog odreda činile dvije udarne gru-

⁴ Isto.

⁵ Aleksandar Vitorović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, Centralna Srbija*, Beograd 1967, str. 66—67. U Beogradu je sa grupama ilegalaca, koje su bile formirane u čete i bataljone, izvedena vojna obuka i to uglavnom na Zvezdari, Pašinom brdu, kod Centralnog groblja iil negdje drugdje na periferiji grada. Venceslav Glišić, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knj. I, Beograd 1975, str. 28; Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 52.

⁶ Batić Jovanović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1960, str. 47—56.

⁷ Džemal Bijedić, *Mesna partiska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog pokreta* (dalje: Četrdeset godina), knj. 7, Beograd 1961, str. 248; Nusret Seferović, *Mostar u NOP-u, Hercegovina u NOB-u*, drugo izdanje, Beograd 1961, str. 142. Branko Kovačević u svom djelu Omladina Jugoslavije u 1941. godini navodi, pored ostalog, da »tvrdnja koju je delegat CK KPJ iznio nije odgovarala istini jer PK nije imao dovoljno podataka«.

pe upućene iz Zagreba. Bez obzira na to što su povremeno odlazili pojedini ilegalci i drugi aktivisti NOP-a iz Zagreba, u gradu su se ponovo formirale udarne grupe, prvenstveno od radničke, srednjoškolske i studentske omladine. Tako, npr. na Maksimiru djelovale su dvije udarne grupe; u Trnju (radničko naselje Zagreba) bila je formirana jedna udarna grupa koja se krajem 1941. uvećala dolaskom novih članova, tako da su formirane još dvije; na Trešnjevki su bile formirane tri udarne grupe; u centru grada je postojalo osam skojevskih grupa, kojima je uglavnom rukovodio Rejonski komitet KPH za Zagreb. Neke od njih su bile direktno vezane za svoja uža rukovodstva, npr. studentska udarna grupa — sa rukovodstvom na fakultetu, srednjoškolska — sa srednjoškolским rukovodstvom itd. Tokom avgusta u Zagrebu je registrovano više udarnih grupa, među kojima i 12 skojevskih.⁸

U Splitu je početkom maja formiran ilegalni odred od 60 boraca, koji je ubrzo, po odluci Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, reorganizovan u vodove po pojedinim gradskim četvrtima. U Karlovcu je tokom jula u udarnim grupama bilo 30 članova SKOJ-a koji su uvježbavali obuku u rukovanju naoružanjem, a slične grupe postojale su i u Sisku, Slavonskom Brodu, Osijeku i drugim gradovima.⁹

Početkom oružane borbe u Ljubljani su, takođe, formirane brojne udarne i diverzantske grupe koje su već u prvim danima ustanka izvele niz uspješnih akcija na pojedince i manje grupe neprijatelja, na komunalne i saobraćajne objekte, naročito na željeznička i telefonsko-telegrafska postrojenja. Polovinom septembra u Bribiru je formirana ilegalna omladinska četa, koja je ubrzo sprovela akciju prikupljanja hrane za partizane u Tuhabiću.¹⁰ Tokom avgusta i septembra 1941. pristupilo se formiranju ilegalnih jedinica i u gradovima Kosova i Metohije. Tako je već početkom jeseni u Peći formirano nekoliko diverzantskih grupa, a ubrzo je formiran i pozadinski »Metohijski partizanski odred«.¹¹

Tokom novembra i kasnije u pojedinim gradovima Jugoslavije formiraju se brojnije oružane jedinice, čete i bataljoni. Ove jedinice su imale da, pored prikupljanja obavještajnih podataka i širenja antifašističkih publikacija, izviđanja i dr., u eventualnim napadima sadejstvuju s partizanskim jedinicama spolja. Zbog toga su u pojedinim mjestima takve jedinice i formirane, najčešće, uoči napada na dotično mjesto. Početkom novembra u Podgorici su postojala dva pozadinska partizanska odreda, koja su polovinom novembra — sa još dvadeset novoprimaljenih boraca (ukupno 105 boraca) — izašla na slobodnu teritoriju i uključila se u Crnogorski NOP odred za operacije u Sandžaku. Međutim, krajem novembra

⁸ Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980.*

⁹ Sibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi — drugo dopunjeno i preradeno izdanje*, Split 1979, str. 94.

¹⁰ Dogodilo se 1941, hronologija dogadaja, Rijeka 1971, str. 103.

¹¹ Đorđe J. Martinović, *Organizacija SKOJ-a u Peći i okolini, 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1975, knj. 3, str. 106.

u gradu su ponovo formirane dvije partizanske jedinice koje su se ubrzo reorganizovale u Podgoričku partizansku četu od 105 boraca.¹²

S jeseni 1941. u Ljubljani je registrovano preko stotinu oružanih grupa formiranih u svim dijelovima grada. Sem toga, polovinom novembra u gradu se formiraju jedinice Narodne zaštite. Od kraja jeseni u Ljubljani dejstvuje i Željeznički bataljon. Računa se da je do kraja 1941. iz Ljubljane izašlo i uključilo se u partizanske odrede preko 500 boraca.¹³

Poznato je da su u jesen 1941. na teritoriji Splita postojale i djelovale brojne ilegalne i diverzantske grupe, vršeći raznovrsne zadatke za narodnooslobodilački pokret. Međutim, njihov tačan broj nije ustanovljen, kao ni raspored, naoružanje i dr. Slična situacija je bila u Šibeniku i drugim mjestima Dalmacije.¹⁴ Početkom oktobra 1941. u Cetinju je formiran ilegalni bataljon »Staljin« (400 boraca svrstanih u tri čete) koji se nalazio u sastavu Lovćenskog NOP odreda. Imao je poseban štab i svoju zastavu. Osnovni zadatak bataljona je bio da, u momentu napada na grad, iznutra sa dejstvuje s jedinicama Lovćenskog NOP odreda. Sem toga, borci bataljona su prikupljali podatke, osmatrali položaje i utvrđenja okupatora na periferiji i dostavljali ih Komandi Lovćenskog NOP odreda. Iz ovog bataljona dvadeset boraca je novembra 1941. upućeno u sastav Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku. U brojnim hapšenjima od strane okupatora tokom 1941. godine padali su i borci ilegalnog bataljona, tako da se početkom 1942. njegov broj gotovo preplovio.¹⁵

Uporedno sa pripremama partizana za napad na Nikšić u decembru 1941. u gradu su formirani »Varoška partizanska četa« i »Željeznički vod«, sa zadatkom da u okviru pripremanog napada na grad dejstvuju iznutra na važnija uporišta okupatora.¹⁶

Tokom 1942. godine, zbog pojačanih represalija okupatora i njegovih saradnika, mnoge udarne grupe u okupiranim gradovima bile su prinuđene da napuštaju gradove i da se uključuju u partizanske jedinice. Međutim, na incijativu partijskih organizacija, formirane su nove ilegalne i diverzantske grupe, različitog sastava i brojnog stanja, prvenstveno od onih aktivista NOP-a koji ni-

¹² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (dalje: Zbornik), tom III, knj. 1, dok. br. 45, str. 112—113 i dok. br. 98, str. 239—240, Revolucionarni pokret u opštini Titograd, Titograd 1976, str. 130.

¹³ Marica Cepe, *Ljubljana kao primer opštenarodnog otpora, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, Beograd 1977, str. 299.

¹⁴ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, str. 124; Branko Kovačević, *Omladina Jugoslavije u 1941. godini*, Beograd 1973, str. 184.

¹⁵ Dimo Vujović, *Godine ratne — Iz borbi u Cetinju i u italijanskim logorima 1941—1943*, Beograd 1968, str. 91.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: AVII) k. 2001, br. reg. 2—5. Gojko Miljanić, *Nikšićki NOP odred*, Beograd 1970, str. 102. Pripadnici ovih jedinica živjeli su u gradu legalno i imali su zadatak da se na poziv svojih starješina jave i stupe u akciju. U tom cilju bio je izabran starješinski kadar sastava: komandir i tri vojnika.

jesu bili kompromitovani, tako da su tokom čitavog rata, zavisno od konkretnе situacije, u okupiranim gradovima postojale i djelovale ilegalne jedinice različitog brojnog stanja i sastava, počev od grupe od nekoliko boraca do ilegalnih četa i bataljona, kao što je to bilo u Ljubljani, gdje su tokom čitavog rata postojale i djelovale jedinice VOS-a svrstane u nekoliko bataljona. Tokom 1943. godine i kasnije do kraja rata i revolucije u ovom gradu je djelovalo pet do osam bataljona Narodne zaštite i VOS-a sa ukupnim brojnim stanjem 2.000 do 2.500 ilegalaca, među kojima je bilo i 300 do 400 žena aktivista NOP-a. Tokom 1943. godine ovi bataljoni u Ljubljani su bili podijeljeni, tako da je u svakom kvartu grada postojala po jedna ilegalna jedinica. Sem toga, postojala je posebna jedinica na železnici koja je bila formirana još 1941. godine, a postojao je i zasebno djelovao ilegalni omladinski bataljon. Od svih tih jedinica u junu 1943. stvorene su brojne udarne grupe koje su za slučaj potrebe bile u stanju da mobilisu aktiviste KPJ, SKOJ-a, OF i Radničkog jedinstva, tako da su ove udarne grupe u pogodnom momentu bile u stanju da aktiviraju između 15.000 do 20.000 boraca.¹⁷

U periodu poslije kapitulacije Italije do konačnog oslobođenja sva rukovodstva NOP-a (počev od CK KPJ i VŠ NOV i POJ do mjesnih komiteta KPJ i SKOJ-a) poklanjaju nesmanjenu pažnju održavanju, obnavljanju i učvršćivanju organizacija NOP-a u okupiranim gradovima, prilagođavajući se nastalim promjenama u konkretnim sredinama i uslovima okupacionog sistema njemačke, bugarske i mađarske uprave. Nema bitnijih razlika u načinu organizovanja diverzantskih, sabotažnih i udarnih grupa u odnosu na minuli period, do kapitulacije Italije, pa ni u sadržaju njihovog rada. Ipak se može zapaziti da se, zbog pretrpljenih udaraca i nedostataka kadrova, znatno više primjenjuje konspiracija, orijentacija na akcije u kojima se neprijatelju nanosi šteta u materijalnom, vojno-političkom i moralnom pogledu, uz izbjegavanje sopstvenih žrtava. Čuvanje kadrova postaje zakon za sve organizacije, uz sve šire otvaranje prema onima koji pristupaju NOP-u, nudeći razne usluge i pokazujući spremnost na vršenje izvjesnih akcija u radnim organizacijama i u mjestu življenja. Međutim, upravo zbog konspiracije, o tim akcijama premalo je bilo pisano komuniciranja a od onoga što je tada naloženo i javljeno, minimalno je sačuvano.

¹⁷ Vladimir Krivic, *U Ljubljani 1943, Ljubljana u borbi 1941—1945*, Zbornik sečanja, Beograd 1978, str. 464.

G l a v a p r v a

NEORUŽANE AKCIJE 1941-1945.

Ulaskom agresorskih trupa u Jugoslaviju i s početkom njihovog posjedanja većih i manjih gradova, gotovo istovremeno odvijalo se uspostavljanje raznih organa i organizacija širokog oslobođilačkog pokreta koji je okupljaо antifašiste i rodoljube, žene i, naročito, omladinu radi suprotstavljanja neprijatelju, koji je nastojao da izgradi svoj okupacioni sistem, i to prvenstveno osloncem na svoja uporišta u gradovima.

Iako bez prethodnog iskustva i podrobnijih uputstava, ubrzo je započet proces protivljenja mjerama okupatora u raznim vidovima i formama, ponajviše neoružanim akcijama u antifašističkoj propagandi i objašnjavanju karaktera i ciljeva NOP-a, u bojkotu mjera okupacionih vlasti na svim područjima života (proizvodnje, trgovine, školstva itd.), u povremenim javnim manifestacijama protivljenja, kao što su bili štrajkovi i demonstracije zbog krajnje teških i surovih uslova života, represalija itd. S druge strane, organizacije NOP-a u gradovima ispoljavale su svoju aktivnost i u pružanju pomoći članovima porodica palih, zatvorenih, u logore odvedenih i interniranih drugova, kao i u prihvatu izbjeglica. Uporedo s tim akcijama krajnje konspirativno i vješto odvija se uspostavljanje obaveštajne mreže i punktova među stanovništvom i u redovima okupatora i kolaboracionista, za potrebe ilegalaca u okupiranim gradovima i za NOP u cjelini.

Političko-propagandna aktivnost NOP-a

Na teritoriji okupirane i raskomadane Jugoslavije KPJ je preduzela mјere da se organizuje, usmjerava i podstiče širok, sve intenzivniji i neprekidan agitaciono-propagandni i masovni poli-

tički rad, naročito u okupiranim gradovima, većim i manjim industrijskim i kulturnim centrima, tamo gdje se superiornost okupatora najviše ispoljavala. Pri tome organizatori i nosioci tih dje-latnosti nijesu raspolagali ni najosnovnijim tehničkim sredstvima a bili su izloženi najsurovijim represalijama okupatora ukoliko bi bili otkriveni.

Dosadašnja istraživanja narodnooslobodilačke borbe potvrđila su da je agitaciono-propagandna aktivnost u svim etapama rata i revolucije bila izuzetno značajna. Propagandom je trebalo podići i održavati samopouzdanje i moral boraca i stanovništva, osobito u danima kada su trupe fašističkih okupatora bile na vrhuncu svoje moći i kada su neočekivano brzo nadirale prema Moskvi i Leningradu, a snage pokreta otpora u Evropi, u tzv. hitlerovskoj evropskoj tvrđavi, nijesu pokazivale gotovo nikakvu aktivnost.

Isto tako, trebalo je razviti sistematsku aktivnost na raskrinvavanju okupacione politike, na odvraćanje radnika iz raznih krajeva Jugoslavije da odlaze na rad u njemačke ili italijanske fabrike, zatim propagandom uticati da se sabotiraju i ostale okupacione mjere u smislu normalizacije situacije radi lakšeg iskorisćavanja prirodnih bogatstava i ljudskih potencijala za vođenje osvajačkog rata protiv SSSR-a i ostalih savezničkih zemalja. Ukratko, to je značilo podrivati okupacioni sistem u cjelini, na svim punktovima i u svim periodima rata i revolucije.

Propaganda NOP-a je isto tako bila namijenjena pripadnicima okupacionih trupa, odnosno poštenim radnicima i seljacima »u uniformama okupatorske vojske«, kao i prisilno mobilisanim i kolebljivim pripadnicima kolaboracionističkih oružanih formacija i ustanova.

Uz pomoć propagande NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije, razumljivo, trebalo je pripremiti i olakšati izvođenje raznih oblika protivokupatorskih akcija, oružanih i neoružanih, bojkota okupacionih mjera, svetkovina, fašističke propagande, antikomunističkih izložbi itd. Ujedno, trebalo je stvarati klimu koja bi olakšavala napore da se uspostavljaju i održavaju kanali za vezu između neoslobodenih i oslobođenih teritorija, između okupiranih gradova i teritorije pod slabijom kontrolom okupatorskih formacija i policije.

U isto vrijeme, dobro usmjerenom propagandom trebalo je razbijati propagandu i politiku, koju je okupator u gradovima razvijao preko mnogobrojnih sredstava, razobličavati politiku svih okupatora za razbuktavanje bratoubilačke borbe i šovinističkih strasti među narodima i narodnostima Jugoslavije, a čiji centri su bili stacionirani upravo u gradovima, u manjim i većim industrijskim i kulturnim centrima, svuda gdje su bili obrazovani okupatorski garnizoni, počev od onog jačine bataljona i manjeg do

onog združenih jedinica, kakvi su bili u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Karlovcu, Skoplju, Nišu i dr.

Osim toga, agitacija i propaganda NOP-a u okupiranim gradovima znatno su doprinijele prihvatu i zaštiti najugroženijih, kao što su bili progonjeni Slovenci, zatim Srbi iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Kosova i Makedonije. U tom smislu, treba imati u vidu i veoma razvijenu političko-propagandnu aktivnost pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta oko organizovanja pomoći za porodice palih i interniranih pripadnika oružanih jedinica NOP-a, nezbrinute nejači, pogorelaca itd.

Propaganda NOP-a je objašnjavala kako ciljeve oslobodilačkog rata i revolucije, tako i aktuelne probleme oružane borbe i stvaranja nove Jugoslavije. U tom kontekstu objašnjavanje politike bratstva i jedinstva bilo je od izvanrednog značaja za početak, tok i konačan ishod oružane borbe u cjelini, naročito u centrima sa mješovitim nacionalnim sastavom.

Sadržaj i tok neprekidne i sve razgranatije propagande NOP-a u cjelini, pa i one ilegalne u gradovima, temeljili su se na fundamentalnim dokumentima i stavovima vrhovnog rukovodstva NOP-a (CK KPJ i VS NOVJ), počev od proglaša CK KPJ od 15. aprila 1941. i Majskog savjetovanja 1941. u Zagrebu do istorijskog proglaša CK KPJ od 22. juna (povodom napada Njemačke na SSSR) i julskih proglaša (12. i 25. jula), uvodnika prvog broja Biltena VŠ, Savjetovanja u Stolicama (26. septembra 1941), stavova u »Borbi«, organu CK KPJ, o pitanjima uspostavljanja i razvoja nove narodne vlasti na oslobođenim područjima, te u mnogobrojnim drugim dokumentima.

Moglo bi se reći da su opšte deklaracije o ciljevima, političkoj platformi i perspektivama NOP-a, preko te ratne propagande, najkonkretnije pretvarane u živu praksu širom jugoslovenskog ratišta, pa i na neoslobođenim područjima, gdje su uslovi za sprovođenje propagande bili najteži.

Propaganda u okupiranim gradovima, kao dio propagande NOP-a uopšte, proizlazila je iz političkih ciljeva oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Ona je ukazivala na to da je antiokupatorska aktivnost jedina alternativa u datim uslovima, a ne samoubilački i avanturistički akt. Takva argumentacija je počivala na opštepoznatoj činjenici da okupatorske snage nemaju realnih mogućnosti da pokriju čitavu jugoslovensku teritoriju i da ilegalci — pripadnici NOP-a uvijek mogu računati na oslonac u stanovništvu za izvođenje raznovrsnih antiokupatorskih akcija, za prikriveni izlazak na mjesto izvršenja zadatka i za prikriveno povlačenje u baze poslije izvršenog zadatka, što je nametalo potrebu da se izgradi i usavrši vještina konspiracije i maskiranje u mreži saradnika i simpatizera u okupiranim gradovima.

Smisao propagande NOP-a u okupiranim gradovima sastoja se u tome da se kod stanovništva i pripadnika ilegalnih organizacija podigne samopouzdanje i ukaže perspektiva o mogućnostima efikasne borbe protiv tuđinske vlasti, kao i da se ujedno postignu

vojni, politički, materijalni i moralno-psihološki efekti u cjelini, naročito među pripadnicima okupacionog sistema, pa i među stanovništvom van gradskih područja.

Za odvijanje i razvoj propagande NOP-a u okupiranim gradovima tokom narođenooslobodilačke borbe 1941—1945. godine značajan faktor predstavljalo je naslijedeno stanje iz perioda ilegalnog rada KPJ u Jugoslaviji između dva svjetska rata, što se ogledalo u stečenom iskustvu propagande i izgrađenim uporištima (ilegalni stanovi i baze za smještaj materijala, štamparske tehnike i, naročito, ljudi zaduženih za propagandu). Zatim razrađen sistem očuvanja organizacije propagandista za slučaj povremenih racija, policijskih potjera i provala: blagovremeno upozorenje od strane obaveštajaca NOP-a u redovima neprijatelja: permanentna budnost i obezbjeđenje svake propagandne akcije, i pripremljenost svakog pripadnika NOP-a za držanje pred neprijateljem u slučaju da padne u ruke okupacionih snaga.

Nosioci propagande u okupiranim gradovima u Jugoslaviji u toku narođenooslobodilačke borbe 1941—1945. godine, bili su: organi narodne vlasti (ilegalni narodnooslobodilački odbori); mjesna partitska rukovodstva (gradski i sreski komitet KPJ) razne ilegalne organizacije (organizacije NO fonda, diverzanti, aktivisti zaposleni u okupatorsko-kvislinškim organizacijama i ustanovama itd.) i pojedinci — ilegalci, jer po prirodi posla svaki ilegalac bio je u izvjesnom smislu i propagandist.

Antifašistička propaganda u okupiranim gradovima razvijala se u širinu i dobijala u intenzitetu uporedo sa rasplamsavanjem oslobođilačke borbe, prvenstveno putem štampanja i rasturanja ilegalne štampe, pisanja antifašističkih parola i simbola, rasturanja letaka pisanih i na jezicima pripadnika okupacionih armija, kao i cijepanju i paljenju fašističkih simbola, parola i štampe. U tome su učestvovali svi organi NOP-a, članovi KPJ i SKOJ-a, veći broj radnika i inteligencije. U mnogim mjestima, čak i dječaci od oko petnaest godina bili su organizovani i obućeni za premazivanje fašističkih znakova, simbola i slika na javnim mjestima. Istovremeno, oni su ispisivali oslobođilačke natpise i simbole, petokrake zvezde i dr.

Rasturanje letaka i ispisivanje parola i simbola NOP-a

Rasturanje antifašističkih letaka, pisanje parola i crtanje simbola NOP-a, te raznih materijala antiokupatorskog karaktera, bila je masovna aktivnost pripadnika NOP-a u gradovima, naročito u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Splitu. Sirom NDH, po manjim i većim naseljenim mjestima, često je registrovano rasturanje antiustaškog i antiokupatorskog materijala štampanog u ilegalnim štamparijama i tehnikama NOP-a. Odmah nakon okupacije gotovo na svim okupiranim teritorijama rastureni su leci povodom Prvog maja 1941. Tako su, na primjer, u Sušaku povodom međunarodnog praznika rada rastureni leci i druge antifašističke parole po gradu, zbog

čega su Italijani uhapsili nekoliko članova KPJ.¹ Noću uoči Prvog maja 1941. u Beogradu je umnožen i rasturen prvomajski proglaš CK KPJ u kome se objašnjavaju uzroci aprilskog sloma i poziva radnička klasa na jedinstvo u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Taj proglaš je rasturen i u drugim okupiranim gradovima, uglavnom u svim većim centrima — Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Mostaru, Cetinju, Nišu i dr.² Veoma uspјelu aktivnost povodom Prvog maja sproveli su pripadnici NOP-a Karlovca. Pod neposrednim rukovodstvom Iva Marinkovića, sekretara OK KPH za Karlovac, oni su u gradu ispisali parole po zidovima zgrada, rasturali letke anti-fašističke i antiokupatorske sadržine i isticali crvene zastave.³

U Skoplju su skojevci i drugi napredni omladinci, pored rasturanja letaka i ispisivanja antifašističkih parola, Prvog maja istakli crvenu zastavu na krov zgrade bugarske okupacione divizije koja se nalazila gotovo u samom centru grada.⁴ Komunisti Splita, Šibenika, Solina i drugih primorskih gradova su, u znak borbenog obilježavanja 2. maja, istakli crvene zastave a na fasadama zgrada ispisali antiitalijanske i antiustaške parole. Šibenik je Prvog maja osvanuo ispisani parolama narodnooslobodilačkog pokreta. Ilegalci su istakli crvene zastave na katedrali Sv. Jakova, na gradskom prelazu Baldekin, na ulazu u tvornicu aluminij uma u Lozovcu i na crkvi u Konjevratima.⁵ Majski proglaš CK KPJ rasturen je u Nišu, Jagodini (sada: Svetozarevo), Leskovcu, Kraljevu i dr. Povodom toga Načelstvo sreza Beličkog 26. jula 1941. dostavilo je zahtev Gradskom poglavarstvu u Jagodini »da se pronađu komunistički leci i unište, a da se vinovnici pohapse«.⁶ Nakon okupacije OK KPH i OK SKOJ-a za Slavonski Brod izdali su i organizovali rasturanje letaka na njemačkom jeziku u kojima su se njemački vojnici pozivali da ne ratuju za Hitlera i fašizam, da ne polaze u borbu protiv naroda Sovjetskog Saveza i dr.⁷ Leci slične sadržine umnožavani su i rasturani u Osijeku, Banjaluci, Mostaru i dr. Partijska organizacija Osijeka izdala je letak u kome se narodu preporučuje da sačuva oružje. Istovremeno je organizovala široku akciju popularisanja borbe protiv okupatora i ustaške državne tvorevine.⁸

Tokom maja u Zagrebu je rasturen proglaš CK KPH u kome se narod poziva u borbu protiv okupatora i protiv Pavelićevog ustашkog pokreta. Gotovo istovremeno, napredna omladina Beograda uputila je proglaš omladini da ne odlazi na rad u Njemačku; taj

¹ Dogodilo se 1941, *Hronologija dogadaja*, Rijeka 1971, str. 37.

² *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1960, str. 224.

³ Savo Zlatić Mićo, *Značenje grada Karlovca u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske 1941, Karlovac 1579—1979* (dalje: Karlovac 1579—1979), Historijski arhiv u Karlovcu 1979, str. 555.

⁴ Aleksandar Spasovski, *Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941—1945*, Beograd 1971, str. 19.

⁵ AVII, fond NOR-a, k. 2007, br. reg. 1—9/7.

⁶ Boško Zivanović, Damjan Popović, Miodrag Jovanović, *Pomoravlje u NOB 1941—1945*, Svetozarevo 1961, str. 156—157.

⁷ Slavica Hrećkovski, *Borbena i politička aktivnost omladine Slavonije i Baranje u toku narodnooslobodilačkog rata*, Zbornik, HIS, 9/1972, str. 268.

⁸ Isto.

proglas je rasturen u svim dijelovima grada i imao je velik uticaj na omladinu.⁹ Aktivisti NOP-a su taj proglas rasturili i u mnogim drugim gradovima Srbije i Jugoslavije, pa je — zahvaljujući tome — u većini gradova poziv okupatora da se ide na rad u Njemačku bio bojkotovan.

Krajem maja 1941. aktivisti NOP-a Šibenika su u toku jedne noći kredom i ugljenom precrtili sve italijanske natpise koji su veličali duće, kao i fašističke grbove koje su Italijani u velikim dimenzijama bili naslikali na gradskim zidinama.¹⁰

Tokom maja i juna, kada su se partijske organizacije u većini gradova konsolidovale, osjećala se sve intenzivnija političko-propagandna aktivnost. Već 4. juna 1941, Obavještajno odjeljenje italijanske 2. armije upozorilo je da se leci komunističke sadrižne »pojavljuju u raznim mjestima« u čitavoj okupacionoj zoni.¹¹ Petog juna Kraljevska kvestura u Ljubljani registrovала je »da u ovom gradu, kao i drugim mjestima Ljubljanske pokrajine« postoje udružene antiitalijanske snage koje obavljaju komunističku djelatnost, što se ogleda prije svega u »održavanju sastanaka, u rasturanju i sastavljanju subverzivnih letaka«.¹² Tih dana su i aktivisti NOP-a Podgorice izveli uspešnu akciju rasturanja i lijepljenja letaka i drugih antifašističkih publikacija.¹³

Vijesti o napadu Njemačke na SSSR brzo su stigle gotovo do svakog simpatizera NOP-a. Taj događaj je za ilegalce u okupiranim gradovima bio podstrek za intenzivniji rad, naročito na polju propagande. Ipak, kod mnogih je bilo iluzija da će se rat završiti za kratko vrijeme, da će snage Crvene armije odmah preći u protivofanzivu, kao i da će se konačno rješenje u obračunu sa okupatorima naći u okviru poznatih šema o revoluciji. Na pojačano djelovanje propagande NOP-a u okupiranim gradovima povodom događaja na sovjetsko-njemačkom frontu upozoravali su i sami okupatori. Tako, npr., u izveštaju Komande karabinijera 11. armijskog korpusa ističe se da je »situacija u Rusiji doprinijela rađanju jedne prevratničke propagande«, »da je vijest o objavi rata Rusiji« kod slovenačkog stanovništva »primljena sa izvjesnim ushićenjem«, koje nije moglo da »sakrije svoje zadovoljstvo«, kao i da je stanovništvo prema Italijanima »zauzelo još izrazitiji stav protivljenja«.¹⁴ Slično je bilo i u okupiranim gradovima u dijelu Slovenije pod njemačkom okupacijom, gdje lokalni funkcioneri vlasti traže pojačanje u žandarmima i drugim organima policije, zahtijevajući odlučne mjere

⁹ *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, str. 224.

¹⁰ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 31, str. 86.
¹¹ Isto.

¹² Povodom toga Kraljevska kvestura u Ljubljani u naredenju područnim komandama, pored ostalog, ističe »da ovu aktivnost treba ugušiti s najvećom čvrstinom i strogošću, s najvećom brigom i sa svom mogućom pažnjom, kako bi otkrili eventualne postojeće komunističke grupe, identifikovali pojedine propagandiste, a naročito rukovodioce«.

¹³ Pavle Kadović, *Nepokorni grad*, dnevnik o ilegalnom partijskom radu u okupiranom Podgorici u vrijeme NOB-a, Beograd 1974, str. 38.

¹⁴ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 95, str. 257.

¹⁵ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 96, str. 258.

kako bi se uništili vodeći komunisti i time onemogućila »propaganda koja se širi s njihove strane«.¹³ Na pojačanu propagandu NOP-a upozoravao je šef Policije bezbjednosti i službe bezbjednosti Trećeg Rajha u Srbiji, ističući da je »s početkom rata (misli se na objavu rata Rusiji — primj. S.V.) zabilježena jaka komunistička propagandna aktivnost u Srbiji«. Šef policije u Beogradu, prilikom referisanja, upoznao je svoje pretpostavljenje sa činjenicom da je 22. juna 1941. kod beogradskog stanovništva »vladalo raspoloženje skoro isto kao i na dan Simovićevog puča«. Slična situacija je bila i u ostalim gradovima Srbije, što je podstaklo šefa Policije bezbjednosti i službe bezbjednosti Trećeg Rajha da uputi direktivu područnim organima Gestapoa za suzbijanje komunističkog pokreta u okupiranim oblastima, u kojoj se podvlači da »dosadašnja iskustva pokazuju da će komunistički krugovi u pojačanoj mjeri iskoristiti situaciju za ragranatu propagandu kao što je rasturanje letaka, premaživanje fašističkih simbola, usmena propaganda i slično«.¹⁶

Gotovo do istih zaključaka dolazili su i organi ustaške NDH. U većini gradova NDH, u manjim i većim naseljenim mjestima — po ocjeni ustaških funkcionera — tih dana »opozala se pojačana aktivnost komunista«, pa su se upravo zbog toga prilike »tokom lipnja jog više pogoršale«. Upravo tada, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH osudilo je petoricu aktivista NOP-a u Zagrebu od kojih 3 na kaznu smrti, jer su zatečeni »kako bacaju letke komunističkog sadržaja«. Tada je strijeljan i Ivan Bučica, koji je za vrijeme emitovanja radio-vijesti uzvikivao parolu »Živjela Sovjetska Rusija«, a u Kaknusu uhapšena dvojica aktivista NOP koji su posjedovali veću količinu propagandnog materijala i sprovedeni ustaškom redarstvu u Sarajevu.¹⁷ Tih dana je i partijsko Okružno povjereništvo u Aranđelovcu organizovalo rasturanje letaka, u kojima se narod pozivao na borbu i savjetovao da se ne odaziva na pozive okupatorske vlasti.¹⁸

Povodom napada Njemačke na SSSR, CK KPJ izdao je proglašenje koji je brzo stigao u sve krajeve Jugoslavije. Istovremeno su i nacionalna rukovodstva KPJ izdavala svoje proglašene. Te materijale, aktivisti NOP-a su umnožavali i vješto rasturali među gradskim stanovništvom. »Leci CK KPJ i PK KPJ za Srbiju od 22. juna umnoženi su u 1.000 primjeraka i razdijeljeni« — obavještavao je Vasilije Buha Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.¹⁹

Nešto kasnije, Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak izdao je antifašističke letke na italijanskom jeziku i organizovao njihovo rasturanje u gotovo svim gradovima na ovom

¹⁶ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. br. 68, str. 178.

¹⁷ Leci sadrže najpogrđnije izraze po hrvatsku državnu vlast, lažne i alarmantne vijesti, narod se poziva na vršenje sabotaža, a vojska na otkaz poslušnosti, kao i najpogrđnije izraze i uvrede za savezničke države i njihove vojske — stoji u saopštenju Ministarstvu unutrašnjih poslova od 28. lipnja 1941. o strijeljanju četiri Hrvata zbog rasturanja letaka. Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 86, str. 254, »Hrvatski narod« (29. VI 41).

¹⁸ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija*, Beograd 1961, str. 46.

¹⁹ Dragoljub 2. Mirčetić, *Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Niski okrug 1941*, Niš 1977, str. 124; Venceslav Glišić, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945* (knjiga prva, 1941—1942), Beograd 1975, str. 315.

području. Aktivisti NOP-a su letke napisane na italijanskom jeziku ubacivali u okupatorske kasarne u Podgorici, Cetinju, Nikšiću, Kotoru i drugim gradovima. Tih dana su, zbog čitanja ovih letaka, u italijanskoj komandi na Cetinju strijeljani jedan oficir i dva karabinijera.²⁰

Već 3. jula 1941. aktivisti NOP-a Karlovca su pod rukovodstvom Većeslava Holjevca izvršili rušenja na dalekovodu Ozalj — Karlovac, uslijed čega je grad ostao u mraku, što je ostalim grupama omogućilo da po čitavom Karlovcu ispisu parole NOP-a: »Smrt okupatorima«, »Smrt ustašama«, »Živjela KPJ«, »Živjela sloboda« i dr.²¹

Prvih dana jula, ilegalci Prilepa rasturali su letke s parolom »Za sovjetsku Makedoniju«. U njima se stanovništvo pozivalo na borbu protiv bugarskih okupatora, za ekonomski i politička prava Makedonaca i dr. Leci su u toku jedne noći rastureni po čitavom gradu, tako da su dospjeli gotovo u svaku kuću.²² Aktivisti NOP-a Beograda 8. jula rasturali su antifašističke letke u svim gradskim četvrtima a istovremeno su cijepali i palili njemačke novine ispred kioska. Polovinom jula na beogradskim ulicama isticane su parole: »Ništa okupatorima«, »Napolje s okupatorima« i druge.²³ Mjesni komitet SKOJ-a za Zagreb 15. jula organizovao je preko kvartova široku akciju pisanja parola »Živio SSSR«, »Dolje fašizam« i rasturanja letaka antifašističke sadržine. Tih dana gotovo čitav Zagreb bio je zasut etiketama na kojima su bili ucrtani simboli »srp i čekić«.²⁴ Slične parole ilegalci su isticali i u drugim gradovima. U Crnoj Gori visoki komesar je već 17. jula registrovao da su se u mnogim mjestima »komunističke struje naslijeđene iz stare Jugoslavije probudile posljednjeg mjeseca«, kao i da su se »prvi simptomi pokazali u širenju letaka na italijanskom jeziku«.²⁵ Sjutradan, 18. jula, u Beogradu je izašao vanredni broj »Radio pregleda« posvećen ustanku u Crnoj Gori, i rasturen je u većini gradova Srbije. Istovremeno, ilegalci Beograda rasturili su antifašističke letke u Trnskoj i nekim obližnjim ulicama.²⁶

²⁰ Danica Marinović, *Cetinje u julskom ustanku, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Beograd 1963, knj. 3, str. 54.

²¹ Većeslav Holjevac, *Od okupacije do prvog partizanskog odreda, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Gorskog kotara, Prokuplja i Zumberka, Karlovac 1971*, str. 33.

²² Vera Aceva, *Aktivisti prilepske partizanske organizacije 1941*, Vojnoistorijski glasnik (dalje: VIG) br. 4 od 1961, str. 180; Ilija Beličanac, *Uloga na partijskata pečaturska tehnika vo razvitokot na NOV vo Prilep i Prilepsko vo 1941—1944*, Prilep i Prilepsko vo NOB 1941, Skopje 1976, str. 324.

²³ AVII, NAV-N-T-312, film 459, snimak 8045997.

²⁴ Upravo tih dana ustaška propaganda je bila znatno pojačala svoju djelatnost. Pavelić je isticao da »Hrvatski narod ne može ostati mirnim promatračem u ovom velikom i sudbonosnom času« i pozvao sve muškarce od 20 do 32 godine da se jave vojnim vlastima za borbu protiv »drzovitog boljevičkog nametnika, za mir i sigurnost Hrvatskog naroda« (Emil Ivane, *Nepokorenna mladost*, Zagreb 1961, str. 116).

²⁵ *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, str. 256.

²⁶ Isto.

Omladinci Leskovca su tokom čitavog ljeta 1941. imali jedan od najvažnijih zadataka rasturanja letaka i ispisivanje antiokupatorskih parola. Tim akcijama rukvodio je neposredno OK SKOJ-a, a u nekim slučajevima i drugi partijski rukovodioci. Zahvaljujući dobroj organizaciji propagandne aktivnosti, Leskovac je tokom prvih mjeseci oružane borbe »gotovo svakog jutra« osvitao oblijepljen antifašističkim plakatima i parolama. Aktivisti NOP-a Leskovca su za obavljanje tog posla bili podijeljeni u grupe, što im je omogućavalo da za dosta kratko vrijeme izvrše zadatke na čitavoj teritoriji grada. Tako je bila određena grupa za ispisivanje parola u rejonu Špitaljskog groblja, grupa za centar grada, grupa za rad u rejonu fabrike i dr. Slično se radilo i u drugim gradovima južne Srbije. Ponajviše su isticane parole: »Radnici, Nemci su vam doneli smrt«, »Dole fašizam«, »Ziveo SSSR« i sl. Krajem jula OK KPJ za Leskovac izdao je proglašenje u kome se obraća omladinici, s pozivom da izvodi različite akcije protiv okupatora, da se ne odaziva na njegove pozive, već da stupa u partizanske odrede. Taj proglašenje je uspešno rasturen, a pozivi »Neka niko ne izostane iz borbe«, »Neka svako od vas čini sve što može« protiv neprijatelja NOP-a, svesrdno su prihvaćeni, što se ogleda u brojnim akcijama aktivista NOP-a Leskovca.²⁷

Noću 20./21. jula omladinci Splita su tušem premazali Musolinijeve slike koje su bile izlijepljene po gradu. Prefekturu Zadra karabinjeri Šibenika su izvještavali 28. jula da su po zidovima zgrada i gradskih zidina komunisti »pisali parole i iscrtali ambleme srpa i čekića«, te da su antifašistički leci pronađeni u raznim lokalima upereni protiv fašizma, protiv italijanske propagande i dr.²⁸

Aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima Slovenije bili su aktivni u političko-propagandnom pogledu naročito na teritoriji tzv. Ljubljanske pokrajine. U obavještajnom biltenu Komande italijanskog 11. armijskog korpusa, pored ostalog, ističe se da su se tokom jula »komunistički amblemi i natpisi pojavili u Novom Mestu, Toplicima (Ljubljani), Starom Trgu, Rakeku, i drugim mjestima; da su leci antifašističke sadržine »pronađeni u Ljubljani. Logatecu, Grosupljju, Novom Mestu i Črnomelju«. Aktivisti NOP-a Ljubljane su krajem jula rasturili letke s parolom »Italijani i Nijemci, obračun će da bude krvav«, dok su ilegalci Grosuplja, Novog Mesta i drugih gradova širili letke u kojima se stanovništvo poziva na vršenje sabotaze na željeznici, telefonskim linijama, na uništavanje namiñica, motora, slagališta i svega što bi koristilo okupatorskoj vojsci.

Sličnih primjera bilo je i u drugim gradovima Slovenije. U izvještaju žandarmerijskog okruga Trbovlje od 1. avgusta 1941. ističe se da su u Zidanom Mostu uhapšeni Leopold Veber i Alojz Mlinar u trenutku kada su tokom noći 29/30. jula »liljepili komu-

²⁷ Dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 165–166; Hranislav Rakić, *Razvoj i delatnost SKOJ-a u Leskovcu i okolini*, Leskovački zbornik XVI, 1976, str. 52.

²⁸ AVII, fond italijanski, k. 546, f. 2, dok. br. 31.

nističke propagandne lističe». Koliko je bila razvijena propaganda NOP-a na teritoriji Slovenije, pa i u okupiranim gradovima, može donekle ilustrovati niz podataka koji govore da je u tom vremenu samo u ilegalnim štamparijama u Ljubljani pojedini letak štampan u 60.000 primjeraka. Upravo zbog tako široko razgranate mreže političko-propagandne aktivnosti NOP-a, u izvještajima okupacionih vlasti isticano je da »držanje stanovništva nije dobro«, da su stanovnici okupiranih gradova »pristalice komunističkih ideja«, da su se efekti propagande NOP-a »pokazali u sve češćim atentatima i djelima sabotaže« i slično.²⁹

Prva iskustva julskih okršaja ilegalci u okupiranim gradovima iskoristili su za još širu aktivnost oko rasturanja letaka i ispisivanja antiokupatorskih parola. Tako su aktivisti NOP-a Velesa noću 1./2. avgusta povodom 38. godišnjice ilindenskog ustanka rasturili proglaš PK KP Makedonije u kome se narod poziva na borbu protiv okupatora. U Zvorniku su 4. avgusta 1941. ustaše uhapsile trojicu aktivista NOP-a kod kojih su pronašle »velike količine različitog propagandnog materijala (parola i letaka)« i dr.³⁰

Prvih dana avgusta, aktivisti NOP-a Kruševca rasturali su antiokupatorske letke i istovremeno pocijepali okupatorske parole koje su njemačke vlasti istakle u gradu. Polovinom avgusta omladinci Kraljeva izveli su uspješnu akciju paljenja okupatorskih novina i cijepanje plakata, istovremeno dijeleći letke antifašističke sadržine. U desetodnevnom izvještaju Zapovjedništva 3. oružničke pukovnije od 18. avgusta 1941. ističe se da se u pojedinim mjestima komunističke akcije ispoljavaju u prvom redu »u isticanju crvenih zastava i komunističkih poklika«.³¹ Aktivisti NOP-a Beograda su 25. avgusta, povodom javnog vešanja komunista na Terazijama, rasturili antifašističke letke s potpisom »Rodoljubiva srpska omladina«, a dva dana kasnije, 27. avgusta, ilegalci su u Dalmatinskoj ulici istakli parole: »Živjeli naši partizani«, »Osvećit ćemo naše drugove« i dr.³² Ilegalci Kragujevca su posljednjih dana avgusta rasturili oko 3.000 letaka u kojima se stanovništvo pozivalo u borbu protiv njemačkog okupatora. Tokom ljeta u sarajevskoj štampariji umnoženo je, pored Biltena Vrhovnog štaba, preko 5.000 antiokupatorskih letaka koje su aktivisti NOP-a Sarajeva uspješno rasturali po gradu i u njegovoj najbližoj okolini.*³³

Uspjelu akciju ispisivanja antifašističkih parola i simbola NOP-a tokom avgusta 1941. izveli su aktivisti NOP-a Leskovac. Podijeljeni u grupe i po gradskim rejonima, oni su obasipali grad

²⁹ U izvještaju vode okružne žandarmerije u Trbovlju stoji «da se centrala najradikalnijih nalazi u Ljubljani i da njena blizina olakšava celokupnost propagandista». Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 116, str. 296, dok. br. 117, str. 198.

³⁰ A VII, fond NDH, k. 143, reg. br. 25—1/13; Slavka Fidanova, *Napori KPJ za političko jedinstvo masa 1941—1942*, VIG 1/1969, str. 241.

³¹ Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*. str. 107; Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 266, str. 598.

³² *Hronologija naprednog radničkog pokreta i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, Beograd 1966, str. 320.

³³ Zbornik, tom I, knj. 2, dok. br. 18, str. 75; Radivoje Papić, *Nepokorenog Sarajeva, Ilegalne akcije po gradovima*, Beograd 1960, str. 132.

različitim lecima antifašističke sadržine i ispisivali parole: »Radnici, Nemci su vam doneli smrt«, »Dole fašizam« i dr. Na ovom polju naročito su bili aktivni ilegalci zaduženi za rad u radničkim naseljima i oko industrijskih objekata. Cak je jednu grupu omladinaca, dok je ispisivala parole, uhvatila policija; međutim, narednik Predstojništva gradske policije ih je pustio bez islijedovanja, ističući da »zna ko su i šta rade, ali ih pušta jer su iznad svega Srbi«.

Veliki odjek kod aktivista Niša imale su akcije polivanja mjestilom njemačke propagandne karte koja je bila postavljena u centru grada kod Spomenika. To je, u stvari, bila karta svijeta, dimenzija 6x6 m, pomoću koje su Nijemci obavještavali građane Niša o svojim uspjesima na frontovima. Svakodnevno su pokretnim strelicama ucrtavali nove situacije, pomoću kojih je trebalo da se prati napredovanje armija sila Osovine na istočnom frontu i u Africi.³⁴ U niškim fabrikama: Mostovskoj radionici, Ložionici »Crveni krst«, Fabrici duvana i dr. rasturan je i različiti propagandni materijal. U Fabrici duvana, aktivista Svetislav Koković je izradio šablon od pleha za parolu »Smrt fašizmu — Sloboda naoruđu« i u više navrata pomoću njega ispisivao parole po niškim ulicama.

Gotovo da nema izvještaja ustaških vlasti u kojima se ne govori o »jakoj komunističkoj promidžbi«, na čitavoj teritoriji NDH. Tokom avgusta Zagreb je nekoliko puta osvitao sa parolama i simbolima NOP-a. Izvedena je i zajednička akcija rasturanja antifašističkih letaka u kojoj su učestvovali 22 udarne grupe. U toku jedne noći, područje Trešnjevke, Ciglenice, Gajeva i Kustošije, čitav zapadni dio grada, bio je isписан antifašističkim parolama. U tzv. doglasnom izvješću Zapovjedništva prve oružničke pukovnije od 30. avgusta 1941. ističe se, pored ostalog, da se na području Bjelovara i Koprivnice širi komunistička propaganda na najrazličitije načine i da se za tu svrhu u nekim mjestima čak i pošta koristi. Upravo zbog toga pomenuto zapovjedništvo konstatuje »da komunista ima po gradovima«, ali da se usred stroge kontrole »čuvaju otvorenog istupanja«, s napomenom »da se od svakud opaža njihov zajednički rad«.³⁵

U to vrijeme su italijanski vojnici izvještavali da su u Banjaskoj ulici u Karlovcu rastureni leci na hrvatskom i italijanskom jeziku »sa amblemom srpa i čekića, u kojima se veliča Sovjetska revolucija i Komunistička partija, a napadaju fašisti i imperijalistički okupatori«³⁶ U Beogradu su 16. septembra, u Baba-Višnjićkoj ulici i na prostoru Kalenića pijace aktivisti NOP-a ispisali

³⁴ Uskoro je Svetislav Koković sa još jednim aktivistom (koji mu je pomogao u ispisivanju parola) uhapšen zajedno sa grupom od 18 radnika koje je policija osumnjičila kao komuniste. Koković i Stefanović su osuđeni na po 6 mjeseci zatvora, dok su ostali, zbog nedostatka dokaza, pušteni kućama. Milica Bodrožić, *Ilegalna aktivnost radničke klase u gradovima na jugu Srbije*, Leskovački zbornik XX, str. 133.

³⁵ AVII, fond NDH, k. 193, br. reg. 18/2—1.

³⁶ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 506—509.

antifašističke parole: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«, »Ništa okupatorima«, »Srpski narode, ugledaj se na svoje pretke, ustani u svoju oslobođilačku borbu protiv mrskih okupatora i njegovih slugu«, »Živjela narodna borba« i dr.³⁷ Istovremeno su italijanski vojnici u Crnoj Gori i Boki izvršili premetačine u nizu mjesta s ciljem da otkriju i unište nosioce antifašističke propagande. Tako su, na primjer, karabinijeri 16. septembra 1941. prilikom jednog pretresa u Ledenicama pronašli veću količinu marksističke literature, zbog čega su preduzeli istragu i hapšenje pojedinaca.

Patrola karabinijera je 17. septembra u Ljubljani, u Celovačkoj ulici, naišla na »oko stotinu letaka razbacanih po zemlji na kojima je mašinom bila ispisana parola »Živio SSSR«. Nekoliko dana kasnije, 2. septembra, u večernjim časovima u bioskopu »Sloga« aktivisti NOP-a su sa balkona — za vrijeme projekcije filma — bacili antifašističke letke u kojima se veliča Osvobodilna fronta. Italijanski vojnici i oficiri koji su se nalazili u bioskopu izvršili su pretres i, uprkos tome što ni jesu mogli pronaći nosioce ove akcije, uhapsili 14 omladinaca.³⁸ U Bosanskom Grahovu karabinijeri su 18. septembra uhapsili jednog pripadnika NOP-a kod koga su našli »paket od 26 subverzivnih letaka pisanih na italijanskom jeziku«.³⁹ U Banjaluci i Tuzli osuđeno je 5 osoba na smrt upravo zbog toga što su razvijali »komunističku i prevratničku promidžbu«.⁴⁰ Istovremeno se u izjavama italijanskih oficira i vojnika ističe da, npr., »mnoge prodavnice novina u Ljubljani« raznose svojim »mušterijama« antifašističke letke »u kojima se poziva na ustanak«.⁴¹ Dvadeset prvog septembra 1941. aktivisti NOP-a Ljubljane su rasturili antifašističke letke po čitavom gradu. Povodom toga, u izvještajima jedinica i ustanova potčinjenih komandi italijanske 2. armije za septembar 1941. ističe se da su »karabinijeri našli mnogo listića po ulicama sa subverzivnim parolama: 'Živio oslobođilački front', 'Živjela oslobođilačka borba'« i dr.⁴²

Sve više se šire radio-vijesti Londona i Moskve, koje su ilegalci u većini okupiranih gradova slušali na skrivenim radio-aparatima, a potom umnožavali i rasturali. U njihovom širenju, kao i raznošenju ostalog propagadnog materijala, veliku ulogu imali su omladina i žene — aktivisti NOP-a. Žene Banjaluke, Bijeljine, Mostara, Sarajeva i drugih gradova u Bosni i Hercegovini, saradnice NOP-a, za obavljanje tih zadataka koristile su muslimansku nacionalnu nošnju, pa su pod zaštitom zara i feredže raznosile propagandni materijal i dostavljale ga do raznih punktova odakle je da-

³⁷ *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, str. 230.

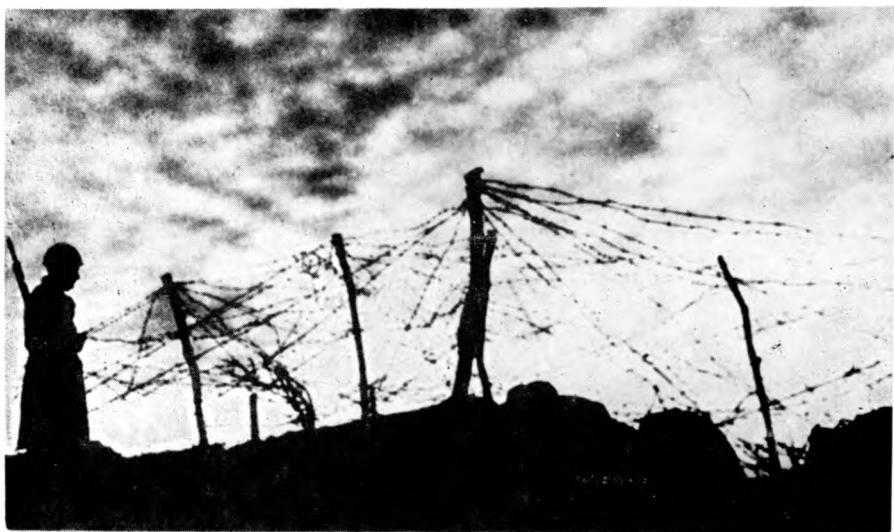
³⁸ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 507; *Ljubljana v ilegali*, knj. 2, str. 475.

³⁹ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 493 i 513.

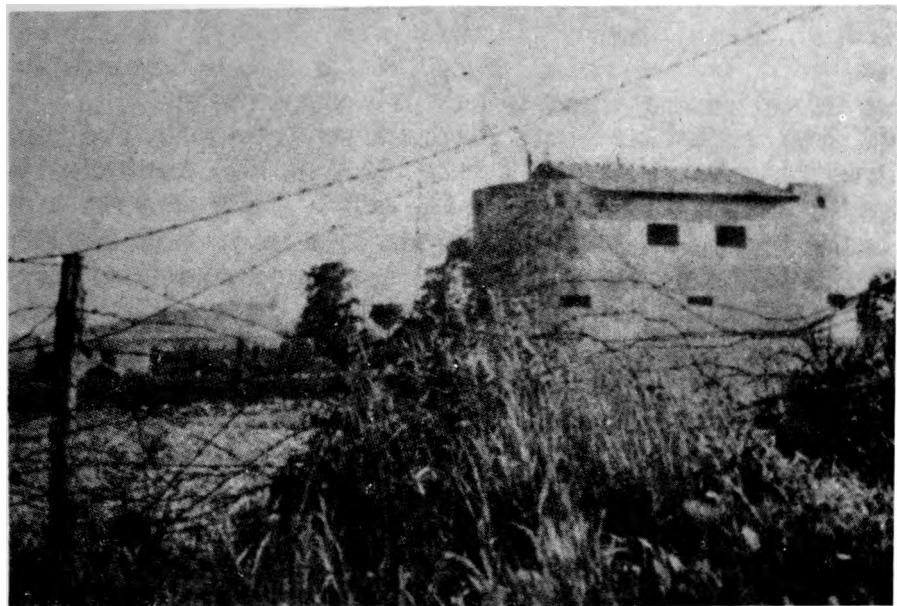
⁴⁰ AVII, fond NDH, k. 153a, br. reg. 13/5—66; *Zene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi*, sjećanje učesnika, Sarajevo 1977.

⁴¹ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 508—509.

⁴² Isto, str. 514—515.

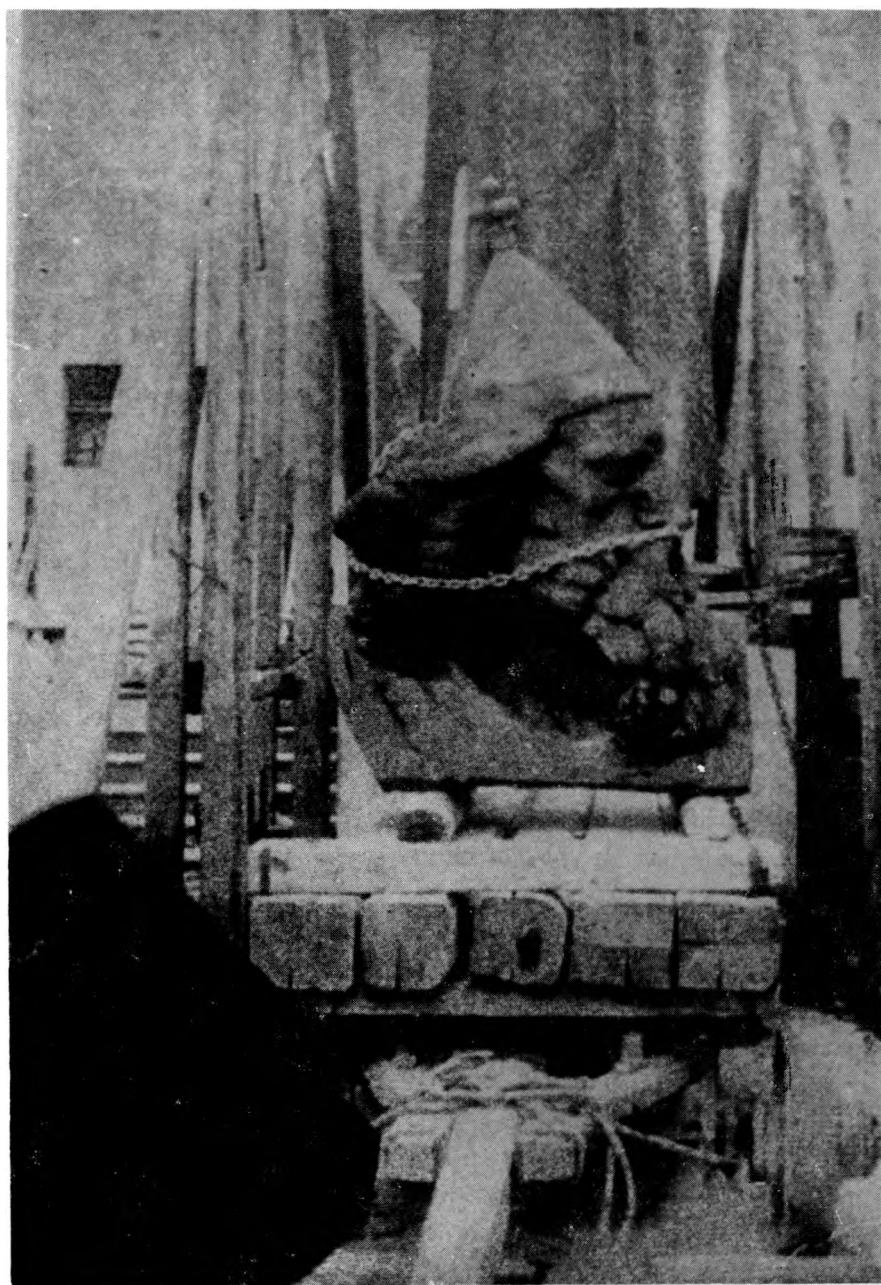
Gradovi, mjesto koncentracije okupacionih trupa utvrđuju se žicanim preprekama i bunkerima

Sistem žičanih prepreka, bunkera i osmatračnica oko okupirane Ljubljane

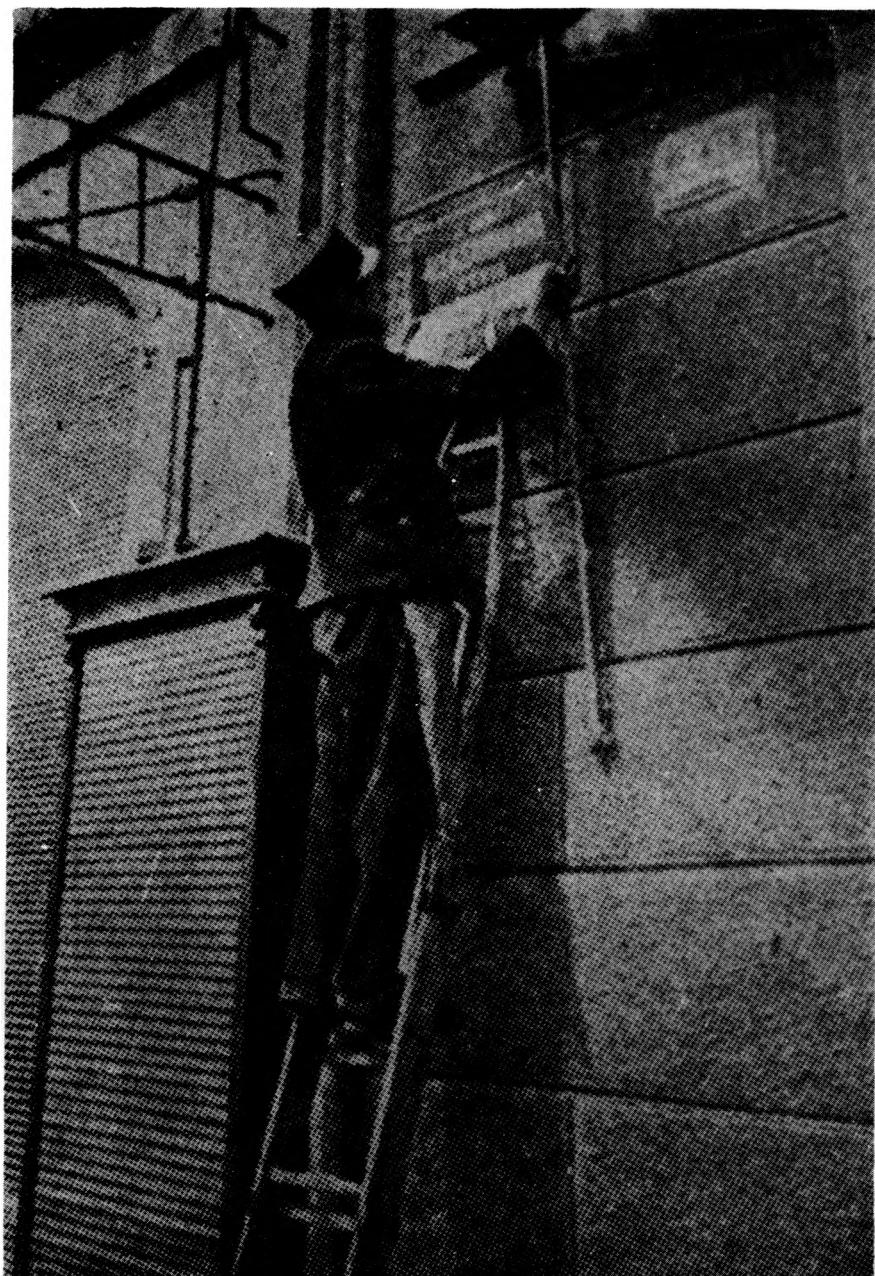
Hitler u Mariboru krajem aprila 1941. Uprkos paroli »Učinite mi ovu zemlju ponovo Njemačkom«, aktivisti NOP-a su izvodili brojne oružane i neoružane akcije u ovom gradu

Uklanjanjem, kulturno-istorijskih spomenika okupacione vlasti su nastojale da povrijede nacionalni ponos stanovništva i da olakšaju sprovodenje svoje politike denacionalizacije u anektiranim i okupiranim oblastima Jugoslavije. Na slici: Demontiranje spomenika Grguru Ninskom u Splitu u jesen 1941.

Skidanje spomen-ploče Gavrila Principa u Sarajevu početkom maja 1941.

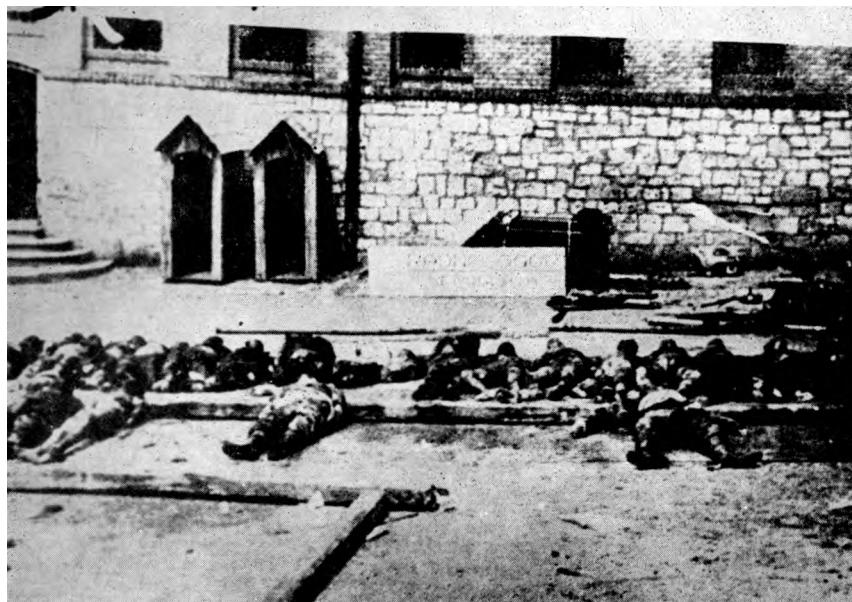
*Skidanje tabli sa imenima ulica na slovenačkom jeziku i njihovo zamenjivanje
sa tablama na njemačkom jeziku*

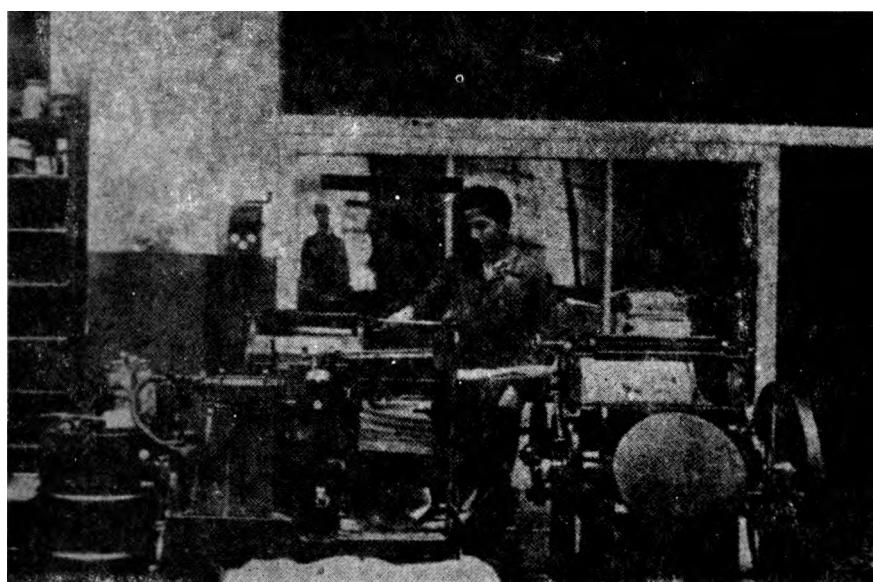
Okupacione vlasti su žestokim represalijama nastojale da uguše otpor pripadnika NOP-a. Na slikama: gore — Zločini bugarske policije u Prilepu; dolje — Zločin madarskih fašista u Novom Sadu 1941. godine

Javno vješanje rodoljuba na Terazijama u Beogradu

Ustaški zločini u logoru Lepoglava

Ilegalna štamparija Centralnog komiteta KPJ u Beogradu 1941.

lje rasturan.⁴³ U Cetinju su žene, prvih dana oružane borbe — nosći vodu za piće sa gradskih česama — međusobno mijenjale zatvarače na buradima u kojima su bili smješteni radio-vijesti, proglaši i drugi propagandi materijal i na taj način rasturale propagandne materijale NOP-a.⁴⁴

U nedostatku drugih sredstava informisanja, radio-vijesti su bile dragocjene za uspješan agitaciono-propagandni i politički rad među omladinom i građanstvom uopšte. Na tom poslu angažovane su posebne grupe ilegalaca gotovo u svim gradovima Jugoslavije. Radio-vi jesti su čitane i proradivine pojedinačno i u manjim grupama, tako da se gradsko stanovništvo brzo upoznavalo sa stvarnim stanjem na frontovima drugog svjetskog rata, naročito sa stanjem u Jugoslaviji. Bio je to prilično efikasan način suprotstavljanja sve jačoj okupatorskoj i kolaboracionističkoj propagandi.

Posljednjih dana septembra, upravo u vrijeme Savjetovanja u Stolicama, ilegalci Splita i još nekih gradova ispisivali su parole: »Dolje fašizam«, »Hoćemo kože najvećih zlikovaca Musolinija i Hitlera«, »Živio crveni rat« i dr.⁴⁵ Tada su aktivisti Slavonskog Broda organizovali ispisivanje parola NOP-a i rasturanje antiokupatorskih letaka po čitavom gradu sa najrazličitijim sadržajem antifašističkog i antiustaškog karaktera.⁴⁶

Savjetovanje u Stolicama, pored ostalog, dalo je nov podstrek pripadnicima NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije na organizovanju oružanih i neoružanih akcija, naročito na razvijanju propagande među širokim slojevima gradskog stanovništva. Već tada se zaključuje da je — zahvaljujući komunistima — »propao pokušaj ustaških Pavelićevih bandita i okupatora« u raspirivanju nacionalne mržnje i međusobnom istrebljivanju. Savjetovanje je istaklo potrebu još jače propagande NOP-a, naročito u pridobijanju pojedinaca koji se još nijesu opredijelili za NOB ili su se, pak, zbog niza okolnosti našli u neprijateljskim jedinicama, strpljivo im objašnjavajući da je »baš sada čas za odlučnu borbu«.⁴⁷ Sve je to imalo za cilj da se antifašistička propaganda razvijala u gotovo svim okupiranim gradovima na čitavoj teritoriji Jugoslavije.

Već tada se leci antifašističke sadržine javljaju i u onim gradovima koji su poslije prvog svjetskog rata ušli u sastav Kraljevine Italije, kao što su Rijeka, Pula, Zadar i dr. Prvog oktobra

⁴³ Jusuf Selman, *Žene Banja Luke u ilegalnom radu 1941. godine*; Ša-mija Slipičević-Bubić, *Žene Mostara u prvim godinama rata*; Zaga Umičević, *Godine 1941, s banjalučkim ženama, Žene Bosne i Hercegovine u narodno-oslobodilačkoj borbi 1941—1945, sjećanja učesnika*, str. 45—47; 48—57 i 180—187.

⁴⁴ Stana Tomašević Arnesen, *Cetinje pod okupacijom — sjećanja*, »Pobjeda«, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore od 4. aprila 1971.

⁴⁵ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 528—529.

⁴⁶ Aktivisti Slavonskog Broda rasturili su antifašističke letke u biokskim dvoranama »Casino« u »Apolo«, na savskom mostu, željezničkoj stanici i u nekim upravnim zgradama NDH. Mr Slavica Hrečkovski, *Slavon-ski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji*, str. 110—111.

⁴⁷ Bilten Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije od 1. oktobra 1941, Zbornik, tom II, knj. 1, str. 72 i 73.

1941. u cijeloj Kastavštini uspješno je izvedena akcija »pisanja parola protiv okupatora«, zbog čega je povjerenik kod italijanske 2. armije uputio izvještaj ministru vanjskih poslova NDH u Zagreb u kome ga obavještava da su »partizani u kotaru Novi u posljednje vrijeme uzeli velikog maha«. Viši vojni funkcioneri i drugi organi i organizacije fašističkih okupatora preduzimali su sve da onemoguće bilo kakvo protivljenje aktivista NOP-a, naročito ilegalaca u gradovima, pogotovo što su se tada još uvijek nalazili na vrhuncu svoje moći i relativno brzo napredovali kroz SSSR, a i na drugim frontovima postizali su uspjeh. Ne mireći se sa činjenicom da u Jugoslaviji nailaze na teškoće, preduzeli su čitav niz mjera (represalije, odmazde i druge mjere prinude) s ciljem da se »jednom za svagda« onemogući bilo kakva antifašistička aktivnost, posebno propaganda, koja je u nekim gradovima, kao npr. u Ljubljani, Novom Mestu, Splitu, po ocjenama samih italijanskih komandanata, »poprimala zadržavajući razvoj«, te da je broj slučajeva širenja letaka i drugih antifašističkih publikacija »čak učetvorostručen«.

U jesen 1941. osjećalo se smirivanje akcija u okupiranim gradovima, kao posljedica veoma brutalnih mjera okupatora prema stanovništvu i ilegalcima, mada se može tvrditi da su to bili samo kraći ili duži predasi u iznalaženju novih metoda i oblika ilegalnog djelovanja.

Istraživanja pokazuju da je u to vrijeme propaganda NOP-a bila nešto intenzivnija u gradovima na italijanskom okupacionom području, iako su ilegalne štamparije u svim većim okupiranim gradovima Jugoslavije štampale različiti propagandni materijal, zavisno od svojih mogućnosti, tehničke opremljenosti, stručnosti kadra itd. U nedostatku štampanih letaka, aktivisti NOP-a su u najvećem broju slučajeva sami ispisivali letke i parole antiokupatorskog i antiustaškog sadržaja.

Aktivisti NOP-a Šibenika su noću 2/3. oktobra 1941. gotovo čitav grad iscrtali simbolima »srpa i čekića« (tako da su italijanski vojnici bili prinuđeni da peru i brišu mnoge zidove, fasade zgrada i ulice). Najviše simbola bilo je iscrtano u ulici Svetog križa i u obližnjim oko centra.⁴⁸ Slične akcije tih dana izvedene su u Splitu, Zadru, Sušaku i dr. Nekoliko dana kasnije, 5. oktobra, Komanda 11. armijskog korpusa izvijestila je da je patrola karabinijera, prilikom patroliranja kroz Ljubljani našla po glavnim ulicama »oko stotinu letaka štampanim crvenim slovima u kojima se veliča oslobođenjački front«, kao i da je uočeno da su »zderane italijanske plakate koje veličaju N. Vel. Kralja i Cara Duče«. Po riječima italijanskih vojnika, »one su zderane, iscepane i nagrđene prevratničkim znacima«.⁴⁹ Istog dana patrola karabinijera je uhapsila trojicu od četvorice aktivista NOP-a Ljubljane u trenutku dok su »crtali komunističke ambleme po električnim stubovima«.⁵⁰ Tada

⁴⁸ *Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 536.*

⁴⁹ *Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 552—553.*

⁵⁰ Tada su uhapšeni studenti: Ranster Vojnik, Franki Fric i Zadnik Antonmir, *tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 553.*

su i aktivisti NOP-a u Srpskim Moravicama izlij epili parole NOP-a i rasturili i antifašističke letke u kojima se Gorani pozivaju u borbu protiv ustaša i fašističkih okupatora. U njima se apelovalo na sve Hrvate da ne dozvole ustašama ubijanje Srba.⁵¹

Sedmog oktobra 1941. aktivisti NOP-a Splita širili su propagandne letke u kojima se objašnjavao cilj studentskih manifestacija od 25. septembra, dok su tih dana ilegalci Grosuplja rasturali letke sa antiitalijanskim i antinjemačkom sadržinom, u kojima se »klicalo slobodi«, »veličala narodnooslobodilačka borba« i sl. Tih prvih dana oktobra Kotarski komitet KPH za Krk slao je veće količine propagandnog materijala područnim čelijama za rasturanje, dok je Kotarski komitet SKOJ-a za Kastav organizovao široku akciju pisanja antifašističkih parola: »Van sa okupatorom«, »Dolje Musolini«, »U borbu, u borbu«, »Živjela KPJ«, »Dolje fašizam«, »Živio SSSR« i dr.⁵²

U izvještajima okupatorskih i ustaških vlasti od 19. oktobra ističe se da su u većini ulica Mostara pronađeni komunistički leci u kojima se stanovništvo podstiče na otpor. Preduzeta su hapšenja aktivista NOP-a Mostara, ponajviše — kako u pomenutom izvještaju stoji — »zbog toga što je grad osvanuo sav isertan komunističkim parolama«.

Krajem oktobra 1941. ilegalci Ljubljane, Trebnja i još nekih gradova rasturali su antifašističke letke u kojima je isticano da je oslobođilački front 29. oktobar proglašio za nacionalni praznik. Takvi leci rasturani su u Gimnaziji i u Drugoj muškoj građanskoj školi u Ljubljani; karabinjeri su u Gimnaziji uhapsili dvojicu studenata i jednog radnika upravo zbog toga što je kod njih »pronađeno mnogo prevratničkih letaka«. Istog dana aktivisti NOP-a Sušaka ispisali su po ulicama parole: »Živjela Rusija«, »Živio Staljin«, »Smrt fašizmu« i dr.⁵³ Dvadeset osmog oktobra OK KPJ za niški okrug izdao je i rasturio »Proglas-poziv odbora Narodnooslobodilačke pomoći« u kome apeluje na građane Niša da svako, prema svojim mogućnostima, materijalno pomogne partizanske oddede.⁵⁴

Drugog novembra 1941. u Ljubljani je rasturen proglaš Osvojbodilne fronte kojim se stanovništvo poziva na oružani otpor i izvođenje sabotaže. Tom prilikom karabinjeri su uhapsili jednog učenika Medicinske škole, kod koga je pronađena veća količina antifašističkih letaka. Nekoliko dana kasnije, 6. novembra, takođe u Ljubljani uhapšena su četvorica aktivista NOP-a u momentu »dok su po zidovima pisali parole i komunističke ambleme«. Istovremeno su i aktivisti NOP-a Splita u raznim dijelovima grada rasturali antifašističke letke pisane na italijanskom jeziku.⁵⁵

⁵¹ *Dogodilo se 1941. Hronologija dogadaja*, Rijeka 1971, str. 112.

⁵² Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 549; *Dogodilo se 1941*, str. 114.

⁵³ Zbornik, str. 571, 585.

⁵⁴ Dragoljub Mirčetić, *Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za Niški okrug 1941—1944*, str. 126.

⁵⁵ Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 205, str. 715.

U znak proslave godišnjice oktobarske revolucije 7. novembra, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije ilegalci su širili antifašističke letke i ispisivali revolucionarne parole. Upravo na godišnjicu oktobarske revolucije CK KPJ je izdao proglašenje »Mladoj generaciji svih naroda Jugoslavije«, u kojem poziva omladinu na najširu mobilizaciju svih snaga radi nastavljanja borbe protiv okupatora. Istovremeno je CK KP, uputio proglašenje makedonskom narodu s pozivom na oružani ustank. Taj proglašenje je preveden na makedonski jezik, i aktivisti NOP-a su ga rasturili gotovo u svim gradovima Makedonije: Skoplju, Prilepu, Velesu (sada: Titov Veles), Bitolju, Kumanovu, Gostivar i dr.⁵⁶ Aktivisti NOP-a Pule su toga dana isticali antifašističke parole, veličajući oktobarsku revoluciju i narodnooslobodilačku borbu. Slične akcije su izvodili i u drugim gradovima, naročito u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Ljubljani, Novom Sadu i dr., a u Mostaru su povodom Dana oktobarske revolucije po fasadama zgrada ispisali antifašističke parole na italijanskom jeziku: »Živjela Sovjetska Rusija«, »Živjela oktobarska revolucija«, »Dolje fašistički okupatori«.⁵⁷

Uprkos opasnostima i riziku, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima uspješno su organizovali antifašističku propagandu, koja se sa manjim ili većim prekidima sprovodila tokom čitavog rata. Dovijajući se na razne načine, uspijevali su da antifašistička propaganda postane bitan faktor za mobilizaciju gradskog stanovništva protiv okupatora. Ona je uticala na sve oblike protivljenja u okupiranim gradovima, počev od izvođenja diverzantskih dejstava i sabotaža, atentata na okupatorske oficire i doušnike, do bojkota mjera okupacionih vlasti.

Udarne grupe Karlovca su dva puta izvele diverzantsku akciju na električnoj mreži kako bi — dok je grad bio u mraku — neopaženo rasturili letke NOP-a i istakli antiokupartorske i antiustaške parole.⁵⁸ U izvještaju Komande karabinijera u Šibeniku ističe se da su 14. novembra u raznim dijelovima grada pronađeni leci sa »antiitalijanskim propagandom«. Omladinci Starog Grada na ostrvu Hvaru su 1. decembra poskidaли oglase i slike poglavnika, koje su ustaške vlasti bile istakle po ulicama i javnim zgradama.⁵⁹

Krajem decembra 1941. OK KPJ za Leskovac izdao je proglašenje povodom šestomjesečne borbe protiv fašizma, koju vode SSSR i porobljeni narodi Evrope, kao i letak u kome se osuđuju saradnici okupatora iz Leskovca. Radi osude pojedinih doušnika i saradnika okupatora, slični leci su rasturani i u mnogim drugim gradovima: Skoplju, Nišu, Kosovskoj Mitrovici (sada: Titova Mitrovica), Beogradu, Sarajevu, Mostaru, Zagrebu, Ljubljani, Splitu i dr. Tako je, npr., jedna grupa skojevaca iz redova student-

⁵⁶ *Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, str. 145.

⁵⁷ AVII, fond NDH, k. 61a, br. reg. 16—24; *Vojnaenciklopedija*, II, izdanje, Beograd 1974, sv. 7, str. 530.

⁵⁸ *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, str. 217.

⁵⁹ AVII, fond NDH, k. 233, br. reg. 49/1—3; *Zbornik, tom XIII*, knj. 1, dok. br. 205, str. 753—753.

ske omladine u Karlovcu uoči nove 1942. godinene ispisivala parole crvenom bojom i rasturala antifašističke letke u kojima se raskrinkavala fašistička vlada i pozivali građani Karlovača na otpor okupatoru i njegovim slugama. Najviše letaka rastureno je na Velikoj promenadi i Radićevom trgu, u Stratosma jer ovoj ulici i oko domobranske kasarne, tj. u najužem centru grada. Iako se tada u Karlovcu nalazio jak garnizon okupatorskih vojnika, ustaša i domobrana, ova akcija uspješno je izvedena.⁶⁰

Propaganda NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije tokom 1941. godine uprkos svih teškoća — kako u smislu obezbjeđivanja kadrovima, mašinama i materijalom, tako i u smislu surovih represalija okupatora, kao i nepovoljnog toka operacija na drugim ratištima — bila je bitan uslov za mobilisanje snaga i sredstava protiv fašističkih okupatora, kolaboracionista i kontrarevolucije. Ona je — kao faktor vojnog i političkog djelovanja — inicirana, pomagana i usmjeravana od najvišeg političkog i vojnog rukovodstva, kao i od rukovodstava u svim nacionalnim sredinama, radi usvajanja i širenja ideje o neophodnosti oružane borbe protiv okupatora i domaćih saradnika. U nedostatku masovnih sredstava informisanja (radio-prijemnika, štampe i dr.), propaganda je vršila veoma značajnu ulogu obavještavanja o snazi NOP-a i borbama jedinica NOVJ protiv okupatora. Istovremeno, bila je bitan faktor u raskrinkavanju svih reakcionarnih snaga i saradnika okupatora. Najzad, ona je aktiviste i simptizere NOP-a podsticala na izvršavanje svih odluka borbe i otpora u okupiranim gradovima.

Zbog pojačanog terora okupatora i njegovih saradnika nad stanovništvom u okupiranim gradovima, štampanje i umnožavanje partijskih materijala bilo je skopčano sa nizom teškoća. »Izdavanje materijala sada nam je otežano«, izvještavao je član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 3. januara 1942. Sem toga, nedjećevci, ljotićevci i četnici Koste Pećanca preduzimali su izvjesne propagandne mjere da omladinu, posebno inteligenciju angažuju u borbu protiv NOP-a. Na raznim konferencijama intelektualci i službenici su pojedinačno pozivani da se uključe u »organizaciju narodne bezbjednosti«. Za omladinu u školama organizovana su antikomunistička predavanja i dijeljena je literatura protiv NOP-a.⁶¹

Propaganda NOP-a u okupiranim gradovima bila je ponajviše usmjerena na raskrinkavanje politike okupatorskih saradnika.

⁶⁰ Jovan Manasijević, Hranislav Rakić, *Hronologija radničkog pokreta i socijalističke revolucije u južnomoravskom regionu 1903—1945*, Leskovac 1979, str. 134; Slavo Kovačić, *Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona*, Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karloveča, Kordun, Gline, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Zbornik, Historijski arhiv Karlovac, str. 22; Dane Olbina, *Rad partijske organizacije u Sarajevu od jula 1941. do aprila 1942. godine*, Četrdeset godina, knj. 7, str. 200.

⁶¹ AVII, fond četnički, k. 20, br. reg. 36/1—1; Dragomir Bulatović, *Niš — značajan centar ustanka u Srbiji*, VIG br. 3, od 1968, str. 243; Zbornik, tom I, knj. 3, dok. br. 1, str. 8.

»Naš i vaš zadatak« — upozoravao je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju Okružni komitet KPJ za Kruševac 10. januara 1942 — jeste »da udarimo oštire nego ikad po Nediću i četnicima, da razobličavamo Dražu i njegove... kao izdajnike i sluge okupatora«.⁶² Isto pismo je upućeno i drugim okružnim i mjesnim komitetima, što je pozitivno uticalo na dalji razvoj propagande NOP-a u okupiranim gradovima Srbije.

Na inicijativu OF u čitavoj Sloveniji, pa i u okupiranim gradovima, 3. januar je proslavljen u znak sjećanja na poginule borce oslobodilačkog pokreta. Gotovo svuda po ulicama Ljubljane rastureni su leci: »Slava Ljubu Šerceru«, »Slava Slavku Šlanderu«, »Slava palim slovenačkim borcima«, »U boj«. Povodom toga, Boris Kidrič u izvještaju od 7. januara 1942. Centralnom komitetu KPJ ističe da je akcija odlično uspjela, da su »sve ljubljanske ulice bile posute slovenačkim zastavama«, kao i da su gotovo svuda »zidovi bili ispisani imenima Šlandera i Šercera«. Upravo zbog tako uspješno izvedenih akcija i u drugim gradovima Slovenije, Komanda italijanske 2. armije u izvještaju od 7. januara 1942. o situaciji u Sloveniji konstatiše da su »posljednjih dana antiitalijanske manifestacije u porastu« i da se sprovode najraznovrsnijim sredstvima: »od širenja najnovijih propagandističkih brošura i letaka do terorističke aktivnosti.«⁶³

Polovinom januara aktivisti NOP-a Šibenika na zidovima fabrike »Dalmacija« ispisali su antifašističke parole u kojima se veličaju SSSR i Crvena armija, kao i parole »Dolje fašizam«, »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«. Istovremeno su aktivisti NOP-a Splita nekoliko dana uzastopno mastilom polivali table sa novim nazivima pojedinih ulica, dok su aktivisti NOP-a Novog Mesta rasturali antiokupatorske letke u kojima je bio istaknut »poziv slovenačkom narodu da se suprotstavi italijanizaciji i germanizaciji Slovenije«.⁶⁴

Početkom 1942. godine aktivisti NOP-a Sarajeva, Tuzle, Prijedora i dr. šire antifašističku propagandu uprkos svim naporima organa i organizacija NDH da se »jednom za svagda« stane na put organizatorima i nosiocima tih akcija. U mnogim ustaškim dokumentima konstatiše se da omladina u pojedinim gradovima permanentno širi komunističku propagandu i da se na taj način »truje i obeshrabruje za hrvatsku pravobitnost«. Za Prijedor se konstatiše da izvjestan broj stanovnika stalno sarađuje sa partizanima i širi »komunističku promidžbu«, naročito i »u najjačoj mjeri lecima« u korist Rusije, Amerike i Engleske. Pored toga, ističe se da žitelji u okupiranim gradovima NDH na tajnim radio-aparatima slušaju radio-emisije »Triglav«, »Zrinjski«, »Šu-

⁶² Zbornik, tom I, knj. 3, dok. br. 2, str. 10.

“ *Ljubljana v ilegali*, Ljubljana 1961, knj. 2, str. 481—482; Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 4, str. 22—23; *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani*, II, Ljubljana 1958, str. 266.

⁶⁴ AVII, fond italijanski, k. 569, br. reg. 32—3—1; Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 36, str. 177.

madija«, »London« i »Moskva« i takve vijesti »rado prihvataju i dalje šire«.⁶⁵

U izvještaju 2. domobranskog zbora za vrijeme od 16. do 31. januara 1942. ističe se, pored ostalog, da se, npr., u gradu Brčko nalaze grupe ilegalaca (»odgojne grupe«) koje vrše propagandu među školskom omladinom i šire komunističke letke i list »Borbuk«, da su komunisti Sida rasturali letke i ilegalni list »Naša borba«, zbog čega su preduzete represivne mjere. Upravo zbog toga je u Vukovaru Pokretni prijeki sud osudio na smrt 19 lica, u Brčkom su hapšeni i pojedini članovi iz redova domobranstva, dok je u Sidu uhapšena grupa ilegalaca (na čelu sa Đurom Kišom), kod kojih je pronađen različiti propagandni materijal.⁶⁶

Zbog širenja antifašističke propagande okupatorske vlasti su preduzimale represalije i u drugim gradovima Jugoslavije. Hapšenja su izvršena u Brodogradilištu »Split« upravo zbog toga što se među radnicima »šire vijesti radio-Moskve i Londona«, u Zagrebu je 10. januara uhapšeno 13 omladinaca »radi nedozvoljenih poklika« za vrijeme suđenja jednom pripadniku NOP-a od strane Pokretnog prijekog suda.

U gradovima se pojavljuju antifašistički leci i parole, naročito povodom važnijih događaja iz revolucionarnog radničkog pokreta. Tako su u mnogim gradovima rasturani leci povodom godišnjice smrti Vladimira Iljiča Lenjina, u kojima se stanovništvo poziva da stupa u partizanske redove, da za partizane prikuplja priloge u novcu, hrani, lijekovima i drugom. Pored rasturanja letaka, OK KPJ za Leskovac održao je sastanak svih rukovodilaca partizanskih jedinica, na kome je sedam narednih dana proglašeno »Crvenom nedeljom«. Slična aktivnost zabilježena je i u drugim okupiranim gradovima, naročito u većim kulturnim i industrijskim centrima. Italijanski prefekt Rijeke u izvještaju Ministru unutašnjih poslova od 21. januara 1942. pored ostalog ističe da je — zbog bojazni da se povodom godišnjice smrti Lenjina ne bi pojavile komunističke manifestacije — naredio »privremeno osvetljavanje Rijeke«. U izvještaju se dalje ukazuje na to da su u Sušaku antifašistički leci i parole bili rasturani i ispisani svuda po gradu »uključujući i palatu pravde«, s napomenom da bi se »ispoljili još teži incidenti« da blagovremeno nijesu preduzeta hapšenja sumnjivih osoba. Pokrajinski komitet SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu januara 1942. uputio je direktivno pismo svim okružnim, sreskim i mjesnim organizacijama u kojem ih podstiče na organizovanje izvođenja propagandnih akcija: »Svuda i na svakom mjestu popularisati borbu Sovjetskog Saveza« — kaže se, pored ostalog, u pismu, s napomenom da se »ne propusti ni jedan sastanak, sijelo, zbor, konferencija« a da se ne populariše narodnooslobodilačka borba. Ubrzo partiskske organizacije Sarajeva, Banjaluke, Mostara i dr. umnožile su i rasturile »Proglas narodima

⁶⁵ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 139, str. 413—415.

⁶⁶ Isto, dok. br. 145, str. 462—463.

Bosne i Hercegovine» koji se obraća Srbima, Muslimanima i Hrvatima da pomognu narodnooslobodilačku borbu.⁶⁷

Događaji u svijetu, naročito na istočnom frontu i u Jugoslaviji, bitno su se odražavali na tok i obim propagandne aktivnosti u okupiranim gradovima. Početkom februara 1942. u nekim gradovima, kao u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Sarajevu, Skoplju, Valjevu, partijske organizacije su izdavale i rasturale letke u kojima se isticalo kako »već dva i po mjeseca moćna i nepobjediva armija SSSR-a napreduje na istočnom frontu«. Istovremeno, takve letke rasturali su i ilegalci Banjaluke, Doboja, Varcar Vakufa i dr.⁶⁸

Uprkos sve učestalijim provalama i hapšenjima pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije, antifašistička propaganda je sve više prodirala u različite slojeve stanovništva i predstavljala bitan činilac omasovljavanja i jačanja NOP-a u cijelini. »Oni rade bez obzira na mjere koje se protiv njih preduzimaju — kaže se, između ostalog, u izvještaju 3. domobranskog zbora od 27. februara 1942. Aktivisti NOP-a Kruševca i Skoplja agituju za što šиру mobilizaciju ljudstva i jačanje mjesnih partizanskih odreda. Na području Niša rasturan je letak upućen bugarskim vojnicima u kojem se pozivaju da napuštaju bugarsku fašističku vojsku i da se priključuju srpskim partizanima. Prvog marta je SK KPJ za Zemun izdao proglašenje stanovništvu da se ne odaziva naredbama okupacionih vlasti o predaji poljoprivrednih proizvoda.⁶⁹ U mnogim gradovima aktivisti NOP-a su obilježili međunarodni praznik žena 8. mart, a povodom tog dana rasturenici su leci u Cetinju, Zagrebu, Ljubljani i u pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine i Vojvodine.

Na pojačanu propagandu upozoravale su i druge okupatorske i kvislinške organizacije i organi vlasti. Tako, npr., četnička komanda u Kolašinu (u izvještaju od 10. marta) ističe da se u gradu »šire vijesti od strane još prikrivenih partizana i njihovih simpatizera« i da se na taj način »pogrešno utiče na nacionalno ispravni elemenat«. Teritorijalna legija kraljevskih karabinijskih jedinica iz Tiranе, Ispostava Ulcinj, 17. marta dostavlja podatke za sedmoricu lica koja agituju za NOP među stanovništvom. Najzad, Podgorica je prema izvještajima četničkih oružanih snaga, uporište NOP-a (»utočište zlikovaca i saradnik svega zla i buškaranja«).⁷⁰ Tokom marta aktivisti NOP-a rasturali su antifašističke letke i ispisivali

⁶⁷ AVII, fond italijanski, k. 553, br. reg. 32/4—1 i 17/4—1; k. 559, br. reg. 6—18; Zbornik, tom I, knj. 3, dok. br. 8 i 9, str. 25—32; Ivan Sibl, *Zagreb, Illegalne akcije po gradovima*, Beograd 1963, str. 58; tom XIII, knj. 2, dok. br. 15, str. 71—72.

⁶⁸ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. br. 151, tom I, knj. 3, dok. br. 36, str. 99; *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, str. 233.

⁶⁹ AVII, fond NDH, k. 153a, k. 3, dok. br. 12/1, Dimo Vujović, *Godine ratne*, Beograd 1968, str. 92.

⁷⁰ AVII, fond četnički, k. 137, br. reg. 28/1; k. 139, br. reg. 19/1, fond italijanski, k. 738, f. 5, dok. br. 2.

parole i simbole NOP-a u Splitu, Ljubljani, Dubrovniku, Novoj Gorici. U akciji ispisivanja parola NOP-a 26/27. marta 1942. u Dubrovniku učestvovalo je oko 70 omladinaca. Mjesni komitet KPH za Zagreb organizovao je akciju rasturanja letaka povodom demonstracija na tržnici i njihovog nasilnog rastjerivanja. Aktivisti NOP-a Zemuna su gotovo iz dana u dan organizovali akcije rasturanja letaka i ispisivanja parole »Živjeli partizani — smrt ustašama«, zbog čega su ustaški i domobranci vojni i civilni organi često upozoravali da je »komunizam u Zemunu i njegovoj okolini jako razvijen«, kao i da se najviše ispoljava u »djelima sabotaža i propagande«.⁷¹

Poslije februarskog savjetovanja Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju 1942. godine više pažnje posvećeno je propagandi NOP-a u okupiranim gradovima. Do tada se propaganda zasnivala uglavnom na štampanju i umnožavanju »Vesti« koje su izdavane u Peći, Đakovici, Prizrenu, Uroševcu, Prištini, Gnjilanu i Kosovskoj Mitrovici (sada: Titova Mitrovica). »Vesti« su štampane na srpskohrvatskom i albanskom jeziku. U njima su isticane revolucionarne parole, a u zagлавlju je stajalo »Pročitaj i daj drugome da pročita«. Od marta 1942. tehnika Oblasnog komiteta je štampala nekoliko proglaša, od kojih je jedan dio namijenjen italijanskim i albanskim vojnicima na Kosovu i Metohiji, dok su mjesni komiteti KPJ umnožavali letke NOP-a.⁷²

Tokom aprila i maja 1942. propaganda NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije i dalje se razvijala zavisno od konkretnih uslova i mogućnosti. Upravo teror okupatora, kao npr. u Srbiji ili istočnoj Bosni, podsticao je aktivnost ilegalaca. Tamo gdje su bili povoljniji uslovi, bolja konspirativnost i organizovanije veze između punktova štamparije i ilegalaca, češće su se pojavljivali antifašistički leci i ispisivale parole NOP-a. Gotovo da nije mogla proći nijedna sedmica a da se u Splitu ne izvede neka propagandna akcija: ispisivanje parola, nekad rasturanje letaka ili isticanje crvene zastave, premazivanje tabli sa nazivom ulica ili premazivanje ili cijepanje fašističkih simbola. Sredinom aprila 1942. umnožen je i rasturen letak Gradske NOO Splita u kome se stanovali poziva da bojkotuje proslavu godišnjice ulaska fašističkih trupa u grad.⁷³ Nešto ranije, 7. aprila, zagrebačka partijска organizacija je, povodom proglašenja ustaške države, izdala antiustaški letak u tiražu od 4.000 primjeraka i uspješno organizovala njegovo rasturanje. Zbog isticanja crvene zastave i simbola »srp i

⁷¹ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak 20; k. 76, br. reg. 3/7, k. 553, br. reg. 17/6—1; Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980, str. 234; *Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1955, str. 83; Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, str. 108.

⁷² Mita Miljković, *Agitaciono-propagandni rad na Kosovu i Metohiji 1942. godine*; 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, Beograd 1975, knj. 11, str. 140—141.

⁷³ AVII, fond italijanski, k. 568, f. 3, dok. br. 30; k. 553, br. reg. 33/6—1; *Kronologija Splita 1941—1944*, Split 1978, str. 119.

čekić« i ispisivanja antifašističkih parola u fabrici u Lozovcu, kabinijeri Šibenika su 28. aprila uhapsili 4 pripadnika NOP-a.⁷⁴

Međunarodni praznik rada 1942. godine, i pored niza nepovoljnih okolnosti, proslavljen je gotovo u svim većim kulturnim i industrijskim centrima Jugoslavije. Iako su okupatorske komande i ustanove — pojačanim mjerama kontrole, brojnijim policijskim snagama, pa i pojačanim mjerama represalija — težile svim silama da onemoguće aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima, aktivisti NOP-a su uspjeli da rasturaju letke i ispisuju antifašističke parole.

Povodom Prvog maja 1942. CK KPJ izdao je proglašenje narodima Jugoslavije s pozivom da stupaju u partizanske odrede, da prikupljaju sredstva za potrebe partizana i da ruše i uništavaju sve što služi opupatoru. Proglašenje je umnožen i rasturen gotovo u svim većim centrima Jugoslavije. Sem toga, pokrajinska partijska rukovodstva izdavala su svoje proglašenja i preko aktivista NOP-a organizovala njihovo rasturanje. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju povodom Prvog maja izdao je u Beogradu proglašenje u kome je iznijet značaj njegove proslave u jeku borbe protiv okupatora. Mjesni komitet KPH za Zagreb izdao je prvomajski letak u tiražu od 6.000 primjeraka i organizovao njegovo rasturanje: aktivisti NOP-a su ga ubacivali u pojedine vojne i civilne ustanove, škole, fabrike, fakultete i dr. Slično je radilo i Okružno povjerenstvo u Kraljevu.⁷⁵

Glavni štab NO odreda za Crnu Goru i Boku povodom Prvog maja uputio je proglašenje narodu okupiranog područja, s pozivom da se ne odaziva naredbama okupatora i domaćih izdajnika, već da stupa u partizanske jedinice. Istovremeno je i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju u Đakovici umnožio prvomajski letak, preveo ga na albanski jezik i uputio mjesnim partijskim organizacijama radi daljeg umnožavanja i rasturanja. Ilegalci Splita su uspjeli da rasture letke, ispišu parole i istaknu crvene zastave na nekoliko zgrada u gradu. U izvještaju ustaške redarstvene službe od 1. juna 1942. ističe se da su komunisti Omiša Prvi maj proslavili »na najsvečaniji način«, da su »istakli zastave, rasturali antifašističke letke i ispisali komunističke parbole«. Povodom Prvog maja 1942. u okupiranoj Virovitici, iako je bila jedna od jačih ustaško-domobranksih uporišta, aktivisti NOP-a su uspjeli da rasture oko 200 antifašističkih letaka i da istaknu oko 400 petokrakih zvezda — simbola NOP-a. U Skoplju su aktivisti NOP-a rasturili letke protiv bugarskih okupatora. Jedan aktivist SKOJ-a iz Skoplja organizovao je prvomajski izlet u okolinu grada, gdje je učestvovalo oko 80 članova KPJ, skojevac i omladine.⁷⁶ U svim ve-

AVII, isto; Narcisa Lengel-Krizman, n. dj., str. 234.

AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak 665; *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, str. 234; Narcisa Lengel-Krizman, n. dj. str. 234; Veceslav Glišić, n. dj. str. 32.

* Sibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, str. 314; Emil Žada, *Proslava 1. maja 1942. u okupiranoj Virovitici*, Četrdeset godina, knj. 7, str. 347—348; dr Mile Todorovski, *Formi i otpor vo Skopje i Skopsko vo 1942. godina*, Skopje vo NOB 1942. materijali od naučen skup, Skopje 1975, str. 89.

ćim mjestima tzv. Ljubljanske pokrajine tada je umnožavan i rasturan Proglas Glavnog štaba NOP odreda Slovenije o mjerama za suzbijanje terora okupatora nad stanovništvom.

Struktura oružanih i neoružanih akcija nije se bitno izmjenila ni tokom 1942. godine. Tako, npr., OK KPH za Karlovac je 10. jula izdao proglašenje narodu, u kome razobličava politiku NDH pozivajući stanovništvo Karlovca da se uključi u oružanu borbu. Istovremeno, aktivisti NOP-a Splita, Ljubljane, Mostara i drugih gradova ispisivali su antifašističke parole: »Živio SSSR« i »-Živio Staljin«. U mnogim gradovima Hrvatske i Srbije aktivisti NOP-a su rasturali letke u kojima se apeluje na stanovništvo da okupatorima ne predaje ljetinu, namirnice i slično. Povodom toga u mjesecnom izvještaju Operativnog odjeljenja komandanta oružanih snaga za Jugoistok od kraja 1942. se ističe da su parole komunističke propagande o uništavanju zaliha žetve i mašina imale za posljedicu pojačanu aktivnost, naročito u mjestima severno od Save.⁷⁸

Tokom 1942. godine pripadnici NOP-a Karlovca, Šibenika, Splita rasturali su različiti propagandi materijal, naročito letke, radio-vijesti i dr. U zatonu i Tijesnom (na području Šibenika) na mjesnom groblju ilegalci su ispisali parole u znak pošte strijeljanim rodoljubima, dok su aktivisti NOP-a Splita u svim dijelovima grada rasturali letke 4. operativne zone NOV Hrvatske, povodom odmazde koju su četnici i Italijani izvršili nad rodoljubima u selima oko Mostara.⁷⁹ U izvještaju OK KPJ za Srem pored ostalog je naznačeno da je stanovništvo u gradovima na tom području »u većini za narodnooslobodilačku borbu«, što je prije svega bio rezultat dobro usmjerene i vođene propagande NOP-a.⁸⁰

Tokom novembra i decembra 1942. propagandna aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima Jugoslavije bila je usmjerena na popularisanje oktobarske revolucije, uspjeha Crvene armije na istočnom frontu, narodnooslobodilačke borbe i jedinica NOVJ.

Povodom 25. godišnjice oktobarske revolucije CK KPJ je objavio proglašenje narodima Jugoslavije, s pozivom da se uključuju u sveopšti oslobodilački front, da organizuju pozadinu i uništavaju okupatore i njegove saradnike. Istovremeno je CK SKOJ-a uputio proglašenje omladini Jugoslavije da na okupiranoj teritoriji »obrazuje grupe« i »proširuje jedinstvo omladinskih redova«. Oba proglašenja su rasturenji gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije. Pored toga, u Beogradu, Nišu, Leskovcu, Vranju, Kosovskoj

⁷⁷ Kronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Beograd 1964, str. 273.

⁷⁸ AVII, fond italijanski, k. 553, br. reg. 24/9—1; Zbornik, tom XII, knj. 2. dok. br. 117, str. 589; Slavko Kovačić, *n. dj.*, str. 14; Đorđe Stanković Jole, *Iz partijskog rada u Leskovcu, 1941—1942. 1941—1942 u svedočenjima učesnika oslobodilačke borbe*, Beograd 1975, knj. 14, str. 298.

⁷⁹ AVII, fond italijanski, k. 562, br. reg. 2—10/9; k. 535, br. reg. 27/48—1: Tomislav Majetić, *Djelovanje partijske organizacije u Karlovcu od svibnja 1942. do svibnja 1943.* Druga godina. Zbornik 6, str. 13—39.

⁸⁰ »Uticaj na gradsko stanovništvo vršimo našim publikacijama i malobrojnim ljudima koje tamo imamo« — Izvještaj OK KPJ za Srem — čački, AVII, mikroteka, CK KP Srbije, film I, snimak 33.

Mitrovici i drugim gradovima Srbije rasturan je letak koji je štampala ilegalna štamparska tehnika PK KPJ za Srbiju u Beogradu.⁸¹ Aktivisti NOP-a Šibenika (oko 300 omladinaca i omladinki) 4. novembra za svega pola sata ispisali su po čitavom gradu borbene parole, rasturili letke i uništili fašističke simbole u gradu. Sjutradan, aktivisti NOP-a Splita, Solina, Kaštela i Knina ispisali su antifašističke parole: »Živjela oktobarska revolucija«, »Živjela Crvena armija«, »Smrt fašizmu — Sloboda narodu«, istakli crvene zastave i zapalili vatre po obližnjim visovima.⁸²

U prvoj polovini 1943. godine u vrijeme bitaka na Neretvi i Sutjesci, propaganda NOP-a u okupiranim gradovima bila je prvenstveno usmjerenja na ometanje mobilizacije ljudstva za popunjavanje raznih kolaboracionističkih formacija, na podizanje moralu i vjere u snagu partizanskih jedinica i NOP-a u cjelini i, posebno, da se među gradskim stanovništvom do kraja razotkrije smisao fašističke politike i kompromituju saradnici okupatora.

Snagu propagande NOP-a u okupiranim gradovima brižljivo su pratili funkcioneri okupacione vlasti, preduzimajući sve kako bi se stalo na put takvoj aktivnosti. Međutim, i pored brutalnih represalija, propaganda NOP-a u gradovima sve više je popularisala uspjehe jedinica NOVJ, naročito one u zapadnoj Bosni, kao i uspjehe savezničkih armija na sovjetsko-njemačkom frontu i u Africi, najčešće rasturanjem letaka i ispisivanjem antifašističkih parola, širenjem pojedinih listova NOP-a i drugim oblicima.

Tokom januara 1943. aktivisti NOP-a Mostara, Sinja, Crikvenice rasturali su letke s pozivom za borbu protiv okupatora, ustaša i četnika. Istovremeno je okružni načelnik u Nišu izvještavao svoje pretpostavljene o tome da se »produžava nepovoljno stanje javnog reda«, upravo zbog toga što se gotovo neprekidno po gradu šire »vesti antifašističkih radio-stanica i „Slobodne Jugoslavije“«. Slično je bilo i u nekim drugim gradovima. Okružni komitet KPJ za Kragujevac obavještavao je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju o aktivnosti partijske organizacije, ističući pored ostalog: »U raspršivanju Draže Mihailovića i njegovih četnika razvili smo dovoljnu aktivnost«.

Prvih mjeseci 1943. situacija je bila teška i u okupiranim gradovima Makedonije. Provale i hapšenja pojedinih komunista i drugih simpatizera NOP-a gotovo su paralisale političko-propagandnu aktivnost, naročito u Kruševu (ostalo bez partijske organizacije), Ohridu (ostalo samo nekoliko članova MK), Velesu (gdje je organizacija bila potpuno razbijena), zatim Kumanovu i drugim gradovima. Međutim, partijske organizacije Prilepa, Skoplja, Bitolja i pojedini pripadnici NOP-a po drugim gradovima na ovoj teritoriji uspijevali su da — uprkos žestokom teroru — šire anti-

⁸¹ *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj. 2, Beograd 1949, str. 134—137, 152—155; Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, str. 235.*

⁸² AVII> f°d NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 19, snimak 1416; fond italijanski, k. 553, br. reg. 13/11—2; Gašpar Bergam, *Proslava oktobarske revolucije u okupiranom Šibeniku*, Četrdeset godina, knj. 7, str. 344—345.

fašističku propagandu, u čemu je veliku ulogu odigrala tehnika MK KPM za Prilep.⁸³

Tokom aprila i maja 1943. aktivisti NOP-a šire antifašističke letke u Banjaluci, Sarajevu, Mostaru i drugim gradovima. Grupa karabinijera iz Pule izvještava da su 4. aprila rasturenici i ispisane antifašističke parole po zidovima pulskih fabrika. U to vrijeme organi NDH u Slavonskoj Požegi, registrovali su preko 60 osoba, među kojima ima i onih »koji šire partizansku propagandu ili na druge načine potpomažu partizane.⁸⁴

Povodom Prvog maja 1943. aktivisti NOP-a Ljubljane i drugih gradova u Sloveniji rasturali su antifašističke letke. U toj akciji se naročito istakla omladina. Tih dana je »Omladina«, glasilo Zveze slovenske mladine, donijela članak u kome se ističe da je Ljubljana dostoјno proslavila Prvi maj i da su — uprkos okupatorskim vojnicima i belogardistima — »ulice bile pune parola NOP-a, letaka, zastavica i papirica sa nacionalnim bojama«. Parole NOP-a su ispisane čak na bunkerima i pojedinim mitraljeskim gnijezdima na okupatorskom bloku gdje je kontrolisan ulazak i izlazak iz grada, a u mnogim mjestima Slovenije isticane su i crvene zastave, kao na zgradama Ijubljanske pošte i dr.⁸⁵ Gotovo u svim mjestima Istre i Hrvatskog primorja, naročito u Puli, Rijeci i Sušaku, povodom Prvog maja rasturan je letak »Svim rodoljubima Istre«, u kome se ukazuje na vojno-političku situaciju u svijetu i Jugoslaviji i ističe da je nastupio »odlučan čas da se Istra oslobođi fašizma«.⁸⁶

U Podgorici i Nikšiću, prema izveštaju četničkih funkcionera od kraja juna 1943, širi se komunistička propaganda i veliča uloga partizana do te mjere »da nema vojske koja može sa njima da se poredi«, kao i da se »četnički funkcioneri nazivaju raznim pogrdnim imenima« (u originalu: »kulje bradate«), što svakako utiče na gradsko stanovništvo, dake i inteligenciju, koji se u sve većem broju opredeljuju za partizanske jedinice.⁸⁷

Do avgusta 1943. mnoge partiske organizacije su se organizacijski konsolidovale, naročito one u okupiranim gradovima Srbije: Nišu, Leskovcu, Vranju, Kruševcu, Čačku, što je povoljno uticalo na dalji razvoj propagandne djelatnosti. Uz to, u nekim okupatorskim garnizonima, naročito među domobranima sve aktivnije se širi propaganda NOP-a. Tako se, npr., u bojnom zrakoplovstvu u Petrovaradinu napominje da postoji »grupa časnika« koja »sluša zabranjene krugovalne postaje« i da sadržaj takvih emisija pre-

⁸³ Tokom januara i februara ova tehnika je umnožila oko 20 materijala za potrebe Pokrajinskog komiteta i prilepske partiske organizacije, kao i i šest brojeva lista »Naroden glas« u ukupnom tiražu od oko 2.700 primjeraka. Ovi materijali rasturani su u Bitolju, Prilepu, Kruševu i drugim mjestima Makedonije. Dr Velimir Brezoski, *Osloboditelnata vojna vo Makedonija vo 1943. na teritorijata na SR Makedonija*, Skopje 1971, str. 95—99.

⁸⁴ AVII, mikroteka, fond italijanski, Ljubljana 1-6/349; fond NDH — Udbu—Zagreb, film 19, snimak 587; Drago Gizdić, *Dalmacija 1943*, Zagreb, 1962, str. 235.

⁸⁵ Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, tom II, knj. 1, Beograd 1959, str. 337.

⁸⁶ *Istra i Slovensko primorje*, Beograd 1952.

⁸⁷ AVII, fond četnički, k. 135, br. reg. 7/1.

nosi »ostalim svojim kolegama«. Sem toga, ista grupa oficira upućivala je svoje vojnike da se bore protiv ustaškog režima, pogotovo onda kada je već bilo jasno da će Italija kapitulirati i da će sile Osovine izgubiti rat. U Našicama su rasturani leci o padu Mu-solinija i o uspjesima i pobjedama Narodnooslobodilačke vojske.⁸⁸

Antifašistički leci i parole su se sve češće pojavljivali u okupiranim gradovima. Organi ustaške nadzorne službe (UNS) u Slavonskom Brodu registruju kako se već »nekoliko puta bacaju komunistički leci po vozovima koji prolaze kroz ova mjesta«, a da se leci slične sadržine pojavljuju i u drugim mjestima, gdje je stanovništvo »nepomirljivo« prema okupatorskim vojnicima. U izvještaju Komande italijanske 2. armije od 15. avgusta ističe se da se poslij ednih sedmica »razorna neprijateljska propaganda znatno pojala, naročito putem rasturanja letaka, pa se s razlogom procjenjuje da njen obim i oblici znatno utiču na pojedince u »održavanju osjećanja« neprijateljstva prema italijanskom okupatoru.⁸⁹

Tokom 1944. pa do konačnog oslobođenja zemlje 1945. godine antifašistička propaganda u okupiranim gradovima se širila još intenzivnije. Vijesti o svakodnevnim pobjedama Narodnooslobodilačke vojske i oslobođenju pojedinih područja brzo su se širile i u neoslobođenim gradovima, čak i u koncentracionim logorima i okupatorskim ustanovama.

Jačanje raznih antifašističkih organizacija (USAOJ-a, AFŽ-a, Saveza pionira i dr.) i njihovo uključivanje u rad za ciljeve NOP-a nepobitno dokazuju da je antifašistička propaganda u okupiranim gradovima Jugoslavije predstavljala moćno mobilizatorsko sredstvo u angažovanju svih antifašistički raspoloženih snaga iz različitih socijalnih sredina za borbu protiv okupatora. U ovom periodu priпадnici NOP-a u gradovima sve više su rasturali različitu partizansku štampu, naročito listove onih jedinica koje su dejstvovali u blizini pojedinih gradskih centara. Pored toga, u još većem obimu izlazila je ilegalna štampa, naročito radio-vijesti i lokalni partizanski listovi, umnožavani su leci i ispisivane antifašističke parole, sve otvoreniye se komentarisalo o stanju u neprijateljskim jedinicama. Tako razgranata propagandna djelatnost u okupiranim gradovima imala je za cilj da se različite strukture stanovništva još više uključe u NOP, da se svuda i na svakom mjestu podriva neprijateljska pozadina i razotkriva uloga kolaboracionista, najzad, da se kod okupatorskih vojnika stvaraju dezorganizacija i sumnja u mogućnost uspješnog nastavljanja ratnih operacija.⁹⁰

Propaganda NOP-a prema neprijatelju

Iako je cijelokupna agitaciono-propagandna aktivnost u okupiranim gradovima bila namijenjena svim kategorijama stanovništva, pa i neprijatelju, ipak je rukovodstvo NOP-a nastojalo da istinu o

⁸⁸ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak 272, 275.

⁸⁹ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak 287;

Zbornik, tom XIII, knj. 3, dok. br. 103, str. 464.

⁹⁰ AVII, fond četnički, k. 135, br. reg. 18/2.

ciljevima NOP-a približili i onima koji su se nalazili »s one strane barikade«, tj. zavedenim, prisilno mobilisanim i kolebljivim ljudima u okupacionom aparatu. Polazilo se od uvjerenja da se među unifoimisanim licima okupacionog aparata, policije i vojske, nalaze radnici i seljaci, obični ljudi, koji bi zbog svojih klasnih i socijalnih, kulturnih i drugih razloga mogli da prihvate smisao i opravdanost oružane oslobođilačke borbe. Stoga su im dostavljeni propagandni materijali (leci i proglašeni, radio-vijesti i razne informacije) na maternjem jeziku — njemačkom, italijanskom, mađarskom, bugarskom. Ponegdje se tim materijalima htjelo upozoriti neprijatelj zbog počinjenih represalija nad stanovništvom a ponekad su okupacioni vojnici podsjećani na opasnosti koje im prijete od stanovništva koje brani svoje pravo na život. Tu funkciju propagande NOP-a vršili su i vojnici-povratnici iz partizanskog zarobljeništva, koji su u mnogočemu bili svojevrsni živi leci boraca za slobodu.

Upravo zahvaljujući vještoj organizaciji propagandne aktivnosti, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije sve češće su se pojavljivali leci antifašističke sadržine pisani i na maternjim jezicima okupatoraških vojnika. Uglavnom su ih pisala viša partijska rukovodstva (pokrajinski i oblasni — okružni komiteti KPJ) a umnožavani su u mjesnim tehnikama. Na taj način sve više propagadnog materijala dolazilo je do ilegalaca koji su ga vješto rasturali, naročito na onim mjestima gdje su se prikupljali okupatorski vojnici.

Aktivisti NOP-a su uspijevali da letke antifašističke sadržine ubacuju i u okupatorske kasarne, logore i ustanove. Tako su, npr., u Karlovcu u kasarni »Ban Jelačić« 17. oktobra 1941. pronađeni »komunistički leci« koje su okupacione vlasti odmah prosljedivale Komandil italijanske 2. armije na uvid.⁹¹ Aktivisti NOP-a Cetinja su takvu akciju brižljivo pripremili i izveli je sa zapaženim uspjehom. Oni su proglašeni PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak — koji se u ime crnogorskog naroda obraćao i talijanskim radnicima, seljacima i intelektualcima, upoznajući ih sa boricom za slobodu crnogorskog naroda — umnožili na italijanskom jeziku, spakovali u koverte i rasturili u kasarnama i na onim mjestima gdje su se kretali talijanski vojnici. Oko 200 primjeraka tog proglaša rasturenog je u vojnim ustanovama, zgradi gimnazije (koja je bila pretvorena u kasarnu), Vojnom stanu, zgradi laboratorijske, zgradi fašističke organizacije »Dopolavoro« i dr.⁹² Leci slične sadržine rasturani su i u drugim ustanovama, školama, fabrikama, u sjedištima pojedinih okupatorskih organizacija.

Polovinom decembra 1941. ilegalci Splita, Nikšića, Cetinja rasturali su letke i proglašene pisane na italijanskom jeziku. Tako je Štab Nikšićkog partizanskog odreda, pošto se spremao za napad na tamošnji garnizon, izdao proglašenje »Soldati Italiani« koji su aktivisti NOP-a u prilično velikom broju primjeraka rasturali po gradu.⁹³

^{8*} Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 587.

⁹² Dimo Vujović, *Godine ratne*, Beograd, Beograd 1968, str. 85—86.

⁹³ AVII, mikroteka CK SK Crne Gore, film br. 2, snimak br. 19; Gojko Miljanović, *Nikšićki NOP odred*, Beograd 1970, str. 150.

Prvih dana 1942. godine mnogi okupirani gradovi osvanuli su ispisani antifašističkim parolama i simbolima. U Splitu su aktivisti NOP-a tokom januara 1942. gotovo svakodnevno ispisivali parole NOP-a »Dolje rat«, »Dolje Musolini« i dr., precrtavali fašističke simbole i rasturali antifašističke letke, zbog čega je Prefektura u Splitu naredila da se preduzmu »specijalne mjere« kako bi se stalo na put aktivistima NOP-a i onemogućile slične pojave.⁹⁴ Uprkos tome, u Splitu i Šibeniku su tih dana rasturani leci PK KPH za Dalmaciju u kojima se pozivaju italijanski vojnici na bratimljenje i u zajedničku borbu protiv fašizma. Takvi leci su rasturani u gotovo svim kasarnama i ustanovama splitskog garnizona⁹⁵ Aktivisti NOP-a Knina, Rijeke, Herceg-Novog, Banjaluke i nekih drugih gradova prvih dana januara 1942. širili su antifašističke letke, ubacivali ih čak u kuće pojedinih italijanskih i ustaških funkcionera i ispisivali parole »Živio Staljin« i »Živjela Rusija«, crtali simbole »srp i čekić« i dr. Istovremeno su bojom ili mastilom polivali fašističke simbole, slike Musolinija i sl.⁹⁶ U izvještajima povjerenika ustaške nadzorne službe u Banjaluci više puta je istaknuto da se propaganda NOP-a »vrši vrlo intenzivno«, preko »za to određenih ljudi«, da se za tu svrhu koriste djeca, starije osobe i »naročito muslimanske žene«.⁹⁷

U izvještaju Župske redarstvene oblasti Vukovar od 10. marta 1942. ističe se da se u Sidu šire leci antiustaškog i antiokupatorskog sadržaja, kao i razni komunistički natpisi po zidovima zgrada, a da uprkos tome istrage ne daju nikakve rezultate, pa se s pravom pretpostavlja da na tom poslu sarađuju i lica zapošljena u organima i ustanovama Kotarskog predstojništva.⁹⁸ Upravo u to vrijeme aktivisti NOP-a u Slavonskoj Požegi ispisali su na fasadama pojedinih zgrada, čak i na zidovima kasarne, antifašističke parole kao »Smrt fašizmu — Sloboda narodu« simbol »srp i čekić« i dr. Takve pojave registrovane su i u drugim gradovima, što je policiju i druge organe NDH navelo na zaključak da je komunistička propaganda prodrla među domobrane i kod lica zapošljenih u vojsci i u ustanovama, počev od kotarskih predstojništava do najviših organa i organizacija NDH.⁹⁹ Polovinom marta 1942. MK KPJ za Staru Pazovu uputio je proglaš Srbima, Slovincima, Hrvatima i antifašistički raspoloženim Nijemcima toga područja, s pozivom da se udruže u borbu radi »što skorijeg uništenja neprijatelja«.¹⁰⁰

Krajem oktobra i u toku novembra 1942. pojedine partitske organizacije usmjerile su svoju propagandu na pridobijanje okupatorskih vojnika. U tom cilju Glavni štab NOP odreda za Makedoni-

⁸¹ AVII, fond italijanski, k. 553, br. reg. 9/3—1, Izveštaj Prefekture Split od 6. I 1942; k. 553, br. reg. 28/4—1; Zbornik, tom V, knj. 3, dok. br. 27, str. 99.

⁹⁵ AVII, fond italijanski, k. 553, br. reg. 9/3—1; Zbornik, tom V, dok. br. 27, str. 99, tom XIII, knj. 2, dok. br. 36, str. 165.

⁹⁶ A VII, fond NDH, k. 76, br. reg. 5/1—2; Zbornik, dok. br. 36, str. 151; Gojko Miljanović, n. d., str. 163.

⁹⁷ AVII, fond NDH, k. 143, br. reg. 18/5—2; k. 153a, br. reg. 13/5—300.

⁹⁸ AVII, fond NDH, mikroteka, Udbina — Zagreb, film br. 20, snimak 582.

⁹⁹ AVII, fond NDH, mikroteka, Udbina — Zagreb, film 20, snimak 76.

¹⁰⁰ Zbornik, tom I, knj. 3, dok. br. 12, str. 37—38.

ju uputio je (krajem oktobra) proglaš bugarskim vojnicima s pozivom da se ne bore protiv partizana, već da prelaze na stranu NOP-a. Taj proglaš je masovno rasturan po okupiranim gradovima Makedonije, naročito u Skoplju, Bitolju, Velesu, Prilepu, svuda gde su se nalazili bugarski okupatorski garnizoni.¹⁰¹

Zahvaljujući vezi pojedinih ilegalaca sa simpatizerima NOP-a u neprijateljskim jedinicama, kao npr. u Karlovcu, Zagrebu, Splitu i Banjaluci, sve se više širila propaganda NOP-a među domobranima. U nekim od ovih garnizona formirani su i vojni komiteti, koji su — pored ostalog — bili zaduženi i za širenje propagande NOP-a. Gotovo da nije bilo garnizona gdje aktivisti NOP-a nisu imali svoje saradnike preko kojih su širili antifašističku i antusašku propagandu, što je umnogome doprinijelo podrivanju morala i borbene spremnosti domobranksih jedinica. Zahvaljujući propagandi NOP-a, pojedini domobranci vojnici su izvršavali brojne zadatke po nalogu pripadnika NOP-a u pojedinim gradovima, počev od dostavljanja obavještajnih podataka, oružja, municije, štamparskog papira i boje za ilegalne tehnike, sanitetskog materijala i dr., do stvaranja uslova za prelazak pojedinaca ili čitavih jedinica na stranu NOP-a. Upravo zbog tako široko organizovane propagande NOP-a, za Banjaluku se npr. konstatiše da je »80% komunistički raspoložena«, da se u Sarajevu »svuda i na svakom mjestu« širi antifašistička propaganda i da u tom radu »komunisti nesmetano ruju i truju.« U izvještaju Obavještajnog odjeljenja italijanskog 11. armijskog korpusa, oktobra 1942. ističe se da je »prikrivena djelatnost propagandista« u Ljubljanskoj pokrajini toliko ojačala da uspijeva da »neutrališe protivnike Osvobodilne fronte«, dodajući da propaganda NOP-a uspijeva u svim naseljenim centrima i da »prodre u sve društvene slojeve«.

Samo u Zagrebu tokom 1942. godine mjesne tehnike NOP-a umnožile su ukupno 29.689 primjeraka različitog materijala, od čega 14.050 letaka. Ako se zna da je samo u periodu od 1. septembra do 31. decembra mjesno partijsko rukovodstvo primilo od viših partijskih foruma preko 2.200 primjeraka različitih listova, može se zaključiti da je propaganda aktivista NOP-a do te mjere razvijena da su organi i organizacije okupatora i NDH preduzimali sve da se pronađu ilegalne štamparije i tehnike u kojima se stampaju takvi materijali.¹⁰²

Usmena propaganda NOP-a bila je takođe bitan činilac za pridobijanje pojedinaca, manjih i većih grupa iz redova domobrana i četnika za oslobodilački pokret. Tako, npr., aktivisti NOP-a Cetinja razvili su aktivnu propagandu protiv odlaska četnika na Neretvu januara 1943. Za tu svrhu iskorišćeni su zborovi pristalica separatista koji su javno istupali protiv pohoda na Neretvu. Jedan od najzapaženijih održan je pod stanom četničkog generala Blaža Đukanovića, kojom prilikom je manifestovano narodno raspoloženje

¹⁰¹ *Hronologija oslobođilačke borbe*, str. 362.

¹⁰² AVII, fond četnički, k. 204, br. reg. 34/6; k. 236, br. reg. 54/9; detaljnije o tome vidi: dio IV ove studije, Zbornik, tom VI, knj. 4, dok. br. 169; Narcisa Lengel-Krizman, n. d., str. 234.

pjesmom: »Ovo kolo što se kreće u Bosnu ga ići neće« (ta pjesma mogla se čuti i na ulicama Fodgorice, Nikšića, Berana — sada: Ivangrad i drugih gradova). Sem toga, propaganda NOP-a se širila i preko viceva na račun četnika, a bio je dosta raširen i jedan poseban oblik propagande koji je proizlazio iz tradicionalnog običaja naricanja za umrlim ili poginulim. Povodom toga, kvislinski list »Glas Crnogorca« početkom 1943. godine upozoravao je da komunisti »usred Cetinja vode svoju razornu propagandu« na najrazličitije načine i »svakovrsnim ispadima«. Povodom dvogodišnjice dolaska italijanske okupacione vojske, u Splitu je rasturen letak, a dan ranije Gradski NOO Splita doturio je letke italijanskim vojnicima u kojima se pozivaju na dezertiranje i priključivanje partizanskim jedinicama.¹⁰³ Zbog toga okupatorske ustanove pojačavaju svoju propagandu s ciljem da sprječe pripadnike svojih trupa da »potpadnu pod razorni uticaj komunističke propagande«. U tom cilju vojnicima okupacionih trupa su s vremena na vrijeme, češće nego do tada, upućivani razne okružnice, leci, nedjeljni list »La Tradotta del Fronte Giulio« i druge priblikacije. Istovremeno, analizirajući antikomunističku propagandu, guverner Crne Gore preporučuje da se u garnizonima prouči problem »lijepih žena kod partizana«, kako bi se i tim putem »uticalo na patrijarhalne običaje stanovništva«.¹⁰⁴

Međutim, sve te mjere, kao i pojačane represalije, nijesu bitnije promijenile situaciju, pogotovo ako se ima u vidu da je — zahvaljujući propagandi NOP-a u brojnim garnizonima na teritoriji NDH tokom 1943 — došlo do »rasula hrvatskih domobrana«, a da »radno stanovništvo gradova« u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji »sve više pada pod uticaj komunističke propagande«. U većini gradova na teritoriji Jugoslavije, krajem 1943. godine osjeća se pojačana propaganda NOP-a, naročito u Zemunu, Sarajevu, Zagrebu, Varaždinu i dr. Tome su u prvom redu doprinijele kapitulacija fašističke Italije, krupne pobjede partizanskih jedinica, kao i perspektiva brzog završetka rata.¹⁰⁵

U izvještajima UNS-e od kraja oktobra 1943. ističe da se u pojedinim mjestima (Zagreb, Varaždin, Sisak i dr.) dolaskom đaka i studenata, zapaža pojačana komunistička propaganda i »neraspoloženje prema Hrvatskoj državi«, da pojedini oficiri otvoreno istupaju protiv ustaša i da sa simpatijama govore o partizanima. Aktivisti NOP-a Zemuna su 23. novembra 1943, poslije atentata na ustaškog natporučnika, rasturili antifašističke letke i ispisali parole po čitavom gradu u tolikom broju da su organi UNS-e bili pred zaključkom »da se možda među zemunskim redarstvenicima nalazi dosta komunista«, koji su omogućili da »sve ulice budu ispisane«

¹⁰³ »partizani vode« svoju razornu i sramnu propagandu ovdje u sred grada Cetinja, pred našim nosom!... Ne prezaju da za tu svrhu koriste i svaki smrtni slučaj. Upute tamo svoje drugarice, koje kao tužbalice ispjievaju njihove napisane novine, veličaju sramna djela svojih drugova, i internirani ološ oglašavaju narodne mučenike. Ni jednu riječ od tih tužbalica ne možete čuti u spomen naših nacionalnih mučenika. D. Vujović, str. 170—171.

¹⁰⁴ Zbornik, tom XIII, knj. 3, dok. br. 103, str. 464 i br. 106, str. 475—476.

¹⁰⁵ Zbornik, tom XII, knj. 3, dok. br. 138, str. 557. i br. 145, 584—585.

parolama: »Živio SSSR«, »Živio Staljin«, »Dolje ustaše«, »Dolje Pavelić«, »Dolje fašizam«. »Mi ćemo pobijediti« i dr.¹⁰⁶ Ilegalci Dubrovnika na više mjesta istakli su crvene zastave, ispisali antifašističke parole i rasturili letke NOP-a. Krajem decembra 1943. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH konstatuje da se u pojedinim gradovima »vrlo često« otkrivaju »komunistički leci« i da, uprkos mjerama koje se preduzimaju, »komunisti nesmetano vrše svoja djela.«¹⁰⁷

Činjenica da tokom 1944. godine u više mjesta četnička mobilizacija »nije urodila plodom«, da pojedinci odvraćaju i druge s motivacijom »da je nečasno sarađivati sa okupatorom u borbi protiv partizana«, kao i sve češći prelasci pojedinaca iz redova okupatora, četnika i domobrana na stranu NOVJ, nepobitno pokazuje da su opšti uspjesi NOP-a i ta ilegalna propaganda u okupiranim gradovima doprinisili unutrašnjem rastrojstvu okupatora i kolaboracionista. U tom cilju aktivisti NOP-a gotovo u svim okupiranim gradovima ulažu napore da razne publikacije NOP-a — u kojima se iznose podaci o neuspjelim akcijama fašističkih jedinica i brojnim gubicima u ljudstvu i ratnoj tehnici — dostavljaju okupatorskim vojnicima, što je dovodilo do slabljenja njihovog morala. Upravo tada, kada je moral okupatorskih vojnika i kolaboracionista bio poljuljan, aktivisti NOP-a su pojačali svoju propagandnu aktivnost, pa je npr. Mjesni komitet KPJ za Sarajevo umnožio fotografije Josipa Broza Tita, s potpisom »Maršal Tito, vođa naroda Jugoslavije«, i organizovao njihovo rasturanje.¹⁰⁸

Povodom Osmog marta 1944. dana Antifašističkog fronta žena, aktivistkinje NOP-a Splita izvele su masovnu akciju rasturanja antifašističkih parola i letaka, koji su za tu priliku bili blagovremeno štampani u ilegalnim splitskim štamparijama. Šibenik je noću uoči 8. marta bio isписан parolama NOP-a. U toj akciji učestvovalo je oko 100 aktivistkinja Šibenika. Uprkos brojnim njemačkim patrolama niko od ilegalaca nije uhapšen. Slične akcije izvedene su i u drugim okupiranim gradovima. Simpatizeri NOP-a Jesenica su u prvoj polovini marta 1944. nekoliko puta rasturali antiokupatorske letke i ispisivali parole NOP-a. U dnevniku rukovodstva fašističke Republikanske partije za Goričku pokrajину o značajnim događajima u toku marta, pored ostalog, ističe se i to da su »komunisti ponovo preplavili Goricu antifašističkim lecima i zastavama sa crvenim zvjezdama«.¹⁰⁹

U okupiranim gradovima Vojvodine, naročito u Novom Sadu, Petrovaradinu, Kikindi, Pančevu i dr., aktivisti NOP-a su sproveli masovnu akciju pisanja i rasturanja letaka i ispisivanja antifašis-

>n« AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 19. snimak 145, 601, film 20, snimak 447.

¹⁰⁷ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 19. snimak 199: 345, 379.

¹⁰⁸ Radivoje Papić, Nepokorenje Sarajevo, Ilegalne akcije po gradovima, Beograd 1963, str. 153.

¹⁰⁹ Drago Gizdić, *Dalmacija 1944—1945. Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1964, str. 162; Zbornik, tom VI, knj. 12, dok. br. 156, str. 602.

tičkih parola povodom Prvog maja. Takve parole ilegalci su isticali i lijepili po zidovima pojedinih zgrada, pa čak i na vozovima.¹¹⁰ Beograd je tokom ljeta 1944. prema riječima četničkih obavještajaca, više puta bio »preplavljen komunističkom propagandom«. U izvještajima se, pored ostalog, ističe kako je »radništvo Beograda 100% komunističko i da mu nema leka za popravku«.¹¹¹

Štamparije i tehnike u službi propagande NOP-a u okupiranim gradovima

Iskustva iz ilegalnog perioda borbe KPJ u Kraljevini Jugoslaviji, njeni kadrovi, pa i posjedovanje tehničkih sredstava, ilegalnih stanova i baza, veza i kanala, omogućavali su da se u uslovima fašističke okupacije prilagodi propaganda NOP-a i da se, osloncem na postojeću mrežu saradnika u štamparijama, razradi i razvija propaganda NOP-a, nejednakog intenziteta i neujednačenog kvaliteta i rezultata, ali svuda prisutna i dragocjena za odvijanje antiokupatorskih akcija.

Pored onih javnih, u kojima je dalji rad bio skopčan s nebrojenim teškoćama i zahtijevao neuporedivo veću vještinu (veću konspiraciju da bi se izbjegle represalije i sačuvale veze u tim ustavama), u većini okupiranih gradova su postojale i ilegalne štamparske tehnike koje su nastavile s radom za potrebe NOP-a. Upravo te činjenice objašnjavaju pojavu, količinu, domet i kvalitet pisane partizanske propagande tokom 1941. godine i kasnije.

Leci antifašističke sadržine rasturani su gotovo u svim okupiranim gradovima. Na ovom području najveće rezultate zabilježili su aktivisti NOP-a Beograda i Ljubljane, o čemu postaje mnogobrojna svjedočanstva njemačkih i italijanskih vlasti, organa i ustanova NDH. Činjenica da je u beogradskim ilegalnim štamparijama KPJ štampan proglaš CK KPJ povodom napada Njemačke na SSSR, te pet brojeva Biltena Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, ubjedljivo govori o dometu te aktivnosti NOP-a prvih mjeseci oružane borbe 1941. godine. Istovremeno su nacionalna i pokrajinska partijska rukovodstva, koja su se prvih mjeseci oružane borbe uglavnom nalazila u gradovima, zatim pojedini mjesni partijski komiteti i drugi partijski forumi umnožavali Bilten. Tako, npr., ilegalna tehnika u Zagrebu umnožila je prvi broj Biltena u 2.000 primjeraka, dok je partijska tehnika za niški okrug umnožila isti broj u 3.000 primjeraka i organizovala njegovo rasturanje.¹¹² S druge strane, nacionalna rukovodstva NOP-a razvijala su sličnu aktivnost na štampanju, umnožavanju i rasturanju svojih listova i drugih publikacija. Tako su slovenački aktivisti štampali svoje listove i propagandne mate-

¹¹⁰ Đorđe Momčilović *Banat u narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1977, str. 456.

¹¹¹ Jovan Marjanović, *n. dj.*, str. 308.

¹¹² Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom VII, Beograd 1979, str. 219.

rijale (»Slovenski poročevalec« je do kraja septembra izašao u 19 brojeva, svaki broj je štampan u tiražu od 2.000—2.500 primjeraka), zatim listove »Delo«, »Osvobodilna fronta« i dr.¹¹³ U Splitu je od 23. jula do novembra svakodnevno izlazio »Naš izvještaj«, organ JNOF za Dalmaciju. Do Savjetovanja u Stolicama, ovaj list je izašao u blizu 65.000 primjeraka. Istovremeno je u Vranju svakodnevno izlazio list »Dnevno saopštenje sovjetskog informacionog biroa«.¹¹⁴

Do septembra 1941. i druga partijska rukovodstva (mjesni i okružni komiteti KPJ u pojedinim gradovima) osnovala su sopstvene tehnike, manje štamparije, ponajviše priručne i ciklostilne tehnike u kojima su umnožavali sve veće količine različitog propagandnog materijala.

Pored ispisivanja antifašističkih parola i simbola, štampanja i rasturanja letaka NOP-a, kao i umnožavanja radio-izvještaja sa frontova drugog svjetskog rata i jugoslovenskog ratišta, već tokom 1941. godine u gradovima su štampane razne publikacije NOP-a, a izlazili su povremeno i partizanski listovi (dnevni, nedjeljni, petnaestodnevni i dr.).

Jednom nedjeljno izlazilo je više listova (»Slovenski poročevalec«, organ Osvobodilne fronte u Ljubljani, počev od maja 1941; »Naš izvještaj«, organ KPH za Šibenik, počev od maja do 25. decembra 1941; »Istina«, organ PK KPJ za Srem u Irigu). Ostali listovi izlazili su povremeno: »Crveni Vjesnik«, organ OK KPH za Sušak (u 1941. godini izašlo je 13 brojeva); »Partizan«, organ Glavnog štaba slovenačkih partizanskih četa, u Ljubljani; »Slovenska revolucija«, organ hrišćanske skupine u Ljubljani; »Naša Zora« u Velimlju; »Partizan«, organ Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte u Karlovcu, »Mlada Slovenija«, organ omladinske osvobodilne fronte slovenskega naroda, u Ljubljani, u tiražu od oko 3.000 primjeraka. Zatim listovi: »Vjesnik« hrvatske jedinstvene fronte u Zagrebu, »Vjesnik radnog naroda« u Zagrebu, »Srpski čekić« u Zagrebu, »Proleter«, organ CK KPJ u Beogradu, »Dedo Ivan« u Kumanovu, »Naroden bilten«, vesnik na veleškata partijska organizaciju (u tiražu od oko 200 primjeraka), »Omladinac«, list šećrtske, radničke, seljačke i školske omladine u Kikindi (izdavao ga je Mjesni komitet ŠKOJ-a za Kikindu) i dr.¹¹⁵ Tehnika PK KPJ za Vojvodinu u Novom Sadu je tokom 1941. godine dva puta nedjeljno izdavala »Vesti« i »Hirek« (tj. »Vesti« na mađarskom jeziku) u tiražu od oko 1.500 primjeraka, da bi se nešto kasnije taj broj povećao na 8.000 primjeraka).¹¹⁶

¹¹³ *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*, Beograd 1904, Ljubljana v ilegalu, knj. 1, Ljubljana 1960, str. 286—290.

¹¹⁴ *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*.
Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, str.

¹¹⁵ *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945*.
¹¹⁶ Zvonimir Golubović, Zivan Kumanov, *Tehnika Pokrajinskog komiteta komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu 1941. godine u Novom Sadu*, Vojvodina 1941, Radovi i diskusije sa skupa istoričara u Subotici 9. i 10. decembra 1966, Novi Sad 1967, str. 153—154.

Pored listova, proglaša i letaka, ilegalne partijske tehnike izdavale su i drugi propagandni materijal. Tako je, npr., tehnika OK KPJ za niski okrug u Nišu samo tokom avgusta 1941. izdavala tri puta nedjeljno vijesti Radio-Moskva u tiražu od 500 primjeraka, knjigu »Starac Vujadin« u 1.000 primjeraka, »Ratna drugarica Dolores« i »Oružani odredi« od Lenjina iz 1905. u 500 primjeraka i dr.¹¹⁷ Slično su radile i ostale partijske tehnike. Za kratko vrijeme, krajem 1941. godine tehnika skopske partijske organizacije u Skoplju umnožila je šest brojeva »Radio-biltena« u tiražu od 1.200 primjeraka, zatim Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ u 70 primjeraka, dva proglaša u 600 primjeraka i tri saopštenja »Gradanima Skoplja« u 720 primjeraka.¹¹⁸ Tehnika OK KPH za Sisak u Petrinji još na početku okupacije štampala je prvi šest glava Isto-rije SKP(b) u tiražu od 5.000 primjeraka, kao i letak na njemačkom jeziku u 20.000 primjeraka. Odmah je dio tih letaka prenijet u Zagreb, gdje ih je tamošnja partijska organizacija koristila u širenju antifašističke propagande.¹¹⁹ Slično su djelovale i ostale partijske tehnike u drugim okupiranim gradovima.

Tokom januara 1942. u Skoplju je izašao prvi broj Biltena PK KPJ za Makedoniju, koji je odmah rasturen u Skoplju, Prilepu, Velesu i Kumanovu. Pripadnici NOP-a Podgorice su uz pomoć Alida Selhanovića, sekretara MK KPJ, umnožavali vijesti Radio-Moskve i Radio-Londona u štampariji fašističke muslimanske organizacije (gdje je Selhanović, takođe, bio njen sekretar) i rasturali ih po gradu (pojedini primjeri su dospjeli i u podgoričke zatvore, a ostali su se našli na ulaznim vratima nekih okupatorskih ustanova). Krajem februara, ilegalci Niša rasturali su letak upućen bugarskim vojnicima u kojem se pozivaju da napuštaju bugarsku fašističku vojsku i da se priključuju srpskim partizanima.¹²⁰

Poslije oporavka od proljećnih provala aktivisti NOP-a Niša, Leskovca, Arandelovca, Kruševca i drugih mesta razvili su intenzivnu propagandnu aktivnost. Činjenica da je tokom druge polovine 1942. godine partijska tehnika u centru Leskovca štampala raznovrstan propagandni materijal, počev od proglaša PK KPJ za Srbiju, parola i letaka Okružnog komiteta do štampanja Iсторије SKP(b), ubjedljivo govori o dometu te antikupatorske aktivnosti na tom području. Slično su radile i ostale tehnike u drugim gradovima. Za nepunih šest mjeseci 1942. partijska tehnika Velesa umnožila je Bilten u tiražu od 1.500 — 2.000 primjeraka na ukupno oko 30.000 stranica, zatim tri letka u tiražu od 5.000 primjeraka i drugi propagandni materijal, kao: jedan broj »Proletera« u 40

"■ Dr Venceslav Glišić, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knj. 1 (1941—1942), Beograd 1975, str. 316.

¹¹⁸ Mitre Inadeski, *Skopska partijska tehnika*, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 7, str. 431—432.
, ! Bartol Bilićić, *Osnivanje i djelovanje Sisačkog partizanskog odreda*. Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941., Zbornik, Sisak 1974, str. 305; Vlado Janić, *Leci štampani u Petrinji*, Četrdeset godina, knj. 4, str. 292.

»Titogradska tribina«, br. 559; I-Ironologija narodnooslobodilačke borbe, str. 202.

primjeraka, Lenjinovo djelo »Šta da se radi« u 60 primjeraka, nekoliko brošura i priča iz partizanskog života i dr.¹²¹

U jeseni 1942. aktivisti NOP-a Cetinja su redovno širili radio-vijesti uprkos veoma žestokom teroru četničke strahovlade u Crnoj Gori. U to vrijeme pojedine četničke komande upozoravale su da se propaganda NOP-a razvija »putem tajnih sjednica, rasturanjem letaka i radio vijesti«. U tom smislu su date i ocjene u kojima se ističe da Cetinje i Nikšić predstavljaju »od početka centre komunističke organizacije i aktivnosti«.¹²²

Napori da se uspostave veze sa bugarskim okupacionim vojnicima i propagandom NOP-a utiče na njih da bojkotuju naređenja svojih komandanata i da prelaze na stranu NOVJ, paralisi su nizom provala kojima su bile zahvaćene partijske organizacije u većini gradova Srbije. U nekim gradovima otkrivene su partijske tehnike, pa se političko-propagandna aktivnost odvijala u veoma skromnim razmjerama i ispoljavala se uglavnom u samoinicijativnom ispisivanju i rasturanju letaka, antifašističkih parola i sli. Međutim, u Beogradu je do avgusta 1943. radila tehnika PK KP Srbije koja je štampala različiti partijski materijal KPJ, odakle je slat partijskim organizacijama u drugim okupiranim gradovima Srbije (Nišu, Leskovcu, Mladenovcu, Kragujevcu, Požarevcu, Pirotu i dr.).¹²³ I pored krajne nepovoljnih okolnosti, aktivisti NOP-a Niš razvili su živu propagandu protiv mobilizacije omladinaca za obaveznu radnu službu i njihovog odlaska u Borski rudnik. Slično su radile i partijske organizacije Zaječara, Požarevca, Jagodine (sada: Svetozarevo), Kruševca i drugih gradova.

Iz izloženog proizlazi da je propaganda aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima, u raznim oblicima, bila najmasovnije zastupljena i da se — s prekidima, uslijed provala i gubitaka kadrova na ovom području organizovane djelatnosti NOP-a — odvijala tokom čitavog oslobodilačkog rata. Korišćenjem ilegalne štamparske tehnike i štamparija okupacionih vlasti (putem saradnika NOP-a iz redova neprijatelja i primjenom raznih lukavstava), propagandni materijal oslobodilačkog pokreta pojavljivao se u svim krajevima, pa i u kasarnama okupacionih trupa, pri čemu su partizanski leci i radio-vijesti najmasovnije zastupljeni. Na taj način, stanovništvo okupiranih gradova osjećalo je prisustvo i snagu NOP-a, dobijalo informacije o zbivanjima na jugoslovenskom ratištu i frontovima drugog svjetskog rata, sagledavajući ujedno konture toka, trajanja i ishoda oslobodilačke borbe i stvaranja nove Jugoslavije, države ravnopravnih naroda i narodnosti, što je bilo u težištu pažnje cjelokupne aktivnosti NOP-a uopšte, pa i u okupiranim gradovima.

¹²¹ Nikola Kirkov, *Rad ilegalne štamparije u Velesu, Četrdeset godina, knj. 7, str. 279.*

¹²² AVII, fond četnički, k. 133, br. reg. 4/3; Dimo Vujović, *n. dj.*, str. 150; Vlado Stojanović, *Neusahlji revolucionarni duh*, »Narodna armija« od 24. II 1967.

¹²³ Dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945* (knj. druga, 1943—1945), Beograd 1974, str. 206, 234—236; D. Dajanovačić, D. Živković, M. Milovanović, D. Stamenković, *Niš u vihoru oslobodilačkog rata 1941—1945*, Novi Sad 1968, str. 379, 381.

BOJKOT, ŠTRAJKOVI I DEMONSTRACIJE

Bojkot mjera okupacionih vlasti

Uporedo s ostalim oblicima oružanog i neoružanog otpora, go-tovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije aktivisti NOP-a su organizovali i sprovodili bojkot kao oblik otpora, koji se ispoljavao na razne načine, počev od pasivnog oglušavanja na različita upozorenja okupatora (o obaveznoj predaji naoružanja, ratne opreme, radio-prijemnika i dr.), izbjegavanje saradnje sa okupatorsko-kvislinškim vlastima i nepoštovanja okupatorskih ceremonija — prilikom raznih svečanosti (dizanje i spuštanje zastave i dr.) do odbijanja upisa u razne fašističke organizacije i vojne jedinice, ne odazivanja na razne sportske, kulturne i druge priredbe i svečanosti. Sem toga, u manje-više svim gradovima Jugoslavije omladina je sprovodila masovni bojkot pohađanja škola i izučavanja u njima njemačkog, italijanskog i bugarskog jezika.

Uprkos fašističkoj propagandi o »oslobodilačkoj« i »dobrotvornoj« misiji okupacionih armija i o potrebi da se njihove jedinice svečano dočekuju, stanovništvo je mahom zauzimalo neprijateljski stav. U većini gradova, naročito na italijanskom okupacionom području, u momentu ulaska okupatora, stanovništvo se povlačilo sa ulica u svoje domove. U svakodnevnim susretima izbjegavalo se, inače obavezno, pozdravljanje okupatorskih oficira i organa vlasti fašističkim pozdravom i dr. Povodom toga, još krajem maja 1941. Krajskomandantura u Beogradu upozoravala je »da jedan veliki deo stanovništva u pešačkom saobraćaju ne pokazuje ni malo sklonosti da se ukloni nego čak na drzak način preprečava put« njemačkim vojnicima i oficirima.¹²⁴ Tih dana i kasnije, slična upozorenja stizala su i iz drugih okupiranih gradova: Niša, Skoplja, Mostara, Sarajeva, Ljubljane i dr. U Cetinju su, već prvih dana okupacije, građani pod uticajem članova KPJ i SKOJ-a — da bi izbjegavali da pozdravljaju italijanske oficire i vojnike — osnovali gradsko šetalište u sporednoj ulici, a na tadašnji »gradski korzo« izlazili su italijanski vojnici i mali broj pristalica okupatora. U vrijeme kada su emitovane okupatorske emisije o stanju na fron-

¹²⁴ Zbornik, tom I, knj. 2, dok. br. 90; D. Dajanović i dr., *Niš u vihoru, oslobođilačkog rata 1941—1945*, str. 229.

tovima drugog svjetskog rata i isticani uspjesi okupatorskih armija (a takve emisije su prvi dana okupacije bile svakodnevne), stanovništvo se povlačilo u svoje domove, uprkos naredbama da se takve emisije moraju pratiti. Isto tako, 16. maja 1941. stanovništvo Cetinja je odbilo da pripremi doček italijanskom kralju Vitoriju Emanuelu prilikom njegove posjete ovom gradu.¹²⁵

Slično je bilo i u Šibeniku, Splitu, Ljubljani i drugim gradovima. Aktivisti NOP-a Šibenika odbili su da izvrše naređenje okupacionih vlasti da 21. juna ukrase gradske ulice i masovno izađu povodom dolaska guvernera Dalmacije Bastianinija. Nekoliko dana kasnije, 27. juna u Splitu su žene — aktivistkinje NOP-a bojkotovale pokušaj italijanskih vlasti da organizuju žensku sekciju u sastavu fašističke stranke. Tih dana, radnici zapošljeni u fabrički duvana (Monopolu) u Podgorici odbili su da s usklicima dobrodošlice pozdrave italijanskog predstavnika, visokog komesara za Crnu Goru Serafina Macolinija. Ipak, Macolini je posjetio fabriku i tim povodom radnicima održao prijeteći govor u kome je, između ostalog, istakao: »Ovdje među vama ima komunista.« Odmah zatim uslijedila su hapšenja, ispitivanja i šikaniranja radnika.¹²⁶

Tokom juna 1941. aktivisti NOP-a Slavonskog Broda organizovali su bojkot predvojničke obuke, koju su ustaše održavale u okviru »Državne čestne službe« na gradskom nogometnom igralištu. Tako, na primjer, kada se jednom prilikom na stadionu našlo oko 1.000 omladinaca, ustaškim komandama se нико nije pokoravao; štaviše, na ustaške komande omladinci su uzvikivali: »Dajte nam hleba!«, a odmah zatim organizovano su napustili igralište. Nekoliko dana kasnije, takođe u Slavonskom Brodu, omladina je bojkotovala ceremonijal pjevanje ustaških pjesama u tzv. Hrvatskom domu, pa je tom prilikom pokidala instalacije koje su za tu priliku bile postavljene.¹²⁷

U bojkotovanju ustaških i okupacionih mjera zapažene rezultate postigli su aktivisti NOP-a Karlovca, Pakrac, Okučana, Novske i drugih gradova. U tom cilju članovi SKOJ-a u Pakracu uspijevali su da se povremeno ubacuju u redove ustaških organizacija i onemogućavaju širenje ustaške ideologije među omladinom.

U analizi stanja u Ljubljanskoj pokrajini, komandant kraljevskih karabinijera pukovnik Luidi Bruckieti (Luigi Brucchietti), 7. septembra 1941, pored ostalog, istakao je činjenicu da je zbog

¹²⁵ Kada se saznalo za posjetu italijanskog kralja, rukovodstvo KPJ u Cetinju je izdalo direktivu o bojkotovanju ove posjete. Samo mali broj Cetnjana prisustvovalo je ovom dočeku. Zbog toga, kao i zbog niza drugih okolnosti, kralj Emanuel se u Cetinju zadržao svega oko 2 časa 16. V 1941. Dimo Vujović, n. dj., str. 27–28; Anda Spadijer Njara, *Iz ilegalnog rada u okupiranom Cetinju*, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. 1, str. 831.

¹²⁶ U tom smislu aktivisti NOP Šibenika su rasturili letke po gradu, pa i među italijanskim vojnicima, u kojima se apelovalo na stanovništvo da »pri-godom dolaska Bastianinija« ne izlazi na ulice. Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, str. 179, 190, 308; Milorad Marković, *Divljan — Zodiak. Duvanski kombinat Titograd 1903—1973*, Cetinje 1973, str. 115.

¹²⁷ Slavica Hrečovski, *Borbene i politička aktivnost omladine Slavonije u toku NOR-a*, Zbornik Historijskog instituta Slavonski Brod, br. 9/1972, str. 268.

»bojkota italijanskih filmova« zapaženo i slabije »pohađanje bioskopa u Ljubljani«. Desetak dana kasnije, u Škrku su karabinjeri uhapsili Raguzin Jakova, upravo zbog toga »što je nagovarao prisutno hrvatsko stanovništvo« da boj kotu je italijanske okupatore, da ne pozdravlja italijansku zastavu i da ne prisustvuje ceremonijalima i zabavama koje organizuju okupator i njegovi saradnici.¹²⁸

Među najznačajnjim akcijama ove vrste koje su aktivisti NOP-a sproveli u većini gradova Srbije jeste neodazivanje radnika da otpočnu rad u fabrikama i radionicama, kao i nepoštovanja normi propisanih od okupatora, naročito u Nišu, Kragujevcu, Leskovcu, Vranju i drugim gradovima. Tako, na primjer, od blizu 12.000 radnika zapošljenih u fabrici naoružanja u Kragujevcu, jedva je nastavilo rad oko 700, a gotovo polovina njih je radila po uputstvima i direktivama organa i organizacija NOP-a. U Nišu su radnici takođe bojkotovali proizvodnju, pa je zbog toga 13 preduzeća (od ukupno 28, koliko ih je bilo u niškom industrijskom centru) poslovalo sa 50—75% manjom proizvodnjom u odnosu na predratni period.¹²⁹

Nema sumnje da su i druge strukture stanovništva bojkotovale naredbe okupatora i njegovih saradnika, naročito ako se radovalo prijavljivanju radnika za odlazak na rad u Njemačku, što je bila stalna praksa okupatora tokom čitavog rata. Bojkotovani su pozivi za uključivanje u redove raznih kolaboracionista (ustaško-domobranksih, »Nacionalne službe rada za obnovu Srbije«, raznih probugarskih i promadaiških organizacija). Tako, na primjer, u izvještajima organa i organizacija NDH isticano je kako se »novaci« ne odazivaju na pozive mobilizacije, da se »kod radničke omladine opaža jako antifašističko raspoloženje« i dr. Isto tako, u okupiranim gradovima Srbije, omladina je boj koto vala Uredbu o obaveznoj nacionalnoj službi. Naime, partijske i skojevske organizacije su sprovele živu političko-propagandnu aktivnost protiv upisivanja u Nedićevu nacionalnu službu razotkrivajući smisao i ulogu takve organizacije.¹³⁰

¹²⁸ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 155, str. 370, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 527; Drago Gizić, *Dalmacija 1941*, str. 308.

¹²⁹ U industriji kože obim proizvodnje je bio manji za 60—70%, u četiri ostala industrijska preduzeća obim rada je bio umanjen za 50%, dok se u tekstilnoj industriji obim proizvodnje kretao od 30—75%). Slična je situacija bila i u ostalim fabrikama i radionicama, uprkos tome što su okupatorske vlasti gotovo u svim preduzećima postavile svoje organe za nadzor i kontrolu. Milica Bodrožić, *n. čl.*, Leskovački zbornik, br. 20/1980, str. 130—131; Četrdeset prva, *ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1961, str. 119.

iso Narcisa Lengel-Krizman, *n. dj.*, str. 156—157. MK KPJ za Beograd je 15. februara 1942. izdao proglašenje s potpisom »Antifašistička omladina Beograda« u kome se najoštije osuduju Nedić i njegova vlada te Uredba o obaveznoj radnoj službi koja je u stvari bila usmerena za pomoć okupatorima, a ne »narodnim interesima«, kako su je predstavljali organi kvislinške vlasti. Samo pet dana kasnije, 20. februara, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju u svom proglašenju istakao je da »prisilna radna služba« po zamisli okupatora i Nedića treba da od omladine učini »ne samo roba nemačkog fašizma već i krvnika našeg i drugih slobodoljubivih naroda«, M. Borković, *n. dj.*, str. 171.

U organizovanju i sprovođenju bojkota mjera okupacione vlasti, kao i drugih oblika borbe i otpora u okupiranim gradovima Jugoslavije, najveću ulogu odigrala je omladina. Ona je bila pokretnič i organizator gotovo svih antiokupatorskih aktivnosti. Već prvih mjeseci oružane borbe CK SKOJ-a uputio je niz direktiva svim organizacijama SKOJ-a u kojima ih upozorava da se ne odazivaju na pozive fašističkih okupatora, već da »zbiju svoje redove u moćni jedinstveni front na strani radničke klase i njene komunističke partije«. Tako su još tokom juna 1941. omladinci Mostara bojkotovali ustaški popis omladine i razvrstavanje prema nacionalnom sastavu. Kada su na gradskom stadionu okupili svu omladinu od 16 do 20 godina radi popisa prema nacionalnoj pripadnosti, a u cilju sprovođenja terora nad srpskom omladinom, Mjenski komitet SKOJ-a odlučio je da bojkotuje ovu akciju organa NDH, pa je dao inicijativu da se sva muslimanska omladina izjasni kao Srbi ili nacionalno neopredijeljeni. Krajem maja u Zagrebu, prilikom smotre omladine na maksimirskom stadionu koju su održavali ustaški omladinski rukovodioci, ponovila se gotovo ista slika. Kada je naređeno da se odvoje srpski i jevrejski omladinci od omladinaca Hrvata i stanu u stranu, hrvatski omladinci su pošli zajedno sa srpskim i jevrejskim omladincima. Isto tako, skojevska organizacija u Zagrebu pružila je značajan otpor daljoj fašizaciji radničkih i kulturno-umj etničkih društava u gradu, naročito na Trešnjevki, a onemogućila je i stvaranje ustaške mladeži na Kuštošiji.¹³¹ Radi dezorganizacije i onemogućavanja djelovanja fašističkih organizacija u nekim gradovima na teritoriji NDH, pojedini članovi SKOJ-a su se uključivali u razne ustaško-domobranske organizacije i otuda podsticali ostale članove na neizvršavanje zadataka koji su stajali pred tim organizacijama. Zbog toga je u Sarajevu organizacijama SKOJ-a upućena direktiva da se upisuju u organizacije »Hrvatski junak« i »Radna služba« radi »razbijanja tih organizacija i stvaranja omladine u njima pod uticaj SKOJ-a«. Sličnih primjera je bilo i u drugim gradovima, naročito u Tuzli, Banjaluci, Doboju, Livnu i dr. Međutim, na tom polju, sem pojedinačnih slučajeva, nijesu postignuti značajniji rezultati. U tom smislu, nešto kasnije organizacije SKOJ-a su izdale nekoliko direktiva i uputstava da se omladina više ne odaziva za ulazak u takve organizacije.¹³²

Za razliku od takve prakse u okupiranim gradovima na drugim područjima, omladinska rukovodstva su zauzela stav o bojkotu ulaska u bilo kakve fašističke organizacije i škole. U tom smislu je i Oblasni komitet SKOJ-a za Dalmaciju 25. septembra uputio direktivu u kojoj se ističe: »Nitko se ne smije ni pod kojim uslovima upisivati u fašističke ili ustaške organizacije«. Slične direktive upućivala su rukovodstva SKOJ-a i u drugim zemljama i

¹³¹ Emil Ivane, *Nepokorena mladost, SKOJ u prvim danima ustanka, Zagreb 1961*, str. 51—52; Branko Kovačević, *Omladina Jugoslavije u 1941. godini*, Beograd 1973, str. 16¹—164.

¹³² Branko Kovačević, *n. dj.*, str. 164.

pokrajinama: Sloveniji, Crnoj Gori, Makedoniji, Sremu i dr.^{133:1} Zahvaljujući tome, u mnogim većim i manjim mjestima bojkotovane su škole, izučavanje njemačkog, italijanskog i bugarskog jezika, razne svečanosti i, naročito, ceremonijal oko dizanja i spuštanja fašističkih zastava. Tako, na primjer, gotovo sve škole u gradovima Crne Gore i Dalmacije počele su upis i rad sa nekoliko mjeseci zakašnjenja. U Cetinju su aktivisti NOP-a sprovele akciju upoznavanja svih daka i njihovih roditelja sa stavom skojevske organizacije da se škola bojkotuje i, u tom smislu, sugerisano im je da 1. novembra — kada je trebalo da otpočne nastava — ne dolaze u školu. Tako je od 1.089 upisanih daka toga dana došlo svega

— petnaest. Tokom novembra i decembra 1941. u Cetinju je preko 600 gimnazijalaca bojkotovalo nastavu. U tome su bili najaktivniji izrasliji skojevci, đaci viših razreda. I u drugim gradovima u Crnoj Gori srednjoškolska omladina je sprovodila bojkot. U Podgorici nastavu nije pohađalo preko 500 učenika.¹³⁴ U Nikšiću su 7. novembra učenici gimnazije odali poštu poginulim borcima, a zatim organizovano napustili učionice.

Organizacija SKOJ-a u Tehničkoj školi u Nišu uspješno je organizovala bojkot profašističkih predavanja koja su održana u školi ili u pozorištu, s ciljem da se »omladina prevaspita u nacionalnom duhu«. Slične akcije organizovali su i aktivisti NOP-a Čačka, Leskovca, Zaječara i dr.¹³⁵

S proljeća 1942. u Splitu su školske vlasti isključile 20 učenika zbog toga što su odbili da pozdravljaju profesore fašističkim pozdravom. Tada su, u znak solidarnosti, demonstrativno napustili školske učionice sva tri razreda Srednjotehničke škole, a zatim školu više nije pohađalo 80 učenika. Desetog aprila 1942. uprkos naredbi o obaveznom pohađanju tečaja iz italijanskog jezika, trgovачki pomoćnici u Splitu nijesu došli na nastavu, pa je taj tečaj ukinut.

Tokom čitavog oslobođilačkog rata učenici iz Splita su aktivno sprovodili mjere protiv denacionalizacije omladine. Tako su, na primjer, 10. aprila 1942. u peti razred Klasične gimnazije upisana svega dva učenika, dok je u sedmi razred prijavljen samo jedan učenik. Zbog toga se nastava u ovim razredima tokom 1942. godine nije ni izvodila. Tridesetog aprila učenici Realne gimnazije u Splitu kolektivno su odbili da se upišu u fašističku omladinsku organizaciju. Povodom organizovanja proslave ulaska italijanskih

¹³³ u proglašu Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju se, pored ostalog, ističe: »Profesori i učitelji, i vas će siliti da pristupite u zloglasni »fascio« ili ustaške krvoločne organizacije... Te organizacije moramo srušiti ili onemogućiti jer su one stvorene da razbiju borbu omladine protiv tudina i njegovih sluga«. *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str. 132.

¹³⁴ »Đaci podgoričke gimnazije, Trgovačke akademije, ženske zanatske škole i drugih ne zaboravljaju ni jednog časa da su silom i prijetnjom doveđeni u školu. Ne zaboravljaju da toj školi treba da budu vaspitani u fašističkom duhu. Zato se na svakom času bori protiv škole i protiv profesora izdajnika, malim ali značajnim demonstracijama«. *Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str.

¹³⁵ D. Dajanović i dr., n. dj., str. 234.

trupa u našu zemlju, splitska omladina, sa narodnooslobodilačkim odborom na čelu, rasturila je letak u kome je istaknuto: »Bojkotirajte fašističku godišnjicu okupacije 15. aprila«.¹³⁶

Početkom 1942. godine, jedan razred sisačke gimnazije organizовано је одбило да на času njemačkог jezika recituјe пјесму -Njemačка, Njemačка, iznad svega«, изговарајући се при том да текст нико nije naučio. Такав поступак уčеника, profesorica Miler je prijavila директору gimnazije upozoravajuћи га да је posrijedi bojkot. Поводом тога вршена су саслушања pojedinih уčеника, али полицијске и школске власти нијесу откриле организatore. Сем тога, учињци сисачке gimnazije odbili су учесце у свечаној паради коју је Усташка младеж организовала поводом godišnjice стварања NDH.¹³⁷

У Beogradu, готово у свим средњим школама, активисти NOP-а су организовали акције против покушаја власти да организује омладину за одржавање tzv. julskog sleta. У Trećoj muškoj gimnaziji jedan razred је одбило да пјева пјесме које су припремане за тај ceremonijal, zbog чега је неколико учињника isključeno из школе. О активности средњошколске омладине Leskovca upozоравале су и квислиншке власти. Тако је »Novo vreme« 14. maja objavilo upozorenje, у којем се — између остalog — истиче: »Pravi uzrok komunističke akcije leži u komunističkoj омладини, која се godinama u leskovачкој gimnaziji потпуно nesmetano vaspitavala u duhu комунизма.«¹³⁸

Aktivisti NOP-а Prilepa bojkotovalи су покушај okupatora да у gradu osnuje bugarsku čitaonicu, а маја 1942. u Velesu 30 омладинaca se nije odazvalo bugarskoj mobilizацији, već su se организовано uključili u partizanske odrede. Још у марту учињци у великој gimnaziji sproveli су живу активност против učlanjavanja u fašističke организације »Branik« i »Otač Pajšije«, zbog чега су у znak protesta više puta odlazili sa nastave. Када су, поводом тога, школске власти isključile неколико учињника 17. марта 1942, u znak solidarnosti готово сви учињци (око 400) напустили су učionice.¹³⁹

u « *Kronologija Splita*, str. 119, AVII, fond italijanski, k. 569, br. reg. 2/3 i 4/3. Februara 1942. u proglašu antifašističke омладине Beograda upućenom srednjoškolcima isticanо је: »Srednjoškolci bojkotujte zločinačku Naredbu okupatorskih vazala Nedića i Jonića (Velibor Jonić, ministar prosvjete u vlasti Milana Nedića — prim. S. V.) kao i pojedinih direktora i profesora«. *Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knj. 2, str.

¹³⁷ Milan Čačić, Radiša Popović, Zlatko Frend, *Omladinski pokret u sisackoj gimnaziji od početka okupacije do kraja 1942.*, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu 1941, Zbornik radova s naučnog skupa, Sisak 1974, str. 788—803.

¹³⁸ Milan Josimović, *Srednjoškolci u NOP-u 1941—1942. godine*, Narodnooslobodilački pokret Beograda 1941—1944. u sjećanjima učesnika, Beograd 1974, str. 282; dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 274.

¹³⁹ Istog dana организоване су demonstracije učenika i roditelja pred zgradom opštine protiv којих су upotrebljene jedinice vojske i police, као и police oblasne službe bezbjednosti iz Skoplja. Mile Todorovski, *Masovni otpor protiv bugarskog okupatora u Makedoniji 1941—1944*, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, zbornik radova I, str. 240—241.

Sličnih primjera bilo je i u Karlovcu, Zagrebu, Ljubljani, Zemunu itd. Tako se u Biltenu Obavještajnog odsjeka Srpske državne straže od 31. jula 1942, pored ostalog, ističe da je obrazovanje »nacionalne službe« rada u Negotinu i Kruševcu naišlo na potpuno nerazumijevanje i ogorčenje omladine. Kvislinški »Glas Crnogorca« u prvoj polovini septembra upozoravao je školske i državne organe na neposlušnost omladine, naročito srednjoškolske: »Stalne šikane i uvrede, koje su trpjeli naši profesori, nastavnici od reda i rada, ne bi ni oni sami mogli sve ispričati i napisati«, dodajući da je školom »mlatila rulja razuzdane omladine«.¹⁴⁰ Istovremeno su i skojevci Zagreba bili veoma aktivni u sprečavanju odlaska omladine u domobransku vojsku, naročito poslije donošenja zakonske odredbe da se 1923. i 1924. godišta (mladići od 18 do 19 godina) obavezno jave radi služenja vojske. Zahvaljujući aktivnostima članova KP i SKOJ-a većina omladinaca je, umjesto u domobrane, odlazila u partizanske jedinice.¹⁴¹

Tokom 1943. i 1944. godine aktivisti NOP-a su sprovodili bojkot okupacionih mjera na razne načine, zavisno od svake konkretne situacije, kao i niza drugih okolnosti: stanja u partijskim i skojevskim organizacijama za svako okupirano mjesto, aktivnosti policije i raznih fašističkih organizacija, a ponajviše od stanja i aktivnosti partizanskih jedinica u neposrednoj blizini okupiranih gradova.

Tako je Ministarstvo prosvjete kvislinške vlade u okupiranoj Srbiji, po nalogu Specijalne policije, više puta izdavalo direktorima srednjih škola u Beogradu naređenja da se učenicima »zabranji posjećivanje pozorišta i drugih kulturnih ustanova koje negativno djeluju na nacionalno pouzdane omladince«. Međutim, uprkos tome, ove mjere kvislinške vlade u najvećem broju slučajeva nisu poštovane. Isto tako, većina učenika srednjih škola u Beogradu tokom novembra 1943. odbili su da rade pismene zadatke o temi »Zašto Srbin ne može biti komunista«, zbog čega su školske vlasti u nekoliko navrata izricale razne kazne, pa i isključenja.¹⁴² Slična situacija bila je i u drugim okupiranim gradovima. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH, krajem avgusta 1943., upozorava na činjenicu da se »na poziv hrvatskih oružanih snaga u Dubrovniku skoro нико nije javio«.¹⁴³ Tokom 1944. godine vlasti NDH su registrovate kako se stanovništvo u pojedinim gradovima »nije promjenilo u odnosu na organe i organizacije NDH«, da se, na primjer, na dan proslave godišnjice NDH aprila 1944. u Splitu »nalo na ulicama vrlo malo ljudi«, dok je gotovo sve stanovništvo ostalo u svojim domovima. »Sveukupno državno činovništvo, osim časnih iznimaka, upravo je prednjačilo u sabotaži proslave godiš-

¹⁴⁰ Milan Borković, *n. dj.*, str. 172; *Glas Crnogorca* br. 51 od 2—15. septembra 1942; *Zbornik*, tom III, knj. 5, dok. br. 3, str. 14—16; Jovan Borković, *Škole na okupiranoj teritoriji Crne Gore 1941—1944. Istoriski zapisi*, br. 4/1964, str. 724.

¹⁴¹ Narcisa Lengel-Krizman, *n. dj.*, str. 163.

¹⁴² M. Borković, *n. dj.*, str. 168.

¹⁴³ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 19, snimak 216.

njice. Među njima su opaženi i redarstveni činovnici — upozoravao je 11. maja 1944. pouzdanik UNS-e iz Splita.¹⁴⁴

I u toku 1944. i 1945. godine najčešći bojkoti mjera okupacionih vlasti odigravali su se u školama, a ispoljavani su u izbjegavanju »radnih obaveza«, neučešću na fašističkim svečanostima i slično. U vrijeme savezničkog napredovanja na svim frontovima i otvaranja drugog fronta u Evropi, kada je talas pesimizma sve snažnije potkopavao cjelokupni okupacijski sistem, NOP stiče nove pristalice na uspon. Sve veći broj, naročito omladine (srednjoškolača, studenta, radnika, inteligencije), odlazi u jedinice NOVJ ili pokazuje spremnost za saradnju sa ilegalcima u raznim vidovima. Isto tako, sve brojnije pristupaju NOP-u radnici i službenici iz gradskih komunalnih službi, na željeznici, u bolnicama, u trgovinskoj mreži itd., čak i iz redova kolaboracionističkih oružanih jedinica. Tada se masovnije javljaju antifašistički raspoloženi vojnici iz okupacionih trupa, kao i oni koji — vidjeći neminovni krah fašizma — traže mogućnosti da bilo kakvim uslugama za NOP olakšaju sebi položaj.

U završnici drugog svjetskog rata, u uslovima koji su bili potencirani savezničkim bombardovanjima važnijih saobraćajnih i industrijskih centara, kao i pojačanim procesom dezertiranja iz kolaboracionističkih i okupatorskih oružanih jedinica, okupirani gradovi postaju pozornica raznovrsnih antiokupatorskih akcija, naročito na obavještajnom polju, čime se dolazilo do dragocjenih podataka za NOP uopšte uz manje izlaganje represalijama i gubitcima. Množe se diverzantske akcije i sabotaže, čiji su organizatori i izvođači prikriveni u sredini ustalasanih rodoljuba i antifašista, u masi radnika koji sve odlučnije istupaju protiv okupatorske vladavine. Takođe su bojkotovani naporci okupacionih vlasti usmjereni na to da se mobilizacijom gradskog stanovništva olakša evakuacija iz okupiranih gradova pod pritiskom NOVJ, kao i realizacija njihovih planova za rušenje objekata od vitalnog značaja za život u oslobođenim gradovima. Masovno neodazivanje stanovništva nadređbama okupacionih vlasti u tim danima NOB-a bila je značajna manifestacija njegove privrženosti NOP-u, što je ubrzo potvrđeno požrtvovanim radom na obnovi porušenih gradova, pokretanju industrije, saobraćaja i drugih službi za normalno odvijanje života i za konsolidaciju vlasti u oslobođenim gradovima.

Kao oblik antifašističkog raspoloženja i protivljenja okupacionim vlastima, bojkot je ispoljaván tokom čitave oslobođilačke borbe i u gotovo svim jugoslovenskim gradovima, bez obzira na to čije su oružane snage vršile okupaciju (italijanske, njemačke, mađarske, bugarske). Po pravilu, bojkot je predstavljao manje-više otvorenu reakciju na stanje stvoreno okupacijom, na neredovno, nedovoljno, pa i nikakvo snabdijevanje osnovnim životnim potrepštinama, na razne namete i ograničenja, na prisiljavanje stanovništva da uzme učešća u fašističkim svetkovinama. U većini slučajeva pokretan je, organizovan i vođen od pripadnika NOP-a, pre-

¹⁴⁴ Isto, film 20, snimak 314—316.

rastajući ponekad u demonstracije. Bojkot je imao široku skalu masovnosti, sadržaja i formi, počev od izbjegavanja izlaska na ulicu u vrijeme nekih fašističkih manifestacija, podizanja ili spuštanja zastave, nepoštovanja nekih okupacionih naredbi, neodazivanja na radne akcije, bojkota fašističkih filmova, antikomunističkih izložbi i predavanja, kao i učenja stranog jezika. Takođe je primjenjivan protiv denacionalizatorskih mјera, naročito u školstvu, te u pogledu odlaska u Njemačku na rad u fabrikama i poljoprivredi. U izvjesnim prilikama, rodoljubivo i antifašistički raspoloženo stanovništvo spontano je reagovalo na konkretnе antijugoslovenske izazove. Motorna snaga podstrekivanja i usmjeravanja bojkota bili su komunisti i skojevci, koji su ujedno nastojali da se prikriveno, iznenadno i što masovnije izrazi protivljenje okupatoru, čime su dobrim dijelom izbjegavane represalije i stvarana mogućnost blagovremenog prihvata i sklanjanja glavnih nosilaca tih akcija.

Štrajkovi i demonstracije

Rukovodstva NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije tokom čitavog oslobođilačkog rata činila su napore radi organizovanja štrajkova i demonstracija, što je u moralnom i političkom pogledu imalo nemalih posljedica, kako na okupatorske vojниke, tako i na organe okupatorske i kvislinške vlasti, kao i na pripadnike NOP-a naročito na one aktiviste koji su boravili i djelovali u okupiranim gradovima.

Uporedо sa ostalim oblicima antiokupatorskog, antiustaškog i antičetničkog djelovanja, aktivisti NOP-a su organizovali i izvodili štrajkove i demonstracije, ponajviše u radničkim i industrijskim, kulturnim i saobraćajnim centrima. Tako, na primjer, u maju 1941. aktivisti NOP-a Strumice organizovali su demonstracije prilikom održavanja bugarskog ceremonijala donošenja vatre sa hrama bugarskog cara, što je trebalo da simbolizuje pripajanje Makedonije Bugarskoj. Partijska organizacija je, preko svojih simpatizera, blagovremeno preduzela mјere da sprječi bugarski ceremonijal. U trenutku kada su pred okupljenom masom predstavnici bugarskih vlasti počeli da drže govore, članovi KPJ, skojevci i drugi antifašisti počeli su da izvikuju parole protiv fašističkih okupatora, špekulacije i besposlice, što je masa prihvatile.¹⁴⁵ Tih dana aktivisti NOP-a Strumice izveli su još jednu akciju. Monopolski radnici su organizovali štrajk, zbog toga što su bugarske okupacione vlasti odbile da im isplate zaostale nadnice. Štrajkom su bili obuhvaćeni gotovo svi monopolski radnici, tako da su bugarske vlasti bile primorane da popuste i da bar djelimično zadovolje njihove zahtjeve. Povodom ove akcije, vlasti su otpustile jednu radnicu sa posla i na ulazima u Monopol postavili organe policije. Gotovo u isto vrijeme, u Kavadarcima su radnici Duvanskog preduzeća izveli demonstracije protiv skupoće, špekulacije i de-

¹⁴⁵ Mira Mmaneva, *Akcije partijske organizacije u Strumici, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1962, knj. 1, str. 592.

nacionalizacije Makedonaca; tom prilikom aktivisti NOP-a istakli su zahtjeve za bolje uslove rada, za veće nadnlice itd.¹⁴⁶

Radnici Solina, angažovani oko popravke puta Solin — Trogir, pod rukovodstvom partijske organizacije, 26. maja 1941. organizovali su štrajk zahtijevajući da im se nadnlice povećaju za sto odsto. Međutim, ovo istupanje radnika imalo je gotovo veći politički nego ekonomski značaj, jer se taj događaj povoljno komentarisao među stanovništvom priobalnih mjesta, a i među italijanskim vojnicima. Povodom napada Njemačke na SSSR, aktivisti NOP-a i drugi rodoljubi 23. juna organizovali su demonstracije u Šmartnom, Polju (periferija Ljubljane), Vevču i u nekim drugim mjestima u Ljubljanskoj pokrajini. General Roboti, komandant italijanskog 11. korpusa, povodom toga je upozoravao da su »zbog prevratničkih demonstracija« na čitavoj ovoj teritoriji »preduzete mjere za strogi nadzor«.¹⁴⁷

Ljubljana je predstavljala primjer solidno organizovanih i izvedenih demonstracija. Među prve akcije protiv okupatora spadaju demonstracije na željezničkoj stanci 9. jula 1941. Toga dana je nekoliko hiljada Ljubljana demonstriralo protiv prinudnog preseljavanja Slovenaca iz Gorenjske. Zahvaljujući organizovanom radu OF na željezničkoj stanci, velika masa građana sačekala je voz sa prognanicima i tom prilikom — uprkos objezbedenu — predala im dva vagona paketa različite robe i hrane prikupljenih akcijom Osvobodilne fronte.¹⁴⁸

U Splitu su 16. jula 1941. štrajkovali brijački radnici, tražeći da im se povećaju nadnlice. Povodom toga, okupator je uhapsio nekoliko organizatora ovih akcija. Istovremeno su iz Vojnopoprivrednog štaba Srbije stizala upozorenja da su u nekim rudnicima »izbili nemiri među radnicima«, da se među njima »primjećuje izvjesno previranje«, kao i da su radovi u rudnicima kod Krupnja obustavljeni. Dvadesetak dana kasnije, u štrajk su stupili i radnici brodogradilišta u Splitu, ističući svoje zahtjeve za realnijim obračunavanjem nadnica. U Kaknju je 27. jula 1941. jedna smjena od oko 300 "udara obustavila rad i zatražila da im se povećaju nadnlice. Njima su se priključili i ostali rudari.¹⁴⁹ Prvog avgusta 1941. oko 300 zapošljenih radnika u tvornici amorfnih elektroda u Šibeniku obustavili su proizvodnju i organizovano pošli prema upravnoj zgradi tvornice, tražeći da im se povećaju plate i uvede osmočasovno radno vrijeme. Sjutradan, 2. avgusta 1941, povodom nacionalnog praznika makedonskog naroda Mjesni komitet KPJ za Bitolj organizovao je demonstracije protiv bugarskih okupatora, ističući parole o »slobodnoj Makedoniji«, koje su istovremeno

¹⁴⁶ Isto; Risto Džunov, *Delatnost partijske organizacije u Kavadarcima i okolnim selima, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1962, knj. 1, str. 502.

¹⁴⁷ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 87, str. 244; D. Gizdić, *Dalmacija 1941*, str. 166.

¹⁴⁸ Bilten Obavještajnog odjeljenja Komande 11. armijskog korpusa br. 16 od 17. jula 1941. Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 104, str. 273.

¹⁴⁹ Drago Gizdić, n. dj., str. 166, 209 i 236; Zbornik, tom IV, knj. 1, dok. br. 229, str. Ratni dnevnik vojno-privrednog štaba Jugoistoka, NAV-N-T, 12908/466—521.

prihvatile više stotina građana. Tako je Mjesni komitet KPJ za Bitolj, pored demonstracija, onemogućio bugarske vlasti da praznik makedonskog naroda iskoriste za svoje propagandne svrhe.¹⁵⁰

Upadljiva je činjenica da su demonstracije i štrajkovi, kao oblik protivljenja okupatorima, bili više prisutni u gradovima koji su se nalazili u italijanskom, mađarskom i bugarskom okupacionom području nego u njemačkoj okupacionoj zoni.¹⁵¹

Jedanaestog avgusta 1941., aktivisti NOP-a organizovali su generalni štrajk radnika u splitskom električnom preduzeću koji je obuhvatilo gotovo sve strukture. Uzev u cjelini, u štrajku je učestvovalo preko 80% radnika, dok su pojedine struke (metalci, građevinari, krojači, kožarci i drugi) potpuno obustavili proizvodnju. Štrajk je trajao tri dana. Povodom toga, Mjesni komitet KPJ za Split izdao je proglašenje u kome se ukazuje na značaj štrajka i »solidarnosti cijelog naroda« u borbi protiv fašističkih okupatora. Istoga dana u znak solidarnosti, a zbog hapšenja pojedinih učesnika i organizatora štrajka u električnom preduzeću, stupili su u štrajk radnici brodogradilišta. »Tome pokretu je prišlo 293 radnika brodogradilišta« — istakao je 18. avgusta 1941. Đuzepe Buti, komandant kraljevskih karabinijera, u svom izvještaju guverneru Dalmacije. Tih dana štrajkom su bila obuhvaćena i ostala preduzeća u Splitu, zbog čega je okupator angažovao jedinice karabinijera i crnih košulja, sve s ciljem da uguši štrajk, pohapsi organizatore i uspostavi red i mir.¹⁵²

Učenici splitskih srednjih škola organizovali su, 25. septembra 1941., demonstracije protiv denacionalizacije srednjoškolske i studentske omladine u momentu kada su okupatorske vlasti pokušale da učenicima podijele svjedočanstva o završnim ispitima pisana italijanskim jezikom. Protiv takve odluke učenici su odlučno reagovali. Niko nije htio da primi svjedočanstvo, a demonstracije su se proširile u sve dijelove grada. U tim demonstracijama učenici su istakli svoje zahtjeve:

- da se svjedočanstva obavezno napišu na srpskohrvatskom jeziku;
- da se uruče učenicima najdalje za tri dana;
- da se svi učenici oslobole obaveznog upisivanja u fašističke organizacije.¹⁵³

¹⁵⁰ Frane Belamarić, *Štrajk šibenskih radnika 1. kolovoza 1941.*, Četredeset godina, knj. 7, str. 339—340; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, str. 107.

¹⁵¹ Budući da su njemački okupatori u svim preduzećima, fabrikama, radionicama, rudnicima i dr. sprovodili srove represalije i na najmanji pokušaj organizovanog pružanja otpora, to su uslovi za izvođenje štrajkova i demonstracija bili gotovo nemogući.

¹⁵² *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 124, str. 326; Sibe Kvesić, *Dalmacija u NOB*, Zagreb 1960, str. 180—181.

¹⁵³ Demonstranti su, krećući se ulicama Splita, pjevali nacionalne pjesme »Marjane, Marjane« i »Dalmacija« i uzvikivali parole protiv okupatora i njegove denacionalizatorske politike. Ispred pozorišta demonstranti su se sukobili s policijom. *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 144, str. 389.

Na ugušivanju demonstracija policija je oštro reagovala. Uhapšeno je 25 učenika i učenica, kao i jedan profesor. U izvještaju karabinijera iz Splita, od 25. septembra 1941, ističe se da "je od 20 uhapšenih studenata 10 kontuzovano.

Partijska organizacija Kumanova je tokom 1941. godine organizovala demonstracije stanovništva protiv mjera okupatorske vlasti o obaveznom iseljavanju Srba iz kumanovskog sreza. Delegacija građana tražila je prijem kod predsjednika opštine i sreskog načelnika, zahtijevajući da se odmah obustavi dalje iseljavanje Srba i nezakonito oduzimanje njihove imovine. Dok je delegacija istupala sa svojim zahtjevima, ispred opštinske zgrade sakupljalo se mnoštvo ljudi koji su demonstrirali. Nakon toga bugarske vlasti su privremeno prekinule sa iseljavanjem Srba iz Makedonije.¹⁵⁴

Krajem septembra 1941., kao i tokom čitavog rata, skojevske organizacije Kumanova, Velesa i drugih gradova organizovale su štrajkove učenika u pojedinim srednjim školama. Kumanovski učenici su tada štrajkovali protiv plaćanja visokih školskih taksi, obaveznog nošenja uniforme i protiv pritiska za upisivanje u fašističke omladinske organizacije. Gotovo istovremeno, skojevska organizacija u Drugoj muškoj gimnaziji u Skoplju organizovala je u svim gimnazijama u gradu štrajkove protiv šikaniranja učenika od strane bugarskih školskih vlasti, protiv obaveznog nošenja đačke uniforme i dr. Tada je došlo do sukoba između skopskih gimnazjalaca i bugarske policije.¹⁵⁵

Krajem oktobra 1941., na dan oslobođenja od austrougarske okupatorske vladavine, Osvobodilna fronta je organizovala manifestacije u kojima je cijelokupno stanovništvo, između 19 i 20 časova, napustilo lokalne i sve druge javne objekte u Ljubljani, Novom Mestu i drugim gradovima i povuklo se u svoje domove. »Poziv stanovništvu« od strane Osvobodilne fronte »da od 19 i 20 sati izbjegava javne lokale i ulice prihvaćen je od svih građana«, kaže se, pored ostalog, u izvještaju Komande karabinijera 11. armijskog korpusa od 29. oktobra 1941. godine.¹⁵⁶

Trećeg decembra 1941. žene Mostara su na tržnici organizovale demonstracije, a zatim povorka od njih nekoliko stotina zau stavila se ispred zgrade Gradske poglavarstva i demonstrirala protiv nestaćice životnih namirnica. Pri tome su uzvikivale parole NOP-a. Tom prilikom ustaško-domobranske vlasti su uhapsile nekoliko demonstrantkinja.

Krajem 1941. godine učenici prilepske gimnazije organizovali su štrajk zbog isključenja iz škole petorice učenika — članova SKOJ-a. Učenici su postavili zahtjev da se poništi odluka o isklju-

¹⁵⁴ Četrdeset prva, *Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1961, str. 228.

¹⁵⁵ *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945*, Eeo-grad 1964, str. 83 (dalje: Hronologija oslobodilačke borbe 1941—1945).

¹⁵⁶ »Manifestacija koju je organizovala Osvobodilna fronta 29. oktobra, •?bog proslave 23-godišnjice oslobođenja od austrijske vladavine uspela je potpuno — upozoravao je komandant kraljevskih karabinijera Ludi Brukieti — i dalje: »njen uspeh ohrabrio je one najvatrenije koji tvrde da mogu, u danom momentu, da računaju na solidarnost svih Slovena«. *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 189, str. 447; Nusret Seferović, n. dj., str. 158.

čenju, ukine plaćanje školarine i nošenje uniforme i da se rasformiraju omladinske fašističke organizacije u školi. Nešto kasnije, u drugoj polovini marta 1942, učenici viših razreda gimnazije u Velesu (njih oko 400) organizovali su trodnevni štrajk protiv školskih vlasti, hapšenja petorice učenika, zabrane upotrebe makedonskog jezika u školama i dr. Povodom tog hapšenja organizatora štrajka u gradu su organizovane demonstracije u kojima je učestvovalo preko 1.000 učenika i njihovih roditelja. Okupator je protiv demonstranata upotrijebio i policiju i vojsku. Ipak, povučena je odluka o isključenju učenika, a uhapšeni su pušteni iz zatvora. Sem toga, u gimnaziji u Velesu učenici su više puta organizovali protestne jednočasovne štrajkove protiv pojedinih profesora, naročito protiv profesora istorije, koji je putem predavanja i na druge načine vršio otvorenu velikobugarsku fašističku propagandu među učenicima.¹⁵⁷

Tokom decembra 1941. radnici zapošljeni u tvornici »Tivar« u Varaždinu organizovali su štrajk i zahtijevali povećanje nadnica i veća sljedovanja. Ustaške vlasti su pokušale da silom razbiju štrajkače, ali su ipak morali prihvatići radničke zahtjeve.

Bez obzira na žestoke represalije od strane okupatora, Mjesni komitet KPJ za Split, krajem 1941. i početkom 1942. godine, organizovao je demonstracije protiv fašističkog terora, a povodom odvođenja 90 uhapšenih rodoljuba iz Kaštela Starog (kod Splita) u internaciju.¹⁵⁸

Prvih dana januara 1942. u Metkoviću je izbio štrajk brodogradilišnih i lučkih radnika koji su zahtijevali povećanje nadnica i bolje uslove rada. Krajem februara, preko stotinu antifašistkinja Dubrovnika demonstriralo je protiv italijanskih vlasti, koje su izdavale hranu samo onima koji su upisani u fašističke organizacije.¹⁵⁹

Osvobodilna fronta je organizovala antiitalijanske manifestacije 3. januara 1942. povodom spomena na žrtve oslobođilačke borbe. Stanovništvo gotovo svih gradova u Sloveniji povuklo se toga dana sa ulica i javnih objekata između 19 i 20 časova. »Manifestacija koju je odredila Osvobodilna fronta potpuno je postigla svoj cilj« — kaže se u izvještaju kraljevskih karabinijera od 7. januara 1942. Tokom marta u većini gradova Dalmacije demonstrirale su žene. Tako je 27. marta na gradskom trgu u Splitu preko 200 žena demonstriralo povodom nestašice osnovnih životnih namirnica.¹⁶⁰

Tokom aprila 1942. u nekim fabrikama i radionicama Zemuna radnici su organizovali višednevni štrajk, u kome su učestvovali radnici više nacionalnosti (Nijemci, Mađari, Srbi, Hrvati). Tako,

¹⁵⁷ *Hronologija*, str. 178 i 236; Nikola Kirkov, Jordan Leov, *Veles vo NOB*, Skopje 1952, str. 20.

¹⁵⁸ Izvještaj sekretara Operativnog partijskog rukovodstva CK KPH, prvom polovicom prosinca 1941. Centralnom komitetu KPJ o akcijama u sjevernoj Hrvatskoj. *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 50, str. 140.

¹⁵⁹ *Hronologija oslobođilačke borbe 1941—1945*, Beograd 1961, str. 390.

¹⁶⁰ *Zbornik*, tom VI, knj. 2, dok. br. 129, str. 312; *Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1955, knj. 1, str. 84.

na primjer, u aprilu je grupa od 50 radnika njemačke nacionalnosti stupila u štrajk, tražeći bolje uslove rada i veće nadnlice. Kada su poslodavci u obućarskoj radionici »Novak« namjeravali da produže radno vrijeme, radnici su protestovali tražeći životne namirnice i uvođenje osmočasovnog radnog vremena, kao i da se za prekovremeni rad plaća 50% veća nadnica. Kada su ovi zahtjevi ispunjeni, radnici su se vratili na posao. Istovremeno su obustavili rad i radnici svilare »Holbus«, pa im je skraćeno radno vrijeme sa 10 na 9 časova i poboljšani uslovi snabdijevanja.¹⁶¹

Nepovoljni uslovi i druge teškoće u širenju i razvijanju NOP-a u cijelini, naročito oko stvaranja partizanskih odreda, uticali su i na rad partijske i skojevske organizacije, kao i na druge antifašističke organizacije u okupiranim gradovima Makedonije. Međutim, već od polovine 1942. godine novi Pokrajinski komitet je preuzeo niz mjera da putem direktiva i uputstava, slanjem članova instruktora, konsoliduje rad partijskih organizacija. Krajem aprila su u Strumici monopolski radnici, uz pomoć Mjesnog komiteta KPJ, organizovali štrajk u kome je učestvovalo 50—60 radnika. Štrajk je bio organizovan protiv brutalnog postupanja bugarskih vlasti prema radnicima i za poboljšanje uslova rada.¹⁶² U maju 1942. aktivistima NOP-a Strumice je uspjelo da svojim demonstracijama rasture zbor građana, koji je bila organizovala bugarska Direkcija za nacionalnu propagandu iz Sofije. Tih dana je i u Velesu oko 200 žena (majki i supruga) demonstriralo protiv mobilizacije muškaraca od strane bugarskih okupacionih vlasti, tražeći da im se njihovi muževi i sinovi vrate kućama i ne uzimaju »za trudovnike«.¹⁶³

Tokom 1942. godine, kada se antifašistički front žena učvrstio i omasovio, u Zagrebu je izvedeno nekoliko štrajkova i demonstracija u preduzećima i fabrikama, prvenstveno s ciljem da se poboljšaju uslovi rada, da se povećaju nadnlice i dr. Obustavljen je rad u tvornici olovaka »Hartmunth«, a nastavljen je tek kada su ispunjeni zahtjevi aktivistkinja. Krajem marta okupilo se osam do deset hiljada žena na gradskoj tržnici u Zagrebu, zahtijevajući sljedovanje krompira. Vlasti su, umjesto krompira, podijelili nekoliko hiljada doznaka za kupovinu ovog artikla, što je izazvalo revolt, Uprkos naredbi da se razidu, kupci su ostali na tržnici protestujući protiv rata i gladi. Sjutradan je Mjesni komitet KPJ za Zagreb izdao letak u kome se poziva sve stanovništvo da nastavi borbu protiv ustaške mobilizacije i gladi.¹⁶⁴ Krajem 1942. godine, aktivisti NOP-a Cetinja organizovali su demonstracije povodom sahrane Miloša Pavićevića, omladinca i aktiviste NOP-a,

¹⁶¹ Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, str. 109—110.

¹⁶² Georgi Steov Trnkata, *Iz aktivnosti strumičke partijske organizacije, 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1975, knj. 18, str. 150.

¹⁶³ *Kronologija oslobođilačke borbe 1941—1945.* str. 74; Slavka Fidanova, *Napori KPJ za političko jedinstvo masa 1941—1942*, VIG br. 1/1969, str. 241.

¹⁶⁴ Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980, str. 180.

koji je umro od posljedica žestokog mučenja u italijanskom zatvoru.¹⁶⁵

Tokom 1943. i kasnije, aktivisti NOP-a Ljubljane, Splita, Dubrovnika i drugih gradova organizovali su nekoliko uspjelih štrajkova i demonstracija. Tako su 2. februara 1943. aktivisti NOP-a Ljubljane organizovali masovne demonstracije prilikom pogreba poznate aktivistkinje NOP-a Malče Belič, koja je umrla nakon mučenja u fašističkom zatvoru. Demonstracije su nastavljene istog mjeseca ispred zgrade policije i pred italijanskim kasarnom, a kao protest za nečovječno postupanje sa zatvorenicima. Od tada su svake srijede žene Ljubljane demonstrirale ispred Komande italijanskog 11. korpusa, zahtijevajući da se zatvorenici i intemirci puste kućama. U tim akcijama istaknuta je parola »Ne molimo, nego zahtijevamo«. Slične akcije izvedene su i u Dubrovniku, gdje je tridesetak žena demonstriralo protiv gradonačelnika dr Iva Karlovića; njima se ubzo pridružila veća grupa građana, pa je organizovanom akcijom policije rastjerano i uhapšeno oko 30 aktivistkinja NOP-a. Petog maja 1943, kada je vozom odvedeno 15 zatvorenika iz Mostara u Metković, izbile su demonstracije na željezničkoj stanici u Mostaru, gdje se oko 1.000 ljudi i žena prikupilo da isprati zatvorenike. Tim povodom, veliki župan u izyeštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova u Sarajevu ističe da su u Mostaru političke prilike nesnosne; da je Mostar vulkan kojem je potrebna jedna iskra da se zapali i, najzad, da je »grad zaražen komunizmom«.^{166*}

Najveće akcije ove vrste izvedene su u Ljubljani 21. juna 1943, kada je preko 3.000 žena demonstriralo ispred zgrade u kojoj je bilo sjedište 11. armijskog korpusa, zahtijevajući puštanje svih zatvorenih i interniranih rodoljuba, prije svega majki s djecom i starih i iznemoglih osoba. Pošto se njihovim zahtjevima nije udovoljilo, masa je nastavila demonstracije ispred sjedišta Visokog komesarjata za Ljubljansku pokrajinu.¹⁶⁷

Aktivisti NOP-a Splita organizovali su demonstracije 15. jula 1943, povodom odvođenja zatvorenika u internaciju u Italiju. Tada je oko 8.000 građana izašlo na obalu da isprati zatvorenike i javno negodovalo kličući »Dolje fašizam«. Deset dana kasnije, 25. jula, kada su italijanski komandanti obavijestili stanovništvo da ukaz o puštanju političkih zatvorenika ne važi za teritoriju Ljubljanske pokrajine, organizovane su demonstracije u kojima je učestvovalo preko 10.000 žena, muškaraca i omladine, tražeći da se zatvorenici

¹⁶⁵ Dimo Vujović, *ti. dj.*, str. 168.

¹⁶⁶ U prkos svim mjerama okupatora, u Ljubljani su »demonstracije bile vrlo česte, postale su takoreći redovan oblik borbe. Samo u 1943. godini bilo je u Ljubljani 16 velikih demonstracija i komemoracija i veći broj manjih, u nešto drugačijem obliku od uobičajenih«. Lidiya Šentjurc, *Komemoracije i demonstracije u 1943. godini, Ljubljana u borbi 1941—1945*, str. 467; Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knj. 1. str. 48; Nusret Seferović. *n. dj.*, str. 166.

¹⁶⁷ Lidiya Šentjurc, *n. čl.*, str. 468—469; *Rad partijske organizacije u Ljubljani u 1942. godini, 1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 10, str. 160—161; Marica Cepe, *Ljubljana u oslobođenju, Illegalne akcije po gradovima*, str. 107—109.

I

puste na slobodu. Tim demonstracijama pridružili su se i zatvorenici koji su se nalazili na sudskom procesu, tako da je zgrada odjevala od uzvika »Hoćemo slobodu«.¹⁶⁸

Uprkos hapšenju i razbijanju demonstranata šmrkovima i batinama, ovakve akcije su se ponovile u avgustu, sa istim zahtjevom, zatim na grobu aktivistkinje Vide Pregare, gdje je učestvovalo preko 3.000 osoba, najzad, demonstracije povodom ulaska njemačkih jedinica u Ljubljani i dr.¹⁶⁹

Tokom avgusta 1943., na poziv Sreskog narodnog odbora, oko 600 radnika petrolejskih izvora u Gojilu stupilo je u petodnevni štrajk. Povodom kapitulacije Kraljevine Italije u mnogim okupiranim gradovima organizovane su demonstracije, prvenstveno da bi se riješila neizvjesna sudbina većeg broja zatvorenika i interniraca. Devetog septembra 1943., gotovo u svim gradovima Istre izbile su demonstracije u kojima su, pored žena, učestvovali i drugi aktivisti NOP-a, ponajviše omladina. Tada su, na primjer, u Rovinju, uprkos otporu karabinijera, demonstranti razbili sve italijanske ambleme na zgradama u kojima su bile smještene fašističke organizacije.¹⁷⁰

Slične akcije, u smanjenom obimu i prikriveno, u formi bojkota u raznim situacijama i povodom okupatorskih i kolaboracionističkih svetkovina i parada, odvijale su se i tokom 1944. i u prvoj polovini 1945. godine, sve do potpunog oslobođenja zemlje. Okupacione vlasti su na takve pojave manje-više žestoko reagovale, hapseći i kažnjavajući učešnike, pri čemu su se pridržavale direktiva njemačke uprave da se za svaku pomoć NOP-u, »riječju i djelom«, primjeni stroga, pa i najstrožja kazna.

Uvez u cjelini, iako su štrajkovi i demonstracije — izvođeni u zatvorenom fabričkom krugu ili u školskim dvorištima, ponekad i na ulicama — bili rijedा praksa antikupatorske djelatnosti, ipak su te forme otpora rječit pokazatelj antifašističkog i slobodarskog raspoloženja većine gradskog stanovništva, naročito onih najsironašnijih i najugroženijih slojeva. Preovladivali su protesti protiv teških uslova života i nestašice osnovnih životnih namirnica, protiv krajne eksplotatorskih uslova rada u fabrikama i preduzećit-

¹⁶⁸ Isto; Drago Gizdić, *Dalmacija 1943*, str. 401.

¹⁶⁹ Za organizovanje demonstracija u Ljubljani 1. avgusta 1943. ilegalna rukovodstva su obrazovala i poseban štab u čijem sastavu su se nalazili: Vladimir Krivic Matevž, France Kimovec, Mira Svetina Vlasta, Zima Vrščaj Nataša, Ada Krivic, Majda Peruzzi Urška, Ivo Levstik i Marica Čepe. Radi što bolje organizacije »obaviješteni su svi rejoni, sve četvrti, veće fabrike i preduzeća i svi drugi... Bila su odredena mjesta u blizini suda na kojima su se ljudi okupljali, po grupama, da bi odatile 1. avgusta tačno po podne prodri u sudnicu«. Učesnicima je savjetovano da zbiju redove kako bi se lakše odbranili od nasilja okupatora i policije. Marica Čepe i dr., n. čl., *Ljubljana u borbi 1941—1945*, str. 472.

¹⁷⁰ *Hronologija oslobođilačke borbe 1941—1945*, str. 529. U Splitu su tih dana organizovane masovne demonstracije. Demonstranti su pjevali nacionalnu himnu »Hej Sloveni«, a zatim su se zaustavljali ispred zatvora »Sv. Roko«, gdje su tražili puštanje svih zatvorenika. Tom prilikom karabinijeri su pucali u demonstrante i ranili nekoliko osoba. Drago Gizdić, *Dalmacija 1943*, str. 433.

ma (niske nadnlice, produženo i prekovremeno radno vrijeme, šikaniranje). Međutim, štrajkovi i demonstracije bili su prožeti i u visokim stepenom solidarnosti sa prognanim Srbima, Slovincima, Jevrejima, koji su se našli na udaru njemačkih, ustaških, mađarskih i bugarskih vlasti, kao i sa ostalim pripadnicima NOB-a, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Cest povod za izlazak na ulice i stupanje u štrajk bile su denacionalizatorske mjere okupacionih vlasti, naročito u srednjim školama i na fakultetima. Posebno smjele, riskantne i mahom masovne demonstracije organizovane su u znak zahtjeva za puštanje na slobodu uhapšenih rodoljuba, za povratak interniranih jugoslovenskih građana, povodom palih žrtava fašističkog terora. Osim toga, organizovane su i protiv upućivanja na prisilni rad, protiv fašističkih manifestacija u danima obilježavanja fašističkih praznika.

Sve te akcije bile su, u većini slučajeva, djelo antifašističkih organizacija, mada je bilo i onih patriotski raspoloženih građana koji su spontano manifestovali svoje negodovanje protiv okupatora. Najistureniji u antiokupatorskim akcijama bili su mladi ljudi i žene, sa komunistima i simpatizerima oslobodilačkog pokreta na čelu.

Pored bučnih demonstracija, s poklicima protiv terora i bezakonja, bilo je i onih nijemih, bešumnih, ali veoma efektnih, kada su mase građana kao po komandi iščezavale sa ulica i iz javnih lokala u znak protesta protiv fašističke vladavine. U svim slučajevima ispoljavana je mržnja prema okupatorima i njihovim saradnicima, a ujedno i spremnost za druge vidove protivljenja, što je u stvari značilo snažno potvrđivanje simpatija prema ciljevima i politici NOP-a.

OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA, POMOĆ ZATVORENIM I INTERNIRANIM PRIPADNICIMA NOP-a

Uspostavljanje, značaj i rezultati obavještajne službe

Aktivisti NOP-a su u okupiranim gradovima Jugoslavije, već od početka oslobodilačkog rata i revolucije, razvijali raznovrsne oblike obavještajne aktivnosti. Samoinicijativno ili po instrukcijama partijskih i skojevskih organizacija, ilegalci su dolazili do raznih podataka o snazi, jačini i namjerama pojedinih okupatorskih jedinica i o tome obavještavali rukovodstva NOP-a. Nema sumnje da su to radili svjesni, duboko zakamuflirani i odvažni članovi oslobodilačkih organizacija.

Može se reći da su organi i organizacije NOP-a prve podatke o snazi, lokaciji, moralu i eventualnim namjerama okupatorskih jedinica dobijali upravo od pripadnika NOP-a iz okupiranih gradova. Tome je najviše doprinijela činjenica da su partijske organizacije imale svoje saradnike u organima i organizacijama bivše jugoslovenske vlasti i policije, koji su poslije dolaska okupatora ostali u njihovoj službi. Tako, na primjer, Ministarstvo unutrašnjih poslova vlade Milana Nedića već 25. juna 1941. upozorava na činjenicu da se »komunisti pod izgovorom da su prijatelji Nijemaca uvlače u javne lokale među pripadnike njemačkih oružanih snaga da bi na taj način uspostavili kontakte«.¹⁷¹ U gradovima u Crnoj Gori, naročito u Podgorici, Cetinju i Nikšiću, Partija je uspjela da pridobije znatan broj ljudi koji su bili zapošljeni u okupatorskim ustavama i da preko njih dođe do raznih obavještenja od značaja za NOP. Upravo zahvaljujući radu takvih saradnika od početka ustanka, do 13. jula partijska organizacija u Crnoj Gori nije imala gubitaka, jer su komunisti bili blagovremeno obavješteni o namjerama okupatora i njegovih saradnika.¹⁷² Takve saradnike Partija je imala gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije, naročito u većim industrijskim, saobraćajnim i kulturnim centrima. Poučeni iskustvima iz predratnog perioda, aktivisti NOP-a su učinili napore za pridobijanje pojedinaca iz redova okupatora

¹⁷¹ Arhiv VII, mikroteka NAV-N-T-75. F-69/1012.

¹⁷² Batrić Jovanović, n. dj., str. 65.

i kvislinga, sve radi stvaranja obavještajnih punktova i uporišta u vojsci, policiji, okupatorsko-kvislinškim ustanovama i sli. Zahvaljujući tome, u većini domobranksih garnizona na teritoriji NDH angažovani su tzv. povjerenici — simpatizeri NOP-a, koji su na razne načine dolazili do raznovrsnih podataka i dostavljali rukovodstvima NOP-a. Tim zadacima pripadnici NOP-a su poklanjali posebnu pažnju, gotovo od početka oslobodilačkog rata, pa je u domobranskim jedinicama bilo ljudi spremnih da čine usluge NOP-u.

Iako u početnoj fazi oružane borbe nije bilo obavještajne službe kao organizovane forme djelovanja, sve više se ispoljavala potreba u smislu pripremanja pripadnika NOP-a za takve zadatke, pa su u tom cilju nacionalna i pokrajinska rukovodstva NOP-a upućivala direktive i uputstva. Avgusta 1941. CK KP Slovenije osnovao je poseban sektor partijskog rada pod nazivom »Obveščevalna in varnostna služba«, ubrzo preimenovan u »Varnostno-obveščevalnu službu OF« (VOS OF), koja je prerasla u masovnu organizaciju i prikupljala gotovo sve podatke političkog, vojnog, ekonomskog i kulturnog karaktera koji su mogli biti od koristi za analizu i planiranje akcija protiv okupatora i domaćih saradnika. Jedan njen specijalni dio neopaženo se uvukao u italijanski okupacioni aparat i policiju i otud dostavljaо korisne podatke za NOP uopšte, posebno za legalne organizacije u Ljubljani.¹⁷³ Sem toga, imao je svoje saradnike u sjedištu italijanskog 11. armijskog korpusa, komandi policije i među karabinjerima. Istovremeno, aktivisti NOP-a su prodrli i u niz kontrarevolucionarnih ustanova koje su radile protiv oslobodilačkog pokreta.

¹⁷³ *Bezbjednosna i obavještajna služba — oslonac oslobodilačkog pokreta, Ljubljana u borbi 1941—1945*, str. 241—247; Bogdan Sveti Ambrož, *VOS u borbi s Mihailovićevim obaveštajnim centrom*, isto, str. 248—253.

Koliko je obavještajna aktivnost bila razvijena, pokazuje niz primjera u arhivskoj gradi i literaturi. Tako, na primjer, Gradski komitet KPJ za Podgoricu dostavio je koncem oktobra 1941. detaljne podatke o dislokaciji i rasporedu okupatorskih jedinica u tom garnizonu, njegove otporne tačke, mitraljeska gnijezda, rovove i saobraćajnice, minska polja, radionice, stanove italijanskih oficira i sli. *Zbornik*, tom III, knj. 1, dok. br. 33, str. 87—90.

U Cetinju su na tom polju bili veoma aktivni omladinci koji su još tokom avgusta 1941. ustanovili broj neprijateljskih vojnika, njihovo naoružanje, zgrade u kojima su smješteni, utvrdenja u gradu i van njega, artillerijska i mitraljeska gnijezda itd. Do svih podataka aktivisti NOP-a su dolazili na razne načine, najčešće neposrednim osmatranjem, kontaktima sa okupatorskim vojnicima ili sa pripadnicima kvislinških formacija i policijom i sli. Na taj način prikupljeni su podaci i o raznim izdajnicima, špijunima i drugim saradnicima okupatora. Dimo Vujović, *Godine ratne*, str. 65.

U Zagrebu, Karlovcu, Banjaluci, Mostaru, Sisku i još nekim gradovima, aktivisti NOP-a su obavljali slične poslove, što su ubrzo zapazili organi i organizacije NDH u čijim se izvještajima često ističe kako partizani »imaju jako razvijenu obavještajnu službu«, da su »gradovi« na pojedinim područjima »puni sumnjivih elemenata i partizanskih agenata«, da »stanovništvo iz gradova podržava veze s partizanima« i sli. U izvještaju Zapovjedništva kopnene vojske Ministarstva domobranstva još jula 1941. ističe se da je »u Sarajevu otkrivena kompletna komunistička centrala«, da je »u Osijeku takođe otkrivena komunistička organizacija u koju su umiješane i neke osobe iz domobranstva«, AVII, fond NDH. k. 70, br. reg. 6/2—9 i 6/2—21.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine rukovodstvo NOP-a Jugoslavije je više puta upozoravalo na potrebu razvijanja obaveštajne službe, kako bi se stalo na put brojnim provalama u okupiranim gradovima, gdje su stradali mnogi kadrovi NOP-a. U tom smislu su nacionalna rukovodstva NOP-a radila na uspostavljanju, održavanju i obnavljanju obaveštajne službe na svojoj teritoriji uopšte, pa i u okupiranim gradovima. Krajem maja

1942., uporedo sa upozorenjem Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju da se niža rukovodstva angažuju na uspostavljanju obaveštajne službe u partizanskim odredima, skretana je pažnja svim organizacijama i organima NOP-a na potrebu »stvaranja čvrstih obaveštajnih punktova u bazama где žive okupatori i kvislinzi«.¹⁷⁴

Gotovo istovremeno, Glavni štab Operativne zone Hrvatske, 17. avgusta 1942, u svojoj instrukciji o informativnoj službi polazi od procjene da »po svim neprijateljskim garnizonima postoji veliki broj naših prijatelja« preko kojih bi se moglo lakše doći do »sigurnih i tačnih obavještenja o snazi neprijateljskog garnizona«, pa u tom smislu insistira na potrebi povezivanja sa pristalicama NOP-a u okupiranim gradovima, kako bi se preko njih prodrlo »što dublje u neprijateljske štabove« i otud blagovremeno slala obavještenja o namjerama neprijatelja.¹⁷⁵

Imajući u vidu da je dobro organizovana obaveštajna služba od »presudnog značaja« za ishod borbe, nalagano je da se pri izboru ljudi mora voditi računa o »naročitoj opreznosti«, kao i da ona počiva prvenstveno na dobrovoljnoj bazi aktivista i simpatizera NOP-a. U tom smislu je i Vrhovni štab NOV i POJ tokom čitavog rata davao uputstva i direktive kako bi se obaveštajna služba što potpunije osposobila za uspešnije komandovanje. »Obaveštajna služba predstavlja najmoćnije oružje komandovanja«, ističe se u uputstvu Vrhovnog štaba od 27. novembra 1942, dodajući da »njen skelet predstavlja planski postavljena obaveštajna mreža«,¹⁷⁶

Pored prikupljanja podataka o lokaciji, nazivu, sastavu i jačini neprijateljske jedinice po pojedinim garnizonima, Vrhovni štab je podsticao obaveštajne organe da »pronalaže i otkrivaju neprijateljske obaveštajne centre, agente i špijune«, da po mogućству otkrivaju i onemogućavaju »njihov sistem rada«, kao i da se

¹⁷⁴ Detaljnije o razvoju i rezultatima obaveštajne službe u Srbiji i naporima aktivista NOP-a iz gradova na tom polju vidi: Milan Obradović, *Rad Partije na stvaranju obaveštajne službe, i sistema bezbednosti NOP-a u Srbiji 1941—1942, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945*, Beograd 1972, str. 143—163.

¹⁷⁵ AVII, arhiva NOR-a, k. 103A, br. reg. 4—7: »Saradnicima u garnizonu nalazili se oni u neprijateljskoj vojsci ili gradanstvu treba odrediti polje djelatnosti u vezi sa onim što trebamo o neprijatelju znati. Na primjer, jednome povjeriti prikupljanje podataka o štabovima, drugome povjeriti prikupljanje podataka o garnizonima, trećem o magazinima itd.« Sem toga, obaveštajcima iz okupiranih gradova nalagano je da organizuju izvjestan broj svojih saradnika i pomagača preko kojih bi najlakše dolazili do podataka.

¹⁷⁶ AVII, k. 5, br. reg. 7—2.

-ubacuju u neprijateljsku obavještajnu mrežu«, sve radi dezorganizacije okupatorsko-kvislinških jedinica i stvaranja zabune u njihovim redovima.¹⁷⁷

To je podsticalo aktiviste NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije da stupaju u vezu s pojedincima iz redova okupatora i kvislinga, kako bi preko njih dobijali razna obavještenja o neprijatelju NOP-a. Samo u toku operacije »Vajs« (Weiss), rukovodstvu NOP-a upućeni su brojni izvještaji iz okupiranih gradova Splita, Karlovca, Rijeke, Zagreba, Mrkonjić-Grada, Jajca i drugih. Tako, na primjer, aktivisti NOP-a Splita su 14. januara poslali nekoliko izvještaja u kojima se rukovodstvo NOP-a upozorava na izvjesne pokrete okupatorskih jedinica, njihovo preformiranje, način dejstva i dr., tj. gotovo o svemu onom što je nagovještavalo četvrtu neprijateljsku ofanzivu. Istovremeno je iz Splita javljeno da okupatori namjeravaju pojačati dejstva na prostoriji Bugojno

— Mrkonjić-Grad i da će jačim snagama i u sporazumu s domobranima i četnicima otpočeti dejstva protiv jedinica NOVJ.¹⁷⁸

U toku borbi na Neretvi i Sutjesci zapažena je intenzivna obavještajna djelatnost pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima, naročito onim koji su bili obuhvaćeni operacijskom prostorijom ili su bili u njenoj neposrednoj blizini kao: Rama, Konjic, Mostar, Gornji Vakuf, Donji Vakuf, Travnik, Karlovac i dr.

U to vrijeme je obavještajna grupa »Galeb« iz Ministarstva domobranstva NDH dostavila rukovodstvu NOP-a u okupiranom Zagrebu original elaborata sa detaljnim podacima o aerodromima sa kojih dejstvuju avioni njemačkog Vermahta i NDH protiv jedinica NOVJ u bici na Sutjesci. Isto tako, vojni komitet NOP-a u domobranskom garnizonu Karlovca dostavljaо je štabovima jedinica NOVJ raznovrsne materijale operativne prirode, od značaja za tok zbivanja u četvrtoj i petoj ofanzivi.¹⁷⁹ Do kog stepena je bila razvijena ta obavještajna djelatnost u okupiranim gradovima, vidi se i iz izvještaja Obavještajnog centra 4. divizije za jun 1943, gdje su detaljno izloženi podaci o dislokaciji, jačini i naoružanju, te o utvrđivanju njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica. Osim toga, navode se i zanimljivi podaci o četničkim aktivnostima da,

¹⁷⁷ Isto.

¹⁷⁸ Milan Obradović, potpukovnik, Obaveštajna aktivnost iz okupiranih gradova u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi i Obaveštajno-bezbednosna aktivnost jedinica NOV i POJ u vreme bitke na Neretvi, *Neretva — Sutjesla: 1943, Zbornik radova s naučnog skupa*, Beograd 1969, str. 663—666 i 267—282.

U mnogim izvještajima organa i organizacija NDH iz tog perioda upozoravano je da pojedinci iz redova vojnih i civilnih vlasti »saraduju s partizanima«, da »otkrivaju namjere vojnih vlasti«, kao i da >održavaju vezu «a komunistima u šumi». AVII, arhiva NDH, mikroteka. Udba — Zagreb, film 20, snimak 20, 33, 73, 163; film 20, snimak 615. Početkom 1943. godine u Zagrebu su u domobranskim jedinicama formirani tzv. odbori, koji su imali zadatku da obavljaju obavještajnu službu. Takav je odbor formiran najprije u Posadnoj bojni na Crnomercu, zatim na aerodromu, gdje je bilo obuhvaćeno radom za NOP preko 30 avijatičara, odbor u Topničkoj kasarni i dr. Narcisa Lengel-Krizman, *n. d.*, str. 261.

¹⁷⁹ Milan Obradović, isto; Mladen Colić, Simpatizeri NOP-a u domobranstva NDH u Zagrebu, *Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji*, materijali s naučnog skupa, Zagreb 1971, str. 269—284.

osloncem na okupatora, uspostave svoju vlast, naročito u manjim naseljenim mjestima radi efikasnije borbe protiv NOVJ.¹⁸⁰

Usljed dejstva Gestapoa, ustaške UNS-e, beogradske Specijalne policije i drugih organa okupatora i NDH, povremeno su se prekidale veze sa partizanskim povjerenicima (hapšenja i likvidacije, posustajanje i odlazak u partizane i sl.), što je nametalo nove napore za obnavljanje tih veza ili uključivanje saradnika u ove poslove. Ti zadaci oko čuvanja organizacije obavještajne službe neprestano su zaokupljali pažnju posebnih organa i organizacija NOP-a, u vojnim štabovima i partijskim komitetima, sve do nacionalnih vojnih i političkih rukovodstava NOP-a. Teškoće nisu bile toliko organizacijsko-tehničke prirode, koliko raspoloživih kadrova, spremnih i sposobnih da se u laverintu najvećih opasnosti po život održe i vrše svoje funkcije za potrebe NOP-a.¹⁸¹

Policajski organi okupacionih vlasti držali su u žiži svojih interesovanja upravo ilegalce u okupiranim gradovima. Oni su koristili sva sredstva za njihovo suzbijanje, počev od iznuđenih podataka od zatvorenih pripadnika NOP-a do onoga što je prakticalo zbog nebudnosti ilegalaca ili do čega se dolazilo putem zasteda i racija u okupiranim gradovima i u raznim situacijama.

Ipak se može tvrditi da su ilegalne organizacije u gradovima odolijevale napadima i pritiscima, gubicima i iskušenjima svake vrste, prvenstveno zbog toga što je većina proleterskog i najugroženijeg stanovništva bila čvrsto vezana za oslobođilački pokret. Četnički obavještajci su, npr. još početkom 1943., za stanje u okupiranom Beogradu, nakon obimnih provala u organizacijama NOP-a upozoravali da je krajnje nepovoljno, jer se i dalje održava žilava i široka baza simpatizera NOP-a u njemu, dodajući: »Njihovi članovi, kao pojedinci, uvukli su se u velikom broju u Gestapo, u ljetićeve, u Državnu stražu, među činovnički kadar naročito.«¹⁸²

Među obavještajcima NOP-a bilo je tokom čitavog rata i pripadnika njemačkog Vermahta, italijanskih vojnika i oficira, pripadnika bugarskog okupatora, NDH i drugih kolaboracionističkih vojnih grupacija. Tako je, npr., njemački kaplar Hubler iz moraričke komande u Šibeniku rukovodstvu NOP-a slao razne infor-

¹⁸⁰ AVII, k. 767, br. reg. 16—2.

¹⁸¹ U izvještaju Obavještajnog odsjeka GŠ NOV i PO Vojvodine od 2. decembra 1943. Obavještajnom odsjeku VŠ NOV i POJ, pored ostalog, ističe se da »obavještajna mreža koja postoji na terenu nije uspjela da prodre u sve djelove« i, dalje: »izgubljen je kontakt sa neprijateljskim uporištima i gradovima. Jak i koncentrisan rad organizacija Gestapoa u gradovima Rumi, Sremskoj Mitrovici, Vukovaru i Zemunu uspio je da izbací i da izbacuje naše povjerenike i organizacije uopšte.« AVII, arhiva NOR-a, k. 211, br. reg. 5—3.

¹⁸² Izvještaj komandanta Beograda od 28. avgusta 1943. delegatu Vrhovne komande za Srbiju o stanju četničke organizacije u Beogradu. AVII, arhiva četnička, k. 15b, br. reg. 1/4—37.

U izvještajima njemačkih okupacionih vlasti isticano je da su ustanici prilikom napada na Jajce »imali odličnu špijunažu u varoši«, sumnja se u vojnike i oficire da i među njima ima pojedinaca koji održavaju veze s partizanima i dostavljaju im povjerljive podatke. AVII, arhiva njemačka, k. 40G, br. reg. 48/2.

macije, sve dok nije otkriven i likvidiran. Isto tako, obaveštajci NOP-a iz redova italijanskog okupatora doživljavali su sličnu sudbinu, kao i iz sastava oružanih snaga NDH.¹⁸³

U cijelini uzev, tokom okupacije se gotovo permanentno odvijala bitka za pribavljanje obaveštajnih podataka. Svaki pripadnik NOP-a bio je svjestan značaja tih zadataka, pa je činio ono što je mogao u sopstvenoj sredini, dok su simpatizeri NOP-a iz redova neprijatelja, organizovano ili spontano, sa svoje strane doprinosili da se blagovremeno otkrivaju namjere neprijatelja i osuđete ili ublaže udarci protiv ilegalnih organizacija.

Mreža saradnika se, uprkos represalijama, obnavljala i gotovo bez prekida dejstvovala, zahvaljujući sve jačoj orijentaciji na saradnju ljudi iz redova neprijatelja, pripadnika okupacionih trupa i okupacionih vlasti, kao i kolaboracionista, onih pojedinaca koji su bili najmanje sumnjivi i, upravo zbog toga — najkorisniji. Ujedno je praktikovano vješto prikriveno djelovanje ilegalaca na ovom području, gdje su svjesni i požrtvovani dobrovoljci bili izloženi najvećim opasnostima i gdje je njihov doprinos bio dragocjen za NOP u okupiranom gradu u svakom pogledu.

Princip konspiracije, radi čuvanja kadrova i mreže saradnika, zahtijevao je strogu zabranu za pisano komuniciranje između pojedinih punktova, rad koji ne ostavlja nikakve tragove, pa su mnogobrojni aktivisti NOP-a na ovom frontu angažovanja ostali nepoznati javnosti, njihova djela nedovoljno osvijetljena u istoriografiji i publicistici.

Pomoć porodicama palih, zarobljenih i interniranih pripadnika NOP-a, prihvati izbjeglica, pomoć pripadnicima NOP-a u zatvorima i logorima

Od prvih dana okupacije 1941. godine partiskske organizacije u okupiranim gradovima suočile su se s veoma ozbiljnim i složenim problemima oko pružanja pomoći zatvorenim i interniranim pripadnicima NOP-a, njihovim porodicama, porodicama poginulih i nestalih, kao i oko prihvata i smještaja ogromnog broja izbjeglica, naročito u gradovima Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine.

Na osnovu veoma oskudne grade i literaturе, moglo bi se kazati da su aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima od prvih dana oslobođilačkog rata aktivno radili na uspostavljanju ilegalnih veza s pojedinim logorima i zatvorima, što je bio jedan od bitnih preduslova za slanje materijalne i druge pomoći zatvorenim pripadnicima NOP-a. U pojedinim gradovima — Ljubljani, Zagrebu, Splitu,

¹⁸³ Njemački podoficir, radista Franc Hubler stupio je s proljeća 1944. u vezu s partizanskim obaveštajnim centrom »Zmaj« i preko aktivista NOP-a Rogatice, dostavljao pismene izvještaje o rasporedu, namjerama i pokretu njemačkih jedinica i brodova. Dvadeset trećeg jula 1944. otkrila ga je njemačka obaveštajna služba i uhapsila. Prilikom pretresa kod njega je nadena partizanska šifra, uputstvo za radio-saobraćaj i dr. Zatvoren je u Šibeniku odakle je prebačen za Trst, gdje je vjerovatno i ubijen. AVII, mikroteka, London 2/195—215.

Beogradu, Cetinju, Podgorici, Nišu i dr., u sastavu odbora narodnooslobodilačkog fonda formirani su i tzv. odbori ili pododbori za zatvore i logore, kao i pododbori za pomoć nezbrinutim porodicama. Takvi organi su s manje ili više uspjeha djelovali tokom čitavog rata i vrlo često bili jedina veza između partijske organizacije i zatvorenih pripadnika NOP-a.

Upravo zahvaljujući tim akcijama, zatvorenici su blagovremeno saznavali pojedinosti o namjerama okupatora, radu partijske organizacije, kao i o jačini NOP-a na pojedinim područjima. Cak su i sami preduzimali izvjesne mjere za pružanje otpora okupatorima. U tom smislu, u pojedinim logorima i zatvorima, zatvorenici su formirali tzv. logorske komitete ili odbore za podjelu hrane i dr.

Odbori za ishranu zatvorenika, kao organi narodnooslobodilačkog fonda, formirani su već prvih mjeseci okupacije. Tako, na primjer, već tokom avgusta 1941. u Zagrebu je obrazovan odbor za logore i zatvore, tzv. logorski odbor, koji je uspješno djelovao sve do septembra 1942. pružajući znatnu pomoć zatvorenim pripadnicima NOP-a na širem području Hrvatske.¹⁸⁴ Za kratko vrijeme uspostavio je veze gotovo sa svim logorima i zatvorima bilo preko pojedinih simpatizera u redovima neprijatelja, bilo preko porodica zatvorenika i logoraša. Zahvaljujući tome, aktivisti NOP-a su gotovo svakodnevno dolazili u logore Jaska, »Danica« i neke druge i zatvorenicima donosili hranu i druge potrepštine. Još polovinom juna 1941. partijske organizacije Koprivnica i Đelekovaca obrazovale su posebnu organizaciju za »pružanje pomoći zatvorenicima u logoru Danica«. Nešto kasnije je i bjelovarska partijska organizacija stupila u vezu sa zatvorenicima i preko određenih ljudi — simpatizera NOP-a — pružala im pomoć u hrani, odjeći, obući i dr. a u pojedinim slučajevima organizovala i pojedinačna bjekstva. Do kraja 1941. godine uspostavljene su veze i sa logorima u Lepoglavi, Lobor-Gradu, Staroj Gradiški i Sremskoj Mitrovici, a nešto kasnije i sa logorima u Slavonskoj Požegi, Jasenovcu i Đakovu gdje su slate znatne količine hrane, odjeće, lijekova i novca.¹⁸⁵

Na sličan način pružana je pomoć zatvorenicima i aktivistima NOP-a u ostalim okupiranim gradovima Jugoslavije. Tako, na primjer, u izvještaju Gradskog odbora NOF-a za Cetinje od decembra

¹⁸⁴ »Narodna pomoć održava stalne veze sa drugovima koji su internirani u fašističkim logorima ili se nalaze u zatvorima. U to vrijeme logori se nalaze u Danici kraj Koprivnice, Jaski, Lepoglavi, staroj Gradiški i Loboru. Ivan Šibi, Zagreb 1941. godine, *Ilegalne akcije po gradovima*, str. 61; Narcisa Lengel-Krizman, n. d., str.

iss Tako je za prva četiri mjeseca 1942. godine Logorski odbor poslao logorašima ukupno 410 kilograma hrane, preko 100 odjevnih predmeta, veće količine južnog voća, sanitetskog materijala, cigareta i nešto novca. Narcisa Lengel-Krizman, *Organizacije i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942*, Časopis za suvremenu povijest 1—2, Zagreb 1969, str. 99; Maca Gržetić, *Bijeg iz »Danice«, Otpor u žicama, Sjećanje zatočenika*, Beograd 1969, knj. 2, str. 711; Zlatko Munko, *hepoglava*, isto, str. 221—225; Stjepan Jureković, *Podvig u oslobođenju lepoglavskih robijaša*, isto, str. 226—228.

1941, pored ostalog, ističe se da je »Odbor za ishranu potpuno samostalan«, da je »ishrana zatvorenika stalna«, kao i da je broj obroka uvećan u odnosu na prethodni mjesec.¹⁸⁶

Uporedo s ostalim oblicima protivljenja okupatorima, aktivisti NOP-a Splita bili su angažovani i na uspostavljanju veza sa porodicama čiji su članovi bili zatvoreni ili internirani, kako bi, na bazi podataka i ličnog uvida u njihove materijalne prilike, mogli da im obezbijede neophodnu pomoć. Na osnovu toga, aktivisti NOP-a su ustrojavali spiskove u koje su unosili najvažnije podatke o visini mjesecne pomoći u različitim artiklima (novac, hrana, odjeća, obuća i dr). Tokom rata, broj takvih porodica je stalno rastao iz mjeseca u mjesec, upravo onako kako se povećavao i broj zatvorenih, interniranih i poginulih pripadnika i simpatizera NOP-a.¹⁸⁷

Tokom 1941. godine ilegalne organizacije Splita dijelile su pomoć uhodanih ilegalnih veza od kojih su, istovremeno, dobijane i informacije o broju i stanju takvih porodica. Kasnije je pri regionalnim odborima NOF-a za te zadatke bio obrazovan po jedan aktiv žena koje su bile zadužene za organizaciju pomoći.¹⁸⁸

Isto tako, ilegalci su preduzimali mjere radi održavanja veza sa simpatizerima NOP-a iz sastava logorskih i zatvorskih straža, kako bi preko njih održavali veze sa zatvorenicima i neometano dostavljali namirnice ili pak na pripremi i sprovođenju bjekstva pojedinaca i manjih ili većih grupa zatvorenika. Tako je, na primjer, velike usluge logorašima u logoru Lepoglavi činio stražar Božo Samec, koji je bio povezan s mjesnom partijskom organizacijom. Pored ostalog, on je krajem 1942. godine mjesnim ilegalcima dostavio šemu unutrašnjih i spolnih utvrđenja logora, kao i raspored stražara.¹⁸⁹ Aktivisti NOP-a Nikšića uspjeli su, sredinom aprila 1943, da preko zatvorskih stražara Zarije Memedovića i Tomice Backovića organizuju bjekstvo 39 zatvorenika iz zatvora »Volutat u Nikšiću. Za tu akciju zatvorenici su bili unaprijed obavješteni, a ilegalci su im blagovremeno pribavili i ključeve zatvorskih celija.¹⁹⁰

*¹⁸⁶ Aktivisti NOP-a Cetinja su u toku novembra 1941. dostavili zatvorenicima oko 900 obroka, dok je u toku decembra taj broj povećan. Dimo Vujović, *Godine ratne*, str. 80.

¹⁸⁷ Početkom 1942. u Splitu je neposredno uz Mjesni odbor NOF-a bio vezan: Odbor za dijeljenje pomoći porodicama, u čijem sastavu su bile grupa organizaciju liječničke pomoći, grupa za pomoć zatvorenicima i grupa za dodjelu pošte. Poseban odbor činio je tzv. aktiv skladištarki, kao i grupa za otpremu i nabavku robe. Rade Dumanić, *Narodna pomoć i narodnooslobodilački fond u narodnooslobodilačkom pokretu Splita, juni 1941. do septembra 1943, Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945*, str. 948.

»oā »uz redovite mjesecne pomoći dijeljene su i povremene pomoći u slučaju posebnih teškoća u porodicama« (bolest, smrt i sl.). Isto, str. 955.

Stjepan Jureković, n. čl., str. 226—228.
iso pogto su i m preko pomenutih stražara obezbijedili neometano bjekstvo ilegalci su im još ranije bili dostavili plan i pravac povlačenja van grada odakle su ih dalje prebacili i povezali sa partizanskim jedinicama. G. Miljanč, n. dj., str. 322.

Josip Broz Tito, koji se nalazio u Beogradu od sredine maja do 16. septembra 1941, nije otkriven od strane njemačke policije zahvaljujući snazi NOP-a u okupiranom Beogradu, posebno dobro organizovanoj mreži ilegalnih stanova, punktova veze i partizanskih obavještajaca širom grada, pa i u redovima neprijatelja. Okupacione vlasti su raspisale nagradu od 100.000 rajhsmaraka u zlatu za lice koje otkrije Titovo mjesto boravka, ali bez ikakvih rezultata.

Vila porodice Nenadović u Beogradu u kojoj je boravio i radio generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito u vrijeme neposrednih priprema za oružanu borbu

АПЕЛ СТАНОВНИШТВУ ГРАДОВА ОПКОЉЕНИХ ОД НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ СНАГА

Срби и Српкиње, становници наших градова данас опкољених од народноослободилачких снага!

Иотуцени гарнизони окупатора и разбијени остаци бедних Једићевих, Јоћићевих и Пећанчевих издајничких банди, протераних са данас ослобођених крајева наше отаџбине, затворили су се у неколико наших градова, где спроводе злочиначки терор над најбољим синовима нашег народа. Они покушавају да се на тај начин спасу од праведног народног гнева. Али, ове њихове наде су варљиве и узалудне: нема те тврђаве која би данас била неосвојива за народноослободилачке снаге Србије. Ужице, Чачак, Г. Милановац, Пожега, Ариље, Лозница, Љубовија и Крупањ, као и читав низ других места, ослобођени су у нездржливом налету јуначких партизана и њихових савезника. Тако ће бити и са свим осталим нашим градовима: ни у једном од њих непријатељ неће успети да избегне наше ударце, ни у једном од њих петоколонаши и домаћи издајници неће побећи испред народног суда.

Становници опкољених градова!

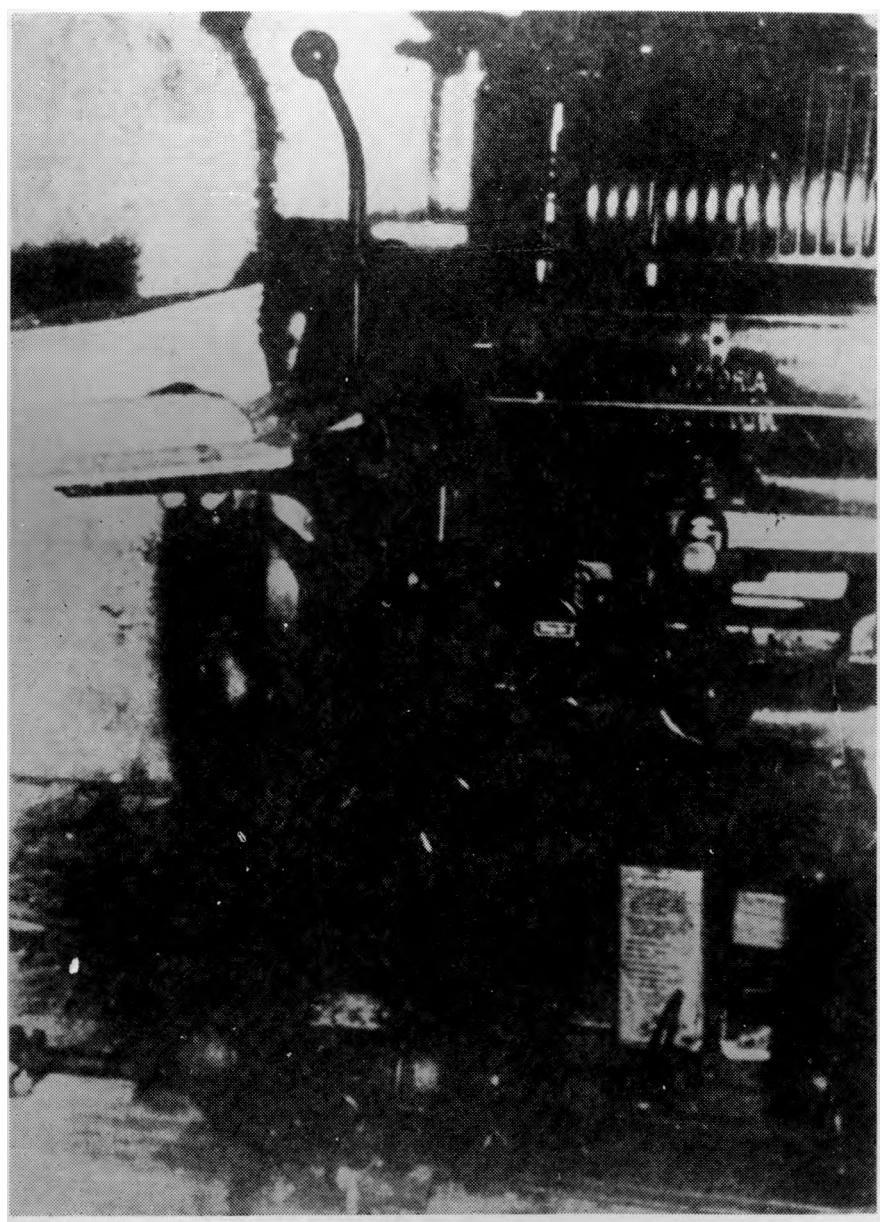
Пред вашим градовима данас се налазе народноослободилачке снаге, које стежу гвоздени обруч око непријатеља. Партизани вам доносе слободу, хлеб и народну власт. Они ће вас ослободити од ужасних патњи које данас трпите под мрском чизмом окупатора и његових слугу.

Помогните са своје стране свим средствима борбу народноослободилачких снага. Учините све да би већ данас дезорганизовали напоре и мере непријатеља у вашим местима. Вршите масовне саботаже. Бацајте у ваздух све за непријатеља важне објекте. Јављајте народним снагама позиције и припреме окупатора. Онемогућите одвратну радњу петоколонаша и свих других издајица — уништавајте их на сваком кораку. Учините све да се и у вашем граду непријатељ унапред осети изгубљеним и угроженим сваког тренутка!

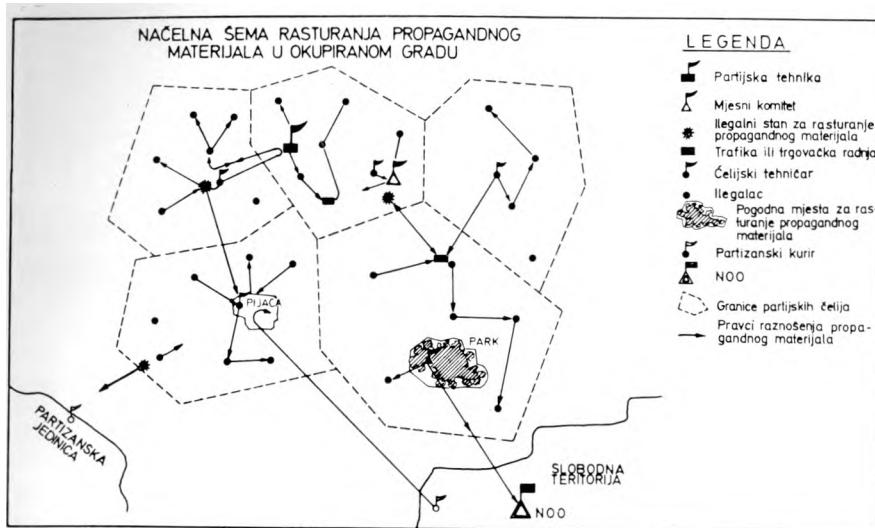
Тако ћете приближити час своје слободе, час пораза окупатора и у вашем граду, час када ћете опет моћи да живите и радите као слободни људи на вашој слободној српској земљи!

Apel Vrhovnog štaba NOPOJ oktobra 1941. stanovništvu opkoljenih gradova da vršenjem sabotažnih i diverzantskih akcija iznutra pomognu napadima partizanskih jedinica spolja.

(Objavljeno u Biltenu Vrhovnog štaba NOPOJ, broj 9, od 9. X 1941. godine).

*Štamparska mašina štamparije CK KPJ koja je radila u okupiranom Beogradu
od 1941. do avgusta 1943,*

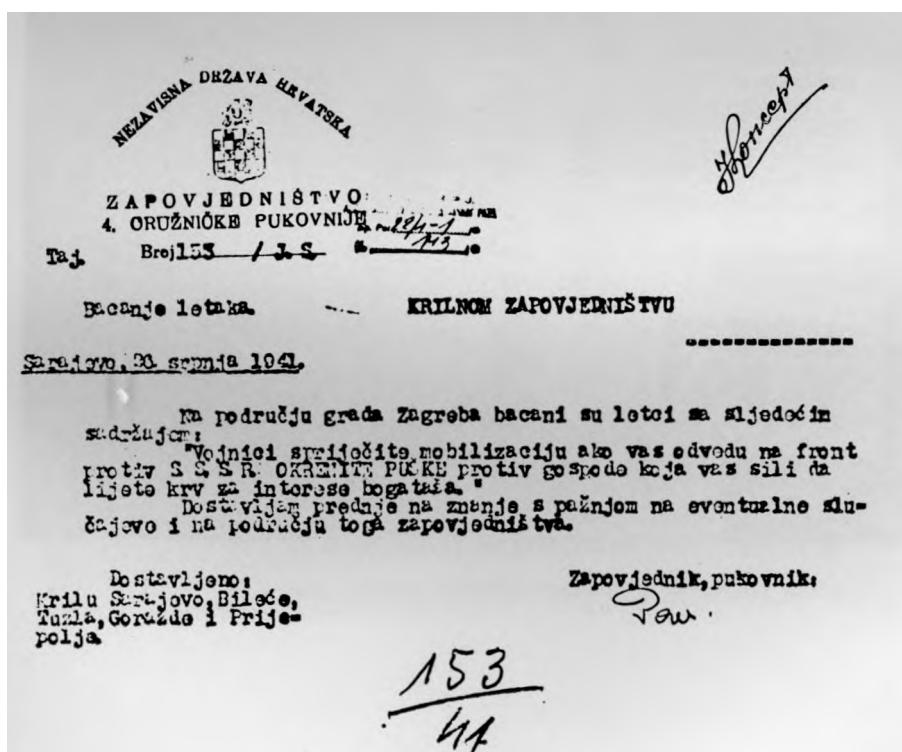
СТАВНИКИ БЛЮДОВА „ВИЛЬЛЕ“ ОБОРЕНИ ИЗНАД ХАМБУРГА
(Дир Сигр, број 254)

<p>An die Bevölkerung Belgrads.</p> <p>Seitens der deutschen Wehrmacht häufen sich die Klagen, dass die Zivilbevölkerung im Verkehr mit deutschen Offizieren und Soldaten, die ihnen zukommende Achtung und Ehrerbietung nicht erweist. Insbesondere zeigt sich immer mehr, dass ein grosser Teil der Bevölkerung im Passantenverkehr keinerlei Anstalten macht auszuweichen, sondern oft in frecher Weise den Weg versperrt.</p> <p>Die Kreiskommandantur macht die Bevölkerung darauf aufmerksam, dass künftig gegen Verstöße obiger Art mit aller Strenge vorgegangen wird.</p> <p style="text-align: right;">Београд, 15. мај 1941. Крајскомандантур</p>	<p>Становништву Београда</p> <p>Од стране немачке оружане сile све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује никада склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут.</p> <p>Крајскомандантура упозорава становништво да не се убудуће противиступа ове врсте поступити са свом строгошћу</p> <p style="text-align: right;">Београд мај 1941. г. Крајскомандантур</p>
---	---

Upozorenje Beogradanima da se pažljivije ophode prema njemačkim vojnicima i oficirima objavljeno u nekoliko brojeva »Novog vremena« krajem maja 1941. godine

Plakati oslobođilačkog pokreta koje su aktivisti NOP-a lijepili na istaknutim mjestima u okupiranom Beogradu u ljetu 1941.

Upozorenje Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 26. jula 1941. da se po Zagrebu raznose letci NOP-a protiv mobilizacije za odlazak na sovjetsko-njemački front: »Okrenite oružje protiv gospode koja vas sili da lijete krv za interese bogataša«.

Antifašističke parole i simboli NOP-a lijepljeni na istaknutim mjestima okupirane Ljubljane 1941—1942.

R. PREFETTURA DI SPALATO

3932

RELAZIONE

per il mese di novembre
1941 - XX.

Situazione politica

Nel mese di novembre la situazione politica è caratterizzata da intensa attività terroristica, che raggiunge l'acme dell'audacia e della criminalità nel tentativo di strage effettuato la sera del 9 novembre in Corso Italia, ove sono state lanciate tre bombe contro un reparto di soldati accompagnato dalla banda musicale della Divisione "Cacciatori delle Alpi" mentre si recava all' "ammiraglia bandiera". Anche in Corso Italia due morti e più di cinquanta feriti.

Il sette di novembre altre bombe erano state lanciate in due località distinte : un bambino ucciso e altre dieci persone ferite.

La popolazione, se pura terrorizzata, non ci ha dato alcuna collaborazione. I maggiorenti della

Izvještaj Prefekture Split o oružanim akcijama aktivista NOP-a u gradu i o vojno-političkoj situaciji uopšte u toku novembra 1941.

Podmukli napadaj komunističkih zločinaca NA ODJEL NJEMAČKIH ZRAKOPLOVACA

U VEZI S NAPADAJEM VODI SE ENERGIČNA ISTRAGA, TE JE UHIĆENO VIŠE OSOBA

ZAGREB, 1. listopada. Ministarstvo unutarnjih poslovajavlja:

Dana 30. rujna 1941. u 21.20 sati napadnut je na uglu Zvonimirove i Rusanove ulice u Zagrebu iz zasjede odjel njemačkih zrakoplovaca po komunističkim zločincima, koji su njemačkim vojnicima pucali u ledja iz samokresa, trojicu teško ozlijedivši.

Na putu u kliničku bolnicu podlegao je ranama Franz Pfeifer, dočim su Erich Ebensfreicher i Werner Stracke teško ranjeni.

U vezi s tim napadajem uhićeno je više osoba, te se vodi energična istraga.

Zagreb, 1. listopada 1941.

Iz Ministarstva unutarnjih poslova,
Broj 35700 41.

Saopštenje Ministarstva unutrašnjih poslova NDH o napadu aktivista NOP-a
Zagreba na grupu njemačkih vojnika 30. IX 1941.

Diverzantska akcija aktivista NOP-a Skoplja na željezničkoj stanici krajem septembra 1941. godine

Na sličan način je iz zatvorske bolnice u Sarajevu spašena Olga Marasović, za što je sarajevska partijska organizacija angažovala dvojicu simpatizera NOP-a koji su bili zapošljeni u toj bolnici (dr Nedeljko Zec i službenik Zaim Topčić). Međutim, pošto je Olgina prijetila opasnost da prije vremena bude vraćena u zatvor, ona je uspjela da sama pobegne. Ne znajući za Olgino bjekstvo, aktivisti NOP-a su bili iznenadeni od ustaške policije koja se brutalno obračunala sa osobljem bolnice. U vezi s tim uhapšeno je 37 ljudi koji su nakon kratkog vremena poubijani.¹⁹¹ Sem toga, partijska organizacija Sarajeva organizovala je još nekoliko pojedinačnih bjekstava.

Sličnih primjera bilo je i u drugim gradovima Jugoslavije: Ljubljani, Beogradu, Zemunu, Skoplju, Nišu, Leskovcu itd. Ali, ogromne teškoće oko uspostavljanja kontakata sa pripadnicima iz sastava logorskih i zatvorskih straža, kao i drugi razlozi (jako obezbjeđenje, žičane ograde i visoki zidovi oko logora i dr), onemogućavale su da broj organizovanih bjekstava bude veći.

Pored toga, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima uspijevali su da pojedinim ranjenim partizanima ili bolesnim simpatizerima NOP-a omoguće liječenje u zdravstvenim ustanovama. Tako su, već od prvih dana oslobođilačkog rata, partizani liječeni u bolnicama Siska, Petrinje, Zagreba, Ljubljane, Splita, Sarajeva, Beograda i dr. Zahvaljujući prije svega ljekarima i drugim zdravstvenim radnicima, pripadnicima i simpatizerima NOP-a, u pojedinim bolnicama je pored bolesnika i ranjenika, boravio i manji ili veći broj bolesnika — u stvari progonjenih ilegalaca i drugih aktivista. Njima su mijenjana imena i poslije oporavka upućivani su tajnim kanalima u sastav partizanskih jedinica.¹⁹²

Aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima činili su stalne napore u pružanju pomoći i povezivanju s pojedincima iz redova izbjeglica i preseljenima. U pojedinim gradovima, kao npr. Beogradu, Kraljevu, Nišu i dr., obnavljane su partijske veze preko poznanika, rođaka i tim putem su mnogi uključivani u narodnooslobodilački pokret. Tako su još jula 1941. pojedinci iz redova izbjeglica ušli u sastav Kraljevačkog, Topličkog, Jablaničkog i drugih odreda. U Beogradu je od istaknutih Slovenaca i novoprdošlih izbjeglica formiran ilegalni odbor koji je uspješno radio na popularizaciji NOP-a među izbjeglicama. Međutim, marta 1942. otkriven je od strane Specijalne policije, koja je uhapsila njegove članove i predala ih Gestapou. Aktivnost izbjeglica i njihove veze sa ilegalcima primjećivali su i organi kvisilinske vlade, upozoravajući »da izbjeglice iz Slovenije pristupaju partizanskim odredima u Srbiji«.¹⁹³ Slično se radilo sa ilegalcima i u drugim gradovima.

¹⁹¹ Drago Karasijević, Sarajevo, *Otpor u žicama, sjećanje zatočenika*, Beograd 1969, knj. 2, str. 457—458.

¹⁹² Dr Ivo Pedišić, *Humanitarni ilegalni rad sisačke bolnice 1941—1945. godine, Putovi revolucije*, Zagreb 1967, broj 9, str. 234—242; Jovan Marjanović, *Beograd*, Beograd 1964, str. 123.

¹⁹³ Dr Slobodan N. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945*, Beograd 1981, str. 357—363.

ma. Pored pružanja materijalne pomoći, težilo se da se što veći broj izbjeglica veže za NOP.

U situaciji opšte nestasice, naročito za porodice uhapšenih, interniranih, strijeljanih i palih pripadnika NOP-a na frontu, svaka pomoć tim kategorijama stanovništva predstavljala je vid podrške i solidarnosti, pa i ohrabrenja, ujedno poziv antifašistima i rodoljubima da — makar i u skromnijem vidu — podrže takve i slične akcije NOP-a.

Dopremanje i minimalnih količina hrane zatvorenim pripadcima NOP-a imalo je za njih višestruk značaj, to im je ulijevalo moralnu snagu da stojički podnose iskušenja i torturu neprijatelja, da svojim držanjem ne nanesu štete NOP-u. U izvjesnim slučajevima, zatvorenicima su zajedno s hranom dostavljane i poruke koje su sadržavale informacije o najbližim srodnicima i stanju na frontovima.

Prihvata izbjeglica, prognanih i pogorelača takođe je iao vjeru u klasnu i bratsku solidarnost, međusobno povjerenje ugroženih, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Time se razočarana i ogorčena masa ljudi, koji su u takvim situacijama spašavali gole živote, otimala ispod uticaja fašističkih vlasti i postala sredina iz koje su nicali simpatizeri NOP-a, diverzanti, saboteri, učesnici otpora u raznim oblicima, zavisno od konkretnih okolnosti u pojedinim gradovima.

Zahvaljujući upornim aktivistima narodnooslobodilačkog fonda na prikupljanju dobrovoljnih priloga u novcu, hrani, lijekovima, odjeći i obući za NOP, stvarani su osnovni preduslovi da se najugroženijim pripadnicima NOP-a pritekne u pomoć. Te priloge su uručivali smjeli i vješti dobrovoljci, najčešće uz pomoć simpatizera iz redova neprijatelja.

Sve je to jačalo antifašistički front rodoljuba, olakšavalo prodor istine o NOP-u među poštene ljudi u redovima neprijatelja, izazivajući ujedno proces demoralizacije i nesigurnosti među kolaboracionistima, što je u krajnjoj liniji učvršćivalo »unutrašnji front« NOP-a u okupiranim gradovima.

*

Nema sumnje da je neoružano suprotstavljanje — u okviru otpora fašističkim okupatorima 1941—1945. godine — bilo najmasovnije i najžilavije. Propaganda NOP-a putem letaka, radio-vijesti, ispisivanjem antifašističkih parola i simbola, usmenom agitacijom među stanovništvom, zatim aktivna propaganda NOP-a prema neprijatelju, bojkot, štrajkovi i demonstracije, akcije solidarnosti sa porodicama palih, interniranih i zatvorenih, kao i prema logorašima i zatvorenicima, predstavljali su razvijenu oslobođilačku taktiku pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima, koji su samouvjerenom, bahatom i brutalnom neprijatelju pravili iznenadenja i zadavali udarce, mnogostrukе štete u materijalnom, političkom, moralnom i psihološkom pogledu.

Narodnooslobodilačka borba u cjelini, pa i u okupiranim gradovima, odvijala se neravnomjerno, zavisno od konkretnih objektivnih i subjektivnih snaga i mogućnosti. Uporedo sa promjenama na frontovima drugog svjetskog rata i zbivanjima na jugoslovenskom ratištu, pomjerala se krivulja raznovrsnih neoružanih aktivnosti pripadnika NOP-a, uz povremene plime i oseke, prilive i osipanja. Mada je i za blažu formu antokupatrorskih akcija primjenjivana stroga kazna, ipak se širio duh otpora gotovo u svim slojevima stanovništva, naročito među najsiromašnjima i kod porodica čiji su članovi bili internirani ili stradali u oružanoj borbi.

Postupci okupacionih vlasti, počev od vrijedanja nacionalnog ponosa i denacionalizacije do represivnih mjera svih oblika, nemilosrdne pljačke, fizičkog iscrpljivanja i uništavanja, bili su pokretnički motiv, stalno djestujući faktor prkosa i mržnje, iz čega su izrastali organizatori i izvršitelji najsmelijih akcija.

G l a v a d r u g a

DIVERZANTSKA DEJSTVA I SABOTAŽE 1941-1945.

Diverzantska i sabotažna aktivnost

Diverzantska dejstva i sabotaže bili su čest vid otpora okupatoru. Izvođeni su na industrijskim postrojenjima, skladištima ljudske i stočne hrane, municije i goriva, kao i na stovarištima sirovina tekstila, duvana i svega drugog namijenjenog za industriju okupacionih sila. Sem toga, onesposobljavanje i uništavanje željezničkih objekata, željezničkih stanica, lokomotiva, vagona, staničnih skretnica i signala, plovnih objekata i telefonsko-telegrafskih linija bila je gotovo stalna praksa pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije, naročito u prvoj polovini oslobođilačkog rata i revolucije.

U toku 1944. i 1945. godine dolazi do manjeg angažovanja ili odustajanja od izvođenja većih diverzantskih dejstava i sabotaža, prvenstveno radi čuvanja pojedinih objekata za sopstvene potrebe, kao i zbog pojačanih mjera budnosti od strane okupacionih vlasti i mogućnosti većih gubitaka u tim dejstvima.

Oštećenja na mašinama

Da bi izazivali zastoj u proizvodnji i nanosili što veće materijalne štete okupatoru, aktivisti NOP-a u većini gradova izvodili su diverzantske akcije i sabotaže u preduzećima, fabrikama i radionicama, kao i na svim drugim objektima koji su služili okupatoru. Tako, npr., prvih mjeseci oružane borbe aktivisti Zemuna uništili su instalacije u mašinskom odjeljenju fabrike »Zmaj« i više puta izazvali različite kvarove na mašinama u fabriци aviona »Ikarus«, zbog čega su obje fabrike izvjesno vrijeme bile prinudene da obustave proizvodnju.¹ Radnici, aktivisti NOP-a zapošljeni u »Beome-

¹ *Zbornik, tom II, knj. 1, str. 24—25; Četrdeset prva — ustanački naroda Jugoslavije, Beograd 1961, str. 288.*

taluu», fabrici za izradu dijelova za oružje u Beogradu, nekoliko puta su tokom jula i avgusta 1941. kvarili i onesposobljavali machine.² Tih dana radnici fabrike cementa u Podsusedu izazvali su eksploziju i tom prilikom razorili peć za sušenje cementa, zbog čega je fabrika izvjesno vrijeme obustavila rad.³

Noću 30. jula 1941. aktivisti NOP-a Kosovske Mitrovice — rudari u Trepči pod neposrednim rukovodstvom OK KPJ i MK KPJ za Kosovsku Mitrovicu miniranjem su oštetili nekoliko stubova na žičari Zvečan — Stari Trg. Iako ova akcija nije u potpunosti uspjela, bila je veoma značajna, naročito u smislu mobilizacije masa za NOP.⁴

Dvadeset petog jula komunisti Šibenika izvršili su diverziju u fabrici za preradu ribe »Dalmacija« i za kraće vrijeme je onesposobili za proizvodnju. Poslednjih dana jula 1941. pripadnici NOP-a Šibenika uništili su vazdušne pumpe u tvornici feromangana, tako da je proizvodnja prekinuta za duže vrijeme.⁵ Aktivisti NOP-a Zemuna, u »Teleoptiku«, prvih mjeseci oružane borbe izvršili su više diverzantskih akcija i sabotaža u fabričkim postrojenjima. Tokom septembra, kada se u fabrici radi opravke nalazilo preko 2.000 instrumenata za avione, radnici su u njih ugrađivali stare i dotrajale dijelove, zbog kojih je dolazilo do neizbjegnih kvarova na njemačkim avionima. Produktivnost u fabrici je bila veoma slaba. Tako, na primjer, umjesto oko 100 popravljenih instrumenata, kako je bilo normirano, radnici su mjesečno popravljali jedva 20—25 dijelova.

Značajne akcije te vrste (po obimu i intenzitetu) preduzimali su i radnici industrijskih postrojenja u Nišu, gdje su ih pod neposrednim rukovodstvom Okružnog komiteta i Mjesnog komiteta KPJ za Niš izvodili u gotovo svim fabrikama i radionicama na tom području i na taj način umnogome usporavali proizvodnju, povećavali otpadni materijal, uništavali ili kvarili alat i dr. U tom cilju OK KPJ za Niš još 12. jula obratio se radnicima Željezničke radionice, Mostovske radionice, Ložionice i svim željezničkim i transportnim radnicima, pozivajući ih na odlučnu borbu protiv okupatora. Tako su radnici u tim preduzećima i radionicama, još od početka oslobodilačkog rata, vršili diverzantske akcije i sabotaže sipajući pijesak i strugotinu šmirgl-papira u ležišta mašina alatljika, lokomotiva i vagona radi onesposobljavanja vozila, razbijali pojedine uređaje na parnim kotlovima lokomotiva koje su dolazile na opravku ili nekvalitetno ugrađivali ionako već dotra-

² Isto.

³ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 62, str. 171.

⁴ Ovu akciju izveli su noću 30. jula oko 23,30 časova Danilo Brklač, Jovo Jovanić, Nikola Krtinić, Rade Milićević, Nikola Labus, Pero Đurica i Mile Labus, i odmah potom se prebacili u prihvatnu bazu na Kopaoniku. Branislav Božović, *Borbeni put kopaoničkog partizanskog odreda »Todov Milićević«*, VIG br. 1/1981, str. 130; Fadij Hodža, *Prve partizanske jedinice na Kosovu i Metohiji, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Beograd 1962, str. 143.

⁵ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 130, str. 151.

jale dijelove, dok su nove dijelove iznosili iz radionice ili ih uništavali.⁶

Dvanaestog septembra, komunisti Podsuseda su izazvali eksploziju u tvornici cementa. Tih dana ilegalci Valjeva, po direktivi Mjesnog komiteta, sipali su pijesak u ležajeve mašina alatljika u fabriku »Vistad«, zbog čega su pojedini pogoni prestali sa radom.⁷

Tada su izvršene i druge diverzantske akcije, kao npr. lomljenje cirkulara za sječenje željeza, onesposobljavajući motora u kovačnici Mostovske radionice u Nišu, što je izazvalo prekid rada za mjesec i po dana, kao i sječenje velikog pogonskog kaiša u odjeljenju livnica, zbog čega je livnica morala da obustavi rad.

Prvih dana novembra 1941. aktivisti NOP-a Splita izveli su nekoliko diverzantskih akcija, kao što su uništavanje filtera i drugih uređaja u tvornici cementa u Majdanu, zbog čega je izvjesno vrijeme fabrika radila sa svega 25% kapaciteta, zatim kidanje pogonskog kaiša u istoj tvornici, pa je peć za pečenje cementa moralu da se isključi za jedan sat. Sem ovih, splitski ilegalci su zapalili jedan vagon sijena i izvodili diverzantske akcije na željeznicu i telefonsko-telegrafskim linijama.⁸

Još od početka oružane borbe u ovim gradovima radnici su u fabrikama i radionicama izradivali tzv. ježeve za bušenje i uništavanje okupatorskih vozila. Takve naprave rasturali su sami radnici i drugi ilegalci, naročito omladina. Aktivisti NOP-a Zemuna izradivali su ih u alatnici »Ikarusa«, zatim u radionici Rada Marninkovića i u drugim radionicama, a rasturali su ih u većim kolicinama preko zemunskog mosta, po ulicama Zemuna i Beograda i na drumu Zemun — Batajnica. Aktivisti NOP-a Niša, u Mostovskoj radionici izradivali su ključeve i drugi alat za odšrafljivanje željezničkih šina i tzv. trokrake ježeve za uništavanje guma na okupatorskim vozilima i sl. Dio takvih naprava dostavljen je i partizanskim odredima koji su dejstvovali u blizini Niša, Leskovca i drugih mjesta. U Leskovcu su najaktivnije grupe bile u Čitluku i Prvom rejonu. Ježevi su najčešće rasturani na putevima Leskovac — Lebane i Leskovac — Bojnik, gdje su se naročito pokazali efikasni jer su se tim pravcima, gotovo svakodnevno, kretale kolone neprijateljskih vozila, naročito krajem 1941. i početkom 1942. godine za vrijeme napada na slobodnu teritoriju Jablanice i Puste reke. U »Ikarusu« aktivisti NOP-a su izvodili sabotaže na taj način što su na tehničkim crtežima za pojedine dijelove aviona ili alata unosili pogrešne dimenzije, tako da ti proizvodi nijesu mogli biti upotrijebljeni.⁹ Zahvaljujući dobroj organizaciji aktivista NOP-a u Nišu

— Lebane i Leskovac — Bojnik, gdje su se naročito pokazali efikasni jer su se tim pravcima, gotovo svakodnevno, kretale kolone neprijateljskih vozila, naročito krajem 1941. i početkom 1942. godine za vrijeme napada na slobodnu teritoriju Jablanice i Puste reke. U »Ikarusu« aktivisti NOP-a su izvodili sabotaže na taj način što su na tehničkim crtežima za pojedine dijelove aviona ili alata unosili pogrešne dimenzije, tako da ti proizvodi nijesu mogli biti upotrijebljeni.⁹ Zahvaljujući dobroj organizaciji aktivista NOP-a u Nišu

⁹ Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, str. 78; Dragoljub Dejanović, Dragoslav Zivković, Miroslav Milovanović, Đorđe Stamenković, *Niš u vihoru oslobođilačkog rata 1941—1945*, Novi Sad 1968, str. 175—185.

⁷ Žarko Atanacković, *n. dj.*, str. 76; Zivorad Gajić, *O radu partijiske organizacije u valjevskom kraju 1941, 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 6, str. 268.

⁸ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 22, str. 55—56.

⁹ Jovan Marjanović, *n. dj.*, str. 130—131; Žarko Atanacković, *n. dj.* str. 77; Milica Bodrožić, *n. čl.*, str.

se za okupatore radilo nekvalitetno, rasipao materijal, povećavao škart i slično.

Sem toga, aktivisti NOP-a su često uništavali gume na okupatorskim vozilima polivanjem sonom kiselinom. Takve akcije ilegalci su izvodili na parkiranim vozilima po ulicama ili u krugu pojedinih radionica gdje su dovožena radi opravke. U Leskovcu su takve akcije izvođene u krugu specijalnog njemačkog preduzeća »Gejamot« za opravku motornih vozila, kao i u fabričkim gumenim proizvoda »Rekord«. Najzad, na izgled sitne sabotaže, kao npr. izostajanje s posla simulirajući bolest, bile su masovna pojавa i za okupatora složen problem koji se, uprkos upozorenju, nije mogao riješiti tokom čitavog rata. Sem toga, radnici Mostovske radionice stalno su povećavali otpadni materijal, zadržavali opravku pojedinih mašina i slično.¹⁰

Početkom 1942. godine u Ložionici »Crveni krst«, aktivisti su izveli više diverzantskih akcija i sabotaža, među kojima i na skretnicama, zbog čega je oko 30 lokomotiva više dana ostalo blokirano u krugu Ložionice. Tu akciju izveo je mašinovođa Avram Vranić, koji je sa svojom lokomotivom punom brzinom udario u skretnicu i teško je oštetio. Iako su Nijemci odmah preduzeli istragu, mašinovođa Vranić nije uhvaćen. Slične sabotaže i diverzantske akcije izvodili su radnici i u drugim fabrikama i radionicama. U Pejićevoj livnici, takođe u Nišu, radnici su u kalupe za livenje željeza sipali pijesak ili vodu, pa se na taj način dobijao nekvalitetan liv, lomili kalupe za livenje i dr. Zbog tako organizovanog djelovanja priпадnika NOP-a u većini preduzeća u Nišu i Leskovcu proizvodnja je opala i preko 50%. Tako, na primjer, u tekstilnoj radionici Mike Stamenkoviću u Leskovcu zbog sabotaža na razbojima i tkanini često je dolazilo do zastoja, pa je proizvodnja po pojedinom razboju od 40 metara platna pala na svega 10 metara dnevno.¹¹ Slično se radilo i u drugim fabrikama i ustanovama. Radnici, aktivisti NOP-a u fabričkim duvanima u Nišu, duže vremena su izvodili sabotaže na taj način što su u mašine za pravljenje cigareta ubacivali iscjepani papir, a nekvalitetnim radom uništavali su i drugi materijal neophodan za proizvodnju cigareta. Istovremeno, aktivisti NOP-a su u više navrata organizovali neopążeno iznošenje cigareta i cigaret-papira iz fabrike i dostavljali ih partizanskim odredima.^{11^} Početkom 1942. godine aktivisti NOP-a Zemuna su nastavili sa izvođenjem sabotaža i diverzantskih akcija i već s proljeća najkrupnije su izveli u fabričkom »Ikarus«, gdje je jedna skojevska udarna grupa s Brankom Plećašem na čelu uspjela da na pisti uništi jedan avion NDH i teže ošteti četiri njemačka aviona tipa »Bristol Blenheim«.¹³

¹⁰ Dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 171; M. Perović, *Južna Srbija*, str. 71.

¹¹ Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 184; Milica Bodrožić, *Ilegalna aktivnost radničke klase u okupiranim gradovima juga Srbije*, Leskovački zbornik, XX, 1980, str. 129—140.

¹² Isto.

¹³ Žarko Atanacković, n. dj., str. 108, Milan Borković, n. dj., str. 182.,

Aktivisti NOP-a Zagreba su 21. aprila minirali postrojenja električnog redukcionog transformatora u Branimirovoj ulici, kojom je pričinjena materijalna šteta, jer su sva postrojenja željezničke radionice, kolodvor, ložionica i druga postrojenja na željezničkoj stanci ostali bez električne energije više od 24 časa. Od eksplozije su, takođe, oštećene i okolne zgrade. Upravo zbog ove akcije vlasti NDH su obrazovale tzv. motorizirane redarstvene ophodnje koje su imale zadatak da svakih desetak časova pregledaju sve električne transformatore, vodovodne rezervoare, električnu centralu, plinaru, poštu, mostove na Savi i druge objekte i da ih obezbijede od eventualnih novih akcija od strane aktivista NOP-a. Kao odmazda za ovu akciju, vlasti NDH su uhapsile 58 osoba zapošljenih na željeznici.¹⁴

Krajem aprila i u toku maja 1942. ilegalci Splita i Solina, pod neposrednim rukovodstvom partiske organizacije, izvršili su nekoliko diverzantskih akcija i sabotaža na različitim objektima, među kojima i sabotažu u tvornici cementa »Sv. Kaj« u Solinu, kada je onesposobljeno nekoliko motora i nanijeta znatna materijalna šteta. Diverziju na trafostanici na obali »Sv. Duje« u splitskom pristaništu organizovala je i izvela partiska organizacija splitske željezničke stanice, čime je onemogućena upotreba svih dizalica na glavnom gatu u Splitu. Tih dana, krajem maja, u Nikšiću je onesposobljen vodovod, tako da je grad izvjesno vrijeme ostao bez vode za piće.¹⁵ Sredinom 1942. godine aktivisti NOP-a Prilepa u fabrici mominaka organizovali su neopaženo odlivanje rude. Sabotaža je otkrivena tek kad se kanalizacija potpuno zapušila.

Dvojica aktivista NOP-a iz Krapine pod rukovodstvom partiske organizacije izvršili su 10. septembra diverziju na žičari koja je služila za prevoz uglja. U Ivanecu rudari su, takođe na inicijativu partiske organizacije, organizovali sabotaže uslijed čega je proizvodnja uglja od 30 vagona pala na svega tri tone.¹⁶

Poslednjih mjeseci 1942. aktivisti NOP-a su izveli nekoliko značajnih sabotaža i diverzantskih akcija u raznim gradovima Jugoslavije i na različitim objektima kojima se koristio okupator. Ipak, obim i intenzitet cvih akcija zavisili su od svake konkretnе

¹⁴ Narcisa Lengel-Krizman, *n. dj.*, str. 251. Povodom ovog dogadaja organima UNS-e je, pored ostalog, naredeno: »Smjesta uhapsiti cijelokupno osoblje Gradske električne centrale koje je izravno ili neizravno vezano službom kod transformatora u Branimirovoj ulici«. AVII, fond NDH, mikroteka, Udbra — Zagreb, film 20, snimak 702.

¹⁵ Izvještaj Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske od 15. lipnja 1942. Vrhovnom štabu NOPO i DV Jugoslavije o vojno-političkoj situaciji u oblastima Hrvatske i o akcijama partizana u prvoj i četvrtoj operativnoj zoni. *Zbornik*, tom V, knj. 5, dok. br. 28, str. 98—99, AVII, mikroteka, CK KP Crne Gore, film 1, snimak 987.

¹⁶ Jovan Tiškorevski, *Štrajk radnika u Mominaku. 1941—1942. u svjedočenjima učesnika oslobođilačke borbe*, knj. 24, Beograd 1975, str. 191; *Hronologija oslobođilačke borbe*, str. 327; Ivan Hariš Gromovnik, *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb 1977, str. 129; *Glas Hrvatskog zagorja*, br. 3, studeni-prosinac 1953; *Hrvatsko zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1959, str. 184.

situacije, snage organizacija NOP-a za svaki okupirani grad, kao i od represalija okupatora i domaćih izdajnika.

Sedmog oktobra 1942. pripadnici NOP-a u saradnji sa radnicima-ilegalcima Tvornice cementa »Majdan«, uništili su eksplozivom veliku — tzv. klos-drobilicu, uslijed čega je Tvornica onesposobljena za dalju proizvodnju. Uspjelu akciju izveli su borci Primorske partizanske čete u saradnji sa ilegalcima 31. oktobra, kada su miniranjem oštetili hidrocentralu »Šupuk« na slapovima Krke i tom prilikom uništili oba generatora, zbog čega je 38 električnih peći fabrike aluminij uma u Lozovcu prestalo sa proizvodnjom. U ovoj akciji učestvovali su i radnici-aktivisti NOP-a zapošljeni u Lozovcu.¹⁷

Isto tako, aktivisti NOP-a Niša, Leskovca, Vranja i drugih mjeesta organizovali su sabotaže i diverzantske akcije u fabrikama i radionicama na tom području. Mada nema podataka o ukupnom broju akcija, poznato je da je tokom decembra 1942, na primjer, u tekstilnoj fabrici Mike Stamenkovića onesposobljeno nekoliko razboja i pumpa za dovod vode u parni kotao, zbog čega je proizvodnja prekidana. Poslije opravke i postavljanja nove pumpe, ustanovljeno je da ona nema dovoljan kapacitet za napajanje parnog kotla, pa je došlo do dužeg zastoja i usporavanja proizvodnje. Sem toga, radnici u ovoj fabrići namjerno su uništavali sirovine od kojih se proizvodila roba za njemačku vojsku, itd.¹⁸

Do kraja 1943. godine sabotaže i diverzantske akcije ilegalci su izvodili uz tješnju saradnju s partizanskim jedinicama. Uočljiva je pojačana aktivnost pripadnika NOP-a na tom polju uoči i za vrijeme kapitulacije fašističke Italije. U mnogim fabrikama i radionicama proizvodnja je znatno opadala.¹⁹ Cak i Rafinerija u Rijeci, za koju je italijanski okupator bio veoma zainteresovan, radila je u to vrijeme sa smanjenim kapacitetom, sve više postajući obično skladište raznih derivata, koje su i talijanske vlasti dopremale radi prerade i upućivale na pojedina ratišta. Sem toga, iz tvornice ulja skidani su, iznošeni ili upropasčivani pojedini dijelovi, tako da je više puta dolazilo do zastoja u preradi i rafineriji ulja.²⁰

U izvještaju Operativnog štaba za Istru od 10. februara 1944. štabu 11. korpusa NOVJ o borbama u januaru, pored ostalog, istaknuto je da su na terenu »izvršene mnoge akcije po gradovima od strane udarnih grupa«, kao i da su manje partizanske jedinice (grupe, desetine), u saradnji s mjesnim stanovništvom, tokom januara izvele veći broj akcija na prilaznim putevima, telefonsko-telegrafskim objektima, neprijateljskim vozilima i sl.²¹

¹⁷ *Zbornik*, tom V, knj. 8, dok. br. 127, str. 440; Ivan Hariš Gromovnik, Supe Franjo, Gu-lin Sime i Slavica Šime, svi radnici električne centrale.

¹⁸ Milica Bodrožić, *n. čl.*, str. 138.

¹⁹ AVII, fond nemački, k. 27c, f. 1, dok. br. 43; fond NDH, k. 28, f. 1, dok. br. 8/43, 44; fond italijanski, k. 905, f. 6, dok. br. 35, 36.

²⁰ Radule Butorović, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975, str.

²¹ AVII, fond NOR-a, k. 1321, f. 3, dok. br. 3.

430.

Uporedo sa završnim operacijama i s približavanjem završetka rata, u okupiranim gradovima su takve akcije vršene prikrijenje i masovnije, mada su pisani tragovi o njima veoma oskudni. Ukupan efekat te vrste podrivanja okupacionog sistema vlasti bio je utoliko veći što je praćen povećanim odsustvovanjima s posla, bolovanjima, osjetnjim padom produktivnosti i povećanim stepenom škarta u proizvodnji.

Onesposobljavanje voznog parka i uređaja na željezničkim stanicama

Uprkos nastojanjima okupatora da normalizuje situaciju na okupiranim područjima, dovitljivi aktivisti NOP-a su uz podršku stanovništva izvodili smjele akcije uništavanja vagona, skretnica i drugih postrojenja na željezničkim stanicama. Splitska partijska organizacija je samo za prva dva mjeseca oružane borbe (do početka oktobra) uništila jedanaest lokomotiva od ukupno dvadeset raspoloživih u željezničkom parku Split — Knin i Split — Sinj, kao i više vagona punih ratnog materijala, hrane, odjeće i obuće, namijenjenih za italijansku vojsku. Noći 18/19. jula grupe ilegalaca iz Trogira razrušile su željezničku prugu Split — Perković, uslijed čega su iskliznula iz šina lokomotiva i tri vagona u kojima se, pored ostale opreme, nalazilo i 9.000 kilograma masti za potrebe ustaško-domobranskog garnizona u Sinju.²²

Željezničari aktivisti NOP-a na željezničkoj stanci Zalog, u saradnji sa ilegalcima iz Ljubljane, već prvih dana oružane borbe izveli su više akcija sličnog karaktera. Tu je još tokom juna 1941. osnovan odbor Osvobodilne fronte, koji je podsticao na izvođenje sabotaža i diverzantskih akcija na okupatorskim kompozicijama, bilo da su onesposobljavane za dalji transport bilo da su iz njih iznošeni ratni materijal, hrana i dr. Pod rukovodstvom odbora OF planski je sprovedena akcija onesposobljavanja voznog parka i drugih željezničkih uređaja ponajviše skretnica i signala za upravljanje i manevar.²³ Aktivisti NOP-a Pančeva su tokom jula izvodili sabotaže na lokomotivama i željezničkim uređajima. Tako su do polovine jula ilegalci onesposobili osam lokomotiva, uglavnom sipanjem pijeska u ležajeve osovina, i izazivali sudare pojedinih vozova na stanicama.

Ilegalci iz Ljubljane su 28. jula izvršili diverzantsku akciju u neposrednoj blizini željezničke stанице, a sjutradan porušili prugu prema Trstu. Toga dana su aktivisti NOP-a Sarajeva eksplozijom

²² *Zbornik, tom II, knj. 1, str. 103—104; tom V, knj. 1, dok. br. 93, str. 279; tom XIII, knj. 1, dok. br. 84, str. 212.*

²³ »Pređ jesen 1941. organizacija na stanci je funkcionala besprekorno. Bili smo uvijek blagovremeno obavješteni za sve talijanske i nemačke pošiljke, naročito vojne. Kod svake takve pošiljke bi se nešto desilo, ili bi vagon iskliznuo iz šina ili su skretnice presećene ili što drugo.« Roman Klešnik, *Sabotaže na željezničkoj stanci Zalog, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Kultura, Beograd 1961, knj. 7, str. 331.*

mine u željezničkoj radionici onesposobili nekoliko lokomotiva. Međutim, zbog nedostatka eksploziva, ova akcija nije u potpunosti uspjela, ali je imala veliki moralno-politički efekat. Istog dana ilegalci iz Ježića su minirali prugu na mjesnoj željezničkoj stanici, a nekoliko dana kasnije uništili su transformator na željezničkoj stanici Siška.²⁴

Tokom jula i avgusta grupa radnika u ložionici u Vinkovcima onesposobila je nekoliko lokomotiva koje su se nalazile u krugu ložionice radi čišćenja ili opravke. Ova grupa aktivista je u osovine lokomotiva sipala pjesak, tako da su poslije kraće vožnje ostajale na otvorenim prugama. Tako je, pored materijalne štete, izazivan gotovo pravi haos u željezničkom saobraćaju. Na sličan način izvodili su diverzantske akcije i sabotaže aktivisti NOP-a u drugim željezničkim čvorovima: Nišu, Leskovcu, Skoplju, Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i dr. U toku ljeta, jedna grupa omladinaca iz Leskovca sipala je pjesak u ležajeve lokomotiva i vagona na jednom vojnem transportu, zbog čega je kompozicija ubrzo po napuštanju željezničke stанице stala na otvorenoj pruzi.²⁵

Mjesni komitet KP u solinskom bazenu noću 4/5. avgusta 1941. organizovao je oko dvadeset diverzantskih akcija i sabotaža u kojima je bilo angažovano 300—350 omladinaca. Pored akcija na željeznici i telefonsko-telegrafskim linijama, tom prilikom je na više mjesta porušena cesta Split — Sinj.

Željezničari — aktivisti NOP-a Zagreba podmetnuli su 5. avgusta 1941. bombe u kompoziciju voza Zagreb — Beograd, ali ih je ustaška policija blagovremeno otkrila. Toga dana grupa omladinačica iz Čačka izazvala je eksploziju u njemačkom barutnom magacinu. Polovinom avgusta članovi KP iz Slavonskog Broda razrušili su prugu između Slavonskog Broda i Sibinja, uslijed čega je nekoliko vozova na pruzi zaustavljeno, dok su aktivisti NOP-a Slavonskog Broda u fabrici vagona i u željezničkoj radionici, do polovine avgusta, oštetili 20 lokomotiva.²⁶

Uspjelu akciju 28. avgusta izvršili su komunisti Osijeka: zbog eksplozije koju su izazvali na pruzi Osijek — Donji Grad saobraćaj je bio obustavljen punih 13 časova.²⁷ Na željezničkoj stanciji u Sidu, radnik-ilegalac onesposobio je lokomotivu, tako da se toga dana nije mogla vratiti u Vinkovce, već je za vuču kompozicije angažovana druga lokomotiva. Gotovo u isto vrijeme, vozač jedne lokomotive, član partiskske organizacije u Vinkovcima, na okretnici u Beogradu stavio je u pogon svoju lokomotivu, tako da je prouzrokovao štete kako na lokomotivi tako i na okretnici, čime je izazvao zastoj u saobraćaju, jer se preko porušene okretnice nije mogao vršiti manevar. Kod Čačka je 25. avgusta jedan željezničar

²⁴ Dr Franc Skerl, *Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji*, Ljubljana 1957., str. 65; *Zbornik*, tom IV, knj. 1, dok. br. 243, str. 542—543; Branko Kovačević, *Omladina Jugoslavije u 1941. godini*, Beograd 1973, str. 289.

²⁵ Četrdeset prva, str. 415.

²⁶ Izvještaj karabinijera iz Trogira od 4. avgusta 1941. AVII, k. 542, br. reg. 30/10—1; *Kronologija Splita*, Split 1979, str. 44.

²⁷ AVII, fond NDH, k. 196, br. reg. 44/5—1; Ivan Hariš Gromovnik, n. dj., str. 33.

otpustio kočnice, te je kompozicija sa njemačkim vojnicima iskliznula iz šina i prevrnula se u jarak. Nešto kasnije, u drugoj polovini septembra 1941. grupa aktivista Skoplja uspjela je da ubacivanjem eksploziva u ugalj minira dvije lokomotive i da ih onesposobi za dalju upotrebu.²⁸

Tokom oktobra i kasnije, do kraja 1941. godine — i pored pojačanih mjera represalija, provala u organizacijama, kao i vrbovanja pojedinih ilegalaca — aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima izvode sabotaže i diverzantske akcije gotovo na svim objektima koje je koristio okupator. Upravo prvih dana oktobra Vrhovni štab je skrenuo pažnju stanovništvu blokiranih gradova da svojim akcijama potpomažu partizanskim jedinicama: »Vršite masovne sabotaže. Bacajte u vazduh sve za neprijatelja važne objekte. .. Javljajte narodnim snagama pozicije i pripreme okupatora«. Na tako pojačanu aktivnost ukazivale su i same okupatorske komande, kao i organi i organizacije NDH, Nedićeve Srbije i dr. Tako se u izveštaju Komande kraljevskih karabinijera divizije »Granatieri di Sardegna« od 4. oktobra 1941. ističe »da teroristički napadi svakodnevno uzimaju sve više maha i pored mnogobrojnih patrola koje se neprekidno upotrebljavaju za čuvanje željezničke pruge«.²⁹ Upravo u to vrijeme, u Ljubljani i drugim gradovima Slovenije, grupe Narodne zaštite, sastavljene od željezničara, često su izvodile akcije na taj način što su u teretne vagone, cisterne i u lokomotive ubacivale paklene mašine i na taj način izazivale eksplozije na otvorenim prugama. Početkom oktobra 1941. jedna borbena grupa iz Polja (predgrađe Ljubljana) porušila je željezničku prugu Ljubljana—Zalog, tako da se na njoj saobraćaj nije mogao odvijati puna 24 časa. Úprkos nastojanjima Italijana da što prije osposobe ovu komunikaciju, radi čega su angažovali i civilno stanovništvo, radnici željezničke radionice iz Ljubljane sabotirali su akciju odgovlačeći sa isporukom materijala za opravku i dr.³⁰

Slične akcije izvođene su i u drugim okupiranim gradovima. U Zagrebu su udarne grupe na željeznici izvele više akcija u kojima su onesposobljavale pojedine mašine, motore i druge uređaje, sipale pijesak u ležajeve lokomotiva i kidale sisteme za vazdušno kočenje vozova. Sem toga, u više navrata zamjenjivale su tovarne liste i pravac njihovog kretanja, što je dovodilo do gomilanja kompozicija na pojedinim stanicama i tako usporavalo redovan saobraćaj.³¹ Tokom jeseni 1941. aktivisti NOP-a Niša izvršili su više diverzantskih akcija i sabotaža na željeznicu i željezničkim postrojenjima. Radnici Željezničke radionice gotovo neprekidno su kvarili pojedine uređaje, lomili prekidače i osigurače na lokomo-

²⁸ Isto: Mile Todorovski, *Masovni otpor protiv bugarskog okupatora u Makedoniji 1941—1944. godine, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, Zbornik radova, Beograd, str. 244.

²⁹ Zbornik, tom II, knj. 1, str. 87; tom XIII, knj. 1, dok. br. 153, str. 419.

³⁰ Marica Cepe, *Ljubljana u oslobođilačkoj borbi, Ilegalne akcije po gradovima*, str. 101.

³¹ Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980, str. 249.

tivama, tako da se neke za duže vrijeme nijesu mogle pustiti u saobraćaj. Aktivisti NOP-a su onesposobili oko 20 lokomotiva na taj način što su u momentu kada su bile spremne za odlazak iz radionice, sipali pijesak i metalne opiljke u ležajeve osovina.³²

Na prilaznim putevima Cetinja, Podgorice, Nikšića, Mostara, Banjaluke i drugih gradova, aktivisti NOP-a su tokom jeseni i kasnije izvršili nekoliko uspjelih akcija rušenja komunikacija i tako onemogućavali redovno snabdijevanje okupatorskih garnizona. Tako je, npr., porušen most na rijeci Morači i neposrednoj blizini italijanskog garnizona u Podgorici, zatim most na rijeci Gračanici u Nikšiću i dr. U neposrednoj blizini Srpskih Moravica, aktivisti NOP-a su 6. oktobra 1941. izazvali eksploziju na željezničkoj pruzi, zbog čega je saobraćaj bio obustavljen oko 24 časa. Polovinom oktobra 1941. Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH raspisalo je potjernicu za Jovanom Mamulom zbog toga što je bio osumnjičen da je izveo više sabotaža i diverzantskih akcija na pruzi Zagreb — Sisak.³³ Uspjele akcije izvodili su aktivisti NOP-a željezničkog čvora u Vinkovcima, gdje je nekoliko puta dolazilo do sudara vozova, eksplozija i zaustavljanja lokomotiva na otvorenjo pruzi i dr. Tokom novembra 1941. u osječkoj ložionici oštećene su tri lokomotive. Na pruzi Vinkovci — Sid, aktivisti NOP-a su izazvali sudar jednog specijalnog i jednog teretnog voza u stanicu Đeletovci kada su uništene tri lokomotive i izazvana velika materijalna šteta. Sem toga, oštećenjem uređaja i tračnica saobraćaj na toj dionici pruge bio je obustavljen preko 20 sati. Istovremeno, ilegalci iz Vinkovaca su u ložionici, sipanjem pijeska u ležajeve osovina i drugim kvarenjem, onesposobili sedam lokomotiva koje su ostale na otvorenim prugama.³⁴ U jesen 1941. zabilježeno je nekoliko manjih akcija aktivista NOP-a Peći, Đakovice, Prizrena i Uroševca, što je doprinisalo omasovljavanju NOP-a na ovoj teritoriji, mada su uslovi ilegalnog rada i dalje bili izuzetno teški.

Zbog pojačanih mjera represalija, još 10. oktobra 1941. sekretar CK KPH Rade Končar u izvještaju upućenom sekretaru operativnog partiskog rukovodstva CK KPH ističe: »Sada ćemo produžiti akcije izvan grada, bombama ćemo napadati tereta jake na ulazu u grad, nadalje, paliti skladišta sa živežnim namirnicama i odjećom, slamom i drvetom, koja su određena za italijansku voj-

Dragoljub Dejanović, Dragoslav Zivković, Miroslav Milovanović, Đorđe Stamenković, *Niš u vihoru oslobođilačkog rata 1941—1945*, Novi Sad 1968, str. 175—196; Milica Bodrožić, *Ilegalna aktivnost radničke klase u okupiranim gradovima juga Srbije 1941—1944*, Leskovački Zbornik XX, 1980, str. 129—140.

■³³ Batnć Jovanović, *Crna Gora u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1960, str. 344; dr Dušan Zivković, *Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, str. 122. Akciju kod Srpskih Moravica organizovao je i izveo sa grupom aktivista NOP Ivan Marinković, član CK KP Hrvatske, Ivan Hariš Gromovnik, *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, Zagreb 1977, str. 25.

³⁴ AVII, fond NOR-a, k. 2008, br. reg. 1—71; k. 2009, br. reg. 2—1; M. Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 133.

sku. Brodove čemo politi benzinom i preduzecemo mnoge druge akcije.«³⁵

Ilegalci Slavonskog Broda, naročito oni u Tvornici vagona, izvodili su s vremena na vrijeme diverzantske akcije i sabotaže na pojedinim postrojenjima i istovremeno su pravili različite naprave (papuče za podmetanje ispod vozova i njihovo izbacivanje iz šina, alat za odvijanje pojedinih šina i dr.). Ipak, radnici te tvornice najkrupnije sabotaže izvodili su na mostu preko Save koji spaja Bosanski i Slavonski Brod. Zbog toga je most bio često u takvom stanju da je na njemu trebalo vršiti veće popravke. Prilikom izvođenja opravki, radnici Tvornice su neopuženo bacali veće količine alata i drugog materijala.³⁶ Slično su radili i ilegalci u drugim okupiranim gradovima, naročito u Beogradu, Zemunu, Nišu, Leskovcu. U decembru 1941., u Uroševcu je grupa skojevaca pod rukovodstvom Boška Čakića uspjela da na mjesnoj željezničkoj staniči isječe preko 50 gumenih cijevi između vagona na jednoj kompoziciji, tako da su je praktično do njihove zamjene onesposobili za pokret. Slične akcije izvodili su i aktivisti NOP-a Beograda, Zemuna, Ljubljane i drugih gradova.³⁷

U cjelini uzev, tokom 1941. godine diverzantska i sabotažna aktivnost ilegalaca u okupiranim gradovima bile su veoma obimne i raznovrsne. Iako uz velike gubitke, aktivisti NOP-a su tokom 1941. i kasnije izveli veći broj akcija i nanijeli velike štete okupatorima, u materijalnom i vojno-političkom pogledu. Činjenica da je samo u Beogradu i Zemunu u toku prva dva mjeseca oružane borbe izvršeno blizu 50 diverzantsko-sabotažnih akcija na različitim objektima, da se u brojnim izvještajima organa i organizacija NOP-a ističe da se »akcije izvode svakodnevno«, kao što je to slučaj sa Ljubljonom, Splitom, Šibenikom i dr., »da u Zagrebu i oko Zagreba, zatim Karlovcu, Sisku, Dugom Selu, Osijeku u mnogim mjestima Hrvatskog zagorja diverzanti danomice režu telefonske žice, tako da je telefonski saobraćaj po nekoliko dana bio potpuno prekinut«, ubjedljivo govori o dometu ove vrste aktivnosti ilegalaca u gradovima.³⁸ Sem toga, akcijama na željeznici, aktivisti NOP-a su nanijeli ogromne štete okupatorima i u pogledu one-mogućavanja odvlačenja prirodnih bogatstava iz Jugoslavije za potrebe njihove vojne industrije. Upravo zahvaljujući akcijama ilegalaca u gradovima, gdje su onesposobljavane lokomotive i vagoni (u Nišu, Beogradu, Vinkovcima, Sarajevu i dr.), lomljene skretnice i signalni uređaji na željezničkim stanicama, u većini mjesta koja su bila pod neposrednom kontrolom okupatora neprijatelji NOP-a nijesu uspijevali da — i pored represalija — obezbijede koliko-toliko normalno funkcionisanje željezničkog i drugog saobraćaja, čak ponekad ni prilikom prevoženja svojih trupa sa

³⁵ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 6, str. 16.

³⁶ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 2, snimak 310.

³⁷ Dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1988, str. 171; Milivoje Perović, *Južna Srbija*, str. 70—71, Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 111—115 i 133.

³⁸ »*Vjesnik*«, list hrvatske jedinstvene Nacionalnooslobodilačke fronte, br. 1, od 11. kolovoza 1941, o dogadajima iz borbe i stanju u NDH.

jednog na drugi prostor. Zbog toga su okupatori morali angažovati veći broj jedinica za čuvanje komunikacija. Tako, npr.. uprkos maksimalnom naprezanju u toku novembra italijanski okupator je morao angažovati 11.500 vojnika za obezbjeđenje željezničkih pruga samo na teritoriji svoje 2. armije, čemu su sva-kako doprinijele i brojne akcije ilegalaca na željezničkim stanica-ma i uređajima u manjim i većim naseljenim mjestima.³⁹

Međutim, bez obzira na takve mjere, upravo zbog sabotaža i diverzantskih akcija na željeznici Skoplje — Solun (na pruzi i voznom parku), početkom 1942. godine u Skoplje su došli visoki funkcioneri bugarskog Ministarstva željeznica i pošta da lično pre-duzmu mjere oko poboljšanja željezničkog saobraćaja na toj pruzi. Međutim, suprotno očekivanjima njemačkih i bugarskih oku-patora, aktivisti NOP-a Skoplja i Velesa su, i pored pojačane kontrole, uspijevali da izvode sabotaže u vozovima. Tako, na primjer, još 3. januara 1942. mašinovođa skopske ložionice Radomir Lazović izazvao je sudar dva njemačka voza kojima su prevoženi vojn-a oprema i gorivo za Solun. Time je nanijeta ogromna šteta oku-patorima, a znatno je oštećena i pruga, pa je trebalo čekati neko-liko dana da bi se ponovo osposobila za saobraćaj. Sem toga, kao i na drugim željezničkim čvorovima, i u Skoplju su aktivisti NOP-a više puta onesposobljavali lokomotivu, pa i čitave kompozicije na taj način što su u osovine sipali pijesak i drugi materijal koji je izazivao pojačano trenje.⁴⁰ U februaru, grupa ilegalaca iz Puste Reke, u sarađnji sa pripadnicima Pustorečke čete, porušila je most na Pustoj reci⁴¹

Sabotažna i diverzantska aktivnost u okupiranim gradovima Ju-goslavije tokom 1942. godine odvijala se u smanjenom obimu i in-tenzitetu u odnosu na prvu ratnu godinu. Tome su ponajviše do-prinijele i provale u mnogim partijskim i skojevskim organizaci-jama, naročito u prvoj polovini 1942. godine. »Reakcija se učvrstila po gradovima, a naročito tamo gdje smo mi bili masovnim hapšenjem mnogo oštećeni« — izvještavalo je Pokrajinsko povje-reništvo iz Niša Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju od 21. aprila 1942.⁴² Naročito teške gubitke pretrpele su partijske organizacije Beograda, Zemuna, Leskovca, Kruševca i dr.

Polovinom 1942. godine aktivisti NOP-a su izveli više diver-zantskih akcija i sabotaža u većini okupiranih gradova, gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije, među kojima su akcije na željeznici bile najbrojnije. Upravo zbog čestih diverzantskih akcija na željezničkim objektima, u izvještaju njemačke Transportne komande u Zagrebu 4. septembra 1942. Vojnotrasportnom odjelu u Be-ču, „o stanju na željezničkim prugama u NDH, pored ostalog se ističe da se »povećao procenat oštećenja«, da je na području že-

³⁹ *Zbornik, tom XIII, knj. 1, dok. br. 174, str. 622.*

⁴⁰ Katarina Gogova, *Sabotažni akcii i drug vid otpor na železničarite 1941-1942. godina, Skopje vo NOB 1942, materijali od naučniot sobir,* Škopje 1975, str. 216.

⁴¹ Milica Bodrožić, *n. 61., str. 132.*

⁴² *Zbornik, tom I, knj. 3, dok. br. 65, str. 187.*

ljezničke direkcije u Zagrebu »28,6% postojećih vučnih lokomotiva oštećeno«, da je na teritoriji sarajevske željezničke direkcije »24,5% lokomotiva van upotrebe« itd.⁴³ Budući da su upravo aktivisti NOP-a zapošljeni u manjim i većim željezničkim radionicama u okupiranim gradovima i drugim naseljenim mjestima izvodili različite sabotaže radi onesposobljavanja vozog parka, logično je pretpostaviti da je dobar dio oštećenja djelo ilegalaca u većim i manjim okupiranim mjestima.

Početkom 1943. godine u smislu naredbe Vrhovnog komandanta NOVJ svim partizanskim jedinicama da »preduzmu pojačane napade protiv oslabljenih garnizona neprijatelja, da smjesta preduzmu uništavanje željezničkih pruga, razne vrste transporta, vojnih skladišta, saobraćajnih puteva i veza, kao i svih vojnih objekata«, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima širom Jugoslavije pojačali su svoju aktivnost, naročito u pružanju pomoći onim partizanskim odredima koji su dejstvovali u blizini pojedinih gradova, dostavljajući im podatke o vremenu i sadržini transporta na željeznici, jačini obezbjedenja pojedinih objekata (fabrika, rudnika, okupatorskih ustanova i slično). Sem toga, aktivno su radili na usporavanju proizvodnje i onemogućavanju redovnog transporta zadržavanjem kompozicija na usputnim stanicama i slično.⁴⁴

U vrijeme bitaka na Neretvi i Sutješci u Zagreb je, marta 1943, stigao šef Diverzantske sekcije Glavnog štaba Hrvatske Ivan Hariš i ubrzo preuzeo nekoliko važnijih akcija na željeznicama i drugim objektima. Upravo tada, aktivisti NOP-a, pod njegovim rukovodstvom, eksplozivom su uništili skretnice i dvije lokomotive na Glavnom kolodvoru, autobus koji je prevozio avijatičare u blizini Velike Gorice i izveli diverziju na Malom kazalištu u Frankopanskoj ulici u Zagrebu. Sem toga, nekoliko puta su podmetnuli mine s tempiranim upaljačima u pojedine kompozicije itd.⁴⁵

U to vrijeme (polovinom aprila 1943), željeznički radnici (aktivisti NOP-a Sida) nijesu dozvolili putnicima da uđu u voz na mjesnoj željezničkoj stanci — zbog toga što se upravo među njima nalazio znatan broj službenika NDH koji su bili obavezni da u određeno vrijeme stignu na svoja radna mjesta — već je gotovo prazan nastavio prema Bijeljini. U izveštajima UNS-e ovaj događaj je okarakterisan kao sabotaža željezničkih radnika u Sidu, uz upozorenje da se takve pojave »ponavlaju već nekoliko puta« radi »stvaranja nezadovoljstva među ljudima«.⁴⁶

Desetog avgusta i aktivisti NOP-a Stare Pazove izveli su sličnu akciju: pored ostalog, minirali su prugu Stara Pazova — Indija i u blizini mjesne željezničke stanice uništili lokomotivu i tri vagona putničkog voza. Nekoliko dana kasnije, pripadnici NOP-a

⁴³ *Zbornik*, tom XII, knj. 2, dok. br. 144, str. 717.

⁴⁴ Milica Bodrožić, n. čl., str. 138.

⁴⁵ Narcisa Lengel-Krizman, n. d., str. 253—254; Ljubiša Bošnjak, *Diverzije i sabotaže na području sjeverozapadne Hrvatske, Zbornik sjeverozapadna Hrvatska u NOB*, str. 202.

⁴⁶ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 19, snimak br. 467.

su na željezničkoj stanici Kaštel Stari minirali prugu i, za izvjesno vrijeme, onesposobili je za saobraćaj.⁴⁷

Aktivisti NOP-a Zagreba na željeznicama 13. marta 1944. podmetnuli su tempiranu minu u vozu koji je trebalo da prevozi domobrane. »Miniran je vlak koji polazi iz Zagreba u 6 časova i 20 minuta ... Postavljajući mine je bio obavješten u kojim kolima će se voziti vojska. U Uredu za opredjeljivanje vlakova imade namještenika koji su nepouzdani i nepovjerljivi — stoji u izveštaju UNS-e.⁴⁸

U periodu završnih ofanzivnih operacija NOVJ za oslobođenje Jugoslavije i povlačenja njemačkih trupa s juga na sjever, te sabotažno-diverzantske aktivnosti su bile najbrojnije na željezničkim stanicama, pa su znatno usporavale prebacivanje neprijateljskih trupa i borbene opreme. Namjesto krupnijih diverzija i sabotaža, ilegalci su naoko sitnim oštećenjima postizali značajan materijalni, vojni i moralno-psihološki efekat. Bila je to ujedno bitka za vrijeme, dragocjeno za obje zaraćene strane.

Izazivanje požara

Tokom oslobodilačkog rata aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima izazivali su požare u skladištima naoružanja i opreme, municije i goriva, u garažama i hangarima, kao i u magacinima ljudske i stočne hrane i dr., tamo gdje su okupacione vlasti čuvali lako zapaljive materijale neophodne za vođenje rata. Već 1. jula 1941. grupa ilegalaca Splita izazvala je požar u skladištu benzina koje se nalazilo na teretnom gatu u splitskom pristaništu. Tih dana je Zivko Velimirović, pripadnik udarne grupe iz Zemuna, zapalio na Dunavu jedan tanker i nekoliko šlepova natovarenih gorivom. Upravo tada, beogradski ilegalci digli su u vazduhu zaostalo skladište oružja i opreme jugoslovenske kraljevske vojske na željezničkoj stanici, a ubrzo poslije toga uništili skladište municije na Tašmajdanu.⁴⁹ Početkom jula, u fabriци u Bužanskoj ulici u Zagrebu, aktivisti NOP-a Milan i Dragica Dvorščak zapalili su 60.000 metara svile za njemačke padobrane.

Uprkos opasnostima i pojačanim mjerama represalija, aktivisti NOP-a su uništavali auto-garaže, hangare i druge objekte koje je koristio okupator. Najveće rezultate postigli su aktivisti Beograda. Tako su, već polovinom jula, beogradski ilegalci izazvali požar u Mileševskoj ulici, gdje je izgorjelo oko 90 buradi nafte. Nekoliko dana kasnije, 22. jula, pripadnici jedne udarne grupe izazvali su eksploziju u njemačkoj garaži u Zahumskoj ulici, dok je druga grupa zapalila štalu za njemačke konje u Ulici svetog Niko-

⁴⁷ *Zbornik*, tom V, knj. 18, dok. br. 183, str. 562—564; *Hronologija oslobođilačke borbe 1941—1945*, str. 537.

⁴⁸ AVII, fond NDH, mikroteka, Udbina — Zagreb, film 20, snimak 745.

⁴⁹ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 37, str. 104; Drago Gizdić. *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959, str. 195; Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, str. 78.

le. Jedna od najvećih akcija ove vrste je paljenje njemačke garaže »Ford« u Grobljanskoj ulici (sada: Ruzveltova). Prema izvještajima njemačkih komandanata, u toj garaži je noću 26/27. jula izgorjelo 19 vojnih teretnih automobila, dok je deset autobusa oštećeno.⁶⁰ U julu je grupa omladinaca iz Zagreba zapalila gradski stadion na Maksimiru. Noću 18/19. jula grupa od devet aktivista NOP-a Jagodine, i pored jakog obezbjeđenja, na aerodromu je zapalila hangar, pet aviona i nekoliko vozila, a nekoliko dana kasnije skladište materijala u fabričkom kompleksu »Tajtacak« u kome se nalazila i veća količina pogonskog goriva. U Beogradu su članovi jedne udarne grupe izazvali požar u radionici za opravke, u Garašaninovoj ulici, gdje je izogrijelo skladište rezervnih dijelova, a nekoliko dana kasnije izvršili su diverziju u stolarskoj radionici, vlasništvo folksdjočera Armina Bete.⁵¹

U prvoj polovini avgusta aktivisti NOP-a Brčkog zapalili su na Savi dva šlepa natovarena lanom namijenjenim za njemačku vojnu industriju, a grupa ilegalaca iz Leskovca zapalila je pet vagona različite robe i namirnice, upućenih za Njemačku. Tada je grupa ilegalaca u Prokuplju zapalila kasarnu njemačkih vojnika, gdje je, pored ostalog, izgorelo oko 50 čebadi i dva vagona slame i sijena. Tih dana je i grupa aktivista NOP-a Zemuna zapalila njemački magacin, gdje je izgorelo oko 20 vagona kože.⁵² Polovinom avgusta 1941. u Zagrebu je grupa omladinaca zapalila auto-garažu Vojne komande na uglu Selske ceste i Illice (tom prilikom izgorelo je nekoliko buradi benzina, 20 motocikla i skladište u kome su se nalazile gume za njemačke automobile).⁵³

Upravo u to vrijeme, u Beogradu je izazvano nekoliko požara. Aktivisti NOP-a su 4. avgusta pomoću zapaljivih flaša zapalili auto-garažu Georga Sterna u Braničevskoj ulici, u kojoj se nalazilo nekoliko njemačkih vozila. Sjutradan je učinjen pokušaj da se u Ulci knjeginje Zorke zapali vulkanizerska radionica »Vulkan«, vlasništvo Aleksandra Vukelića, koja je radila za potrebe njemačke vojske.⁵⁴

⁵⁰ Akciju paljenja garaže »Ford« organizovali su i izvršili aktivisti NOP-a iz sastava partizanske čelije radnika tekstilnih preduzeća: Radmila Rajković, braća Ljubomir i Dragutin Lenard i dr. Požar je najprije zahvatio burad napunjenu benzinom i naftom i brzo se prenio na ostali dio garaže gdje su se nalazila njemačka vozila. Jovan Marjanović, *Beograd*, str. 118—119.

⁵¹ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 61, str. 170. U akciji paljenja aviona u Jagodini učestvovala je grupa od devet aktivista NOP-a i to: Rade Solunac, sekretar MK KPJ za Jagodinu, Ljuba Antić, Zivorad Milojević, Dragan Đorđević, Milorad Stamatović, Košta Popović, Radomir Đorđević, Ljubiša Krstić i Dragomir Radosavljević. B. Živanović, D. Popović, M. Jovanović, n. dj., str. 146—148; Dragan Marković, *Beogradski pucnji, Ilegalne akcije po gradovima*, str. 12.

⁵² *Zbornik*, tom II, knj. 1, str. 24—25; J. Marjanović, n. dj., str. 136; Asim Mujkić, Joco Vočkić, *Ilegalni partizanski rad u Brčkom 1941—1942, Istočna Bosna u NOB 1941—1945, sjećanje učesnika*, knj. I, Beograd 1971, str. 830—835.

⁵³ U ovoj akciji učestvovali su Božo Lajner, Janko Jutriša i Vilim Hončar pod rukovodstvom Mije Pikunića. Ta grupa je, nekoliko dana kasnije, organizovala rušenje željezničkog mosta preko rijeke Črnomerac. Emil Ivane, *Nepokorenja mladost*, Zagreb 1961, str. 125.

⁵⁴ Jovan Marjanović, n. dj., str. 135. Istovremeno, aktivisti NOP-a Beograda su zapalili preko 4.500 kg slame i sijena u državnom zavodu na Banjici.

Ilegalci Splita su, pored spaljivanja ljudske i stočne hrane, 9. septembra izazvali požar u skladištu bivše Carinarnice kojom prilikom su izgorjele znatne količine robe: 180 tona zobi, 118 vreća brašna, 3.800 kilograma tjestenine, 15 sanduka bombi i municije, kao i veće količine tekstila, odjeće i druge vojne opreme. Sem toga, polovinom oktobra podmetnuli su bombe i na taj način zapalili skladište municije i goriva divizije »Kačatori dele Alpi«, gdje je — pored ostalog — izgorjelo i oko 500 litara ulja za podmazivanje motora i dr. Gotovo istovremeno, aktivisti NOP-a Kraljeva, podijeljeni u tri grupe, zapalili su skladište pogonskog goriva, skladište sijena i nekoliko njemačkih automobila. Dvadesetak dana kasnije, na željezničkoj stanici u Splitu, aktivisti NOP-a su spalili šest vagona slame koja je bila namijenjena za italijansku vojsku. Sem toga, na željezničkoj stanici u Splitu su, gotovo svakodnevno spaljivani vagoni, pa i čitave kompozicije, na taj način što su — pri polasku voza — ilegalci neopaženo ubacivali temp irne upaljače u pojedine vagone i poslije izvjesnog vremena takvi vozovi su se odjednom pretvarali u plamenu buktinju. Poslije nekoliko uspjelih akcija, okupacione vlasti su bile primorane da za svaki vagon u kompoziciji odrede po jednog stražara.⁵⁵

Početkom jeseni 1941. pripadnici udarnih grupa iz Zemuna zapalili su fabriku za proizvodnju svile »Avala«. Grupa ilegalaca iz Ljubljane 29. oktobra zapalila je slagalište oružja i opreme 13. artiljerijskog puka u Ljubljani.⁵⁶ Sličnih akcija bilo je i u drugim gradovima, naročito u Zagrebu, Sušaku, Banjaluci, Tuzli, Sarajevu, Skoplju, Prilepu i dr.

Aktivisti NOP-a Leskovca su krajem 1941. godine izazvali požar u magacinu kudeljare Tihomira Ilića, uslijed čega je magacin sa cijelokupnom opremom potpuno izgorio. Ovu akciju izvela je grupa skojevaca podmetanjem zapaljivih naprava sa fosforom (niko od članova grupe nije uhapšen). Komisija koju su obrazovale okupacione vlasti od predstavnika Krajskomandanture i gradske policije ustanovila je da je magacin izgorio uslijed diverzantskog dejstva i utvrdila da je nanijeta materijalna šteta od nekoliko miliona dinara.⁵⁷

Već prvih dana 1942. godine aktivisti NOP-a Ljubljane su izazvali požar u garaži u Celovačkoj ulici, zapalivši jedan njemački kamion. Međutim, brzom intervencijom italijanskih agenata i agenata javne bezbjednosti, požar je lokalizovan. Sjutradan su ilegalci, takođe u Ljubljani, zapalili fabriku tutkala, ali joj je tom prilikom nanijeta samo manja materijalna šteta.⁵⁸ Početkom 1942. grupa diverzanata — aktivista NOP-a Zemuna zapalila je magacin fabrike vunenih tkanina u Ulici Tošin bunar (tom prilikom izgorjelo

⁵⁵ *Zbornik*, tom V, knj. 5, dok. br. 28; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172', str. 565; Sibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zagreb 1960, str. 135; Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 107.

⁵⁶ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 205, str. 715.
Dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 171.

⁵⁸ *Zbornik*, tom XIII, knj. dok. br. 36, str. 157—158.

je oko 20 vagona raznih sirovina, a uslijed eksplozije čitav krov fabrike odletio je u vazduh). Ilegalci Splita su noću 12/13. marta izazvali požar u Vojnoj bolnici u Splitu, uslijed čega je pričinjena znatna materijalna šteta, iako je okupatorska vojska uz pomoć vatrogasaca uspjela da ga lokalizuje. Prvih dana juna 1942., aktivisti NOP-a Mostara izazvali su požar u fabrici duvana, kojom prilikom je jedno skladište potpuno izgorjelo. U Duvanskom kombinatu u Prilepu grupa diverzanata je avgusta 1942. zapalila oko 40.000 kilograma žita i preko 20 tona sijena. Gotovo istovremeno i aktivisti Skoplja su izazvali požar na jednom njemačkom transportu, kojom prilikom je izgorjelo sedam vagona različitog materijala.⁵⁹

Sedamnaestog maja 1942. aktivisti NOP-a Solina izazvali su požar u fabrici cementa »Majdan-«, gdje je izgorjelo skladište nafte i ulja, a tri dana kasnije, 20. maja, splitski diverzanti su zapalili skladište vojne opreme u kome se nalazi velika količina hrane, odjeće i drugog materijala italijanskog okupatora.

Nešto kasnije, 8. jula 1942. upravo u vrijeme pokreta grupe brigada za Bosansku krajinu, četvorica aktivista NOP-a Tivta, pod rukovodstvom partijske organizacije, izveli su uspjelu diverzantsku akciju u barutnom magacinu u Verigama u Boki Kotorskoj i tom prilikom digli u vazduh okupatorsko skladište u kome je bilo smješteno preko 1.500 tona različite municije. Za odmazdu italijanska komanda u Tivtu osudila je na smrt i strijeljala četvoricu radnika koji su bili zapošljeni u Verigama. Sem toga, aktivisti NOP-a, zapošljeni u Arsenalu oružja vršili su pripremu za miniranje italijanske krstarice »Bari« dok se nalazila na tehničkom pre gledu, ali je okupator preko svojih doušnika otkrio ovu namjeru i uhapsio 24 pripadnika NOP-a Tivta.⁶⁰

Sredinom juna 1942. dvojica zagrebačkih ilegalaca su — uprkos pojačanoj kontroli — izazvali požar u njemačkoj autokomandi u Ilaci i tom prilikom zapalili oko 60 tona benzina, nekoliko vozila i druge opreme, a mjesec dana kasnije (15. jula) aktivisti NOP-a zapošljeni na željezničkoj stanici u Zagrebu izazvali su sudar njemačkog transportnog voza sa manevarskom i nanijeli veću materijalnu štetu.⁶¹

Grupa boraca Korčulanskog NOP odreda, 7. oktobra 1942. upala je u Velu Luku i zapalila fabriku za konzerviranje ribe, kojom prilikom je uništeno oko 10 hiljada kilograma maslinovog ulja

⁵⁹ Žarko Atanacković, *n. dj.*, str. 108; Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji*, str. 182; Jovan Tiškorevski, *Štrajk u Mominaku, 1941—1942. u svjedočenjima učesnika oslobođilačke borbe*, knj. 24, str. 191; *Hronologija oslobođilačke borbe*, str. 327; *Kronologija Splita*, str. 168; *Zbornik*, tom XIII, knj. 2, dok. br. 36, str. 275.

⁶⁰ Tom prilikom italijanske vlasti strijeljale su Svilanović Andriju, Lukšić Marka, Radulović Bogdana i Nikolić Matu. *Zbornik*, tom V, knj. 4, dok. br. 127, str. 449; *Zbornik*, tom XIII, knj. 2, dok. br. 92, str. 573; Dušan Zivković, *Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd 1964, str. 242.

⁶¹ Emil Ivane, *Nepokorenna mladost*, Zagreb 1961, str. 232—235.

i druga oprema.⁶² Aktivisti NOP-a Komiže, pod neposrednim rukovodstvom Mjesnog komiteta KPH za Vis, 17. oktobra zapalili su fabriku konzervi »Braće Mardešić«. Međutim, uprkos dobro pripremljenoj i izvedenoj akciji požar je brzo lokalizovan, tako da neprijateljima nije nanijeta veća šteta.

Aktivisti NOP-a Sušaka su takođe izveli nekoliko akcija u Tvornici papira, Tvornici ukočenog drveta »UKOD«, na skladištima i drugim objektima. U Tvornici papira su često izazivani požari u kojima su, pored sirovina, uništavani i objekti. U požaru koji je izazvan 30. decembra 1943. izgorelo je oko 2,5 vagona papira. Četvrtog februara 1944. u Tvornici »UKOD« Ljudevit Majster, radnik i aktivista NOP-a, neopaženo je ušao u prostorije u kojima su se čuvale lako zapaljive hemikalije i izazvao požar većih razmjera, zbog čega je Tvornica morala obustaviti dalju proizvodnju. Iako je vodila detaljnu istragu o uzrocima požara, policija nije uspjela da dođe do vjerodostojnih podataka, već je konstatovano da je izbijanje požara posljedica dotrajale električne instalacije.⁶³ Sem toga, aktivisti NOP-a Sušaka su, na inicijativu MK KPH za Sušak, 29. aprila 1944. zapalili okupatorsko skladište u kome je izgorjelo sedam kompresora, tri male lokomotive, nekoliko drugih mašina i strojeva, municija, veće količine katrana i nafte, kao i 100 vagona drugog vojnog materijala.

Izazivanje požara ilegalci su primjenjivali gotovo do posljednjih dana rata, naročito u skladištima municije i ratne opreme, kako bi se otežao položaj okupacionih trupa, što je bilo utoliko teže po neprijatelja, osobito kada se ima u vidu poremećeni saobraćaj u cijelini (uslijed bombardovanja, diverzantskih akcija i sabotaža na željezničkim stanicama, rušenja mostova i propusta itd.).

Onesposobljavanje telefonsko-telegrafskog saobraćaja

Kidan je telefonsko-telegrafskih linija u okupatorskim garnizonima i između njih bila je česta praksa pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije. Te akcije su, pored materijalne štete, unosile zbrku u sistem okupacione uprave, pa i vojnog komandovanja. Za izvođenje tih zadataka angažovani su odvažni i vješti ilegalci, mahom ljudi koji su se profesionalno bavili održavanjem telefonsko-telegrafskih linija. Primjenom lukavstva i izazivanjem prekida na skrivenim mjestima, oni su zapravo čitav telefonsko-telegrafski saobraćaj držali u kvaru i pokušavali »da ga izvuku« iz gotovo permanentne paralize, poput željezničkih radnika koji su svakodnevno intervenisali u slučajevima prekida na

⁶² Zbornik, tom V, knj. 8. dok. br. 127, str. 440: Ivan Hariš Gromovnik, n. dj., str. 114.

⁶³ U toka oslobođilačkog rata samo u Tvornici papira u Sušaku aktivisti NOP-a izazvali su četiri požara čime je okupatorima naneta velika materijalna šteta. Tako je, na primjer, u prvom požaru izgorjelo skladište celuloze, u drugom, uoči 1. maja 1943, izgorjela je »Stara dvorana papira«, u trećem skladište otpadnog materijala i u četvrtom, 5. januara 1944, takođe skladište otpadnog materijala. Radule Butorović, n. dj., str. 437—438.

željezničkim prugama i oko održavanja staničnih uređaja, pa i telefonsko-telegrafskih linija na stanicama, bitnih za sigurnost saobraćaja.

Još tokom juna 1941. aktivisti NOP-a Šibenika pokidali su jedne noći telefonsko-telegrafske linije u Konjevratima i istovremeno razbili vodovodne cijevi koje su napajale fabriku u Lozovcu. Prvih dana jula 1941. članovi jedne udarne grupe u Beogradu presjekli su glavni vod Radio-stanice, uslijed čega je emitovanje bilo prekinuto više od dva sata. Vec u toku jula uništena je većina telefonsko-telegrafskih veza u Dalmaciji (između Splita i ostrva, u Kaštelima, između Splita i Sinja, kao i u okolini Zadra i Šibenika). Četrnaestog jula udarna grupa iz Solina porušila je 10 stubova i pokidala telefonsko-telegrafske linije u neposrednoj blizini ovog mjesta. Četiri dana kasnije članovi KPJ i antifašistički raspoloženi patrioci pokidali su telefonsko-telegrafske veze između Splita i Šibenika. Iz činjenice da je linija Split — Trogir — Šibenik »gotovo stalno bila u prekidu« (prema ocjeni italijanskih karabinijera), proizlazi da su aktivisti NOP-a na ovom području bili tada veoma aktivni.⁶⁴

Prvih mjeseci oružane borbe i aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji porušili su telefonsko-telegrafske linije u Ljubljani, Ježići, Šiški, Maloj Vasi i drugim većim i manjim naseljima mjestima. Sesnaestog jula 1941. ilegalci iz Ježića pokidali su telefonsku liniju koja je Ljubljani spajala sa Kamnikom, Ceijem i Mariborom.⁶⁵ Krajem jula u Šiški je uništen centralni telefonski čvor, a u Maloj Vasi prekinuta telefonska veza. Sem toga, aktivisti NOP-a su 13. septembra u Ulici »Due Cesari« u Ljubljani porušili telefonsko-telegrafske veze.⁶⁶ Okupator je do početka oktobra registrovao preko 40 akcija kidanja i uništavanja telefonskih linija u raznim mjestima na teritoriji Ljubljanske pokrajine, od čega * su samo u Ljubljani izvedene 24 takve akcije.⁶⁷

Aktivisti NOP-a Beograda su 10. jula, u strogom centru grada — u Poenkarovoј ulici (sada: Makedonska), pokidali telefonske linije koje su služile za vezu njemačkoj jedinici »Geringštele«, a istovremeno su presjekli i telefonsko-telegrafske linije između željezničkih stanica Zarkovo i Cukarica.⁶⁸

Uprkos većem broju patrola koje su italijanski okupatori i organi NDH upotrebljavali za čuvanje komunikacija, kao i represalijama, aktivisti NOP-a Karlovca su gotovo svakodnevno izvodili akcije uništavanja telefonsko-telegrafskih veza. Nekoliko ilegalnih grupa u Karlovcu, još 6. jula, pokidale su veze koje su bile priključene na centralu Komande italijanske 2. armije, tako da je italijanski garnizon čitav dan ostao potpuno odsječen. »U posled-

⁶⁴ Jovan Marjanović, *Beograd*, str. 111; *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 118, str. 318—319.

⁶⁵ *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 108, str. 282—283.

⁶⁶ *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 11, str. 44; knj. 1, dok. br. 157, str. 373—378, i prilog uz ovaj dokument, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 497.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Jovan Marjanović, *n. dj.*, str. 111.

nje vrijeme gotovo svaku noć se vrše djela sabotaža na brzoglasno-brzoglasnim linijama», kaže se u izvještaju zapovjednika posade Karlovac od 27. jula 1941.⁶⁹ Pod rukovodstvom partiskske organizacije, udarne grupe iz Udbine uništile su krajem jula 1941. telefonsko-telegrafske veze i zapriječile puteve prema Donjem Lapcu i Korenici, dok su tada ilegalci iz Gračaca nekoliko puta kidali telefonske veze na željezničkoj stanici između signalnih kućica i stražarnica, otežavajući tako normalno odvijanje transporta na ovaj dionici pruge.⁷⁰

Slično je bilo i u ostalim okupiranim gradovima, pa u većini njih telefonske veze nijesu uredno funkcionalne, kao npr. Kraljevu, Čačku, Prokuplju, Mostaru, Ljubljani, Mariboru. U Crnoj Gori, još u toku trinaestojulskog ustanka i kasnije, u većini okupatorskih garnizona veze nijesu funkcionalne. Aktivisti NOP-a su pokidali većinu telefonsko-telegrafske linija. »Cetinje je ostalo izolovano«, izvještavao je visoki komesar Macolini 17. jula 1941, dodajući da su diverzantske akcije na telefonsko-telegrafske linijama »mogle biti izvršene samo u glavnom gradu«.⁷¹ Sem toga, aktivisti NOP-a su, u saradnji sa gerilskim odredima, rušili telefonsko-telegrafske veze i u drugim okupatorskim garnizonima. Polovinom oktobra pokidane su telefonsko-telegrafske veze u blizini Nikšića i Danilovgrada, u neposrednoj blizini Podgorice i dr. »U čitavoj Crnoj Gori telefonski saobraćaj je skoro stalno u prekidu«, isticao je u svom saopštenju Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku, krajem oktobra 1941. godine.⁷²

Tokom avgusta i septembra 1941, sabotaže i diverzije na telefonsko-telegrafske linijama, kao i na drugim objektima, izvode se češće. Bez obzira na represalije okupatora, još prvih dana avgusta udarna grupa srednjoškolaca IX beogradске gimnazije pokidala je telefonsko-telegrafske linije na putu prema Smederevu. Noću 7/8. avgusta aktivisti NOP-a Ljubljane izvršili su diverzantsku akciju na telefonskim vezama između dva studija Radio-Ljubljane, tako da su ovi neko vrijeme bili van upotrebe. Nekoliko dana kasnije (11. avgusta) ilegalci Beograda su uništili telefonske veze u Zvezanskoj ulici i u samom centru grada. U drugoj polovini avgusta, aktivisti NOP-a Zemuna više puta su kidali veze između novog i starog dijela grada, a uništili su i vojne telefonsko-telegrafске linije u Ulici cara Dušana. Prvih mjeseci oružane borbe učestvovali su u takvim akcijama gotovo svi članovi KPJ i SKOJ-a, rodoljubi i drugi antifašisti. Tokom avgusta i septembra grupe ilegalaca su porušile nekoliko linija na relaciji Zemun — Gornji Grad i Zemun — Zemun Polje i Zemun — Batajnica. Na tim linijama aktivisti NOP-a su isjekli preko 200 telefonskih stubova i

Zbornik, tom V, knj. 1, dok. br. 96, str. 284, i dok. br. 118, str. 318—320; tom XIII, knj. 1, dok. br. 39, str. 106; *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, str. 217.

⁷⁰ *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 95, str. 283; *Četrdeset prva*, Beograd 1961, str. 374.

⁷¹ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 55, str. 155.

⁷² *Zbornik*, tom III, knj. 1, dok. br. 36, str. 96.

tako onesposobili telefonsko-telegrafski saobraćaj za više dana.⁷³ Još 25. avgusta 1941, u izvještaju Ministarstva prometa i javnih radova NDH isticano je da »zbog sabotaže na gradskoj mreži Mitrovica« nije moguće održavati telefonsko-telegrafske veze između Novog Sada i Sapca. Osijeka i Mitrovice, kao i Osijeka i Zemuna.⁷⁴

U Zagrebu su 14. septembra pet aktivista NOP-a izveli jednu od najvećih diverzantskih akcija kada su u Glavnoj pošti pokidane gotovo sve telefonske veze njemačke Vrhovne komande sa vojnim štabovima u SSSR-u, Rumuniji, Bugarskoj, Grčkoj i u Beogradu. Tom prilikom potpuno je uništen i sistem međumjesnih telefonskih veza i znatnije oštećena gradska automatska telefonska centrala, a ranjena su dva njemačka vojnika i jedan oficir. U vezi s tom akcijom, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH 17. septembra izdalo je potjernicu za četvoricom pripadnika NOP-a u kojoj je propisana i nagrada od 100.000 kuna za njihovo hvatanje. Istovremeno, Pokretni prijek sud u Zagrebu radi odmazde osudio je na smrt 50 aktivista NOP-a i drugih rodoljuba, koji su istog dana strijeljani.

Početkom 1942. godine, aktivisti NOP-a su izvodili diverzantske akcije i sabotaže i u drugim okupiranim gradovima. S pojačanom opreznošću, vojne desetine Zaječara, Knjaževca i dr. s vremenom na vrijeme kidale su telefonsko-telegrafske linije Knjaževac

— Niš i Knjaževac — Sokobanja, onesposobljavale pojedine propuste itd. Aktivisti NOP-a Splita su 8. aprila pokidali vojne telefonsko-telegrafske linije, kojima je Komanda mesta bila povezana sa svojim područnim jedinicama.⁷⁵ Krajem 1942. godine, izvođenje diverzantskih akcija i sabotaža na telefonsko-telegraftskim objektima sve učestalije vrše partizanske jedinice u saradnji s pojedinicima ili manjim grupama ilegalaca okupiranih gradova. Ipak, na tom polju bili su najviše angažovani aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima Dalmacije, naročito u Splitu, Šibeniku, Zadru, na aerodromu Zemunik, kao i ilegalci sa ostrva. Sličnih akcija bilo je i u drugim gradovima Jugoslavije: Nišu, Leskovcu, Skoplju, Kosovskoj Mitrovici.⁷⁶

U Petrovcu na moru, grupa partijskih radnika potpomognuta omladincima porušila je 5. avgusta 1943. blizu 4 km telefonsko-

⁷³ Jovan Marjanović, *n. dj.*, Između stanica Zemun-Novi Grad i Zemunsko polje 18. avgusta aktivisti NOP-a su posjekli 8 stubova, 22. avgusta 3. stuba, 18/19. avgusta oko 100 stubova, 22/23. septembra oko 37 stubova, 24. septembra 6 stubova itd., što dokazuje da ove telefonske veze nijesu gotovo ni funkcionalne, 2. Atanacković, *n. dj.*, str. 80.

⁷⁴ Poternica je raspisana za sljedeća lica: Josipa Culjatu, Slavku Markonu, Vilima Galjeva i Nadu Galjevu, rođena Kafka. *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 172, str.

⁷⁵ Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, str. 184; *Kronologija Splita*, str. 117.

⁷⁶ Povodom tih sabotaža Komanda 107. legije crnih košulja preduzela je represalije i streljala 32 pripadnika NOP, zatim uhapšeno je i sprovedene u Skradin 446 ljudi i žena. *Zbornik*, tom V, knj. 9, dok. br. 164, str. 467; *Zbornik dokumenata i podataka o PTT službi u NOB na području socijalističke republike Hrvatske*, knjiga prva, Zagreb 1979, str. 56, 57—58.

-telegrafskih linija u neposrednoj blizini italijanskog garnizona⁷⁷. Telefonsko-telegrafske linije su ostali objekat napada ilegalaca i tokom 1944. i 1945. godine, pri čemu su korišćene već isprobane metode lukavstva i maštovitosti u planiranju i izvođenju tih aktivnosti. Oslonac na radnike komunalnih službi i simpatizere iz redova okupacionog aparata, policije i vojnih lica osiguravao je iznenadjenje i uspjeh i tamo gdje je budnost neprijatelja inače bila poštrena i gdje bi izvršenje takvih akcija, bez podrške iznutra, iz redova okupacionog aparata, bilo gotovo neizvodljivo.

Sabotaže u lukama

U priobalnim mjestima, aktivisti NOP-a izveli su više diverzantskih i sabotažnih akcija na lučkim postrojenjima u Splitu, Šibeniku, Tivtu, Kotoru, Zadru i drugim lukama, kojom prilikom su uništili više plovnih objekata i pristanišnih uređaja, sabotirali istovar i utovar, uništavali municiju i drugi ratni materijal, bacajući ga, najčešće, u more. Tako, npr., radnici — aktivisti NOP-a Tivta zapošljeni u Arsenalu oružja masovno su izostajali sa posla, dok su pojedinci — uprkos strogoj kontroli i riziku — ovjeravali kartone za veći broj odsutnih radnika.⁷⁸ Prvih mjeseci oružane borbe, radnik Ivan Kražmar iz Kotora onesposobio je veći broj torpeda na taj način što je na njima, poslije tehničke kontrole, kidao komande za kurs i dubinu. Sem toga, većina radnika u kotorskoj luci je gotovo svakodnevno, prilikom istovara ratnog materijala sa brodova, bacala sanduke municije u more i tako, pored materijalne štete, umanjivala borbene mogućnosti okupacionih trupa. Isto tako, i aktivisti NOP-a u tvornici »Torpedo« u Sušaku izvodili su sabotaže na torpednim projektilima, poslije čega su bili potpuno neupotrebljivi. I ovdje su, poslije tehničke kontrole, pomjerane i remećene komande za upravljanje, odvrtane matice i dr., što je poslije upotrebe dovodilo do njihovog potapanja. Sem toga, u pojedinu torpedu ugrađivani su stari i dotrajali dijelovi koji su gotovo uvijek dovodili do njihovog nekontrolisanog kretanja.⁷⁹

Najveće rezultate na ovom polju postigli su aktivisti NOP-a Splita, gdje su lučki radnici i drugi rodoljubi izveli niz uspješnih diverzantskih i sabotažnih akcija u brodogradilištu, na brodovima i drugim objektima. Pripadnici jedne udarne grupe, sastavljene od lučkih radnika, 6. oktobra u splitskom pristaništu su zapalili italijanski transportni brod »Palermo« (8.000 brt) u kome se nalazio tovar pamuka, municije i drugog materijala. Okupator je poslije dva dana jedva uspio da lokalizuje požar i tako spriječi eksploziju

⁷⁷ *Zbornik, tom III, knj. 5, dok. br. 218.*

⁷⁸ Mirko Matković, *Prve borbe Orjenskog bataljona, Četrdeset godina, knj. 5, str. 535.*

⁷⁹ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOB i socijalističkoj revoluciji, Beograd 1960, str. 104; Radule Butorović, Sušak i Rijeka u NOB, str. 435.*

municije, mada je brod bio teško oštećen i za duže vrijeme onesposobljen za plovidbu.⁸⁰

Aktivisti NOP-a su u jesen 1941. u splitskom brodogradilištu oštetili ratne brodove »-Kobac«, »Soko« i nosač aviona »Zmaj«. Sem toga, 15. oktobra, izazvali su eksploziju na ratnom brodu »Orao«, koji je teško oštećen i onesposobljen za dalju upotrebu. Na sve te akcije okupator je reagovao represalijama. Sjutradan poslije oštećenja broda »Orao« uhapšeno je 165 radnika iz splitskog brodogradilišta.⁸¹ Da bi obezbijedio normalan rad u splitskom brodogradilištu, guverner Bastianini je od vlade u Rimu tražio da mu pošalju »politički pouzdane« italijanske stručnjake i ostale kvalifikovane radnike. Već krajem novembra doputovala je prva grupa radnika iz Denove. Uprkos pojačanim mjerama obezbjeđenja od strane okupatora, aktivisti NOP-a Splita su i u nastalim težim uslovima potopili dvije jahte (jednu punu municije i drugu vlasništvo splitskog kvestora Zerbini ja).⁸² Četrnaestog oktobra aktivisti Splita podmetnuli su mine u brodogradilištu i izazvali eksploziju na minopolagaču »Vergada«, uslijed čega je onesposobljen za dalju plovidbu, i to u momentu kada je trebalo da krene na probnu vožnju. Povodom toga italijanske vlasti su uhapsile 105 radnika brodogradilišta.⁸³

U izvještaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju od 20. januara 1942. Centralnom komitetu KPH o političkoj situaciji u Dalmaciji, pored ostalog, ističe se da »danас u sabotažama učeštuje uglavnom čitava radnička klasа Splita«, dodajući da »radnici rade polagano, uništavaju djelove mašina i sirovine«, »uništavaju proizvedenu robu ili je proizvode lošeg kvaliteta«. Desetak dana kasnije, 31. januara 1942, aktivisti NOP-a Splita podmetnuli su požar u magacinima splitske sjeverne luke i uništili više sklađišta sa vojnom opremom, mašinama i raznom drugom robom, kao i tri motorna čamca, te je ukupna šteta iznosila preko 2.000.000 lira. Istovremeno su u nekoliko ulica farbom premazane table sa italijanskim nazivima. Akcije premazivanja italijanskih naziva pojedinih ulica Splita pripadnici NOP-a su izvodili gotovo svakodnevno, čak i na onim mjestima gdje su se nalazile okupatorske ustanove i komande.⁸⁴

Intenzivan promet u lukama — jedan od najvažnijih uslova za snabdijevanje stanovništva, za održavanje veze između luka i između luka i ostrva, posebno za izvođenje protivpartizanskih poduhvata — bio je objekat napada od strane pripadnika NOP-a gotovo

⁸⁰ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 544; Boro Leontić. *Split 1941*, Beograd 1960, str. 210.

⁸¹ Boro Leontić, *n. dj.*, str. 211; Drago Gizić, *Dalmacija 1941*, str. 333; *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 76, str. 229—230, i dok. br. 78, str. 236; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 545 i 569; Jovan Vasiljević, *Dejstva na Jadranu u NOR-u*, Beograd 1957, str. 262.

⁸² *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 22, str. 57—58; Boro Leontić, *n. dj.*, str. 212 i 279; D. Gizić, *n. dj.*, str. 423.

⁸³ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 569.

⁸⁴ *Zbornik*, tom XIII, knj. 2, dok. br. 36, str. 193; Sibe Kvesić, *n. dj.*, str. 205 i 311, Drago Gizić, *Dalmacija 1942*, *Prilozi historiji narodnooslobodilačke borbe*, Zagreb 1959, str. 61.

za sve vrijeme okupacije. Upravo tamo gdje su luke bile ranjive — čuvanje magacina i skladišta pogonskog goriva i ratne opreme, održavanje svjetionika, opskrba brodova za vrijeme veza i prije isplovljavanja — ilegalci u okupiranim gradovima nalazili su mogućnosti da okupacionim vlastima nanesu štetu: bojkotom u vrijeme utovara ili istovara, organizovanim i smišljenim akcijama sabotaže prilikom remonta i opsluživanja plovnih objekata, u brodogradilišnim pogonima, manjim i većim radionicama, od sitnih krađa alata i sabotaža na instalacijama i dizalicama do izazivanja požara. Lučki radnici na jadranskoj obali, tradicionalno borben elemenat, smogli su snage da u svim lukama i u svim periodima okupacije — bez obzira na mnogobrojne opasnosti — ispolje svoj patriotizam i daju doprinos oslobođilačkoj borbi protiv italijanskog i njemačkog okupatora, sve do potpunog oslobođenja.

Upadi u magacine okupatora

Radi nabavke naoružanja i municije, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima su više puta neopaženo upadali u okupatorske magacine i iz njih uzimali različiti materijal neophodan partizanskim jedinicama. Pored prisvajanja ili uništavanja pojedinih vrsta naoružanja i municije, opreme i eksploziva, ove akcije pripadnika NOP-a u gradovima imale su negativan moralno-politički efekat među okupatorskim vojnicima i oficirima, izazivajući nespokojstvo kod njih, a istovremeno su podizale samopouzdanje među stanovništvom.

Tokom jula željeznički radnici Zagreba, pod rukovodstvom MK KPJ za Zagreb, izvukli su iz magacina željezničke stanice u Crnomercu 5 mitraljeza, oko 50 pušaka i preko 10.000 puščanih metaka. Tokom ljeta 1941. nekoliko aktivista NOP-a Skoplja, u dva maha, iz napuštenog magacina u Đeneral Hanri (danas: Đorđe Petrov) iznijeli su veće količine raznog sanitetskog materijala, a iz magacina na skopskom aerodromu ■— nekoliko bombi. Tom prilikom ilegalci su ustanovili da bi se, bez opasnosti, mogla izvesti diverzantska akcija većih razmjera s obzirom na to da se tada na aerodromu, bez veće zaštite, nalazilo nekoliko aviona tipa »roda«, više transportnih aviona i drugih mašina. Međutim, Pokrajinski vojni štab Makedonije odbio je da organizuje izvođenje ove akcije.⁸⁵ Razlog tome je poznata antipartijska djelatnost Metodija Satorova Šarla, koji je odbio da slijedi revolucionarnu liniju CK KPJ. Ipak je u prvoj polovini avgusta nekoliko diverzanata iz Skoplja neopaženo ušlo u magacin rudnika »Raduša« i otuda iznijeli 200 kilograma eksploziva, veće količine kapsula i štapina i prebacili u tajno sklonište u Skoplju. Nekoliko dana nakon toga, akcija je ponovljena sa većom grupom (10—15) ilegalaca. Tako je skopska partijska organizacija prikupila oko 800 kilograma eksploziva i drugog ratnog materijala.⁸⁶

⁸⁵ *Zbornik, tom V, knj. 2, dok. br. 61, str. 170; Aleksandar Spasovski, Skopski narodnooslobodilački partizanski odred, str. 104.*

⁸⁶ Aleksandar Spasovski, n. dj., str. 28.

Polovinom jula 1941, grupa ilegalaca iz Valjeva uspjela je da iz skladišta fabrike »Vistad« iznese 13 sanduka bombi i da ih dostavi Kolubarskoj partizanskoj četi. Nešto kasnije, grupa aktivista NOP-a iz Beograda upala je u magacin rudnika »Crveni breg« pod Avalom i iz njega izvukla oko 100 kilograma eksploziva, 100 metara štapina i oko 500 kapisla. U drugoj polovini avgusta 1941, oko 150 aktivista NOP-a Kraljeva su na željezničkoj stanici iz vagona (koji su zaostali od kapitulacije Kraljevine Jugoslavije) izvukli 80 sanduka puščane municije, 80 sanduka bombi, 1 mitraljez i 1 puškomitrailjez.⁸⁷

U julu grupa od šest mostarskih omladinaca uvukla se kroz prozor u kasarnu »Sjevernog logora« i iz nje iznijela 80 uniformi i nekoliko pištolja. Jedne noći polovinom septembra pripadnici udarnih grupa u Mostaru provalili su u magacin italijanske vojske i izvukli izvjesnu količinu oružja, oko 30 sanduka municije i drugu ratnu opremu, i sve to poslali obližnjim partizanskim odredima.

Jos̄ prvih mjeseci oružane borbe uočena je mogućnost da se preko domobranksih vojnika — simpatizera ili aktivista NOP-a u domobranksim ustanovama i jedinicama — izvlače oružje, municija, sanitetski materijal i dr, pa da se preko ilegalnih veza dostavlja organizacijama NOP-a ili partizanskim odredima. Tako, na primjer, aktivisti NOP-a Livna mobilisani u domobranske jedinice nekoliko puta su iz kasarne iznosili manje količine oružja i municije i dostavljali mjesnoj partijskoj organizaciji. Jednom prilikom, u septembru, ova grupa je preko jednog vozača, simpatizera NOP-a, poslala partijskoj organizaciji Livna nekoliko bombi, 1 pušku i izvjesnu količinu municije. Sličnih akcija je bilo i u drugim okupiranim gradovima.⁸⁸

Upadi u okupatorska skladišta i izvlačenje oružja, municije, ratnog i sanitetskog materijala za potrebe partizanskih odreda bila je gotovo stalna praksa jedinica Narodne zaštite i pripadnika Osvobodilne fronte. Pored niza manjih akcija, koje su izvodili pojedinci ili manje grupe — »dvojke«, pripadnici Osvobodilne fronte su polovinom septembra upali u kasarnu u Sent Peteru i iz nje odnijeli 298 pušaka, 175 pištolja, veliku količinu municije, šatorskih krila i druge ratne opreme, i sve to preko ilegalnih veza dostavili partizanskim odredima. Slične akcije pripadnici NOP-a izvodili su i u Zagrebu, Zadru, Beogradu, Čačku, Nišu, Prokuplju, Cetinju i drugim gradovima. U Zagrebu, Nikšiću i još nekim gradovima, aktivisti NOP-a su neopaženo otvarali vagone na vojnim transportima i iz njih izvlačili oružje, municiju i drugi ratni ma-

⁸⁷ *Zbornik, tom I, knj. 1, dok. br. 17; Zivorad Gajić, O radu partizanske organizacije u valjevskom kraju 1941—1942, 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe; J. Marjanović, n. dj., str. 135.*

⁸⁸ Džemal Bijedić, *Mesna partijska organizacija u danima rata, Četrdeset godina, knj. 7, str. 17; Sefik Pešić, Udarne grupe u okupiranom gradu, Hercegovina u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1961, str. 196—197 ; Luka Džalto, Vinko Konte, Aktivnost livanjskih komunista, Ustanak naroda Jugoslavije, knj. 3, str. 469—482.*

terijal.⁸⁹ Krajem marta 1942. grupa aktivista NOP-a Zagreba provalila je u kompoziciju voza na kolodvoru »Sava« i iz njega iznijela veće količine eksploziva i drugog materijala.

Bile su to najčešće munjevite, dobro smisljene i pripremljene akcije, čiji je osnovni cilj bio da se ilegalci domognu najnužnijih borbenih potreba (oružje i municija, sanitetski materijal, eksploziv, kancelarijski materijal, odjeća i obuća) za organizaciju NOP-a u okupiranom gradu ili za partizanske jedinice na terenu. Najčešći izvori su bili neprijateljski magacini, vagoni na željezničkim stanicama i sanitetske ustanove (gdje se preko željezničara, sanitetskih radnika i drugih simpatizera NOP-a osiguravao put do potrebnih artikala). Izvođači akcija su mahom bili vješti i hladnokrvni pripadnici NOP-a, koji su — izborom najpogodnijeg vremena i mjesta za akciju, broja ljudi i hladnog oružja, uz primjenu lukavstva — gotovo za svaki konkretni zadatak iznalazili adekvatna rješenja, ponekad i bez ikakvih gubitaka. Takve akcije su bile više zastupljene u 1941. i 1942. godini, mada nikad nijesu zamrle, pa ni u završnici oslobođilačkog rata.

*

Uzev u cjelini, antiokupatorska aktivnost ilegalnih organizacija NOP-a u okupiranim gradovima putem diverzantskih i sabotažnih akcija — oštećenja na mašinama, onesposobljavanje vozog parka i uređaja na željezničkim stanicama, izazivanje požara, ugrožavanje telefonsko-telegrafskog saobraćaja, sabotaže u lukama, upadi u magacine okupatora i dr. — bez obzira na njihov ukupan nivo i materijalne efekte, izazivala je stalnu zabrinutost okupacionih komandi i angažovanje nemačkih snaga i sredstava za čuvanje i zaštitu pojedinih objekata. To što je — zbog provala i policijskih udara po ilegalcima — bilo dužih intervala pasivnosti, što nije bilo znacajnijih eabotažnih i diverzantskih akcija, ne znači da se odnos radnika prema okupatoru bitnije promjenio, niti, pak, da su represivne mjere dovele tempo proizvodnje do planiranih potreba njemačkog Vermahta. U periodima prividne oseke sabotažnih i diverzantskih akcija, uočljiva je praksa izbjegavanja posla ili padanja produktivnosti rada (parola »Radi usporeno«), jačeg odliva s posla »zbog bolovanja«, što okupacione vlasti registruju u svojim izvještajima. Na ukupan obim proizvodnje većine industrijskih objekata u okupiranim gradovima stalno je negativno uticala i činjenica da je proizvodnja rudnika širom zemlje bila ozbiljnije ugrožena, prepovoljena ili čak obustavljena usled dejstva boraca NOVJ i drugih pripadnika NOP-a. U onim slučajevima kada su proizvedene količine rudače transportovane do fabrika, opet

89» Marica Čepe, *Ljubljana kao primjer opštenarodnog otpora, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije kao općenarodna i socijalistička revolucija, Zbornik radova s naučnog skupa*, Beograd 1977, knj. 1, str. 309; Gojko Miljanović, *Nikšićki NOP odred*, Beograd 1970, str. 37; *Zbornik, tom V*, knj. 2, dok. br. 61, str. 170.

su partizanske i diverzantske jedinice svojim akcijama remetile dotur i time posredno olakšavale položaj mobilisanih radnika i djelovanje pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima.

Ukratko, sabotažnim i diverzantskim akcijama u okupiranim gradovima Jugoslavije, uzeto u cjelini i za cijeli ratni period, postizani su takvi rezultati koji su imali odraza na pad nivoa proizvodnje za njemački Rajh i zahtjevali angažovanje znatnih kontingenta žive sile i sredstava za zaštitu industrijskih objekata. To je, takođe, jačalo moral stanovništva okupiranih gradova i stvaralo pogodno tlo za izvođenje drugih oblika antiokupatorskih aktivnosti. Nema sumnje da su postignuti uspjesi imali izvjesnog uticaja na pripadnike okupacionog aparata vlasti koji su, uporedo sa promjenama na frontovima drugog svjetskog rata, postepeno otupljivali oštricu represivnih mjera protiv ilegalaca, a oni prisilno mobilisani, zavedeni i kolebljivi sve više su se približavali pozicijama NOP-a.

G l a v a t r e č a

ORUŽANE AKCIJE 1941-1945.

Oblici oružanih akcija

Za razliku od svih drugih antiokupacionih aktivnosti u gradovima, oružane akcije su bile daleko složenije i riskantnije. Bilo je više vrsta takvih akcija:

- likvidacija funkcionera okupacione vlasti i istaknutijih kolaboracionista, okupatorskih vojnika, stražara, magacionera, špijuna itd;
- napadi na patrole i manje jedinice okupatora i klislinških oružanih formacija;
- oslobođenje istaknutijih pripadnika NOP-a iz okupatorskih zatvora i bolnica.
- sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja, na posadu okupiranog grada.

Za svaku oružanu akciju vršena je posebna, dobro smišljena, organizacija napada i evakuacija učesnika sa mjesta akcije u ilegalne baze. U svim slučajevima radilo se o razrađenoj »operaciji«, u kojoj je bilo angažovano više grupa ilegalaca, svaka sa posebnim zadacima, s tim što je samo izvođenje akcije vremenski bilo kratkotrajno, dok su pripreme bile temeljite, višednevne ili višenedeljne (priključivanje podataka, dogovor oko načina izvršenja akcije, izbor pojedinaca ili grupe za izvršenje zadatka). Isto tako, postupak učesnika akcije poslje izvršenog oružanog napada bio je detaljno razrađivan, tako da se povlačenje učesnika u ilegalne baze izvodilo s minimumom gubitaka (prihvrat na određenim punktovima, preraščavanje u obične prolaznike ili radnike komunalnih službi, korišćenje prevoznih sredstava ili unaprijed osiguranih kanala za izvlačenje iz grada).

Učesnici akcija su mahom bili naoružani revolverima i ručnim bombama, hladnim oružjem i dr. U svim slučajevima, za uspješnu pripremu i izvođenje akcija značajan udio imali su ilegalci — obavještajci i osmatrači, ponekad i stanovništvo — naročito u fazi povlačenja, kada su okupacione vlasti i policija preduzimale hitne mјere radi hvatanja učesnika akcije.

Likvidacija funkcionera okupacione vlasti, vojnika doušnika i drugih saradnika okupatora

Ove akcije su izvođene tokom čitavog rata i u većem broju okupiranih gradova Jugoslavije. Ne postoje bitne razlike u načinu izvođenja ovih akcija u italijanskoj, njemačkoj, bugarskoj ili mađarskoj okupacionoj zoni. Primjenjivane su od prvih dana oružane borbe do završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje, s tim što su u periodu 1941—1943. do kapitulacije fašističke Italije, bile više zastupljene.

Prvih dana okupacije i oslobođilačkog rata izvršeno je više napada na pojedine okupatorske vojnike, policajce, pripadnike kvislinških formacija i oigana okupatorsko-kolaboracionističke vlasti. Tako je još u toku jula 1941. u Ljubljani registrovano pet slučajeva napada na italijanske vojnike, uglavnom radi oduzimanja oružja.¹ Početkom jula grupa aktivista NOP-a Zagreba (Pavle Pap, Rudolf Kroflin, Ante Milković, Martin Mojmir i Stipe Ugarković) likvidirala je ozloglašenog policijskog agenta Ljudevita Tiljaka. Istog mjeseca aktivisti NOP-a Požarevca izvršili su više atentata na njemačke doušnike koji su im dostavljali podatke o pripadnicima NOP-a (njihovim prebivalištima, kretanju, vezama i sl.). Među prvima ilegalci su u ovom gradu likvidirali Jovana Bingela, saradnika okupatora; akciju je izvela skojevska grupa na čelu s Dragom Milojkovićem, sekretarom MK SKOJ-a za Požarevac. Sem toga, aktivisti NOP-a Požarevca su u julu izveli još dva atentata u kojima su likvidirali sudiju okružnog suda Sabanjskog i pripadnika Ljotićevog »Zbora« Vučkovića. Trinaestog jula u Majdanpeku je likvidiran žandai-merijski narednik Martin Penoshek.² Sredinom jula ilegalci Čačka izvršili su atentat na sekretara Ljotićevog »Zbora«, koji je bio Nijemcima na usluzi, naročito oko identifikovanja pojedinih članova partitske organizacije i ilegalaca.³

Dvadeset sedmog jula 1941. u Drvaru (sada: Titov Drvar) grupa aktivista NOP-a je likvidirala oružničkog bojnika NDH, a dva dana kasnije u Leskovcu je izvršen atentat na zloglasnog žandarmijskog narednika Dura Pištala. Sjutradan su pripadnici NOP-a u Šiški (predgrađe Ljubljane) likvidirali dva karabinijera i jednog službenika Gestapoa. Aktivisti NOP-a Prokuplja 4. avgusta teže su ranili sreskog načelnika Milivoja Zupića.⁴ Aktivisti NOP-a Beograda su u avgustu 1941. izvršili nekoliko atentata, uglavnom na istaknute okupatorske agente i druge saradnike. Tako je 5. avgusta gru-

¹ *Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 157, str. 373—378, i prilog uz ovaj dokument.*

² Ivan Šibi. *Zagreb 1941, Ilegalne akcije po gradovima*, Beograd 1963, str. 47; Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1944. godine*, Beograd 1970, str. 100; *Zbornik, tom I, knj. 21, dok. br. 1, str. 8—11, 16—18.*

³ Milan Borković, *n. d.*, str. 100.

⁴ AVII, fand NDH, k. 153a, br. reg. 13/5—121; *Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 12, str. 45*; dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, str. 161.

pa od pet ilegalaca, članova jedne skojevske grupe, kod Šarene čuprije u Beogradu izvršila atentat na Svetozara Vučkovića, zloglasnog agenta Specijalne policije. Međutim, tom prilikom je likvidiran samo njegov vozač motocikla, a Vučković je teže ranjen. Ubrzo potom, 8. avgusta, jedna skojevska grupa izvršila je atentat na Žiku Jovanovića, takođe agenta Specijalne policije; međutim, i on je samo teže ranjen. Bez obzira na djelimične uspjehe ilegalaca u ovim akcijama, ipak su one znatno uznenimirile policiju i saradnike okupatora, pa su se već tada počeli kretati u grupama ili pod pratnjom drugih agenata.⁵

Petog avgusta izvršen je pokušaj likvidacije njemačkog poručnika Kurta Valdmanna i policijskog inspektora Krišmana na Pančevačkom mostu, gde ih je sačekala grupa ilegalaca dok su se automobilom vraćali iz Beograda.⁶ Upravo tada je Mićo Panić s još dvojicom ilegalaca u Aleksincu, usred dana, na tržnici likvidirao Kruma Ošakovića, sreskog načelnika, koji je policiji potkazivao aleksinačke komuniste i rodoljube i učestvovao u njihovom otkrivanju i hapšenju.⁷ Tokom avgusta aktivisti NOP-a Kragujevački ilegalci Steva Zorić i Boža Petrović.⁸ Sredinom avgusta u Leskovcu su aktivisti NOP-a (Slavko Đorđević, Nikola Todorović i Branko Jovanović Korčagin) likvidirali policijskog agenta Mihaila Đorđevića Ćućuliju, a 15. avgusta ilegalci Jagodine ubili su špijunku i saradnicu okupatora Olgu Lađarević. Poslednjih dana avgusta pripadnici jedne udarne grupe sačekali su policijskog agenta Žiku Jovanovića ispred njegovog stana u Ulici gospodara Vučića u Beogradu i tom prilikom ga teško ranili u trbuš i noge. Ilegalci su se po završenoj akciji blagovremeno sklonili od potjera policije.⁹

Trećeg septembra 1941, Radovan Čosić, aktivista NOP-a Beograda, vatrom iz revolvera likvidirao je u Negotinskoj ulici jednog njemačkog vojnika. Povodom toga, njemačke vlasti su sjutradan, 4. septembra, strijeljale 50 aktivista NOP-a i drugih rodoljuba.¹⁰

⁵ Jovan Marjanović, *Beograd, Beograd 1964*, str. 103.

* *Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda*, Beograd 1960, str. 228.

⁷ Kao odmazdu za sreskog načelnika njemačke vlasti su strijeljale: Ružu Lerinc, profesora, Milovana Vučevića, sudskog činovnika, Miša Kačarevića, advokata, sva trojica iz Aleksinca, Stojana Milovanovića, zemljoradnika iz Bobovišta, Arpada Šila, lekara iz Aleksinca, Isidora Svarca, trgovca, i lekara Sebeke, a zatim njihova tijela povješali na ulicama Aleksinca. Dragoljub Dejanović, Dragoslav Zivković, Miroslav Milovanović, Đorđe Stamenković, Niš u vihoru oslobođilačkog rata 1941—1945, Novi Sad 1968, str. 174—175.

⁸ Milan Borković, *n. dj.*, str. 107.

* Dr Milivoje Perović, *n. dj.*, str. 173; Boško Živanović, Damjan Popović, *Pomoravlje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945*, Svetozarevo 1961, str. 133—134.

¹⁰ Radovan Čosić je izvršio ovu akciju po nalogu MK SKOJ-a za Beograd. Kasnije je Čosić otisao u partizane i poginuo na Sutjesci 1943. *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. br. 145, str. 387; »Novo vreme« od 4. IX 1941; Jovan Marjanović, *Beograd*, str. 114.

Tog istog dana dvojica omladinaca, članova VOS-a u Ljubljani napali su tri italijanska vojnika, ranili ih i odzeli im oružje, dok je u Ljubljanskom Gradu jedan omladinac, pripadnik OF, likvidirao italijanskog oficira. Tih dana, u Ljubljani, aktivisti NOP-a su likvidirali još dvojicu italijanskih doušnika.

Upravo zbog sve češćih likvidacija pripadnika okupacionih snaga u okupiranim gradovima, komandant kraljevskih karabinijskih u Ljubljani Luiđi Brkieti, u svom petnaestodnevnom izveštaju od 7. septembra 1941, pored ostalog, konstatiše da su »napadi na italijanske vojнике u porastu«, kao i »atentati na vojničke stanove i kasarne«. Uzakujući na opasnost od takvih akcija, u pomenutom izveštaju se ističe da, po pravilu, takve akcije ostaju nekažnjene »zbog teškoća da se otkrije iz vršilac«, pa sve to »jako umanjuje prestiž oružanih snaga«, čemu su italijanski i drugi okupatori poklanjali izuzetno mnogo pažnje.¹¹

Slične akcije izvođene su i u drugim okupiranim gradovima Jugoslavije. Tako su aktivisti NOP-a Zagreba 7. septembra likvidirali policijskog agenta Ivana Majerholda. Istog dana i pripadnici NOP-a Požarevca izvršili su atentat na jednog njemačkog tumača. U toj akciji teško je ranjen još jedan saradnik okupatora. Početkom septembra u Kraljevu je jedna naoružana omladinska trojka izvršila atentat na dvojicu Nedićevih žandarmerijskih oficira, povodom čega je OK KPJ za Kraljevo 12. septembra izvijestio da su »tri omladinca izvršila ubistvo komandanta i poručnika žandarmerije«. Istovremeno su trojica partizana neopaženo ušli u Jagodinu i likvidirali ozloglašenog petokolonaša Životija Stojkovića. Četrnaestog septembra aktivisti NOP-a Splita bombardom su ranili tri italijanska vojnika iz sastava 13. posadnog bataljona, a ilegalci Beograda su u Vojvodanskoj ulici likvidirali jednog njemačkog vojnika — gestapovca dok se nalazio na straži. Sedam dana kasnije, 21. septembra, ilegalci Jagodine su u kancelariji fabrike šećera »ROT« likvidirali njemačkog komesara fabrike, ruskog emigranta Viktorija Ivanova.¹²

Aktivisti NOP-a Splita su 24. septembra teško ranili poznatog fašističkog potkazivača Zvonimira Petraela. Istog dana je u Ljubljani likvidiran italijanski špijun Leopold Kovačič. Tih dana u Ljubljani je izvršen neuspisni atentat na italijanskog kvizlinga generala Rupnika u njegovom stanu.¹³ Krajem septembra i prvih

¹¹ U Biltenu obaveštajnog odjeljenja 11. armijskog korpusa od 10. septembra 1941, pored ostalog, ističe se da su u zadnje vrijeme napadi na vojne »bolje pripremljeni« i da »više nisu djelo usamljenih lica već grupe ljudi«. *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 31, str. 80 i dok. br. 155—157, str. 369—378.

¹² Ivanov je bio belogardejski general i poznati petokolonaš u čitavom kraju.¹⁴ Aktivista NOP-a radnik Predrag Pavlović je toga dana rano ujutru neopaženo ušao u kancelariju Ivanova i iz neposredne blizine likvidirao ga sa tri metka iz revolvera. Prije nego što je data ubuna, Pavlović je uspio da izade iz kruga fabrike i da se skloni na bezbjedno mjesto. *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 484—485; B. Zivonović, D. Popović, M. Jovanović, n. d., str. 186.

¹⁵ *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 59, str. 184; tom VI, knj. 1, dok. br. 165, str. 394; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 517.

dana oktobra u Beogradu je izvedeno više akcija takvog karaktera, među kojima i atentat na Petra Simića, agenta Uprave grada Beograda. Ovaj agent je duže vremena prije rata radio u IV antikomunističkom odsjeku Uprave grada Beograda i bio poznat kao ogorčeni protivnik komunista. Lično je učestvovao u hapšenju i proganjanju komunista za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a za vrijeme okupacije stavio se okupatorima na raspolaganje. Atentat na njega izvršili su 27. septembra aktivisti NOP-a Boža Stamenković, član MK SKOJ, i Blažo Barović, student. Istog dana grupa beogradskih ilegalaca izvršila je atentat na dr Velimira Danilovića, istaknutog funkcionera Ljotićevog »-Zbora«, ali akcija je djelimično uspjela, jer je Dimitrijević samo teže ranjen (ilegalci su uspjeli da se neopaženo sklone ispred policije).¹⁴

Krajem septembra 1941. ilegalci su napali jednog italijanskog oficira u zgradi sreskog načelnstva u Ogulinu. U Beogradu su 1. oktobra aktivisti NOP-a (Miroslav Marković, Dimitrije Dimitrijević, Pero Gromiko i Milan Posavec), poslije dobro izvršenih priprema, likvidirali policijskog agenta i funkcionera Uprave grada Beograda Miloša Pajića, u Braničevskoj ulici, nedaleko od njegovog stana.¹⁵ Tokom oktobra beogradski ilegalci su izvršili još nekoliko atentata, uglavnom na pripadnike okupatorske vojske i policije. U izvještaju načelnika štaba njemačke okupacione uprave od 29. septembra 1941. ističe se da je u Beogradu zbog atentata na njemačke vojnike »streljano za odmazdu 150 komunista«, dok se u izvještaju šefa njemačke policijske službe od 5. oktobra 1941. ističe da su samo u periodu od 27. septembra do 3. oktobra izvršena tri atentata na pripadnike njemačke oružane sile.¹⁶ Značajne uspjehe na ovom polju postigli su aktivisti NOP-a Splita i Šibenika. Tako je 1. oktobra u Splitu ranjen Luka Cukić, bivši predsjednik Hrvatskog radničkog saveza. Istog dana aktivisti NOP-a Čačka likvidirali su policijskog agenta, izbjeglicu iz Jajca Vladimira Delića. Ilegalci Šibenika su 11. oktobra likvidirali italijanskog špijuna Antuna Skotona, dok su u Splitu istovremeno likvidirani okupatorski doušnici i članovi fašističke organizacije Alojz Presel i Antun Krstulović.¹⁷ Dva dana kasnije, 13. oktobra aktivisti NOP-a Ljubljane teško su ranili pomoćnika slovenačkog kvestora.¹⁸ Polovinom oktobra u Beranama (sada: Ivangrad) ubijen je predsjednik kvislinske opštine i italijanski špijun Tomica Cukić. Nešto ranije, 7. oktobra, u Skoplju je jedna omladinska grupa izvršila atentat na agenta bugarske fašističke policije Manu Mačkova, ali Mačkov je tada samo teže ranjen.¹⁹

¹⁴ Jovan Marjanović, *n. dj.*, str. 163; Milan Borković, *n. dj.*, str. 110.

¹⁵ *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. br. 188, str. 479; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 538—539; *Dogodilo se 1941, Hronologija dogadaja 1941*, Rijeka 1971, str. 102.

¹⁶ *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. br. 181, str. 470; tom I, dok. br. 191, str. 483.

¹⁷ *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 214; tom XIII, knj. 1, dok. br. 172; Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, str. 342.

¹⁸ *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 172, str. 562—563.

¹⁹ Aktivisti NOP-a Skoplja Blagoja Despotov, Aleksandar Smilevski, Boce Botevski i Boro Ončev pratili su agenta od zgrade Oblasne policije

U skladu sa direktivama i uputstvima Vrhovnog štaba iz Užica (sada: Titovo Užice) od 19. oktobra 1941. »da se sav narod mobilise u interesu fronta, da se zemlja pretvori u ratni logor«, aktivisti NOP-a u gradovima su još odlučnije preduzimali oružane akcije, naročito likvidacije pojedinaca — okupatorskih funkcionera i policajaca, kao i drugih pripadnika okupacione vlasti, radi izazivanja nesigurnosti, pa i panika, među okupacionim i kvislinškim snagama.

Od atentata u tom periodu, do kraja 1941., na okupatorske vojнике i doušnike valjalo bi izdvojiti atentat od 6. novembra u Nikšiću, kada su dvojica članova KPJ Gigo Cerović i Milo Milatović likvidirali bivšeg jugoslovenskog žandarma i italijanskog špijuna Franca Košaka.²⁰ Zatim atentat od 9. decembra u Zagrebu, kada je jedna udarna grupa likvidirala domobranskog stražara i ranila još dvojicu domobrana, zbog čega su ustaške vlasti preduzele masovna hapšenja u Zagrebu i okolini. Povodom toga, sekretar CK KP Hrvatske Vlado Popović izvijestio je CK KPJ da je »u nedjelju jedna omladinska grupa likvidirala dva agenta i jednog ustašu na Trešnjevki«, dodajući da je povodom toga »nastalo masovno hapšenje«.²¹ Takođe, aktivisti NOP-a Ljubljane su 17. decembra likvidirali italijanskog špijuna a drugog teško ranili. Dvadeset trećeg decembra, opet u Ljubljani, jedan aktivista NOP-a, pripadnik VOS-a, u Marmontovskoj ulici je ranio vatrom iz revolvera italijanskog višeg oficira Mencione Otavija, zapošljenog u Direkciji za ishranu, i dr.²²

Iz do sada iznijetog moglo bi se zaključiti da su aktivisti NOP-a tokom 1941. godine izveli veći broj atentata na pripadnike okupatora i njihove saradnike, naročito u većim administrativnim i industrijskim centrima, sve s ciljem da se neprijateljima NOP-a nanesu gubici, da se stvari nesigurnost i napetost kod okupatorskih vojnika upravo tamo gdje su smatrali da im je bezbjednost najveća. Koliko su te likvidacije pojedinih okupatorskih funkcion-

i u momentu kada je bilo najpogodnije da ga grupa likvidira, on je izgleda primijetio da ga ilegalci prate, pa je naglo skrenuo na glavnu ulicu gdje je bilo mnogo naroda. U tom momentu Despotov je otvorio vatru, ali je Mačkov samo lakše ranjen u rame. Tada je opet opalio nekoliko metaka iz revolvera i aktivirao ostale agente koji su se tada nalazili u blizini, pa su preduzeli akciju za gonjenje aktivista NOP-a. Kada su vidjeli da ne mogu umaći policiji, Despotov je aktivirao bombu od koje su, pored Mačkova, lakše ranjena još dva policajca, ali je tom prilikom poginuo Blagoja Despotov, dok je Aleksandar Smiljević uhapšen. Zbog neuspjele akcije na Mačkova, odustalo se i od namjeravanog atentata na agenta Kruma Panjkova Krosa. — Aleksandar Spasovski, *Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941—1945*, Beograd 1971, str. 50—51.

AVII, k. 2001, br. reg. 2—5, stenografske bilješke; Gojko Miljanović, n. d.), str. 109.

²¹ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 61, str. 170.

U izvještaju pješadijske divizije »Granatieri di Sardenja« od 22. decenja²² 1.941. Komandi granične straže 11. armijskog korpusa kaže se da je u Šiški izvršen atentat na Janeza Slegela i njegovu majku Mariju Snoj, koje je Oslobođilna fronta osudila na smrt. AVII, fond italijanski, k. 455, br. reg. 24/3, *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 205, str. 812—813.

nera, vojnika i policajaca uticale na moral trupa u cjelini, posebno na izazivanje stalne napetosti i straha, vjerovatno je najpotpunije iskazao vazduhoplovni major Helmut u pismu svom prijatelju Ginteru još u avgustu 1941, gdje — opisujući atmosferu u Beogradu — podvlači: »Osjećam se kao da sam pao padobranom u vraško neprijateljsko gnezdo ... Ovaj grad je poludio ... Već dva mjeseca ovdje prašte revolveri i gore naši kamioni. Ne znam šta hoće ti njihovi dečaci kada pale novine i garaže ili kada vrše atentate na feldvebele.« Koliko su takve akcije aktivista NOP-a unosile nemir među okupatorske funkcionere i oficire, vidi se i iz činjenice da »jedva čekaju« da napuste Beograd i Jugoslaviju i: »da ponovo poletimo, pa makar i na Istok.« Najzad, kao ilustracija stanja u Beogradu, major Helmut ističe: »Imam takav osjećaj kada uveče izlazim iz automobila kao da će mi svakog časa neki grubi Balkanac sručiti metak u glavu.«²³

Četvrtog januara 1942. aktivisti NOP-a Ljubljane u parku Tivoli likvidirali su policijskog komesara i italijanskog doušnika Ivana Polaka. Sjutradan je Dragan Rodić, učenik VI razreda gimnazije, aktivista NOP-a Beograda, likvidirao A. Njesternika, pripadnika Ruskog zaštitnog korpusa. Petnaestog januara ilegalci Splita (Miloš Kalajdžić, Vjekoslav Glavina, Miloš Dvornik i Nikola Subota), po instrukcijama MK KPH za Split, u Vrhmanuškoj ulici likvidirali su jednog od najozloglašenijih fašista u gradu funkcionera mjesne fašističke organizacije Antonia Hofmana. Zbog toga su italijanske vlasti, za odmazdu, strijeljale trojicu zatvorenih komunista.²⁴

Aktivisti NOP Beograda su tokom marta 1942. izvršili dva atentata na agente Specijalne policije. Prvu akciju izveli su Đuro Mađerčić, Milić Martinović, Nikola Strineka i Branko Bulat. Poslije detaljne pripreme, ova grupa je — na incijativu MK KPJ za Beograd — 6. marta likvidirala poznate agente Specijalne policije Đorda Kosmajca i Obrada Zaladu. Nekoliko dana kasnije, 14. marta, grupa ilegalaca Beograda (Karlo Lukač, Sava Milić i Predrag Vijorović) likvidirala je Dragoljuba Sterića, takođe agenta Specijalne policije i starešinu I kvarta Uprave grada Beograda. Međutim, policija je u organizovanoj potjeri uspjela da ubije Lukača i uhapsi Savu Milića i Predraga Vijorovića, koje je nešto kasnije strijeljala.²⁵

U Stocu je aktivista NOP-a Žarko Glogovac, vatrom iz pištolja, 9. marta 1942. teško ranio opštinskog predsjednika Bilećke oblasti Junusa Đulepu i njegovog pratioca. Tih dana aktivisti NOP-a Pančeva likvidirali su policijskog službenika i pripadnika njemačke narodne grupe Alfonsa Karelja.²⁶ Dva dana kasnije, trojica aktivista NOP-a Mostara hladnim oružjem teško su ranili

²³ Jovan Marjanović, n. dj., str. 147.

²⁴ *Zbornik*, tom VI, knj. 2, dok. br. 69, str. 183; tom XIII, knj. 2, dok. br. 36, str. 152—153 i 160—161; tom V, knj. 3, dok. br. 25, str. 87; Milan Borković, n. dj., str. 179; D. Gizić, *Dalmacija 1942*, str. 29.

²⁵ *Zbornik*, tom I, knj. 3, dok. br. 45, str. 134; Milan Borković, n. dj., str. 180.

²⁶ *Zbornik*, tom IV, knj. 3, dok. br. 161, str. 549.

Radmila Grdžića, bivšeg generalnog sekretara Jugoslovenskog sokslog društva, koji je u Mostaru — u ime Komande četničkih odreda za Bosnu i Hercegovinu — radio na uspostavljanju saradnje između četničkih jedinica i italijanske vojske. Istog dana, druga grupa ilegalaca pokušala je da likvidira Stjepana Barbaricu, sekretara Velike župe Hum u Mostaru, ali bomba koju su aktivisti NOP-a na Barbaricu bacili nije eksplodirala. Desetog aprila 1942. Vangel Todorovski je u Bitolju likvidirao načelnika jednog odjeljenja državne sigurnosti i ranio jednog policajca. Međutim, poslije izvršenog atentata, Todorovski je — da ne bi živ pao u ruke bugarskoj policiji — izvršio samoubistvo. Dvadesetog aprila 1942, aktivista NOP-a Mostara Sulejman Cišić sa grupom ilegalaca izvršio je atentat na profesora gimnazije i ustaškog vođu Vinka Malvića, ispalivši u njega osam revolverskih metaka. Nekoliko dana kasnije, 23. aprila, aktivisti NOP-a Mostara izveli su atentat na ustašu Sulejmana Bašagića. Povodom toga, Upravitelj redarstva za Mostar izvještava Ravnateljstvo za javni red i sigurnost da je izvršen atentat »sa dva hica iz samokresa na Bašagića Sulejmana, bivšeg načelnika opštine Nevesinje i istaknutog ustaškog saradnika«,²⁷ dodajući: »nedvojbeno je da su atentat izvršili komunisti«.²⁷ Poslije ovih akcija ustaška policija je izvršila veliki broj hapšenja aktivista NOP-a i drugih rodoljuba u Mostaru i njegovoj okolini.

Petnaestak dana kasnije, 6. maja, Stevan Naumovski Stiv, član MK KPJ za Bitolj, likvidirao je u Bitolju bugarskog oblasnog policijskog načelnika Aleksandra Krčinova. Uprkos tome što je bugarska policija odmah blokirala čitav grad, Naumov je uspio da se preko ilegalnih veza skloni na bezbjedno mjesto i da se sjutradan prebaci za Prilep. Aktivisti NOP-a Risna 20. jula 1942. likvidirali su Petra Celovića, italijanskog doušnika.²⁸

Istog dana kada je u Beogradu izvršen atentata na agenta Dragoljuba Sterića, udarna grupa zemunskih ilegalaca 14/15. marta likvidirala je šefa političkog odsjeka ustaškog redarstva Valtera Filipovića. Nekoliko dana kasnije, aktivisti NOP-a Zemuna likvidirali su agenta Zukanovića koga su ustaške vlasti ubacile među radnike u preduzeću »Ikarus«, s ciljem da otkrije organizaciju, u kojoj je inače rad NOP-a bio dobro organizovan.²⁹ Osmog juna 1942. aktivisti NOP-a Valjeva likvidirali su Zivorada Arsića, žandarmerijskog narednika, a nekoliko dana kasnije (16. jula) ilegalci Beograda ubili su žandarma Aleksandra Vuletića.³⁰ Početkom avgusta 1942. zemunski aktivisti NOP-a (Milan Uzelac i Đorđe Kolarić) likvidirali su jednog nemačkog oficira u blizini Konjičke škole i zaplijenili njegovo oružje.

²⁷ Nusret Seferović, *Mostar u NOP-u — Fragmenti, Hercegovina u NOB*, str. 164; *Hronologija oslobođilačke borbe 1941—1945*, str. 255.

²⁸ AVII, fond italijanski, k. 553, f. 2, dok. br. 8; Trajče Grujevski, *Bitoljski ilegalci, Četrdeset godina*, knj. 7, str. 249.

²⁹ Žarko Atanacković, *n. dj.*, str. 110.

³⁰ Isto; AVII, k. 52, br. reg. 11/5—1; *Zbornik*, tom I, knj. 21, dok. br.. 28, str. 285 i str. 287.

Tokom ljeta 1942. omladinske udarne grupe Zagreba — bez obzira na velika hapšenja, naročito u prvoj polovini te godine — razvile su značajnu aktivnost, naročito na planu likvidacije pojedinih policijskih agenata i funkcionera Ustaške nadzorne službe. Upravo u to vrijeme u Zagrebu je likvidiran jedan policijski agent, dok je drugi teško ranjen. Tokom avgusta omladinske grupe Zagreba izvele su nekoliko atentata. Tako, npr., 26. avgusta jedna omladinska grupa likvidirala je ustaškog agenta Franju Smoljanca. Dva dana kasnije, grupa aktivista NOP-a Zagreba pokušala je da izvrši atentat na ustaškog agenta Ilicu Kralja, a 31. avgusta jedna trojka zagrebačkih omladinaca usred Zagreba je likvidirala ustaškog agenta Josipa Vukmirovića.³¹

U Šibeniku su aktivisti NOP-a 17./18. avgusta 1942. bombom likvidirali jednu italijansku špijunku, a sličnih akcija bilo je i u Zatonu i Tijesnom. Upravo zbog toga, Komanda karabinijske odjeljenja u Šibeniku obavještava guvernera Dalmacije da je od 14. do 26. avgusta 1942. »izvršeno nekoliko političkih osveta partizana prema italijanskim kofidentima u Šibeniku, Zatonu i Tijesnom«.³² Tih dana (20. avgusta) u Skoplju je grupa skojevaca (Trpe Jakovlevski, Kočo Butuljano, Angel Mihajlović i Branko Frikand) likvidirala po zlu poznatog fašističkog agenta i bugarskog doušnika Manu Mačkova.³³ Tokom avgusta aktivisti NOP-a Mari-bora likvidirali su dvojicu njemačkih denuncijanata, zbog čega je njemačka policija preduzela brojna hapšenja stanovništva.³⁴ Prvog septembra sedmorica omladinaca iz Zagreba pokušali su da likvidiraju agenta Slavka Košara, ali su tom prilikom pali u ruke ustaške policije.³⁵ U drugoj polovini septembra 1942. ilegalci Splita su u Majdanu kod Solina likvidirali Ivana Ranijeka, okupatorskog doušnika.³⁶

Tridesetog septembra 1942. aktivisti NOP-a Stare Pazove likvidirali su na ulici agenta Ivana Plezibata u momentu kad je pokušao da ih legitimise i uhapsi.

Krajem oktobra aktivisti NOP-a Šibenika izveli su smjelu akciju: grupa od 10 ilegalaca upala je u zgradu predsjedništva fašističke stranke, likvidirala zatečene faštiste i demolirala prostorije. Krajem godine, 23. decembra, pripadnici NOP-a Kruševca izvršili su atentat na jednog njemačkog vojnika-stražara ispred fabrike salame i tom prilikom ga teško ranili, dok je sjutradan u Mladenovcu Živka Damjanović na ulici bombom ranila dva njemačka vojnika, a potom vatrom iz revolvera likvidirala četničkog vojvodu Jovana Vojinovića, koji je pokušao da je u tom momentu

³¹ Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, str. 252.

³² AVII, fond italijanski, k. 565, f. 7—9, dok. br. 9, 10, 14, 17—20, 24.

³³ Mitre Inadeski, *Skopska partijска tehnika, Četrdeset godina*, knj. 7, str. 431; Milorad Gončin, *Pucnji na Vardaru*, »Narodna armija« od 13. oktobra 1955.

³⁴ *Zbornik*, tom VI, knj. 3, dok. br. 216, str. 661.

³⁵ Narcisa Lengel-Krizman, *n. dj.*, str. 252.

³⁶ Izvještaj 18. armijskog korpusa od 29. IX 1942. AVII, fond italijanski, k. 535, br. reg. 20/3—1; *Zbornik*, tom V, knj. 7, dok. br. 113, str. 380.

uhapsi. Međutim, na ovom zadatku Zivka Damjanović je poginula.³⁷

Tokom 1943. godine i kasnije do kraja oslobođilačkog rata, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima izvodili su atentate i druge oružane akcije, ali u mnogo manjem obimu, prvenstveno zbog brutalnih represalija okupatora nad stanovništvom onih mesta u kojima su se takve akcije izvodile. Pa ipak, već prvih dana 1943. godine aktivisti NOP-a Zagreba likvidirali su ustašu Franju Horvata. Dvojica mostarskih ilegalaca, 1. februara, u Ulici kralja Tomislava u Mostaru likvidirali su ozloglašenog policijskog agenta Mustafu Grbonju, koji je po svojim zločinima nad pripadnicima NOP-a bio poznat kao »mostarski Kosmajac«.³⁸ Prvih dana februara u Trogiru su aktivisti NOP-a likvidirali Ivu Antičevića, a nešto kasnije, 11. februara, u Splitu je jedan skojevac teško ranio Vicefederala Fašija Đovani Sava (Giovanni Savo), koji je nakon nekoliko dana podlegao ranama. Tih dana aktivisti NOP-a Kruševca izvještavali su, pored ostalog, da su u gradu likvidirali petoricu okupatorskih agenata i doušnika i da je to u narodu prihvачeno sa zadovoljstvom.³⁹ Aktivisti NOP-a Brača su 1. aprila likvidirali usred Bola jednog ustaškog legionara-mornara koji se nalazio na odsustvu. Povodom toga su italijanski vojnici izvršili represalije, zapalivši nekoliko kuća u Bolu.⁴⁰

Petnaestog aprila 1943. grupa partizana i omladinaca iz Toplice — uz pomoć nekolicine pripadnika Nacionalne službe, simpatizera NOP-a — likvidirala je Miloša Kataraša, kapetana vojske Kraljevine Jugoslavije i referenta Nacionalne službe za obnovu Srbije. Noću 20/21. maja grupa partizana 2. bataljona 1. južnomoravskog NOP odreda neopaženo je ušla u Leskovac i uz sadejstvo ilegalaca likvidirala usred grada šefa tajne policije Milana Krulja. Kao odmazdu za ovu akciju feldkomadantura u Nišu naredila je 31. maja 1943. streljanje desetorice aktivista NOP-a.⁴¹ U Kaštel-Novom, omladinka Tanja Kuzmanović je 16. juna sa tri revolverska metka likvidirala poznatog italijanskog špijuna Andelka Iveticu, a mjesec dana kasnije 13. jula ilegalci Starog Grada likvidirali su okupatorskog doušnika Milošića.⁴²

Početkom avgusta u Prokuplju je Vitomir Rakić, na inicijativu partiskog rukovodstva, vatrom iz revolvera likvidirao jednog bugarskog policajca, koji je počinio mnoge zločine u gradu i okolini.

³⁷ *Zbornik*, tom I, knj. 5. dok. br. 154, str. 420; knj. 17, dok. br. 727, str. 276; knj. 21, dok. br. 44, str. 358.

³⁸ Narcisa Lengel-Krizman, *n. dj.*, str. 255; Nusret Seferović, *n. dj.*, str. 167—168.

³⁹ *Zbornik*, tom I, knj. 5, dok. br. 13, str. 49; AVII, fond italijanski, k. 346, br. reg. 26/1—1 — Izvještaj 18. armijskog korpusa od 12. II 1943; Drago Gizdić, *Dalmacija 1943*, str. 109, 184.

⁴⁰ Drago Gizdić, *isto*, str. 205.

⁴¹ AVII, fond NOR-a, k. 1980, br. reg. 5—20/5; Milan Borković, *n. dj.*, str. 212; Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, str. 331—332.

⁴² Koliko je ovaj izdajnik bio omrznut među stanovništvom, vidi se i iz činjenice da nikо od građana Starog Grada nije prisustvovao njegovoj sahrani, pa su ga sami italijanski vojnici morali sahraniti; Drago Gizdić, *n. dj.*, str. 343 i 393.

Upravo tih dana, 8. avgusta, aktivisti NOP-a Dugog Sela likvidirali su dvojicu njemačkih vojnika.⁴³

Tokom 1944. godine i kasnije, do konačnog oslobođenja zemlje, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima su još intenzivnije nastavili sa izvođenjem atentata, budući da su sve više koristili iskustva i pomoć partizanskih jedinica. Naročitu aktivnost na tom polju pokazali su aktivisti NOP-a Zemuna, koji su razradili plan za likvidaciju njemačkih i ustaških funkcionera. Tako je 9. februara 1944. grupa aktivista NOP-a izvršila atentat na »izvidnika župskog redarstvene oblasti« Ivicu Pavelića. S proljeća 1944. u Zemunu je likvidiran i Ivan Bošić, agent, koji je završio gestapovsku školu u Osijeku i sastavljao spiskove »sumnjivih osoba« po kojima je policija hapsila aktiviste NOP-a u gradu.⁴⁴ Aktivisti NOP-a, Banjaluke su 17. marta bombom teško ranili jednog domobranskog oficira, a nekoliko dana kasnije (25. marta) u Grudi je hicima iz revolvera likvidiran načelnik grada. Povodom toga njemačke vlasti su preduzele opsežna istraživanja. Jedanaestog aprila, u Metkoviku, grupa pripadnika NOP-a u neposrednoj blizini željezničke stanice likvidirala je dvojicu ustaša, dok su trojicu teško ranili.⁴⁵

U Rijeci i Sušaku, kao i u nekim drugim gradovima na sjevernom Jadranu, likvidirani su okupatorski doušnici i saradnici već u prvim danima 1944. godine. Tako je početkom marta u Sušaku likvidiran Mate Saftić, načelnik Bribira i njemački doušnik, a istovremeno je grupa ilegalaca na ostrvu Krku likvidirala Matu Jusića, takođe njemačkog špijuna. U Rijeci su omladinske grupe izvršile više akcija protiv članova tzv. Grupo d'azione fascista di Fiume. U jednoj takvoj akciji likvidiran je rukovodilac OVRE Andrija Skrobonja. Tih dana omladinske grupe Rijeke likvidirale su i njemačkog agenta Superimi, koji je u više navrata denuncirao političke aktiviste, radnike tvornice »Torpedo«. Tokom narednih mjeseci, udarne grupe Rijeke i Sušaka likvidirale su još nekoliko narodnih neprijatelja, uglavnom doušnika i policajaca, među kojima i funkcionera Ustaške nadzorne službe Franju Grabara i u Rijeci ozloglašenog gestapovca Pirea.⁴⁶

Tokom ljeta 1944. izvršeno je više atentata, naročito na pojedine kolaboracioniste. Tako je već 2. avgusta grupa aktivista NOP-a Boljevca likvidirala četničkog komandanta mjesta i komandanta odreda Srpske državne straže. Sedmog avgusta, aktivisti NOP-a Zemuna likvidirali su saradnika okupatora Stiglica, kao i Branimiru Severoviću, šefu Političkog odsjeka ustaške policije. Ubrozatim likvidiran je i Severovićev pomoćnik Boža Sarić, a dvadesetog avgusta 1944. grupa niških ilegalaca teško je ranila šefu niške Specijalne policije.⁴⁷

Aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije izveli su veliki broj atentata na pripadnike okupatora, policije i kolabora-

⁴³ AVIH, fond NDH, mikroteka, Udbina — Zagreb, film 20, snimak 406; Milan Borković, *n. dj.*, str. 212.

⁴⁴ Žarko Atanacković, *n. dj.*, str. 201.

⁴⁵ *Zbornik*, tom IV, knj. 23, dok. br. str. 655—690.

⁴⁶ Radule Butorović, *n. dj.*, str. 449—451.

⁴⁷ Milan Borković, *n. dj.*, str. 301; Žarko Atanacković, *n. dj.*, str. 203.

cionista nanijevši im osjetne gubitke. Takve akcije imale su i veliki moralno-politički, psihološki i propagandni značaj kako za aktiviste NOP-a i stanovništvo, tako i za okupatorske vojнике i kolaboracioniste.

Napadi na patrole i manje jedinice okupatora

Ove akcije su rjeđe izvođene nego pojedinačne likvidacije neprijatelja NOP-a u okupiranim gradovima. Rukovodstvo NOP-a (lokalno, okružno, ili nacionalno) pristupalo je takvim akcijama u raznim slučajevima.

— u znak odmazde za surove represalije počinjene na teritoriji okupiranog grada ili u njegovoj bližoj ili daljoj okolini;

— da bi se neutralisala bučna fašistička propaganda o stanju na jugoslovenskom ratištu ih na frontovima drugog svjetskog rata;

— da bi se u vrijeme zamašnijih ofanzivnih operacija okupatorskih trupa protiv operativne grupacije Vrhovnog štaba NOVJ ili pojedinih žarišta oružane borbe izazvala nesigurnost u važnjim uporištima okupatora i na taj način vezivale njegove snage i sredstva, čime se ujedno — posredno — olakšavao položaj napadnutih oslobodilačkih jedinica;

— radi demoralizacije pripadnika okupacionih trupa i okupacionog aparata, podizanja samopouzdanja kod stanovništva, kao i radi razbijanja pojedinih posada neprijatelja i njihovog prevodenja na stranu NOVJ.

U ovim slučajevima, najčešće, angažovan je veći broj naoružanih ilegalaca, pri čemu je samo izvođenje akcije bilo potpuno iznenadenje za okupatora, munjevit prepad vršen u raznim djelovima grada, tokom dana ili noći, za vrijeme fašističkih praznika i svečanosti i sl. Tako, na primjer, grupa tekstilnih radnika iz Duge Rese pod rukovodstvom partiskske organizacije 31. jula 1941. napala je nekoliko italijanskih vojnika. Ubrzo poslije toga 4. avgusta grupa od 12 omladinaca-aktivista NOP-a Zagreba, na inicijativu PK i MK SKOJ-a (pod rukovodstvom Slavka Komara), napala je bombama iz Botaničkog vrta 13. jurišnu četu ustaških sveučilištarača ispred Đačkog doma i tom prilikom ranila oko 30 ustaša. Nakon izvršene akcije — po unaprijed utvrđenom planu — svi učesnici su se povukli u baze; međutim, ustaška policija je uspjela da uhapsi trojicu omladinaca i da primjenom strahovitog mučenja od jednog sazna ilegalne stanove gdje su bili smješteni ostali učesnici. Tako je u toku noći došlo do novih hapšenja aktivista NOP-a i njihovih simpatizera. Ipak, ova akcija bila je neočekivano veliki udarac ustaškom pokretu u cjelini, i to u njegovom najjačem uporištu — na pragu Pavelićeve rezidencije.⁴⁸

U Okružnom komitetu KPJ za Niš (koji je djelovao u gradu) vršene su od početka okupacije pripreme za izvođenje oružanih akcija protiv okupatora i njegovih saradnika. U tom smislu, anali-

⁴⁸ AVII, k. 2008, br. reg. 5—41/4; 5—424; Narcisa Lengel-Krizman, n. dj., str. 346.

zirane su razne mogućnosti za što bolju organizaciju pripreme i izvođenja akcija. Prema tom planu, Aleksandar Vojinović, đak Pojoprivredne škole, 3. avgusta napao je bombama grupu njemačkih oficira u 'hotelu »Park«, u centru grada, nanijevši im gubitke od 19 mrtvih i veći broj ranjenih. Povodom toga u Nišu je zaveden policijski čas i raspisana potjernica za izvršiocem, koji je ucijenjen na 100.000 dinara. Istovremeno, vršilac dužnosti bana Moravske banovine uputio je apel građanima pozivajući ih na lojalnost prema njemačkom okupatoru upozoravajući ih na represalije ukoliko se ne bude poštovao »red i mir«.⁴⁹

Petnaestog avgusta, na Visu je jedna grupa od 15 članova KP i SKOJ-a napala i razoružala grupu od sedam italijanskih mornara na osmatračkoj stanicu Hum. Povodom toga italijanske vlasti su sjutradan uhapsile pedeset građana i držale ih kao taoce. Jedna grupa mjesnih partizana je 5. septembra neopaženo ušla u Jagodinu da likvidira poznatog petokolonaša i okupatorskog saradnika Životija Stojkovića, a zatim je, uz pomoć aktivista NOP-a, izazjede napala njemačku patrolu nanijevši joj gubitke od sedam poginulih i nekoliko ranjenih vojnika. Poslije izvršene akcije svi borci su se izvukli iz grada bez gubitaka.⁵⁰

U Osijeku su aktivisti NOP-a u toku noći 6/7. septembra, puščanom vatrom napali putnički voz koji je ulazio u stanicu. U Zagrebu je 12. septembra jedna omladinska grupa napala autobus s njemačkim vojnicima u Zvonimirovoj ulici i ranila dva vojnika. Povodom toga ustaška i okupatorska štampa donijele su više napisa o »komunističkim zločinima koji bacaju ljagu na lojalni i prijateljski Zagreb«. Dva dana kasnije, 14. septembra, takođe u Zagrebu, jedna omladinska ilegalna grupa sastavljena od desetak omladinaca napala je bombama ustaše u Urbanićevu i Bužanovoju ulici i, prema izvještajima ustaških komandi i policije, teže ranila 12 vojnika. Međutim, u ovoj akciji ustaška policija je uhapsila Rudolf a Kroflina, rukovodioca grupe i jednog od inicijatora ove akcije, i Vladu Gluhaka.⁵¹ Istog dana Mjesni komitet KPH za Split organizovao je dvije oružane akcije na okupatorske vojнике-aktivisti NOP-a napali su bombama grupu italijanskih vojnika ispred kasarne »Roma« i lakše i teže ranili pet vojnika; istovremeno, druga grupa napala je patrolu karabinijera i u sukobu jednog likvidirala, dok je drugi lakše ranjen.⁵²

Desetak dana kasnije, 26. septembra 1941, aktivisti NOP-a Ljubljane napali su trojicu podoficira iz divizije »Granatieri di Sardegna«. Usljed učestalih napada na italijanske vojнике u Ljub-

⁴⁹ Detaljnije o tome vidi: D. Dejanović i dr., *Niš u vihu rata 1941—1945*, str. 167—171.

⁵⁰ Od njih 50, ustaške i domobranske vlasti su 20. avgusta 1943. strijeljale 20-toricu. Ivan Hariš Gromovnik, *Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj*, str. 34; Boško Živanović i dr., *Pomoravlje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945*, str. 175—176.

⁵¹ N. Lengel-Krizman, *n. dj.*, str. 248; Emil Ivane, *Nepokorenna mladost*, str. 132—134; Ivan Hariš Gromovnik, *n. dj.*, str. 34.

⁵² *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 168, str. 416.

ljani i u drugim gradovima Ljubljanske pokrajine. Komanda i talijanskog 11. korpusa je još početkom septembra izvještavala Komandu 2. armije o teškoj situaciji koja je izazvana »postojanjem oružanih grupa koje napadaju smjelo i okrutno prezirući vlastite živote«. Sem toga, gotovo svakodnevni »napadi na vojnike i policijske agente« izazivaju kod italijanskih vojnika i oficira stalnu napetost i strah za lični opstanak.⁵³ U skladu s direktivama i uputstvima Vrhovnog štaba NOVJ od 19. oktobra 1941. »da se zemlja pretvori u ratni logor«, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima su još odlučnije preduzimali oružane akcije, najčešće prepade na patrole i manje grupe, sve radi uzinemiravanja okupatora i kolaboracionista i stvaranja nemira i panike u njihovim redovima.

Aktivisti NOP-a Splita su 19. oktobra bombama napali grupu italijanskih vojnika na Trgu gospode i tom prilikom ranili devet vojnika. Te noći i sjutradan, pripadnici NOP-a Splita napadali su okupatorske vojнике u raznim dijelovima grada. U izvještaju Pокrajinskog komiteta KPH za Split ističe se da je zbog oružanih napada na italijanske vojнике u Splitu zaveden policijski čas od 18 do 06 časova, kao i da su raspisane potjernice za aktivistima NOP-a »koji ruše red i mir«.⁵⁴ Krajem oktobra 1941. grupa aktivista NOP-a Šibenika, sa Žikom Bulatom na čelu, napala je bombama italijanski kamion sa posadom na ulazu u gradsku tržnicu i teže ranila trojicu italijanskih vojnika. Povodom toga okupacione vlasti su uhapsile oko 50 građana i zavele policijski čas od 18 do 06 časova.⁵⁵

Nesumnjivo najveće rezultate postigli su aktivisti NOP-a Splita 9. novembra 1941., kada su pod neposrednim rukovodstvom Rade Končara bombama napali italijansku muziku koja se vraćala sa ceremonijala spuštanja italijanske zastave. Tom prilikom poginulo je i teže ranjeno oko 30 italijanskih oficira i vojnika.⁵⁶ Tih dana je jedna udarna trojka neopaženo ušla u Smederevsку Palanku i napala bombama Ortskomandanturu (Komanda grada), a zatim upala u Malu Planu i na željezničkoj stanici likvidirala jednog njemačkog vojnika i dva petokolonaša.⁵⁷

⁵³ Izveštaj komandanta 11. armijskog korpusa Komandi i 2. armije od 4. septembra 1941. o potrebi uvodenja sistema talaca i smrtnih presuda radi savladavanja vanrednog položaja u Ljubljanskoj pokrajini. *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 149, str. 361—362 i dok. br. 165, str. 394.

⁵⁴ *Zbornik*, tom V, knj. 1, dok. br. 76, str. 229—230.

⁵⁵ *Isto*, dok br. 217, str. 489—490.

⁵⁶ U nedjelju, tj. juče, organizirao sam lično, zajedno sa sekretarom mjesnog komiteta, jednu akciju, koja se sastojala u tome da se razbije talijanska glazba koja se svaki dan vuče kroz splitske ulice i svira »Giovinezzu« — pisao je sekretar CK KPH Rade Končar sekretaru Operativnog partizanskog rukovodstva CK KPH Vladu Popoviću, dodajući: »Našli smo tri hrabru druga, postavili ih na određena mesta i kada je stigla talijanska glazba, koja se sastojala od otprilike 40—50 ljudi, pale su tri bombe... Znaš Vlado, posmatrao sam ovu sliku sa udaljenosti od otprilike 100 metara; bilo je to divota gledati. Oni su stupali, a najednom su pale tri bombe. Među fašistima je nastala vika i pali su na zemlju«. *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 6, str. 14—16.

⁵⁷ *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. br. 71, str. 249.

Krajem 1941. godine grupa pripadnika NOP-a Ivanić-Grada, s Matom Svetličićem na čelu napala je domobransku stražu kod Ludinskog mosta, a dvadesetak dana kasnije, 17. januara 1942. aktivisti NOP-a Solina — po direktivi Mjesnog komiteta KPH za Solin — napali su bombama italijanske oficire u oficirskoj menzi i ranili pet oficira. Polovinom januara, u izvještaju prefekta policije upućenom Krajskomandanturi Veliki Bečerek (danas: Zrenjanin), pored ostalog, ističe se da je u proteklom periodu, do oktobra 1941, od strane komunista »izvršeno desetak napada na policijske organe i građane«.⁵⁸

U Okućanima je 26. marta 1942. grupa omladinaca i članova KPH napala domobransku stražu i likvidirala jednog a lakše ranila drugog stražara. U Nikšiću je 26. juna 1942. pripadnik NOP-a Lujo Davičo samoinicijativno bacio bombu među italijanske oficire u hotelu »Amerika« i nanio im gubitke od nekoliko mrtvih i ranjenih. Međutim, njega su preživjeli oficiri odmah uhapsili i nakon strahovitog mučenja je strijeljan.⁵⁹

Tokom 1942. godine u vrijeme kada je narodnooslobodilački pokret preživljavao manje ili veće krize u pojedinim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, s vremena na vrijeme zapažalo se smirivanje oružanih akcija ilegalaca, naročito napada na grupe okupatorskih vojnika i patrole, prvenstveno zbog žestokih represalija koje su okupatorsko-kvislinške vlasti sprovodile nad gradskim stanovništvom. Tokom 1942. godine u gradovima Jugoslavije okupacione vlasti i policija su izvršile mnogobrojne provale (bilo izdajom pojedinaca ili ubacivanjem agenata u partiske organizacije), u kojima je stradalo na stotine istaknutih revolucionara, organizatora i usmjerivača ilegalnog pokreta, naročito u Beogradu, Zagrebu, Nišu, Kruševcu, Kraljevu, Skoplju, Sarajevu itd., gdje su partiske organizacije bile gotovo prepovoljene.

Tokom 1943. godine i kasnije, uporedo sa učvršćivanjem NOP-a u cjelini, pojačava se aktivnost ilegalnih grupa u okupiranim gradovima, prvenstveno u vidu prepada i drugih oružanih akcija na okupatorske straže i patrole, na pojedine objekte ili istaknute rukovodioce okupatorsko-kvislinške vlasti. Takve akcije ilegalne organizacije su tada izvodile u saradnji sa manjim ili većim grupama iz sastava partizanskih jedinica, što je omogućavalo bolju organizaciju i efikasnije dejstvo. Ipak su na tom planu najbolje rezultate postigli aktivisti NOP-a Beograda, Zagreba i Ljubljane, gdje su ilegalci, uz pomoć partizanskih i diverzantskih jedinica, izvršili niz oružanih akcija na okupatorske straže, patrole i usamljene grupe vojnika. Povodom takvih akcija ustaške vlasti su još 1943. godine zaključivale da, na primjer, u Zagrebu postoji »dobro organizovana grupa komunista koja sigurno imade veze s partizanima«.⁶⁰

⁵⁸ Ivan Hariš Gromovnik, *n. dj.*, str. 50; *Zbornik*, tom V, knj. 3, dok. br. 25, str. 87, tom I, knj. 17, dok. br. 7, str. 33.

⁵⁹ Ivan Hariš Gromovnik, *n. dj.*, str. 59; Gojko Miljanić, *Nikšićki NOP odred*, Beograd 1970, str. 303.

** AVII, mikroteka, Udba — Zagreb, film br. 20, snimak 422.

Oslobađanje istaknutih aktivista NOP-a iz okupatorskih zatvora i bolnica

Tokom oslobodilačkog rata u izvjesnim slučajevima pristupalo se akcijama spasavanja istaknutih pripadnika NOP-a iz zatvora i bolnica, upotrebom oružja, pri čemu je znatno bila zastupljena vješto smišljena operacija, prethodno temeljito proučena i obezbijeđena, uz istovremenu primjenu raznih elemenata lukavstva radi lakšeg prodiranja u zatvorske ili bolničke ustanove, za eliminiranje stražara u njima (korišćenje lozinki i uniformi neprijatelja, osiguranje sadejstva prilikom izvršavanja akcija od strane prijatelja i simpatizera NOP-a u redovima neprijatelja).

Za ove vrste akcija vršene su duže pripreme, kako u smislu prikupljanja i provjeravanja obavještajnih podataka, tako i u pogledu izbora odvažnih i spremnih boraca — mahom dobrovoljaca, koji su često vladali njemačkim ili italijanskim jezikom i bili podrobniye upoznati s običajima i navikama konkretne oružane jedinice, starješinskog kadra, kao i drugim okolnostima koje su mogле biti važne za izvođenje akcije.

Među prvim akcijama ove vrste, ujedno i s najvećim brojem učesnika, bila je akcija beogradskih ilegalaca 29. jula 1941. prilikom spasavanja člana Politbiroa CK KPJ Aleksandra Rankovića, iz zatvorskog odjeljenja Očne klinike u Vidinskoj ulici u Beogradu. Tom prilikom je jedna udarna grupa upala u bolnicu i likvidirala stražara na ulazu bolnice, dok su ostale naoružane grupe (oko 50 ilegalaca) obezbjeđivale akciju. U toku izvođenja ove akcije ilegalci su se sukobili sa žandarmima, kao i s njemačkom patrologom, gdje je poginuo jedan njemački vojnik, dok su dvojica ilegalaca lakše ranjena. Zahvaljujući dobro izvršenim pripremama, niko od pripadnika NOP-a nije uhvaćen. Za uspješno izvođenje ove akcije, Glavni štab NOP odreda Jugoslavije je beogradskoj partiskoj organizaciji dao posebno priznanje: »-Izražavamo našu pohvalu grupi partizana koja je 30. jula 1941. godine upala u beogradsku bolnicu i spasila iz kandži gestapo jednog rukovodećeg borca«.⁶¹

Radi što uspešnijeg izvođenja ovakvih akcija i u drugim okupiranim gradovima, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je već prihvati mjeseci oružane borbe upozoravao niža partisksa rukovodstva da čine neprekidne napore da se uhapšeni pripadnici NOP-a spasavaju iz okupatorskih zatvora i logora. »Cim neki partizan padne u ropstvo ili ma ko u zatvor, odmah pokušajte spasavanje oružanim snagama« — ističe se, pored ostalog, u pismu PK KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ za užički okrug od 14. avgusta 1941, dodajući: »Neka vam za to bude primer beogradskog partiskog načelnstva, pošte i poreske uprave oslobođili iz tog zatvora 80 ljudi«.⁶²

⁶¹ *Zbornik*, tom II, knj. 2. str. 14; Jovan Marjanović, *Beograd*, str. 121–122.

⁶² *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. br. 5, str. 48—49.

Diverzantska akcija beogradske omladine u ljeto 1941. godine

Diverzantska akcija na glavnoj pošti u Zagrebu 14. septembra 1941.

**STOŽER
I. POMODNOG BATALJONA**
Broj 394.

18 Aug 1941 god.

Sirenje komunističkih
letaka medju njemačkim
vojnicima.

ZAPROJKTUJTE

Zapovjedništvo Vrbaskeg divisijskog područja sa V.Br.1451 od 26.
lipnja 1941 godine dostavio je slijedeći:
 5a O.Br.7/41 dostavljen je zapovjedništvo Kopnene vojske sli-

jedede: Njemačkim vojnicima pri njihovom dolasku u Zagreb predavali su na-
ši komunisti zatvorene emoto koverz službenog formala na čijoj je naslove-
noj strani na njemackim jerisku bila potkucana piščana strojna i litografija os-
vuočljene izjave da im hrvatski narod daje ovu izjavu kao usposenju na ugo-
dan bor-vak u Zagrebu. Na istoj strani, ispod naštaranog Hrvatskog grba otku-
cana je izjava zahtjevnosti Poveljnici Führeru u Duseu a ispod ku-
kastog krila izjava Führerova o osnutku Države Hrvatske.

U navedenim smotrim načinu su se letci umnoženi na isti način litografijom, kojima je vršlj komunistička propaganda među njemačkim vojnicima i protiv njih, te su u tome letku među ostalim kaže da su narodi Jugoslavije hteli i Američke narode svoju sudbinu vezati sa sudbinom socijalizma.

Dostavlja se prednje radi obradjanja njaveđe pažnje na vršioce komunističke propagande, prenesuti mjeru da se isti uhvate i o svakom primjerenom putem donositi izvjeđenje ovom stožeru.

Zapoziednik bielnik.

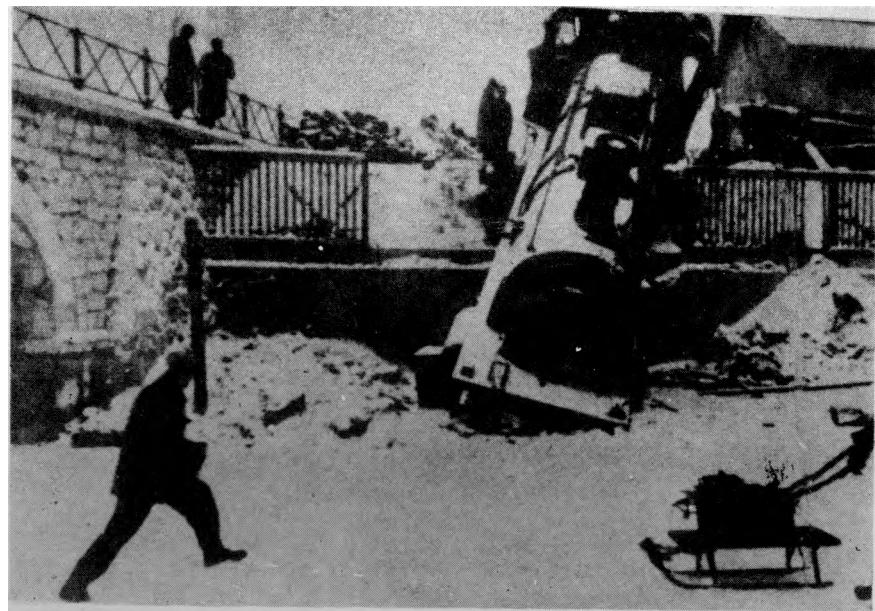
Kauder

Boča se poslušao i počeo je reći
da komunisti ubacuju svoje propozicije u sklad sa
među onjima "četvrti život" je dobio
dolazeći do poteza, iz bolnica u
zadnjem vremenu, naredio je da se
čekaju.

de la grijas' consta de un solo palo en la
cabeza, que es igual a la del pectoral, es blanca, lo
largo de la jiribilla entre el pecho y el dorso es de diez
centímetros y el de la cintura.

Zagajewski Salvator
Motoburg

*Ustaško-domobranske vlasti juna 1941. upozoravaju na to da zagrebački komunisti uručuju letke NOP-a njemačkim vojnicima u službenim kovertama štampanim za »uspomenu na ugodan boravak u Zagrebu«. Dok su na naslovnoj strani ispisane riječi zahvalnosti Paveliću Hitleru i Hitlerova izjava povodom stvaranja NDH, unutra su bili letci oslobođilačkog pokreta, gdje — pored ostalog — stoji da su jugoslovenski narodi svoju sudbinu vezali za socijalizam
i SSSR*

Diverzantska akcija članova Narodne zaštite na željezničkoj stanici Moste u Ljubljani 1942. godine

Poziv na bojkot koncerta koji organizuje okupator

CITTADINI DI Fiume!

L'occupatore vi ha mostrato il suo vero volto, ma appiattito contro di voi i suoi sistemi che sono sempre gli stessi doverughe.

La Germania crolla ed ha bisogno di fare una maglia di carne umana per l'estrema sua difesa. Hitler ha bisogno di uomini per il fronte e per le officine bombardate. Centinaia di fiumani sono stati strappati alle loro case ed è facile immaginare il loro destino. Certamente l'occupatore cercherà ancora e sempre di ingannarvi. Qualcuno degli arrestati verrà forse rilasciato. Per qualche giorno non vi saranno forse altri arresti, saranno trovate delle scuse, ma questa sera il popolo si tranquillizzerà e poi si farà un'altra partita più grande.

FIUME, aprite gli occhi. Non lasciatevi condurre al massacro come torde pescore. A pochi chilometri da voi vi sono i reparti partigiani che vi saranno di aiutare. Vi sono i combattenti dell'unità fiumana che vi attendono come fratelli. Quella è la via giovani fiumani. Quando avrete il buio in bocca nessun tedesco verrà più a svegliarvi nel sonno per portarvi via. I vostri fratelli che sono nelle file partigiane non temono di essere mandati a morire in Germania. Ricordatevi che Hitler è disposto a far massacrare tutta l'Europa per ritardare di un minuto la sua fine.

Su tutti i fronti gli Alleati avanzano. Cadono le bombe sulla Germania. Irrompe l'Armata Rossa. L'Italia e la Francia sono in rivolta.

FIUME, in piedi per l'attacco finale, per la difesa anche delle vostre vite. Vedete che il nostro sifiga nell'agonia la sua ferocia. Non lasciatevi afferrare da essa, ma contribuite ad annientarla. Tutti insieme noi siamo più forti dei cani tedeschi e fascisti.

VIVA LA LOTTA ARMATA ANTIFASCISTA!
VIVA L'ESERCITO NAZIONALE LIBERATORE!
VIVA I REPARTI DEI COMBATTENTI FIUME!

Il Comitato Popolare di Liberazione
30 giugno 1944 di Fiume

Letak Gradskog NOO-a Rijeka s pozivom gradanima da stupaju u jedinice
Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije

SLOVNIČE
ZAVODA ZA RAVNATRJSTVO
BANJA LUKA

65/J.8.

U B.Luci,dne 20.siječnja 1942.

Predmet : Kontrola ulaska i izlaska iz grada B.Luke i rad kod eventualnog napada pobunjenika.

ŽUPSKOM REDARSTVENOM RAVNATRJSTVU

BANJA LUKA .

Savezno dopisau Banjalučkog zdruga Op.br.313/težne od 15. siječnja 1942.od strane eve pukovnije određeni su petrebni oružničci za kontrolu esoba u vojničkim ederama kod mitnica,na željezničkoj postaji Banja Luka Grad i na autobuskoj postaji u Banjoj Luci,te opodnje za krstarenje po široj i užeji periferiji grada od 7 do 23 sata,kao i ephodnje za obilazak grada od 23 do 7 sati.

Za kontrolu kod pojedinih mitnica određen je ovaj broj oružnika :

- Mitnica kod "LAUŠA",2 oružnika.
- Mitnica kod "BOIĆ HANA",2 oružnika.
- Mitnica u "GORNJEM ŠEHERU" na desnoj obali Vrbasa,2 oružnika.
- Mitnica u "GORNJEM ŠEHERU" na lijevoj obali Vrbasa,1 oružnik.
- Mitnica u "REBROVCU",2 oružnika.

Za kontrolu na željezničkoj postaji Banja Luka Grad,2 oružnika i za kontrolu na autobuskoj postaji u Banjoj Luci,1 oružnik.

Za patroliranje po široj i užeji periferiji grada u vremenu od 7 do 23 sata određene su 3 ephodnje,za patroliiranje po gradu u vremenu od 23 do 7 sati takodjer 3 ephodnje.

Kako na slučaj određenog ZJEDEGA,ili napada pobunjenika na grad Banju Luku,redarstvo ulazi u sastav oružništva,to se ovim obavješćuje da će oružnici koji vrće službu kod mitnica,estati zajedno sa redarima kod mitnica.Osim toga oružničtvo će primiti i čuvati slijedeće zgrade i to : Hrvatsku državnu banku,peštu i željezničku postaju Banja Luka Grad.Cuvanje ostalih državnih i važnijih zgrada preuzeće redarstvo.Radi toga molim da se izradi plan čuvanja tih objekata sa naznačenjem jačine redara kod svakog objekta,te broj jačina i reon pojedinih ephodnji u gradu,jačinu redara kod stražara,kao i njihhevu jačinu kod samog ravnateljstva.Ovaj izradjeni plan molim da mi se dostavi,kako bi se mogla izvršiti eventualna dopuna i pojačanje sa oružnicima ili pričuvnicima,ukoliko se istima bude u danom momentu raspolagalo.

Zapovjednik,pukovnik,
(Novak)

Novak

MHO. 477-1
MUP BANJALUČKOG RAJONA
Br. Pekar
177/100

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
ŽUPSKA REDARSTVENA OBLAST
U BANJOJ

Dne sl. I 1942
 Broj 9.175 sa + priloga
 Niještitelj He

Kontrola ulaska i izlaska iz okupirane Banjaluke angažovala je svakodnevno oko 120 naoružanih lica, žandarma i policije

ZLOČINAČKI NAPADAJ NA NJEMAČKE VOJNIKE

ZAGREB, 14. rujna Za našu javnost izdan je ovaj oglas:

GRADJANII HRVATII

Dana 12. rujna 1941 oko 22.35 sati izvršen je prepad na autobus koji vrši saobraćaj između munjovozne stanice na uglu Zvonimirove i Harambašićeve ulice i to 30 do 40 m daleko od polazne stanice.

U KOLIMA SU SE NALAZILI SAMO NJEMACKI VOJNICI.

Pri tom su ranjena dva zrakoplovna dočasnika. Nepoznati su počinitelji prepada bacili dvije jačste ručne granate, a osim tega ispaljeno je nekoliko hitaca iz samokresa ili puške, koji su pogodili munjovozna kola.

Vjeratno se radi o napadu, koga su izvršili komunisti.

Pozivaju se svi gradjani Hrvati, da sa svoje strane pomognu pronaći počinitelja prepada.

Tko zna počinitelje napada?

Tko može dati podatke:

1. o sumnijivim osobama, koje su se oko 22 sata nalazile u tom kraju?

2. o ljudima, koji imaju ručne granate u posjedu i crnima, koji posjeduju oružje bez dorvole?

3. o osobama, koje bi bile sumnljive po svojim izjavama?

Imena prijavitelja držat će se u tajnosti.

Prijave se primaju kod: Feldkommandature u Zagrebu, Gajeva ul. 30a i to kod:

1. Odjela Poljskog oružništva,

2. Račnog suda.

Za stvarne podatke, koji će služiti za pronađenje počinitelja, određujem nagradu od Kn 10.000, koja će se svota isplatići izvan pravnog postupka.

ZAGREB, 14. rujna 1941.

Pojački zapovjednik

REICHERT, v. r.,

pukovnik i upravitelj Račnog suda

Na želju Poljskog zapovjednika, g. pukovnika Reicherta, stavljaju se gore navedeni podaci do znanja.

ZAGREB, 14. rujna 1941.

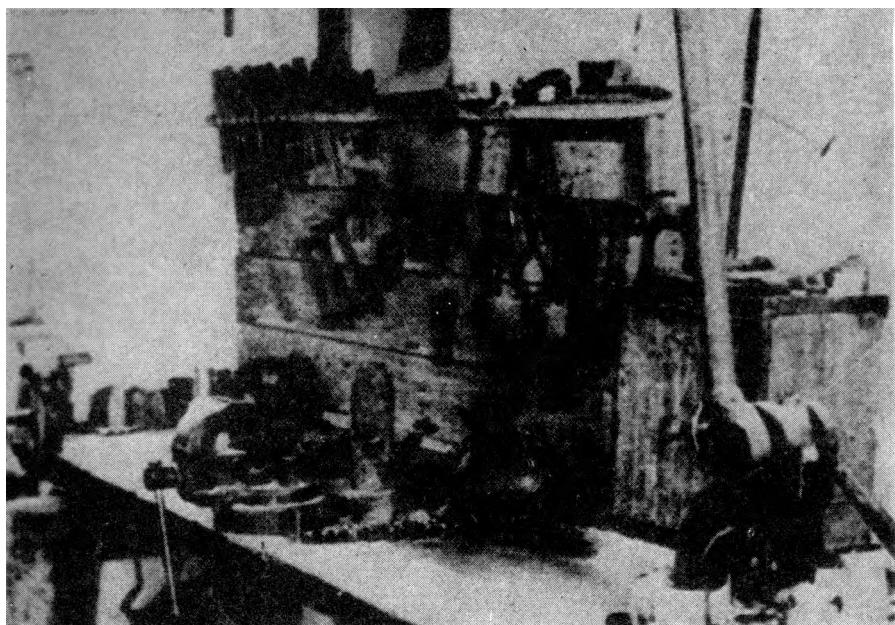
Ravnatelj redarstva

Dr. Vragović, v. r.

Poslije uspješno izvršene oružane akcije na odred sveučilišne ustaške vojnica kojom, prilikom je ranjeno 28 pripadnika ustaškog pokreta, aktivisti NOP-a agroba organizovali su napad na vojni autobus koji je prevozio njemačke vojниke 30. septembra 1941. (tom prilikom je jedan poginuo a ranjena su dva njemačka vojnika).

U por e do sa ispisivanjem antifašističkih parola i simbola ilegalci su cijepali ili premazivali fašističke parole, simbole i druge propagandne natpise

Ilegalna partizanska radionica za opravku naoružanja u Prilepu 1942. godine

Ipak su ovakve akcije bile dosta rijetka pojava, ali su registrirane u svim fazama rata i revolucije i gotovo u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije. Tako je, na primjer, već 10. avgusta 1941. grupa od šest naoružanih partizana Užičkog partizanskog odreda iznenada upala u Bajinu Baštu i iz zatvora oslobođila jednog pripadnika NOP-a, kojega su okupacione vlasti bile osudile na kaznu smrti.⁶³ Nešto kasnije, 12. novembra 1941, trojica partizana, s Dušanom Kvederom na čelu, na prevaru su ušli u sudske prostorije u Sevnici, razoružali stražara i oslobođili petoricu pripadnika NOP-a, članova OF, koje su okupatorske vlasti, takođe, bile osudile na smrt.⁶⁴

Svakako, jednu od najsmjelijih akcija ove vrste izveli su pripadnici partizanskog odreda Korduna i Banje 18. novembra 1941, kada je jedan vod naoružanih partizana, pod komandom Večeslava Holjevca, preobučen u domobranske uniforme ušao u Karlovac, sa namjerom da iz zatvorske bolnice oslobođi Marijana Čavića, sekretara MK KPH za Karlovac. Iako Čavić tom prilikom nije oslobođen (jer je u međuvremenu prebačen u zatvor), partizani su pretražili čitavu bolnicu i u povratku na izlazu iz grada sukobili se sa okupatorskom i ustaško-domobranskom stražom nanijevši im gubitke od nekoliko poginulih domobrana i italijanskih vojnika. Iako zadatak nije izvršen u garnizonu je među okupatorskim vojnicima došlo do panike.⁶⁵

Krajem marta 1942. aktivisti NOP-a Ljubljane uspjeli su da iz ginekološke bolnice u Šlajmerovoj ulici oslobođe Ždenku Kidrič i da joj obezbijede sigurno sklonište. Radi sigurnijeg izvođenja ove akcije aktivisti NOP-a su prvo stupili u vezu s ljekarima, simpatizerima NOP-a, i zahvaljujući njima, Ždenka je blagovremeno prebačena iz sudskog zatvora na ginekološku kliniku. U toku izvođenja akcije, članovi OF su u vrijeme »-redovne posjetе« neopazeno likvidirali karabinijera koji se nalazio ispred bolničke sobe i automobilom prebacili Ždenku u sklonište na uglu Doljenske ulice i Ižanske ceste.⁶⁶

Četvorica pripadnika NOP-a (borci Rasinskog partizanskog odreda) uspijeli su, početkom oktobra 1942, da iz okružne bolnice u Kruševcu oslobođe Stevana Milanka, člana OK KPJ za Kruševac i Isidora Milovanovića i da ih uključe ti Rasinski partizanski odred. U ovoj akciji aktivisti NOP-a su likvidirali dvojicu stražara Srpske državne straže.⁶⁷

Grupa aktivista NOP-a Dubrovnika je, avgusta 1942, iz mjesne bolnice oslobođila dvojicu pripadnika NOP-a koji su tamo kao zatvorenici bili smješteni radi liječenja. Sličnih akcija bilo je i kasnije tokom 1943. godine kao, na primjer, akcija ilegalaca Preka, kada je tokom marta oslobođeno 14 aktivista NOP-a, ili aprila

⁶³ Isto, dok. br. 16, str. 80.

⁶⁴ Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 76, str. 165.

⁶⁵ Četrdeset prva, str. 702.

⁶⁶ Edo Brajnik Stefan, *Akcije VOS u bolnici, Ljubljana u borbi*, str.

378—383.

⁶⁷ Zbornik, tom I, knj. 4, dok. br. 127, str. 381—382.

1943. kada su akcijom pozadinaca oslobođeni iz četničkog zatvora na Žabljaku svi zatvorenici, itd. Isto tako, partijska organizacija Skoplja je tokom avgusta i početkom septembra 1944, neposredno pred kapitulaciju fašističke Bugarske, oslobođila gotovo sve političke zatvorenike iz centralnog zatvora u Skoplju i u selu Idrizovu (u neposrednoj okolini grada).⁶⁸

Akcije spasavanja pripadnika NOP-a i drugih rodoljuba iz okupatorskih zatvora i logora imale su veliko moralno dejstvo. S jedne strane, pripadnici NOP-a koji bi pali u ruke neprijatelja NOP-a bili su ubij edeni da nijesu napušteni, da će ilegalna organizacija uložiti napore oko njihovog izbavljenja, što im je jačalo samopuzdanje i čvrstinu da izdrže teškoće, a s druge strane, među okupatorsko-kvislinškim vojnicima i funkcionerima takve akcije su potvrđivale osjećaj nemoći da se bilo kakvim sredstvima suprotstave brojnim zamkama ilegalaca i drugih aktivista NOP-a u okupiranim gradovima.

Pored akcija ilegalaca i drugih pripadnika i simpatizera NOP-a oko spasavanja pojedinaca iz okupatorskih bolnica i zatvora, i sami zatvorenici su činili izvjesne napore radi sopstvenog oslobođanja. Iako na izgled u nemogućim uslovima, pojedinci su uspijevali da se oslobole zatvorskih rešetaka i domognu slobodne teritorije. Izraziti primjer ovakve aktivnosti predstavlja bjekstvo logoraša iz niškog logora 12. februara 1942. kada je grupa od oko 150 logoraša napala logorsku stražu u cilju sopstvenog oslobođenja. Nažalost u ovoj akciji je stradal 42 logoraša dok je 102 uspjelo da izbjegne njemačkim potjerama i da se uključe u sastav lokalnih partizanskih jedinica.

Sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada

Sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada nije bila često borbena radnja u oslobođilačkom ratu, jer se radilo o izuzetno složenoj i riskantnoj akciji. Inače, ono je primjenjivano u svim etapama NOR-a i u svim krajevima Jugoslavije, prilikom napada na posade u gradovima, kada su to sadejstvo izvodile manje ili veće grupe ilegalaca simpatizera NOP-a među gradskim stanovništвом.

Tako su dijelovi Požarevačkog partizanskog odreda prilikom napada na neprijateljsku posadu u Golupcu, 28. avgusta

⁶⁸ AVII, arhiva NOR, k. 2007, br. reg. 1—8/3; D. Gizdić, *n. dj.*, (1943) str. 160; *Hronologija oslobođilačke borbe 1941—1945*, str. 381. Rukovodstvo političkih zatvorenika i partijska organizacija u Skoplju omogućili su u prvoj polovini juna 1944. da iz zatvora pobegnu: Dimitar Aleksijevski, Pero Ivanovski, Nikola Dimitrovski i Vasil Dimitrovski. Četrdesetak dana kasnije, uz pomoć glavnog nadzornika zatvora u Idrizovu, svi politički zatvorenici su pobegli i stupili u sastav 3. makedonske udarne brigade. Tridesetog avgusta 1944. udarne grupe iz Skoplja oslobođile su političke zatvorenike koji su bili osudeni na smrt, a 7. septembra i ostale zatvorenike. Aleksandar Spasovski, *n. dj.*, str. 210—212.

1941, iskoristili vašar i, sadejstvo sa simpatizerima NOP-a (koje su blagovremeno obavijestili da će doći do napada na neprijatelja), demolirali žandarmerijsku stanicu, zapalili arhivu Sreskog načelstva, Poreske uprave i Sreskog suda. Stoga se u izveštaju o ovoj akciji podvlači: »Narod je učestvovao zajedno sa partizanima.«⁶⁹

Na cijelishodnost takve borbene taktike ukazivano je na osnovu izvjesnog iskustva stečenog u prvim mjesecima oružanog ustanka i pretpostavki o mogućnostima sadejstva sa pripadnicima i simpatizerima NOP-a u okupiranim gradovima, prilikom napada na neprijateljsku posadu. Tada je bilo kakvo vatreno dejstvo u okviru sistema odbrane neprijatelja za napadača bilo od neocjenjivog značaja. Tako je u slovenačkom »Kratkom tečaju za partizanske komandante«, krajem 1941. godine isticano načelo da se napad na posadu naseljenog mjesta mora izvoditi na takav način da »za neprijatelja predstavlja pravo iznenađenje«, tj. da odstupa od klasičnih normi i pravila. U tom smislu, preporučivano je da se članovima Narodne zaštite i pristalicama Osvobodilne fronte dodjeljuju »specijalni zadaci« i da se »u trenutku napada spolja« organizuje »napad na posadu iznutra — iz samog naselja«, čiji efekat bi trebalo da dovede do toga »da se neprijatelj ne može ni snaći, već da kod njega nastane panika.«⁷⁰

Kasnije su štabovi NOVJ slali direktive i uputstva za organizovanje takve saradnje iznutra, odnosno da se na to računa prilikom planiranja napada na neprijateljske posade u okupiranim gradovima. U uputstvu Štaba 1. bosanskog korpusa o načinu osvajanja naseljenih mjesta, od 1. januara 1943, pored ostalog, stoji da bi svim silama trebalo nastojati da se uhvati veza sa simpatizerima NOP-a u gradu, »kako sa onima u vojsci, tako i sa onima u građanstvu«, pa sigurne simpatizere angažovati na zadacima oko kidanja veza, napada na štabove, magacine, skladišta benzina, artiljerijske položaje, straže, oklopne vozove itd. Prema tim uputstvima, cilj takvog angažovanja simpatizera NOP-a bio je: »postići što veću dezorganizaciju u neprijateljskoj odbrani«, ukazujući ujedno na bitan uslov uspjeha: »jednovremenost napada spolja i iznutra.«⁷¹

Praksa oslobođačkog rata je ubrzo pokazala da je postojanje tog »unutrašnjeg fronta« u okupiranim gradovima — koji su sačinjavali upravo pripadnici ilegalnih diverzantskih i sabotažnih grupa i simpatizeri NOP-a među stanovništvom i u redovima neprijatelja — mnogostruko važno za planiranje i izvođenje složenijih poduhvata, kao što su napadi na posade u okupiranim gradovima. U takvim situacijama njihovo dejstvo moglo je imati značajne posljedice materijalnog, moralnog i psihološkog karaktera, a to se ogledalo u slabijem ili jačem stepenu dezorientacije neprijatelja, što je paralizalo njegov sistem veza i komandovanja, otežavalo manevar i neutralisalo njegovu nadmoćnost u tehničkim sredstvi-

⁶⁹ *Zbornik*, tom I, knj. 1, dok. br. 22, str. 101.

⁷⁰ *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 81, str. 218—219.

⁷¹ *Isto*, tom IV, knj. 9, dok. br. 1, str. 10.

ma. Cak su i slabo naoružane i malobrojne snage NOP-a bile u stanju da znatno doprinesu uspjehu oslobođilačkih jedinica u napadu na posadu okupatora; one su, u suštini, vršile funkciju ubaćene jedinice ili manjeg vazdušnog desanta, što je inače komplikovana operacija, koja je rijetko primjenjivana.

Među prve primjere sadejstva iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada spada oslobođenje Doboja krajem avgusta 1941. Dok su s dvije strane grada ustanici savlađivali otpor neprijateljske posade, dotle su »drugovi iz grada koji su očekivali ovaj napad, predvođeni drugom Ismetom Kapetanovićem, otpočeli akciju zauzimanjem žandarmerijske stanice i željezničke stanice«.⁷²

Mada u takvim situacijama dominira planirano i organizovano stupanje u dejstvo pripadnika i simpatizera NOP-a iz okupiranih gradova, ipak su registrovani slučajevi kada se sadejstvo iznutra izvodilo manje-više spontano. Tako je Primorsko-goranski partizanski odred javio da je prilikom napada na neprijateljsku posadu u Jezeranima, 5. januara 1942, imao neplanirano sadejstvo: »Stanovništvo je partizane dočekalo i pjesmom i aplauzom«, dodajući i to da su lokalni simpatizeri NOP-a »iako nepozvani, stupili u akciju zajedno s partizanima«.⁷³

Tipičan primjer sadejstva pripadnika NOP-a iznutra s partizanskim napadom spolja odigrao se prilikom oslobođenja Prijedora, noću 15/16. maja 1942. Grupa naoružanih ilegalaca podržala je napad 1. i 2. krajiskog odreda na posadu Prijedora (10. pješačku pukovniju), što je — prema ocjeni vlasti NDH — »najviše doprinijelo uspjehu partizana«.⁷⁴

Tu praksi jedinica NOVJ zapazilo je komandovanje okupacionih trupa, pa je u svojim uputstvima za organizaciju odbrane u gradovima, radi efikasnijeg suprotstavljanja akciji ilegalaca iznutra, podvlačilo potrebu solidnije organizacije »interne bezbjednosti garnizona« i pojačane budnosti, kako bi se — prilikom partizanskog napada spolja — osujetila »škodljiva i opasna saboterska i prevratnička aktivnost iznutra« (o čemu italijanski general Mario Robotti, 22. maja 1942, piše u instrukciji »Odbrana garnizona«).⁷⁵

Suština te aktivnosti i, uopšte, mogućnost da se iznutra organizuje sadejstvo s partizanskim napadom spolja počivaju na podršci stanovništva okupiranih gradova, što upravo predstavlja pogodan teren za organizovanje i odvijanje izviđačke i obavještajne službe (koje su od posebnog značaja za sprovođenje bilo kakvih

⁷² Izvještaj sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od septembra 1941. delegatu CK KPJ Svetozaru Vukmanoviću Tempu o oslobođenju Doboja. AVII, k. 1965, br. reg. 5/1; *Zbornik*, tom IV, knj. 1, dok. br. 87 i 97, str. 198 i 219.

⁷³ »Bilo je ljudi iz mjesta (misli se na Jezerane — prim. S. V.) koji su izvukli puške, pa iako nepozvani stupili akciju zajedno sa partizanima«

istiće se u izvještaju Štaba Primorsko-goranskog NOP odreda od 8. januara 1942. Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske. *Zbornik*, tom V, knj. 3. dok. br. 12, str. 47.

⁷⁴ AVII, k. 1994, br. reg. 5/9; *Zbornik*, tom IV, knj. 5, dok. br. 142—146, 150 i 152, str. 374, 376, 377, 380, 396.

⁷⁵ *Zbornik*, tom VI, knj. 2, dok. br. 183, str. 461 i 462.

antiokupatorskih akcija, naročito za organizovanje sadejstva iznutra o partizanskim napadima spolja na posadu okupiranog grada).

S druge strane, ulogu sadejstva vrše i vojnici u sastavu posade okupiranog grada prijateljski raspoloženi prema NOP-u, jer oni — otkaživanjem poslušnosti ili pasivnošću, dezertiranjem ili prelaženjem na stranu NOVJ u manjim ili većim naoružanim grupama — bitno doprinose rastrojstvu odbrane i bržoj likvidaciji otpora u okupiranom gradu. Tako je Turopolje oslobođeno bez ijednog metka, zahvaljujući upravo tome što su borci Banijskog partizanskog odreda blagovremeno dobili lozinku, pa su kao patrola »išli od bunkera do bunkera« i razoružali čitavu posadu (ukupno 68 domobranskih vojnika, oficira i podoficira).⁷⁶

Prilikom likvidacije neprijateljske posade u Bulincu, 10. avgusta 1943, sadejstvo iznutra osigurano je saradnjom Janka Ljubojevića, komandanta 11. bataljona 3. bojne 2. pješačke pukovnije. Naime, izvršena je »smjena« posade na taj način što su se partizani preobučeni u domobranske uniforme jednostavno rasporedili po svim otpornim tačkama — bunkerima i odmah po dolasku u bunkere savladali i razoružali domobrane (zarobljeno je 47 domobrana sa 73 puške i 5 puškomitrailjeza).⁷⁷ Slična akcija izvedena je u selu Maji, 7. maja 1942, kojom prilikom je 30 partizana Banijskog odreda obučenih u domobranske uniforme neometano prošlo pored straže, koristeći znake raspoznavanja (dobijene od simpatizera NOP-a u samoj posadi neprijatelja). Zatim su usli u stražarnicu, razoružali stražu i zapalili zgradu (razoružana su 33 domobrana).⁷⁸ Odjeveni u njemačke uniforme, partizani Banijskog odreda su prilikom napada na Grabovac (kod Gline), 30. maja 1942, brzo i lako obavili zadatak: straža je jednostavno savladana (zarobljeno 31, poginulo 14 a ranjeno 5 domobrana).⁷⁹ Stoga je ustaški general Rumler, na osnovu takvih akcija, upozoravao: »Pobunjenici vrlo često napadaju u odorama naše vojske ili u odorama ustaša ili savezničkih vojski, a vrlo često se koriste i ratnim obmana ma i t si. S ovakvim postupcima imali su do sada već češće uspjeha.«⁸⁰

Sadejstvo iznutra ie u nekim slučajevima bilo odlučujuće pri oslobođanju okupiranog grada. »Splitski ustanak je nešto što se bitno razlikuje od svega do sada« — pisao je 19. septembra 1943.

⁷⁶ Petnaestodnevni izvještaj župske redarstvene oblasti Petrinja Ministarstvu unutrašnjih poslova od 15. maja 1943. AVII, arhiva NDH, k. 158, br. reg. 11/38.

⁷⁷ Obavještajni izvještaj I Zračnog područja Minorsu. AVII, arhiva NDH, k. 93, f. 9, dok. br. 1.

⁷⁸ Zbornik, tom V, knj. 4, dok. br. 63, str. 231.

⁷⁹ Isto, knj. 5, dok. br. 7 i 138, str. 22—23 i 530.

⁸⁰ »Dosta česti su slučajevi razoružavanja i zarobljavanja domobrana u borbi. Razlog je tome naročiti način ratovanja partizana oblačeći domobranske i savezničke odore, te ovim lukavstvom vrše iznenadne prepade i tako uspijevaju zarobiti pojedine pododeljke i straže...« — kaže se u izvještaju 1. domobranskog zbora od 6. juna 1942. o akcijama partizana u drugoj polovini maja 1942. Zbornik, tom V, knj. 5, dok. br. 138, str. 535.

Lola Ribar Titu, dodajući: »U ovom slučaju mi smo grad dobili u prvom redu akcijom iznutra, a tek u drugom dejstvom naših vojnih jedinica spol ja.« Za vrijeme tršćanske operacije, 1. maja 1945. ispoljena je saradnja stanovništva sa jedinicama 4. armije prilikom likvidacije otpornih tačaka, izvlačenja ranjenih boraca, kao i otkrivanja i hvatanja skrivenih fašističkih vojnika.⁸¹

U cjelini, pokazalo se da je najprikladnija taktika u borbi za oslobođenje gradova, manjih i većih uporišta neprijatelja, dejstvom iznutra pripadnika ilegalnih organizacija NOP-a. Postojanje »unuutrašnjeg fronta« u okupiranim gradovima pružalo je štabovima NOVJ mogućnosti za najsmjelije manevre a neprijatelju znatno otežavalo situaciju u pogledu odbrane. O tome govori i specijalno uputstvo vodstva ustaške NDH »za borbu protiv pobunjenika«, u kome se upravo podvlači činjenica da štabovi jedinica NOVJ, pri planiranju akcija za oslobođenje naseljenih mesta, računaju na efekte sadeštva iznutra: »Važno je da imadu u mjestu vlastitih pristaša, koje potajno naoružavaju i koje će u trenutku napadaju izazvati unutra nered, zabunu i paniku i na taj način olakšati i pospješiti pad mesta.«⁸²

Isto tako, praksa oslobodilačkog rata je pokazala da je za uspjeh u operacijama za oslobođenje manjih ili većih gradova podjednako značajna i dobro organizovana saradnja iz redova neprijatelja NOP-a, kao i dejstvo ilegalaca iznutra. Drugim riječima, to znači da je bilo neophodno da u redove neprijatelja prethodno prodru vješti, hrabri i hladnokrvni pojedinci pripadnici NOP-a koji će potom smišljenim radom steći širi krug prijatelja i saradnika. Taj prodror se ostvarivao dugotrajnim i sistematskim mjerama organa i organizacija NOP-a, posebno partizanskih obavještajaca i infiltriraca u okupacioni aparat vlasti. Da bi se tome suprotstavio, neprijatelj je češće mijenjao ljudstvo u pojedinim posadnim mjestima, s ciljem da se presijeku stečena poznanstva vojnika i stanovništva i tako održi tajnost bitnih podataka o sastavu, naoružanju i namjerama sopstvenih trupa, itd.

Prisustvo i brojčano male grupe naoružanih ilegalaca unutar sistema odbrane neprijatelja, faktor je od posebnog značaja za dinamiku i ishod napada na posadu okupiranog grada. Ta okolnost je pružala šansu da se prilikom planiranja i organizovanja napada ide na maštovite poduhvate, na primjenu borbenih radnji bez ikakvog šablonu. Vješto zamaskirani, oni iznutra prate zbivanja, osmatraju i procjenjuju svaki korak neprijatelja, po potrebi se utvrđuju i u svoju »mrežu« hvataju zalutale vojnike neprijatelja, likvidiraju otporne tačke i nastoje da ovlađaju pojedinim važnijim objektima neprijateljske odbrane. Sve to izvode kratkotrajnim i žestokim iznenadnim prepadima. Prerano stupanje u dejstvo može imati katastrofalne posljedice po ilegalne jedinice, kao što i svako zakašnjenje može nanijeti velike štete ishoda cijelokupne akcije. Primjena lukavstva i izbor pravog trenutka za sadeštvo ta kode su bili od velikog značaja.

⁸¹ *Zbornik*, tom II, knj. 10, dok. br. 142, str. 309.
⁸²* AVII, Specijalno uputstvo NDH.

Splet gradskih saobraćajnica, pijace i parkovi, blokovi zgrada na periferiji, predgrađa većih saobraćajnih i privrednih čvorova postajali su poprišta iznenadnih i munjevitih vatreñih prepada u različito doba dana i noći, kada su dovitljivi ilegalci izvodili svoje brižljivo pripremane akcije. Mahom manjim brojem neposrednih učesnika osiguravano je skriveno dolaženje do odabranog objekta napada, visok stepen iznenadenja i uspjeha koji se ogledao u materijalnom, moralno-političkom i psihološkom odjeku među stanovništvo, kao i među pripadnicima okupacione vlasti.

Kada se imaju u vidu relativno skromne snage i sredstva, koje ilegalna organizacija NOP-a angažuje u svakom pojedinom slučaju, proizlazi da je taj ukupni efekat bio još veći. U takvim oružanim akcijama (likvidacije pojedinih funkcionera okupacione vlasti, kolaboracionista, vojnika i patrola, oslobođenjem aktivista NOP-a iz zatvora i bolnica, sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada) stavljani su na svestranu probu borbeni i moralno-politički kvaliteti pripadnika NOP-a, koheziona čvrstina i nivo oslobodilačkih i antifašističkih organizacija okupiranog grada uopšte. U isto vrijeme, one su bile i nezamjenljiva ratna škola za sve kategorije pripadnika, saradnika i simpatizera NOP-a kada se na sopstvenoj praksi sticalo dragocjeno iskustvo za nove borbene radnje.

Kritičko sagledavanje izvršenih borbenih akcija otkrivalo je dobre strane i slabosti u organizaciji, načinu i dinamici realizacije svakog konkretnog zadatka, uključujući i tok povlačenja sa područja akcije u ilegalne baze. Uporedni pregledi gubitaka obje strane, ilegalaca i neprijatelja NOP-a, bili su takođe povod i osnovica za propagandu (usmenu, preko letaka ili ispisivanja antifašističkih parola). Preovladivalo je uvjerenje pripadnika organizacija NOP-a da se i u okupiranom gradu uspješno mogu odvijati antiokupatorske oružane aktivnosti, svijest većine izvođača takvih akcija da nema bezizlaznih situacija i da se dobrom organizacijom mogu požnjeti značajni rezultati u smislu popularizacije i jačanja NOP-a.

Iako su oružane akcije počinjale s minimum naoružanja (revolveri, eksploziv, hladno oružje), situacija se po pravilu mijenjala u korist pripadnika NOP-a. U procesu borbenog dejstva, najčešće, dolazilo se do novih količina naoružanja i municije, čime je jačala vatrena moć udarnih grupa i olakšavana njihova dalja akcija, naročito povlačenje u baze.

Bilo koja oružana akcija iziskivala je krajne odgovorno i stručno udubljivanje u sve faze priprema i realizacije pojedinih zadataka. Pri tome bi se moglo uočiti da su likvidacije pojedinih funkcionera okupacione vlasti, vojnika ili patrola okupacione vojske bili relativno lakši zahvati od akcija oslobođenja pripadnika NOP-a iz zatvora ili bolnica, koje su bile znatno složenije borbene radnje (veći broj učesnika, pripreme duže, odabrana taktika razvijena do mnogobrojnih detalja). Sadejstvo iznutra s partizanskim

napadom spolja na posadu okupiranog grada, međutim, bilo je najteži, najsloženiji i najriskantniji vid oružanog dejstva u okupiranom gradu.

Sadejstvo iznutra bilo je sračunato prvenstveno na to da se ubrza i olakša napad spolja, a njegov smisao se ogledao u razvlačenju pažnje neprijatelja na širi prostor, u remećenju sistema veza i komandovanja, kao i u sprečavanju manevra unutrašnjim pravcima, što je branioca dovodilo u veoma nepovoljan položaj, izazivajući manji ili veći stepen demoralizacije cjelokupne odbrane. Svakako da je izbor momenta za stupanje u oružanu akciju bio presudan za tok i ishod napada usmjerenog na slamanje otpora neprijateljske posade, posebno za sudbinu naoružanih ilegalaca koji dejstvom iznutra pospešuju napad spolja. Prerano i nedovoljno energično oružano dejstvo ilegalne oružane jedinice, kao i zakašnjenje ili odstupanje od utvrđenog načina dejstva, nanosilo je višestruku štetu i čitav poduhvat ugrožavalо do najveće mjere. Isto tako, neadekvatna borbena radnja partizanske jedinice spolja vodila je negativnom ishodu, što se porazno odražavalо na sadejstvo položaj i sudbinu oružane jedinice u okupiranom gradu.

Sadejstvo iznutra, kao i sve druge oružane akcije u okupiranom gradu, bilo je realno i uspješno jedino pod uslovom da se dogovoren način dejstva jedne i druge strane (naoružanih ilegalaca u okupiranom gradu i partizanske jedinice koja izvodi napad) vrši bez odstupanja u ključnim stavkama dogovorene sinhronizacije (početak, signali i način međusobnog obaveštavanja i dr.). U slučajevima nepredviđenih promjena, kakve su neminovne u ratu, dolazi do izražaja snalažljivost učesnika akcije, vojnika i starješina, njihova sposobnost za improvizaciju, što u većini predstavlja odlučujući faktor za uspješno dovođenje do kraja planirane akcije.

Taktički postupci oružanih grupa NOP-a unutar okupiranog grada bili su veoma raznovrsni i u zavisnosti od svake konkretnе situacije. Bile su to kombinacije zasjeda i prepada, ukljinjavanja, borbe prsa u prsa, pri čemu je preovladivala odsudna odbrana. Korišćenje zaplijjenjenog naoružanja i municije povećavalo je vatrenu i udarnu moć oružane jedinice ilegalaca u gradu, ispoljavajući na taj način veći uticaj na dinamiku i konačan ishod borbe za slamanje otpora neprijateljske posade. Tako su, po bitnim svojstvima, naoružani ilegalci u okupiranom gradu zapravo na najbolji način vršili ulogu ubaćene jedinice.

Neizvršavanje dogovorenih borbenih radnji bilo je sadejstvujuće strane (prilikom oslobođanja pripadnika NOP-a iz zatvora ili bolnica i sadejstva iznutra s partizanskim napadom spolja) dovodilo je do propasti poduhvata u cjelini, sa znatnim žrtvama u živoj sili i tehnički. U takvim slučajevima vodila se neravnopravna borba, bez izgleda na uspjeh. S druge strane, blagovremeno pripremljeno i dobro izvedeno dejstvo, u kome su svi dijelovi savjesno obavili svoje zadatke, izazivalo je širenje akcije poput požara. Stoga su se oružanim pripadnicima NOP-a priključivali brojni rođoljubi, dajući im raznovrsne usluge, počev od obaveštajnih podataka o otpornim tačkama neprijatelja do prihvata i zbrinjavanja

ranjenika, od preuzimanja izviđačkih zadataka do formiranja novih oružanih jedinica, što je na masovan način i reljefno ispoljeno za vrijeme beogradske i tršćanske operacije i što je veoma pozitivno uticalo na tok i konačan ishod tih zamašnih operacija jedinica NOVJ sredinom oktobra 1944. i početkom maja 1945. godine.

Uzev u cijelini, oružane akcije u okupiranim gradovima — iako rjeđe primjenjivane tokom oslobođilačkog rata — bile su važna komponenta oružanog suprotstavljanja fašističkim okupatorima na cjelokupnom jugoslovenskom ratištu. Relativno ograničen obim tih akcija bio je u skladu s direktivama rukovodstva NOP-a

o čuvanju kadrova i potrebom da se nepripremljenim, ponekad i nerazumnim akcijama, ne ugrožava stabilnost široke mreže pristalica NOP-a, dostignuti nivo veza između pojedinih oružanih i udarnih grupa, obavještajnih punktova i raznih saradnika, naročito onih koji su se nalazili u okupacionom aparatu.

Pokazalo se da pojedinci i manje grupe odlučnih i svjesnih boraca, kao dio ilegalnog mehanizma NOP-a u okupiranim gradovima, mogu opstati u fašističkom osinjaku i vršiti složenje oružane

i neoružane akcije. Slabo naoružani, bez jače neposredne podrške i pouzdanog prihvata, izloženi opasnostima sa svih strana, pripadnici NOP-a u okupiranim gradovima nijesu preduzimali avanturičke poduhvate, kako to objektivno može izgledati, već akcije koje su — osloncem na čvrstu organizaciju NOP-a i podršku stanovništva — donosile rezultate u znaku ohrabrenja i afirmacije oslobođilačkog pokreta uopšte.

G l a v a č e t v r t a

ILEGALNE VEZE I PUNKTOVI U FUNKCIJI ORUŽANOG I NEORUŽANOG OTPORA 1941-1945.

Značaj, struktura i način održavanja ilegalnih veza u okupiranim gradovima 1941—1945.

Tokom oslobodilačkog rata veze u okupiranim gradovima bile su bitan uslov antiokupatorske aktivnosti ilegalnih organizacija NOP-a. One su bile od posebnog značaja u svim fazama oružane i neoružane aktivnosti, za pripremu i organizaciju svake akcije, njenog izvođenje, analizu i eksploataciju u propagandne, vojno-političke i organizacijske svrhe. Nisu bile date jednom za svagda; nepromet, predstavljale su živ organizam koji se stalno usavršavao i prilagođavao situaciji, bio izložen povremenim udarima, pa i privremenom slomu, da bi se ponovo obnavljao, prvenstveno popunjavanjem novim ljudima i raspoloživim sredstvima.

Uslovi za uspostavljanje, održavanje, obnavljanje i funkcioniрање ilegalnih veza u okupiranim gradovima bili su krajnje nepovoljni, veoma surovi i neprekidno skopčani sa opasnostima. U čitavom, višestruko izgrađenom sistemu nadziranja i provjeravanja, racija i masovnog hapšenja, trebalo je pronaći odgovarajući način za postojanje i aktivno djelovanje protivnika tog sistema, pri čemu su ilegalne mreže veza bile osnovni uslov za oružani i neoružani otpor okupiranog stanovništva. Okupator je na svakojake načinje

— demonstracijom sile, represivnim akcijama i razvijenom propagandom — nastojao da se među stanovništvom stvari utisak da nema izlaza, pa ni mogućnosti za bilo kakav otpor, dok su aktivisti NOP-a, oni koji su uspostavljali, održavali i ostvarivali vezu predstavljali krvotok ilegalnih organizacija NOP-a, dajući životnu snagu i perspektivu antifašistima i rodoljubima protiv okupacionog sistema vladavine.

Razuđenost, čvrstina i funkcionisanje ilegalnih veza u okupiranim gradovima bili su manje-više u direktnoj zavisnosti od stepena razvoja NOP-a na jugoslovenskoj teritoriji i od stanja na frontovima drugog svjetskog rata. U skladu s tim, veze su se probijale u nova naselja i stambene zgrade, proširujući mreže ilegalaca i stvarajući pouzdaniju osnovicu za planiranje i izvođenje

oružanih i neoružanih akcija protiv okupatorskih vlasti. S druge strane, veće teškoće na jugoslovenskom ratištu (kao u Srbiji krajem 1941) i povlačenja ili neuspjesi armija antihitlerovske koalicije negativno su se odražavali na uslove rada i atmosferu u okupiranim gradovima kod stanovništva, sužavajući time mogućnosti za izvođenje akcija. U cjelini gledano, sva ta zbivanja uticala su na organizovan rad ilegalaca i njihovih simpatizera, čas kao podstrek i ohrabrenje, čas kao razlog za privremeno uzmicanje i povećani oprez.

Stoga se može reći da je uspostavljanje i funkcionisanje veza u okupiranim gradovima prolazilo kroz nekoliko perioda:

1. veze od prvih akcija do većih provala u organizacije NOP-a i brojnijeg izvlačenja kadrova iz okupiranih gradova na oslobođenu teritoriju (od početka oružanog ustanka do stvaranja prvih operativnih jedinica NOVJ);

2. ilegalne veze u gradovima u uslovima udruženih napora okupatora, kolaboracije i kontrarevolucije 1942. protiv NOP-a i presudnih bitaka 1943. godine (od početka 1942. do kraja 1943);

3. obnovljene i učvršćene veze u okupiranim gradovima postaju okosnica »unutrašnjeg fronta« i važan faktor pri izvođenju akcija (od kraja 1943. do kraja 1944);

4. ilegalne veze u gradovima u službi komandovanja jedinica JA na frontu (od kraja 1944. do oslobođenja zemlje).

Uvidom u cjelinu tematike o stvaranju i funkcionisanju ilegalnih veza, uočava se upadljivo visok učinak ilegalaca tokom 1941. godine što rezultira iz niza okolnosti objektivnog i subjektivnog karaktera:

a) snažne borbene i revolucionarne tradicije;

b) iskustvo KPJ i SKOJ-a iz predratne ilegalne borbe protiv klasnog neprijatelja — osnov za organizovanje otpora okupatoru;

c) veliki broj kadrova revolucionarno-demokratskog pokreta koji su ostali u gradovima poslije aprilskog sloma radi organizovanja otpora okupatoru;

d) iluzije pripadnika NOP-a u brz završetak rata.¹

Slomom doktrine munjevitog rata krajem 1941. godine na sovjetsko-njemačkom frontu, sve vidljivije je bilo da će rat duže trajati i da se konačno rješenje mora tražiti na širokim prostranstvima okupirane Jugoslavije. Tako se rukovodstvo NOP-a Jugoslavije još od početka orijentisalo na partizanski rat u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, čineći napore da se kadrovi iz gradova izvuku na oslobođenu teritoriju i pomognu organizovanju

¹ Naročito u fazi neposrednih priprema i na početku ustanka, kod dijela aktivista NOP-a, bilo je rasprostranjeno mišljenje da će se oslobođenje izvojevati primjenom tzv. barikadne taktike i opštег jurija »na glavne tvrdave okupatora i domaće buržoazije«. U tom cilju su i neka partijska rukovodstva i rukovodstva NOP-a ostala za duži ili kraći period vremena u okupiranim gradovima. »Put ka odlučnom preokretu otvorilo je Savjetovanje u Stolicama. Prelomni korak na tom putu izvršio je, u stvari, ručunar NOB-a Titovom odlukom o prenošenju sjedišta CK KPJ i GŠ NOPOJ iz Beograda na oslobođenu teritoriju. Pero Morača, *Grad u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, VIG br. 3/1978, str. 30—33).

i vođenju oružane borbe, a da se oružane i neoružane akcije u okupiranim gradovima usaglase potrebama i ciljevima NOP-a u cijelini. Posebnu pažnju trebalo je obratiti na to da se kod stanovništva jačaju samopouzdanje i vjera u pravednost ciljeva NOP-a, organizuje i podstiče protivljenje okupacionim vlastima u raznim vidovima, kao i da prilikom napada jedinica NOVJ spolia, te snage iznutra doprinesu unutrašnjem rastrojstvu neprijatelja i konačnom oslobođenju mjesta.

U sistemu ilegalnih veza u okupiranim gradovima čovjek je najvažniji, pa je i struktura prenosnika veza ovako izgledala:

a) oprobani kadrovi KPJ i SKOJ-a, najistaknutiji antifašisti i rodoljubi držali su ključna mjesta veze;

b) simpatizeri NOP-a iz redova službenika i radnika u komunalnim organizacijama i službama (tramvajdžije, željezničari, radnici PTT mreže, gradskog saobraćaja i gradskih službi snabdijevanja i zanatlije) predstavljali su široku bazu veza u svim prilikama;

c) radnici zdravstvenih ustanova, ugostiteljskih radnji, bankarskih institucija, pa i pogrebnih zavoda činili su dragocjen oslonac za vezu, informacije i usluge najrazličitijeg karaktera (pribavljanje osnovnih elemenata za planiranje i izvođenje akcija);

d) pripadnici oružanih snaga, policije, stražarskih i inspekcijskih službi, magacioneri itd. često su davali dragocjene podatke od vitalnog značaja za održavanje i efikasno funkcionisanje ilegalnih veza.

Sve to skupa, međusobno izukrštano i jednom jedinstvenom cilju usmjereni, objašnjava mogućnost postojanja i dejstvovanja ilegalnih veza i u uslovima najžešćih racija i represalija.

Stub veze u okupiranim gradovima, nezamjenjiv i pouzdan, sigurniji od svih drugih tehničkih sredstava bio je čovjek — pripadnik NOP-a, bilo da se radi o klasičnom, profesionalnom ilegalcu koji se nalazi na spisku policijskih progona, bilo o zakamufliranom među radnicima komunalnih službi i saobraćaja, posebno tramvaj džije, poštari i željezničari, pa i oni koji su se nalazili u neprijateljskim redovima na raznim položajima, jer im priroda posla omogućava veliko kretanje po gradu, pa i između gradova. Za održavanje veze korišćena su sva sredstva prevoza: bicikl, motocikl, tramvaj, auto, ponekad i standardna sredstva veze (telefon, telegraf, pa i radio), vizuelni i zvučni signali, kao i drugi ugovoreni znaci. U svakoj sredini traženi su najprikladniji modeli za međusobno obavještavanje i sporazumijevanje, ne držeći se pri tome nikakvih krutih šablona i recepata. Zbog potreba čuvanja kadrova, princip najstrože konspirativnosti u radu je maksimalno poštovan, pa je o vezi u tim uslovima ostalo premalo tragova, pisanih izvještaja i drugih arhivskih izvora. U tome su, upravo, teškoće oko rekonstrukcije veza uopšte, odnosno istraživanja i obrade sistema ilegalnih veza u okupiranim gradovima.

Veza je omogućavala međusobno odvojenim, pa i udaljenijim ilegalnim grupama i pojedincima, dogovaranje za sve vrste aktivnosti, posebno za slučaj izmjene u planu akcije tokom njenog izvo-

đenja, kao i nakon završetka akcije, kada je trebalo izbjegći policijske potjere i represivne mјere okupatora. Ona je utkana u sve faze dejstvovanja kretanja i realizacije zadatka (diverzantske akcije i sabotaže, bojkot, likvidacije funkcionera okupacionih vlasti ili njihovih doušnika, oslobađanja uhvaćenih pripadnika NOP-a itd.). Od kvaliteta te partizanske ilegalne veze uveliko je zavisio svaki antiokopatorski akt, kao i ukupan efekat dejstva. Što je veza bila bolje razrađena, zamaskirana i isprobana — oslonjena na sigurne punktote i solidan sistem obaveštajne mreže, izviđača i kurira — to je i akcija tekla bliže zamišljenome, kao harmonična cjelina, jednovremeno i brzo, s maksimumom odgovornosti i vještine pri sprovođenju povjerenog zadatka svakog pojedinca, s minimumom tragača koji bi goniocu otkrili izvršioce i njihove baze.

Veza nije bila sama sebi cilj, već sredstvo i način da se što lakše, uspjehnije i bezbolnije ostvari zadatak, da se neprijatelju NOP-a — i tamo gdje se osjećao najspokojnijim, u sjedištu posade okupiranog grada — nanesu gubici u živoj sili i tehniči, kao i da se izazove nesigurnost kod njega i time moralno-psihološki djeluje na okupatora i kolaboracioniste. U takvim uslovima pripadnik NOP-a u okupiranom gradu, ilegalac, predstavlja je djelić ilegalne organizacije, a ne usamljenu jedinku, prepustenu stihiji represalija, bezpomoćnu i bez perspektive. Otuda akcije u gradovima nijesu bile nikakav samoubilački gest niti avantura, već svjestan čin protvljenja, potvrda antifašističkog i antiokupatorskog raspoloženja sredine čije je stanovništvo omogućavalo neprekidnu aktivnost ilegalaca i njihov opstanak uprkos represivnim i drugim mjerama okupacione vlasti.

Broj lica koja su održavala veze bio je različit, prilagođen uslovima, vrsti i nivou konkretnе borbene aktivnosti. Što je akcija bila složenija i šira, to je broj uključenih ilegalaca bio veći, stepen organizacije veza jači, a protok informacija brži i zanimljiviji. Veza je išla od rukovodećeg centra do izvođača akcije i obratno. Može se tvrditi da je — po prirodi borbe i otpora u okupiranim gradovima — svaki ilegalac bio veza NOPa, preko koga je veza prakticala do cilja, s napomenom da je često svaki pripadnik NOP-a bio izvor podataka i prenosnik veze ili pak, u slučaju provale, postajao posljednji punkt s kojim se veza i prekidala. U izvjesnim slučajevima pripadnik takve veze — pod pritiskom torture ili zbog iluzija za lično izbavljenje — postao je izvorište podataka o ilegalnoj organizaciji u okupiranom gradu za račun neprijatelja NOP-a.

Često su najvažnije informacije o neprijatelju NOP-a ili ilegalnoj organizaciji išle kanalima veze od ilegalne organizacije do slobodne teritorije, gdje su dobijale svoj puni smisao za dalju aktivnost partizanskih jedinica, kao i dalje angažovanje ilegalaca u gradu.

U svakom slučaju, broj angažovanih ljudi za vezu zavisio je od svakog konkretnog zadatka, u smislu prenošenja veze unutar okupiranog grada do pojedinih punktova i na relaciji gradska ilegalna organizacija NOP-a — slobodna teritorija.

*Ilegalne veze u antiokupatorskim aktivnostima u gradovima
1941 — 1945.*

U okupiranom gradu, za potrebe ilegalne organizacije, veza je morala da pokrije više područja antiokupatorske aktivnosti, i to: prikupljanje podataka o neprijatelju, političko-propagandna djelatnost, prebacivanje ljudstva u partizane, rukovođenje oružanom borbom, likvidacija neprijatelja NOP-a (istaknutih funkcionera okupacione vlasti, kolaboracionista, špijuna i dr.), sadejstvo iznutra u slučaju partizanskog napada spolia na posadu okupiranog grada, izvođenje diverzantsko-sabotažnih akcija, funkcionisanje narodnooslobodilačkog fonda; oslobođenje pripadnika NOP-a iz okupatorskih zatvora i bolnica i dr.

1. *Održavanje veza radi prikupljanja podataka o neprijatelju* NOP-a imalo je za cilj da se dođe do što potpunijih podataka o jačini, sastavu i namjerama okupatora i kvislinga u pojedinim garnizonima i da se takvi podaci što prije dostave rukovodstvima NOP-a. Na tom polju bili su angažovani odvažni, duboko zakamuflirani ilegalci, prvenstveno oni koji su radili u organima i ustavnim progonačima. Uprkos progonačima i čestim provalama, ilegalci su pokazali pravo majstorstvo u uspostavljanju i obnavljaju ilegalnih veza, kao i blagovremenom dostavljanju i korišćenju različitih podataka od kojih je umnogome zavisio uspešan otpor. Tako su, npr., u Cetinju već prvih dana okupacije dvojica službenika policije, koji su održavali vezu sa Mjesnim komitetom KPJ za Cetinje, dostavili spiskove komunista kojima je prijetila opasnost od hapšenja i na taj način onemogućili okupacione vlasti da ih pohvataju.² Sličnu ulogu u Sarajevu obavljala je Elia Momčilović, takođe službenica policije, koja je tokom jula 1941. i kasnije tamo radila kao daktilograf i ujedno održavala vezu sa MK KPJ za Sarajevo. Kada su ustaške vlasti namjeravale da pohapse komuniste Sarajeva i za tu priliku sastavlje spiskove, Ela je to saopštila Mjesnom komitetu, pa su tada svi registrovani komunisti izašli iz Sarajeva. Na taj način spašeno je 120 komunista.³

Slična situacija bila je i u okupiranim gradovima Srbije. Još prvih dana okupacije, ministar unutrašnjih poslova kvislinškog Sa-

² U Cetinju, po dolasku Italijana, dvojica službenika policije Vlado Uličević i Petar Tomašević — simpatizeri NOP-a, po direktivi sekretara MK KPJ za Cetinje, spalili su gotovo cijelokupnu policijsku arhivu o komunistima, što je kasnije olakšavalo ilegalnu djelatnost u gradu. — Danica Marinović, *Cetinje u julskom ustanku, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. 1, str. 52; Đuro Đurašković, *Slobodarsko Cetinje, ilegalne akcije po gradovima*, Beograd 1963, str. 190. Većina imena ilegalaca u okupiranim gradovima Jugoslavije, a naročito onih koji su održavali ilegalne veze, zbog strogih mjera konspiracije, ostala je nepoznata, što znatno otežava njihovo identifikovanje. U ovom radu navode se imena do kojih se moglo doći u arhivskoj gradji NOP-a, okupatora, kao i u literaturi, s napomenom da u većini slučajeva sudsudbina pojedinih ilegalaca nije utopljena razjašnjena.

³ Na jednom od tih spiskova nalazila su se imena Avda Huma, Hajsana Brkića, Pavla Goranina, Rata Dugonjića i većine članova Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, Beograd 1973, str. 234.

veta komesara Srbije Milan Aćimović upozorio je potčinjene da je -komunistima uspjelo da u činovničkim redovima razvijaju svoju djelatnost«, kao i da »među njima dobijaju svoje pristalice i simpatizere«. Da bi prekinuo takve veze sredinom juna 1941., naređeno je da se naprave spiskovi svih »sumnjivih službenika« i da se dostave Ministarstvu unutrašnjih poslova, kao i da se takvi službenici odmah otpuste iz službe. Upravo tada vlasti su planirale veliku akciju hapšenja komunista, gotovo u svim gradovima Srbije. S tim ciljem upućeni su specijalni izaslanici kvislinškog Ministarstva unutrašnjih poslova u Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Zaječar, Negotin, Kragujevac, Valjevo, Užice, Cačak i druga mjesta. Međutim, zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama u pojedinim kvislinškim nadleštvinama, najveći broj članova partijskih rukovodstava i komunista bio je na vrijeme obavijesten o namjeravanoj raciji. Tako je u osnovi propao plan okupatora i kvislinga da jednom široko organizovanom policijskom akcijom nanesu odlučan udarac partijskim organizacijama i njihovim rukovodstvima u okupiranim gradovima Srbije.⁴

U Petrovgradu (sada: Zrenjanin) su, npr., dvojica službenika pošte — Dragutin Ranković i Ljubomir Petrovački zadržali izvjesno vrijeme telegram upućen 18. juna iz Beograda sa potpisom M. Aćimovića u kome se tražilo da se hitno dostave spiskovi svih komunista u Banatu, a koji su bili registrovani u policijskoj kartoteci. Ova dvojica aktivista su o tome najprije obavijestili Pokrajinski komitet i partijsku organizaciju, a nakon toga i u dogovoru sa članovima MK PKJ za Petrovgrad telegram predali policijskim organima.

Na osnovu tog obaveštenja, preduzete su mjere da se većina članova KPJ i SKOJ-a skloni i da ne padne u ruke policiji.

Takvih primjera je bilo u Doboju, Bosanskom Brodu, Sisku, Nišu, Skoplju i drugim gradovima. Saradnici NOP-a su na razne načine (uzimanjem dokumenata iz okupatorskih ustanova, usmenim upozorenjem od simpatizera NOP-a iz okupacionog aparata i sl. dolazili do podataka o namjerama okupatora i dostavljali ih gdje treba, pa su blagovremeno preduzimane potrebne mjere. Osjećajući pojačanu aktivnost pripadnika NOP-a u Sapcu, prvih dana okupacije njemačke vlasti su zatražile od sreskog načelnika Antonijevića spiskove komunista radi preduzimanja racije. Međutim, sreski načelnik im je odgovorio da su takvi spiskovi još prije okupacije spaljeni, a odmah zatim izvjestio je lokalnu partijsku organizaciju da okupatorske vlasti pripremaju hapšenje.⁵

Već od početka avgusta 1941. partijska organizacija Teslića uspostavila je vezu preko službenika tamošnje pošte Omera Kopića, koji je neprimjetno otvarao službenu poštu i upoznavao partiju organizaciju s njenom sadržinom. Istovremeno, u tesličkom us-

⁴ Dr Jovan Marjanović, *Vstanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.* Beograd 1963, str. 88.

⁵ Tomislav Arsenović, *Komunisti Podrinja u revoluciji*, Šabac 1969, str. 22; Žarko Atanacković, *Sistem veza NOP-a u Vojvodini 1941—1945*, Novi Sad 1980, str. 81—62.

taškom uredu radila je daktilografkinja — simpatizer NOP-a (čije ime nije utvrđeno), koja je dostavljala indigo na kome je kucala povjerljive ustaške naredbe. Zahvaljujući tome, kao i urednoj međusobnoj vezi, kompromitovani ilegalci i simpatizeri NOP-a su na vrijeme upozoravani da se sklanjaju.[®]

Prvih mjeseci oružane borbe Okružni komitet KPJ za Niš preduzimao je mjere da bi uspostavio što čvršće veze sa rodoljubima i drugim antifašistima koji su na bilo koji način bili u službi okupatora (silom mobilisani, zaplašeni, neodlučni), raspoređeni na onim mjestima gdje su se sticali različiti podaci od interesa za partijsku organizaciju na tom području ili za NOP u cjelini. Zahvaljujući tome, već s jeseni 1941. sekretar OK KPJ za Niš Sreten Mladenović Mika uspio je da uspostavi vezu sa nekoliko oficira Srpske državne straže (SDS), s kojima je, radi veće bezbjednosti, lično održavao direktnu vezu. Nešto kasnije, od te grupe oficira stvorene su dvije i sa njima je održavao vezu Sreten Mladenović⁷, a zatim Vasilija Buha Jova, rukovodilac Pokrajinskog povjereništva KPJ za nišku oblast.⁸ Od proljeća 1942. vezu sa ovim punktovima ponovo je preuzeo sekretar OK KPJ za Niš Dušan Puđa Sava.⁹ Time je bila zagarantovana potpuna konspirativnost ljudi koji su radili u okupatorsko-kvislinškim jedinicama a bili na stalnoj vezi sa rukovodstvom NOP-a na ovom području.¹⁰

⁶ Omer Kopić, *Ilegalni rad u Teslicu, Srednja Bosna u NOB-u, članci i sjećanja*, knj. 1, str. 462.

⁷ Sreten Mladenović Mika, rođen 20. jula 1916. u Kragujevcu, studirao Ma:inski fakultet u Beogradu. Prije rata bio sekretar partijske organizacije u industriji motora u Rakovici i član OK KPJ za Kragujevac. Više puta je hapšen i proganjan. Nakon okupacije, po nalogu PK KPJ za Srbiju odlazi u Niš gdje je kao sekretar OK KPJ radio na organizovanju ustanka u tom kraju. U akciji Vidojevačke partizanske čete zarobljen je od strane četnika 12. aprila 1942. Pred četničkim vojvodama hrabro se držao. Streljan je istog dana u blizini sela Široke Njive. Odlikovan ordenom Narodnog heroja. Dragoljub 2. Mirčetić, *Okružni komitet KPJ za niski okrug 1941—1944*, Niš 1977, str. 241.

⁸ Vasilija Buha Jova, ilegalni partijski funkcijer. Krajem 1942. i 1943. ilegalno živio u Beogradu i sa ostalim partijskim funkcijerima radio na usvojavanju i održavanju veza. U akciji beogradske policije početkom oktobra 1943. uhapšen sa većom grupom komunista. Na saslušanju provalio partijsku organizaciju u Beogradu i otkrio veliki broj komunista i simpatizera NOP-a i njihova ilegalna skloništa, nanijevši ogromnu štetu NOP-u Beograda. Jovan Marjanović, *Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1964, str. 284—286.

⁹ Dušan Puda, član KPJ od 1940. Od 1941. živio u Nišu. Član OK SKOJ-a za nišku oblast, a od kraja 1941. član MK KPJ za Niš. Kratkci vrijeme 1942. bio je sekretar OK KPJ za niski okrug, a 1943. sekretar OK KPJ za vranjski okrug. Član OK KPJ za Timočku krajinu bio je 1944., a zatim organizacioni sekretar PK SKOJ-a za Srbiju. Poslije rata obavljao mnoge značajne dužnosti. Umro je 1973. u Beogradu. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. Dragoljub Mirčetić, n. dj., str. 404.

¹⁰ Prvu grupu sačinjavali su: vojnosudski kapetan Jovan Tomić, sudski islijednik u Komandi SDS dr Radomir Milutinović, ljekar u garnizonoj ambulanti u Nišu, i Borivoj Damjanović, podoficir vojske Kraljevine Jugoslavije. U drugoj grupi bili su oficiri SDS; kapetan I klase Janez Stabriha i vazduhoplovni kapetan II klase Stevan Stevanović. Dragoljub 2. Mirčetić, *Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za niski okrug 1941—1944*, str. 49.

U okupiranim gradovima Crne Gore, naročito u Cetinju, Podgorici i Nikšiću, jednom broju aktivista NOP-a uspjelo je da se zaposle u pojedinim italijanskim i kvislinškim ustanovama i da redovno održavaju vezu sa ilegalcima i rukovodstvima NOP-a. Zahvaljujući tome, rukovodstva NOP-a su gotovo uvijek imala približno vjernu sliku o stanju i namjerama okupatora. Tako je tokom 1941. Stab Orjenskog bataljona raspolagao šemom rasporeda svih italijanskih jedinica u Boki Kotorskoj, a podatke je dobijao i od ilegalaca iz Herceg-Novog, Kotora, Budve, Bara i drugih mješta u Crnogorskem primorju.¹¹ U Podgorici je ilegalac Alid Selhanović uspio da se sve do kapitulacije Italije održi na čelu Muslimanske fašističke organizacije, formirane pod okriljem okupatora, i da otuda dostavlja razne informacije od važnosti za NOP. Zahvaljujući toj vezi, mnoge namjere okupatora su blagovremeno otkrivene i osjećene.¹² Takve aktivnosti ilegalci su preduzimali i u drugim gradovima gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije, ponajviše razvijenijim centrima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Nišu i dr. U Sarajevu su pojedini ilegalci održavali stalnu vezu između MK KPJ i MK SKOJ-a sa članovima Vojnog komiteta Sarajevo. U tu svrhu služile su kafana Adila Greba — člana MK SKOJ-a i brijačnica A'hemeda Dizdara. U ovim radnjama skrivali su se ilegalci l'joje je tražila ustaška policija. Tu su dolazili i kuri iz obližnjih partizanskih odreda, a navraćali su i pripadnici UNS-e od kojih se moglo ponešto saznati, vrijedno za ilegalni rad u Sarajevu, bilo da se radilo o poruci ilegalcima, bilo da se saznao o namjeravoj raciji ili dr. Veoma korisne podatke dostavljala je sestra Adila Greba, koja je — kao konobarica u kafani svoga brata — sa poslužavnikom i ibrikom odnosila kafu u susedne radnje.¹³

Snažan podstrek daljem povezivanju ilegalaca i usavršavanju ilegalnih veza u svim oblicima oružane i neoružane borbe dalo je savjetovanje predstavnika štabova i komandanata NOP odreda Jugoslavije u Stolicama 26. septembra 1941, gdje je — između ostalog — istaknuto da »nepovezanost može postati fatalna ne samo za ishod borbe već i za sam opstanak odreda«, što bi u krajnje surovim, ilegalnim uslovima, u žicom i bunkerima opasanim mjestima imalo veoma teške posledice, kako u smislu izvođenja akcija tako i u smislu opstanka ilegalaca.¹⁴

U Zagrebu, Karlovcu, Sisku, Mostaru i nekim drugim mjestima, aktivisti NOP-a uspjevali su da uspostave veze sa pojedincima u najvišim ustanovama NDH, što potvrđuje i izvještaj povjerenika Ustaške nadzorne službe za Banjaluku od 26. oktobra 1941: »Do

¹¹ Dr Dušan Zivković, *Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945*, Beograd 1964, Mihailo Grbić, *Rad u ilegalnim uslovima u Boki Kotorskoj*, VIG br. 1/1962, str. 9—10.

¹² Košta Cakić, *Ilegalac u osinjem gnijezdu*, »Pobjeda«, organ Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore 1960.

¹³ Zvonko Grbac, *Zene Sarajeva u borbi protiv okupatora, Zene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. godine — sjećanje učesnika*, Sarajevo 1977, str. 420.

¹⁴ *Zbornik*, tom II knj. 1, str. 74;

sada je dokazano da postoje izaslanici Komunističke partije u Redarstvenom ravnateljstvu, Stožeru i Komandi divizije, Higijenskom zavodu, sudovima, a bilo je pokušaja i za povezivanje sa povjereništvom Ustaške nadzorne službe.¹⁵ I mnogi drugi dokumenti NDH — u kojima se ističe kako »komunisti blagovremeno doznavaju za sve eventualne akcije koje treba da se protiv njih preduzmu«

— ubjedljivo govore da je postojala čvrsta ilegalna veza između pojedinaca—simpatizera NOP-a u oružanim snagama NDH i ilegalaca u okupiranim gradovima. Tako se u pomenutom izvještaju povjerenika UNS-e u Banjaluci govori da su komunisti preko svojih veza blagovremeno saznali za akciju hapšenja koju je pripremalo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Banjaluci.¹⁶ Upravo je tih dana izvjesni Albert Trinki održavao vezu sa dvojicom domobranksih oficira, koji su partijskoj organizaciji, pored oružja i municije, dostavljali i različite podatke o namjerama ustaških vlasti protiv NOP-a. Tih dana ustaška policija uhapsila je u neposrednoj okolini Trebinja šestoricu lokalnih aktivista NOP-a, među kojima i načelnika trebinjske opštine, zbog toga što su »svi održavali veze sa komunistima«.¹⁷ Vjerovatno najpotpuniju sliku

o postojanju čvrstih ilegalnih veza domobranksih oficira-simpatizera NOP-a (zaposlenih u kvislinškim ustanovama) sa gradskom ilegalnom organizacijom data je u izvještaju Ravnateljstva za javni red i sigurnost u Zagrebu krajem 1941. godine, gdje se poslije niza upozorenja na tu činjenicu ističe: »Ponovo upozoravamo da među našim ljudstvom i čestnicima komunisti imaju svoje pouzdane veze«.¹⁸

Tokom 1941. godine akcija održavanja veza između ilegalaca i simpatizera NOP-a u okupacionom i kvislinškom aparatu bila je razvijena u onom stepenu koliko su to dozvoljavali konkretni uslovi u pojedinim gradovima. Partijske organizacije su pojačale napore za što bolje funkcionisanje tih veza. Povremene vijesti o snazi, rasporedu, jačini i namjerama okupatora partizanske jedinice su dobijale uglavnom preko tih ilegalnih veza u okupiranim gradovima. Tako su prilično čvrste veze uspostavili aktivisti NOP-a Delnica i Sušaka sa jedinicama Primorsko-goranskog partizanskog odreda. Oni su podatke o jačini, i rasporedu okupacionih trupa prenosili pored i talijanskih straža na blokovima, u čemu su se naročito angažovale žene—simpatizeri NOP-a. Uočivši da ih okupatorske straže po pravilu nijesu detaljnije pregledale, mnoge aktivistkinje NOP-a uspješno su prenosile važne poruke sa slobodne teritorije ilegalcima ili iz okupiranih gradova rukovodstvima partizanskih jedinica.¹⁹ Takvu organizaciju ilegalnih veza rukovodstva NOP-a

¹⁵ AVII, fond NDH, k. 173, br. reg. 40/11-1.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ AVII, fond NDH, k. 168, br. reg. 2/3—4.

¹⁹ U Ljubljani su, naročito u početnom periodu rata, kurirska službu uglavnom obavljale omladinke. Mnoge od njih su veoma brzo naučile italijanski jezik, što im je pomoglo da se bolje nalaze i u teškim i veoma riskantnim situacijama. Zahvaljujući njihovom požrtvovanju, veza između

su razvijala i u drugim gradovima, gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije.

Poznat je veći broj primjera prolaska kurira sa porukama kroz blokove, njihovo prorušavanje u prosjake, seljake, visoku gospodu i sli. Takvi primjeri zabilježeni su u mnogim okupiranim gradovima na italijanskom, njemačkom, mađarskom i bugarskom okupacionom području. Isto tako, žene su veoma vješto izbjegavale kontrole Ustaške nadzorne službe i četnika, pa su gotovo stalno korištene za održavanje ilegalnih veza, prenošenje raznog propagandnog i drugog materijala iz okupiranih gradova na slobodnu teritoriju ili obratno.

Aktivisti NOP-a Ljubljane su već nakon okupacije ulagali napore da uspostave što čvrše veze sa simpatizerima NOP-a zaposlenim u pojedinim okupatorskim ustanovama. Na tom polju veliku pomoć pružala su im nacionalna rukovodstva NOP-a, CK KPS i Izvršni odbor Osvobodilne fronte, koja su se do maja 1942. nalazila u okupiranoj Ljubljani. Već 1941. godine, od oko 300 policajaca na službi u Ljubljani 180 je održavalo vezu sa rukovodstvom ilegalnog pokreta i organima Osvobodilne fronte. Sem toga, ilegalci su uspostavili veze i sa službenicima raznih komunalnih ustanova i pošte. Poštanski radnici — simpatizeri NOP-a — neprimjetno su otvarali pošiljke upućene italijanskim komandama i ustanovama i sa njihovom sadržinom upoznavali rukovodstvo Osvobodilne fronte. U Pošti br. 2, takvi simpatizeri NOP-a su u ekspediciji za telegramе, naročito u večernjim časovima, prisluškivali razgovore fašističkih funkcionera o akcijama policije i odreda »crnih košulja«, pa je rukovodstvo NOP-a na vrijeme upozoravalo aktiviste na opasnost hapšenja, racija i sli. Sa razvojem Varnostno obveščevalne službe (VOS — Služba bezbjednosti i obavljanja) uspostavljene su ilegalne veze i sa simpatizerima NOP-a u okupatorsko-kvinskim jedinicama i ustanovama, sa pripadnicima »bele garde« i sa pojedinim četničkim obavještajcima.²⁰

Upravo zbog održavanja ilegalnih veza i nekontrolisanog odlijanja povjerljivih informacija iz italijanskih civilnih nadleštava i štabova jedinica, italijanski general Renzo Montan ja (Renzo Montagna) 23. decembra 1941. unio je u vojnoistorijski dnevnik 11. armijskog korpusa sljedeću konstataciju: »Sada je već jasno da među žandarmima, opštinskim činovnicima i ljudstvom koje čuva za-

rukovodstva u Ljubljani i partizanskih jedinica je gotovo uvijek fukcionisala, čak i ako su pojedini važniji kanali bili provaljeni. France Kimovec, Ljubljana — država u državi, Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista revolucionarnog radničkog pokreta, (dalje: Četrdeset godina, Beograd 1961, knj. 7, str. 316; Mahmud Konjhodžić, Od Kupe do mora, Zagreb 1969, str. 238, 249. Detaljnije o učešću žena u kurirskoj službi vidi: Žene Srbije u NOB, Beograd 1975; Žene Hrvatske u NOB, Zagreb 1955, knj. 1 i 2; Žene Crne Gore u NOB, Titograd 1963; Zbornik na dokumenti za učestvoto va žene od Makedonija vo narodnooslobodilnata vojna i revolucijata 1941—1945, Skopje 1976.

²⁰ Milan Škervalaj Petrač, *Ljubljansko podzemlje 1941—1942. godine, Četrdeset godina*, knj. 7, str. 226; Jože Kumar, *Počelo je medu poštarima, Ljubljana u borbi — Zbornik sjećanja*, Beograd 1978, str. 132—133.

tvore, kao i među činovnicima Visokog komesarijata, ima mnogo lica koja potpomažu ustanike.²¹

Tokom 1941. godine partijska organizacija Leskovca uspostavila je ilegalnu vezu sa dvojicom simpatizera NOP-a koji su bili članovi okupatorsko-kvislinških jedinica. Te veze sa Antonom Sikoškom, agentom policije, i Dragoljubom Vukovićem, pripadnikom SDS, već od početka davale su dobre rezultate. Oni su po prirodi svog posla, bili u toku važnih događaja, pa su njihovi podaci olakšali nesmetano razvijanje različitih aktivnosti pripadnika NOP-a Leskovca i šireg područja. Preko njih se u prvom redu, dozajilo do legitimacija, propusnica i prijava za boravak u gradu, zatim do objava za putovanje van mjesta stalnog boravka i dr. Sem toga, Sikošek je partijskoj organizaciji dostavljao razna obaveštenja o namjerama policije, spiskove komunista predviđenih za hapšenje i dr. Svojim radom omogućavao je gotovo nesmetano kretanje ilegalaca, partizanskih kurira i dr. sa željezničke stanice do nekog punkta u gradu, na taj način što je takve osobe sačekivao i pratio do odredišta. Da bi mogao da ovjerava ilegalne dokumente, napravio je ključeve kojima je otvarao sve fioke pisačih stolova u kojima su se čuvali pečati i formulari legitimacija i objava.²²

Bez obzira na negativan razvoj događaja na glavnim ratišti ma drugog svjetskog rata, posebno na teškoće NOP-a u istočnim krajevima Jugoslavije, te žestoke represalije okupatora i kolaboracionista prema pripadnicima NOP-a i njihovoj rodbini, do kraja 1941. godine, ipak se zapaža uporno nastojanje organa i organizacija NOP-a da sačuvaju stečene pozicije preko pojedinaca u neprijateljskim redovima i da istovremeno vrše nove prodore. Ta nastojanja su dala zapaženje rezultate u krajevima Jugoslavije anektiranim i okupiranim od strane i talijanskih trupa, na području NDH, a donekle i u bugarskoj okupacionoj zoni.

Krah doktrine munjevitog rata pod Moskvom, decembra 1941, imao je izvjesnog odjeka i na razvoj i funkcionisanje ilegalnih veza u okupiranim gradovima, bez obzira na to što se to nije vidljivo manifestovalo. Do tada bučna propaganda fašističkih okupatora da će Crvena armija biti do kraja skršena i Moskva zauzeta (čak su pripremane i posebne svečanosti za tu priliku), naglo se smirila, opijenost ranijim pobedama se hladila. Sve više je kod pristalica Vermahta crv sumnje potkopavao uvjerenost u pobjedu, pojedinci su omekšavali i počinjali da razmišljaju o onome što donosi neizvjesno sјutra, pa i mogući preokret u korist NOP-a. U takvim, povoljnijim, uslovima ilegalne veze su nešto lakše krčile put. Oštrica budnosti i kontrole kao da se, tu i тамо, tupila. Sve je to kod stanovništva vraćalo vjeru u snagu NOP-a, što je širilo mogućnosti saradnje sa ilegalcima u raznim oblicima, pa i u smislu pružanja korisnih podataka i održavanja veze.

²¹ *Zbornik, tom VI, knj. 1, dok. br. 214.*

²² Đorđe Stanković, *Iz partijskog rada u Leskovcu, 1941—1942; 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 14. Beograd 1975, str. 306—307.

Tokom januara 1942. partijska organizacija Leskovca uspostavila je vezu sa jednim oficirom bugarske okupacione vojske i uspjela preko njega da dobij a nešto municije i razne informacije.²⁸ Zahvaljujući takvim i sličnim ilegalnim vezama, mnogi pripadnici NOP-a izbjegli su hapšenja, čak i onda kada su im organi Specijalne policije bili na tragu. Tako, na primjer, Specijalna policija je namjeravala da uhapsi Dimka Dimkovskog, aktivistu NOP-a u Leskovcu. Međutim, čim je Sikošek za to saznao, odmah je preduzeo potrebne mjere. Pošto je tada Dimko bio na službenom putu u Beogradu, Sikošek je poslao Slobodana Simića, službenika Gradskog poglavarstva i saradnika NOP-a, u Niš da sačeka Dimkovskog i da ga obavijesti o opasnosti. Upravo ta okolnost i druge ilegalne veze u Nišu omogućile su Dimkovskom da se održi u Nišu desetak dana i da, potom, preko veze stupi u Jastrebački partizanski odred.²⁴

Koliko su ilegalne veze bile razvijene, naročito u okupiranim gradovima, govori i činjenica da su »gradovi na našem području u svakom slučaju puni sumnjivih elemenata i komunističkih agenata« — kako se to ističe u izvještaju Zapovjedništva vojne krajine NDH od 10. januara 1942. godine.²⁵ Aktivisti NOP-a u Zemunu održavali su takve ilegalne veze sa jednim žandarmerijskim narednikom, jednim oficirom iz Komande mornarice, jednim pripadnikom ustaške policije i nekim drugim simpatizerima NOP-a. Naročito važna veza u tom pogledu bila je ona koju je partijska organizacija uspostavila sa žandarmerijom, preko koje su stizali podaci o planovima vojnih i policijskih akcija u Zemunu i okolini.²⁶

Prvih mjeseci 1942. aktivisti NOP-a Karlovca uspostavili su više ilegalnih veza sa pojedinim oficirima, vojnicima i građanskim licima zapošljenim u okupatorskim ustanovama, od kojih su formirali Vojni komitet — preko koga će kasnije teći dragocjene informacije o moralno-političkom stanju u jedinicama NDH, i od kojih će dobijati oružje, municiju i drugi materijal. U toku ljeta 1942. prišlo se uspostavljanju jezgara i partijskih ćelija od simpatizera NOP-a i članova KPH gotovo u svim kasarnama NDH (u Karlovcu, Zagrebu i nekim drugim gradovima). U tom cilju. Glavni štab NOP odreda Hrvatske uputio je 15. marta 1942. proglaš vojnicima, podoficirima i oficirima NDH u kome se ističe: »Tražite veze s partizanima i šaljite im obavještenja, oružje i drugi materijal. Organizirajte pobune u kasarnama. Prelazite na stranu partiza-

²³ »Povezali smo se sa jednim rukovodiocem bugarskih vojnika. Dali smo im naš materijal, primili od njih municiju, oružje i informacije — kaže se, pored ostalog, u izvještaju OK KPJ za Leskovac od 30. januara 1942. *Zbornik*, tom I, knj. 3, dok. br. 12 i 13, str. 36—39.

²⁴ Đorđe Stanković, rt. č., str. 306—307.

²⁵ AVII, fond NDH, k. 70, br. reg. 6/2—1.

²⁶ Radivoje Golubović Marko, *Iz rada partijske organizacije u Zemunu 1942; 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 14, str. 339.

²⁷ *Zbornik*, tom V, knj. 3, str. 282—285.

Samo u Gradskom magistratu u Karlovcu aktivisti NOP-a održavali su veze sa trojicom simpatizera preko kojih su dobijali različita korisna obavještenja za NOP na ovom području. Vojni komitet u kasarnama karlovačkog garnizona djelovao je sve do 10. maja 1943, kada je došlo do velike policijske provale.²⁸ Za to vrijeme, od početka 1942. do maja 1943, aktivisti NOP-a imali su doista sigurne ilegalne veze u 3. obkoparskoj bojni, zatim u domobranskoj kasarni, gdje je komandant posadnog bataljona bio istovremeno i predsjednik Vojnog komiteta. Veze su održavane i sa Vojnom bolnicom, Pekarom i Dočasničkom školom. Sa Zapovjedništvom grada aktivisti NOP-a održavali su veze preko ličnog šofera zapovjednika garnizona, a uspostavili su veze i sa sudijama i advokatima karlovačkog vojnog suda.²⁹

U domobranskim kasarnama i ustanovama zagrebačkog garnizona takođe su djelovali vojni komiteti. Formirani u Zapovjedništvu i jedinicama vazduhoplovnih snaga, Ministarstvu domobranstva i u domobranskim kasarnama, tokom čitavog rata dostavljali su različite podatke od važnosti za NOP Hrvatske i šire. Već u drugoj polovini 1942. godine Vojni komitet u Zagrebu uspostavio je veze sa Vojnim komitetom u Karlovcu i rukovodstvom NOP-a na tom području, što je omogućavalo još brže dostavljanje podataka. Iz Karlovcia je artiljerijski bojnik Ljudevit Gerić imao direktnu vezu sa Ivanom Krajačićem Brkom, članom CK KPJ, koji je, između ostalog, bio zadužen za rad u neprijateljskim jedinicama.³⁰ Upravo tada, 1. lički NOP odred imao je povjerenike u desetak okupatorsko-kvislinških garnizona preko kojih je dobijao najraznovrsnije informacije o jačini, sastavu, naoružanju, moralu, sistemu odbrane i dr.³¹

U vrijeme prekretnice u drugom svjetskom ratu i odlučujućih bitaka na jugoslovenskom ratištu (bitke na Neretvi i Sutjesci), nastavljeni su napori NOP-a na učvršćivanju i što boljem funkcionisanju ilegalnih veza u gradovima, kao i na uspostavljanju novih

²⁸ Slavo Kovačić, *Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona 1942—1943, Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovcia, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Zbornik radova*, br. 6, Karlovac, str. 27.

²⁹ Isto. O uspostavljanju ilegalnih veza sa pripadnicima ustaško-domobranksih jedinica i simpatizerima NOP-a u pojedinim komandama i ustanovama NDH govori i izvještaj Župske redarstvene oblasti u Banjaluci od 31. avgusta 1942. gdje se, između ostalog, ističe: »Veza i povezanost komunista u Banja Luci vrlo je konspirativna i tajna. Putem tzv. kanala i veza dolaze komunisti u razna nadleštva i na taj način doznaju potrebne informacije. U svim školama u Banja Luci komunisti imaju po jednog politički odgovornog koji od voćstva prima naloge. Ista takva organizacija postoji i u raznim nadleštvinama tvornicama itd« AVII, fond NDH, k. 197, br. reg. 41/28-1 ; mr Ljubomir Bošnjak, VIIG br. 1 od 1978. Izvještaj slične sadržine nalazio se kod drugih župskih redarstvenih oblasti, komandi domobranksih jedinica i UNS-e.

³⁰ Mladen Colić, *Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu, Zagreb u narodnooslobodilačkoj borbi, Materijali sa naučnog skupa održanog 29 i 30. lipnja 1970. Zagreb 1971*, str. 269; Slavo Kovačić, n. 61., str. 28.

³¹ Izvještaj Štaba grupe NOP odreda za Liku i Štabu operativne zone od 21. VIII 1942. AVII, k. 1611, br. reg. 25/17.

i obnavljanju starih veza u neprijateljskim redovima. Međutim, kapitulacijom Italije mnoge takve veze su poremećene pa i prekinute, te su nastale praznine i teškoće u pribavljanju neophodnih informacija o stanju okupatorskih garnizona, o namjerama okupacionih vlasti protiv NOP-a uopšte, a posebno protiv ilegalaca u gradovima. Zadatak je postao utoliko složeniji što je sada trebalo gotovo iznova početi s prodiranjem u redove njemačkog okupatora stacioniranog u gradovima i među manje-više demoralisane pripadnike NDH (u oružanim snagama i u civilnim nadleštвима). U ostalim oblastima te aktivnosti su se odvijale kao ranije, s manjom ili većim oscilacijama i promenljivog intenziteta, zavisno od sva-ke konkretnе gradske sredine. U svakom slučaju, pojačavana je konspirativnost da bi se sačuvali kadrovi koji su održavali veze NOP-a, naročito oni koji su se nalazili u redovima okupatora. U tome su sve veću vrijednost imali simpatizeri NOP-a iz redova stranih nacionalnosti u Jugoslaviji — Nijemaca, Mađara, Itala-ja-na, jer su takvi ljudi — zbog poznavanja jezika — imali veće moćnosti za obavljanje zadatka za NOP.³²

Tokom čitavog rata Beograd je bio izrazit primjer dobro organizovane ilegalne veze, mada je okupator u nekoliko navrata uspio da provali partijsku organizaciju i da joj nanese ozbiljne udarce.

Uz sve mjere predostrožnosti, partijska organizacija Beograda je uspješno održavala vezu sa šefom kartoteke uprave grada Beograda Jankom Jankovićem. Zajedno sa agentom Cvetkom Crnjakom, sve do svoje smrti 1944. godine bio je u neposrednom kontaktu sa partijskom organizacijom, dostavljajući podatke o namjerama okupatora i policije, što je bilo od neprocjenjive važnosti kako za opstanak ilegalaca u gradu, tako i za izvođenje antiokupatorskih akcija uopšte. Sem toga, partijska organizacija Beograda održavala je vezu i sa Predragom Uđickim, koji je kao novinar radio u njemačkoj agenciji DNB. On je partijsku organizaciju blagovremeno upoznavao sa sadržajem njemačkog povjerljivog biltena koji je izlazio samo u sedam primjeraka i bio namijenjen jedino najvišim njemačkim organima. Zahvaljujući toj vezi, beogradска partijska organizacija je preko tog biltena upoznavana s novostima prije od onih kojima je biltén bio namijenjen. Isto tako, održavana je veza sa pojedinim činovnicima u Ministarstvu poljoprivrede, Ministarstvu saobraćaja, Ministarstvu finansija i dr, pa su se i preko tih veza saznavali mnogi podaci i obavještenja, dra-gocjeni za oslobođilački pokret u cjelini.³³

I u drugim okupiranim gradovima ilegalna veza je održavana na slične načine. Okružni komitet KPJ za centralnu Bosnu krajem 1942. obavještavao je Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu da »iz okupiranih gradova redovno dobijaj u podatke o neprijatelju«. U izvještaju Štaba 3. operativne zone Hrvatske od 15. no-

³² Jovan Vujošević Lola, *Zajednički antifašistički front »Lipovljanski susreti '78«*, Lipovljani 1978, str. 31—38.

³³ Jovan Marjanović, *Srbija u narodnooslobodilačkom pokretu*, Beograd, 1964, str. 106 i 241.

vembra 1942. istaknuto je da su »preko postojećih novostvorenih veza« saznali »gdje se neprijatelj nalazi, kako se utvrdio, koliko je njegovo brojno stanje i naoružanje, te kakav je nacionalni sastav njegovih špaga«, dodajući da su svi ti podaci dobijani »preko civilnih lica«.³⁴ Nešto kasnije, 20. aprila 1943, Obavještajni centar Kninskog sektora obavještava GŠ NOV i PO Hrvatske da su »podaci o jačini, sastavu i dr. na aerodromu Zemunik pribavljeni od drugova koji rade na aerodromu i nekih vojnika«.³⁵ Upravo zbog održavanja ilegalnih veza i blagovremenog obavještavanja ilegalaca i partizanskih jedinica o namjerama i akcijama okupatora, mnoge komande i ustanove NDH konstatuju da »neuspjeh vojničkih zahvata hrvatskih oružanih jedinica ima se pripisati baš izdajničkom radu partizanskih suradnika u vojarnama«, kako se to ističe u izvještaju povjerenika UNS-e od 20. aprila 1943. u Slavonskoj Požegi.³⁶ Sem toga, ustaške vlasti uočavaju da u »požeškoj vojarni ima nekoliko časnika i dočasnika koji surađuju sa partizanima Treće operativne zone«, da u Novoj Gradiški »potpukovnik Simek daje oružje partizanima«, da »kotarski predstojnik iz Hrvatske Mitrovice održava stalne veze sa fruškogorskim partizanima«, kao i da sa njima održava sastanke. Najzad, zbog održavanja ilegalne veze sa pripadnicima NOP-a Petrovaradina, obavještajni officiri domobranstva »sumnjaju u svakog časnika i dočasnika«.³⁷

Zahvaljujući takvom moralno-političkom stanju u domobranskim jedinicama, Komanda Vojnog područja Podgrmeč u izvještaju od 4. novembra 1943, pored ostalog, ističe da »sa svakim neprijateljskim garnizonom, odnosno mjestom postoe najmanje dvije veze«. Te veze održavane su uglavnom preko vojnih lica iz redova neprijatelja, naročito u garnizonima Sanski Most, Bosanska Krupa, Ljubija, Prijedor i dr. Sa nekim od tih mesta, aktivisti NOP-a uspostavili su više kanala, tj. imali su na vezi veći broj ljudi sa kojima je veza održavana. »Za vrijeme dok je Ljubija bila u neprijateljskim rukama, mi smo u istoj imali više naših povjerenika, a prema tome i više kanala«, ističe se u izvještaju Komande vojnog područja Podgrmeč od 11. januara 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ.³⁸

Na osnovu izloženog, moglo bi se zaključiti da su aktivisti NOP-a pronalazili mogućnosti da, vještim održavanjem i jačanjem svoje mreže i prodorom u nove sredine neprijatelja, osiguraju visok kvalitet veza u organizacionom pogledu i u smislu njihovog funkcionisanja radi uspješnog organizovanja i izvođenja raznih vidova antiokupatorske aktivnosti u gradovima.

2. *Veza kao uslov za sprovodenje političko-propagandne djelatnosti.* Ilegalna veza je bila spona od višestrukog značaja između punktova štamparija i tehnika sa ostalim aktivistima oslobođilač-

³⁴ AVII, k. 1482, br. reg. 23/5.

³⁵ AVII, k. 107, br. reg. 6/5.

³⁶ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak br. 368.

³⁷ AVII, isto, film br. 20, snimak br. 94, 368, 421, 507.

³⁸ AVII, fond NOR-a, k. 460, br. reg. 1/17.

kog pokreta u okupiranim gradovima. Obezbjedivala je gotovo neprekidno cirkulisanje propagandnog materijala za potrebe ilegalaca, upravo u duhu zaključaka Majskog savjetovanja KPJ 1941. godine: »Badava su sve direktive i odluke ako se pravovremeno ne dostave kome treba.«³⁹

Za uspješno odvijanje političko-propagandne djelatnosti, razumljivo, osnovni uslov je bio obezbjeđenje tehničkih sredstava i odgovarajućeg materijala, pa su na tom zadatku ilegalne veze u okupiranim gradovima bile odlučujući faktor. Sva rukovodstva NOP-a u okupiranim gradovima Jugoslavije nastojala su da dođu bar do minimalnih tehničkih sredstava za obavljanje političko-propagandnih zadataka NOP-a tokom okupacije, bez obzira na teškoće i opasnosti koje su imali pri nabavljanju, smještaju i radu tih sredstava.

Tako su se ilegalne organizacije Cetinja, Splita, Niša, Mostara, Ljubljane i drugih gradova — zahvaljujući dovitljivosti i požrtvovanju ilegalaca — domogle šapirografa i štamparskog materijala (koji je do ilegalnih tehnika dopreman u dječjim kolicima, biciklima i zaprežnim kolima, u buradima i automobilima). Te poslove i raznošenje štampanih materijala NOP-a opet su umješno i uredno izvršavali ilegalci u okupiranim gradovima preko uhoodane mreže saradnika koja je bila rječit pokazatelj i izraz ukupne čvrstine NOP-a, međusobne povezanosti ilegalaca i njihovog oslonca međustanovništvom.

Tokom 1941. godine i kasnije aktivisti NOP-a Zagreba su preko ilegalnih veza nabavljali i dostavljali materijal ilegalnim tehnikama i štamparijama, veoma vješto izbjegavajući ustašku policiju. Radi boljeg i efikasnijeg rada ilegalci Zagreba su, obično, čitav materijal (štamparski papir, boju, matrice i dr.) unaprijed pripremali i slali do štamparija. Tako se Antun Bolčić, zvani »Mah Istranin«, prerašavao u ličkog seljaka i veoma često je kroz Zagreb prenosio pune torbe materijala za potrebe štamparije. Ustaškoj policiji nije zapadao za oko niti su vjerovali da taj »lički seljak« nosi bilo šta sumnjivo.⁴⁰

U Beogradu su na ovom poslu, najčešće, angažovane grupe od tri do pet ilegalaca. Da bi se izbjegao susret sa policijom, na određenim mjestima su postavljeni osmatrači koji su davali ugovorene signale da li je prolaz ulicom sloboden. Činjenica je da se kroz Beograd prenosio materijal za štampariju CK KPJ i obratno, iz štamparija gotov materijal se raznosio do raznih rukovodstava NOP-a u svim dijelovima grada, do Zemuna i u druga mjesta širom zemlje.

Skladište štamparskog materijala za štampariju CK KPJ nalazilo se u Krajinskoj ulici br. 24 (sada: Ulica Milutina Blagojevića), i za njega je jedino znao jedan radnik iz štamparije — tzv.

³⁹ Bilten Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije br. 7 i 8 od 1. oktobra 1941. godine. *Zbornik, tom II*, str. 71.

⁴⁰ Stipe Ugarković, *Partijska tehnika u okupiranom Zagrebu, Ustanak naroda Jugoslavije*, knj. 1, str. 81.

»drug odgovoran za hartiju«. Zagorka Jovanović⁴¹ je toj vezi dava-va zadatak kad i gdje treba dostaviti hartiju i drugi materijal. Na ugovorenom mjesto, preko veze, hartija je dostavljana na tovarnim kolima zajedno sa drvima i ugljem, da ne bi privukli pažnju policije. Na ugovorenom mjestu Zagorka je sačekivala kola i vozila materijal do Cuburske ulice, gdje ju je sačekivao Slobodan Jović.⁴² Odатle do štamparije, do Banjičkog venca; kola je vozio Slobodan Jović, a »akcijaš« rukovodilac skladišta vraćao se pješice. Praćena kola su se vraćala na isti način.⁴³

Štampani materijal prenošen je takođe preko dobro organizovanih ilegalnih veza, koje su uglavnom držale Milada Raj ter i Elza Metarli — kurirke CK KPJ. Istovremeno, Elza Metarli je održavala ilegalnu kurirsku vezu između partijskih organizacija Beograda i Zemuna. Štampani materijal iz Beograda dostavljala je zemunskoj partijskoj organizaciji, kao i razne proglašene zemunskog Sre-skog komiteta KPJ i drugi propagandni materijal beogradskoj partijskoj organizaciji.⁴⁴

Stampane materijale iz tehnike CK KPJ Zagorka Jovanović je dostavljala kuririma, i to obično u korpama s kojima se ide na pijacu ili kolicima prekrivenim povrćem. Ispred njih je, u svojstvu izvidnice, išao Branko Maksimović, koji im je ugovorenim signa-lima davao znake da li je ulica slobodna. Nešto kasnije, ulogu izvidnika obavljali su Branko Donović i Slobodan Jović, koji su za taj posao bili snabdjeveni falsifikovanim legitimacijama i revolverima. Tako je materijal dosta brzo stizao do centralne ekspedicije CK KPJ u ulici Svetozara Markovića, odakle je predavan kuririma Mjesnog komiteta KPJ za Beograd, kao i Slavki Morić⁴⁵ i Zagi Malivuk⁴⁶ (kuririma Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju). Dalje

⁴¹ Zagorka Zaga Jovanović, rođena 17. aprila 1920. u Kragujevcu. U SKOJ je primljena u gimnaziji, a na Medicinskom fakultetu u Beogradu bila je veoma aktivna u studentskom pokretu. Maja 1940. primljena je u članstvo KPJ. Od jula 1941. do maja 1943. radila u štampariji CK KPJ, kada je sa grupom ilegalaca napustila Beograd i uključila se u partizanske jedinice u Bosni. Nosilac je Partizanske spomenice 1941. *Žene Srbije*, str. 141.

⁴² Slobodan Jović, rođen u Kučevu 1918., grafički radnik. Radio u štampariji CK KPJ u Ulici Banjički venac do avgusta 1943., kada je, zajedno sa Brankom Donovićem, formirao novu štampariju u Krajinskoj ulici, gdje je nastavio sa štampanjem lista »Glas«. Kada je beogradска policija krajem jula 1944. otkrila ovu štampariju, Branko Donović i Slobodan Jović su iz podzemnog skloništa pružali otpor sve dok im nije nestala municija. Da ne bi živi pali u ruke policiji izvršili su samoubistvo. Za narodnog heroja proglašen je 30. X 1946. *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, Beograd 1975, str. 133.

⁴³ *Zene Srbije*, str. 141.

⁴⁴ Isto; J. Marjanović, n. dj., str. 194.

⁴⁵ Slavka Morić, ljekar u Beogradu. Bila je kurir PK KPJ za Srbiju, a njen stan je služio za razne potrebe PK KPJ. Kao kurir odlazila je i održavala ilegalne veze sa Valjevom, Kragujevcem, Čačkom i Užicom i pratila je pojedine grupe kompromitovanih ilegalaca iz Beograda do partizanskih odreda. *Žene Srbije*, str. 141.

⁴⁶ Zaga Malivuk, rođena u Vršcu 27. II 1919. Nakon okupacije uspjela je da po direktivi Partije uništi planove aviona koji su se nalazili u fabrići »Rogožarski«, gdje je tada bila zapošljena. Kao kurir PK KPJ održavala

prenošenje partijskog i propagandnog materijala odvijalo se na gotovo isti način. Tako je MK KPJ za Beograd imao svoju ekspediciju u Njegoševoj ulici u stanu Nade Purić, koja je istovremeno bila veza između štamparije i ekspedicije. Ona je štampani materijal dostavljala svojim vezama — rejonskim tehničarima, a ovi dalje svojim vezama — tzv. čelijskim tehničarima. Čelijski tehničari su obično materijal dobijali na ulici i u prolazu ga dijelili ostalim članovima ilegalne organizacije. Bili su i oni karika u sistemu ilegalnih veza od rukovodstva do komunista koji su takav materijal rasturali po gradu. Na taj način propagandni materijal je za svega tridesetak minuta stizao u sve krajeve Beograda.⁴⁷

Gotovo na isti način prenoscene su pošiljke ilegalnog materijala i u drugim okupiranim gradovima Jugoslavije. Aktivisti Novog Sada su tokom ljeta i početkom jeseni 1941, uprkos žestokom teroru, uspješno razvijali propagandnu aktivnost zahvaljujući dobro organizovanom sistemu ilegalnih veza. Vezu sa štamparijom PK KPJ za Vojvodinu održavala je Mila Čobanski, tehničar OK KPJ. Ona je gotove materijale preuzimala od Slobodana Kovačevića, tehničkog rukovodioca štamparije, i u svom stanu ih razvrstavala i pakovala po određenom spisku za sve partijske organizacije na teritoriji okruga. Dalje je materijal prenosen u korpama za namirnice i kolicima do riblje pijace, gdje je uobičajena gužva omogućavala njegovo lakše preuzimanje, rasturanje i prenosa. Na tom poslu aktivno je radila i Josipa Brujaković-Kovačević, supruga Slobodana Kovačevića, koja je materijal prenosila dječjim kolicima u kojima je vozila tek rođenu djevojčicu.⁴⁸

Prenosašte štampanog materijala u druge okupirane gradove Vojvodine obično su obavljali kuriri koji su redovno dva puta dolazili i u Novi Sad. Za taj posao u Šabotici bila je zadužena Viktorija Balažević. Koristeći pijacne dane, kada je uobičajena gužva veća i objektivno slabija policijska kontrola, ona je propagandni materijal prenosila u Suboticu i predavala ga Edenu Korštajnu, koji ga je dalje, preko svojih veza, slao za Suboticu, Bačku Topolu, Sentu i Adu. Slično su radile i veze iz Sombora i drugih gradova Vojvodine, koje su imale direktnu vezu sa tehnikom PK KPJ za Vojvodinu.⁴⁹

U Mostaru su tokom 1942. i 1943. godine radile tehnike Oblasnog i Mjesnog komiteta KPJ i tehnika MK SKOJ-a. U njima se štampao i umnožavao različiti propagandni materijal, počev od letaka i dnevnih vijesti do pojedinih brošura i Istorije SKP-b. Vezu sa tehnikom imao je samo jedan aktivista, zadužen da prikuplja tekstove od tzv. redaktora koji su dnevne vijesti savezničkih stanica hvatali skrivenim radio-aparatima. Takve tekstove »redaktor« je predavao svojoj vezi koja se brinula za umnožavanje. Štampani

je vezu sa okružnim komitetima KPJ za Niš i Vršac. Strigeljana je 7. II 1942. Odlikovana Ordenom narodnog heroja, 27. XI 1953. *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, str. 457—459.

⁴⁷ Isto; Jovan Marjanović, n. dj., str. 127.

⁴⁸ Čobanski, Zvonimir Golubović, Zivan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941—1945*, Novi Sad 1976, knj. 1, str. 437—439.

⁴⁹ Isto.

materijal se takođe prihvatao i dijelio na određenim mjestima (punktovima), obično u nekoliko trgovачkih radnji čiji su vlasnici bili komunisti ili simpatizeri NOP-a. Zbog prirode posla i cirkulisanja većeg broja ljudi u njima, takve radnje nijesu zapadale za oko policiji i karabinijerima. Vlasnici tih radnji su svojim vezama, uz ostale artikle, predavali i propagandni materijal, koji je dopirao gotovo do svakog ilegalca. Najčešće se prenosio u korpama zajedno sa ostalim prehrambenim i drugim artiklima. Slično je bilo i u Sarajevu, s tim što je u tehnicu MK KPJ za Sarajevo rad bio tako organizovan da je svaki od aktivista obavljao samo jednu operaciju, ali među sobom nijesu znali »ko obavlja koji dio posla«. Vezu između njih održavao je jedino rukovodilac tehnike. On je od svoje veze dobijao tekstove za umnožavanje i na određenim mjestima predavao im gotove štampane materijale. Za ekspediciju su takođe korišćene trgovачke radnje, naročito bakalnice. U jednoj od takvih, Fahrija Ajanović, vlasnik radnje i jedan od aktivista NOP-a u Sarajevu, preuzimao je propagandni materijal, pakovao ga i dijelio svojim vezama, pojedinim članovima partijskih celija.⁵⁰

Preko ilegalnih veza, naročito onih na željeznici, aktivisti NOP-a Ljubljane redovno su dostavljali različiti štamparski materijal Centralnoj partijskoj tehničici i drugim štamparijama i tehnikama širom Slovenije. Jedan od glavnih izvora za snabdijevanje štamparskim papirom gotovo svih grafičkih i ciklostilnih tehnika u Ljubljani i drugim okupiranim gradovima Slovenije bila je papirница u Vevču. Zahvaljujući sigurnim ilegalnim vezama — koje su održavali jedna radnica u otpremnom odjeljenju i šef knjigovodstva — iz ove papirnice odlazile su za potrebe partizanskih tehnika velike količine materijala. Preko ilegalnih veza papir je nošen u glavno partijsko skladište na Botaničkom trgu u kući simpatizera i saradnika NOP-a Lončara Slepernika. To je ujedno bilo glavno sabirno skladište iz kojeg su se papirom snabdijevale sve ljubljanske ilegalne štamparije, a bilo ih je još i u današnjoj Titovoj ulici, zatim u Dalmatinskoj i dr. Papir iz Vevča prenosili su uglavnom vozači Vevške papirnice — simpatizeri NOP-a, a velike količine papira eksportovane su preko ilegalnih veza na željeznici. Preko tih veza na željeznici papir je dostavljan partijskim organizacijama i partizanskim odredima na teritoriji koja je bila okupirana od strane Nijemaca.⁵¹

Rasturanje materijala iz štamparije »Tone Tomšić« organizovao je Niko Stare, krojač, tzv. »kurir za rasturanje literature po Ljubljani«. On je na svom triciklu sa duplim dnom raznosio literaturu do pojedinih punktova u raznim dijelovima grada, odakle se dalje dijelila pojedinim partijskim celijama. I ostale ilegalne štamparije

⁵⁰ Olga Marasović, *Mostar — nepokoren grad, Hercegovina u NOB, Beograd 1961*, str. 437—438; Dane Olbina, *Rad partijske organizacije u Sarajevu od jula 1941. do aprila 1942 godine, Ratna sjećanja*, knj. 3. Beograd 1961, str. 200; *Omladina Jugoslavije*, Zagreb 1967, str. 27.

⁵¹ Marica Cepe, *Centralna tehnička se razvila iz predratne partijske tehnike, Ljubljana u borbi 1941—1945, Zbornik sjećanja*, Beograd 1978, str. 364—365; *Probijanje okupatorove blokade*, isto, str. 358.

i tehnike imale su svoje kurire za prenošenje ilegalnog materijala.⁵²

Krajem 1941. aktivisti NOP-a Nikšića uspjeli su da preko ilegalnih veza, i pored jačeg obezbjeđenja okupatora, prenesu kompletну štampariju »Slobodna misao« iz Nikšića i da je dostave na slobodnu teritoriju u selo Gostilje za potrebe Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak.⁵³

Praksa NOP-a pokazala je da je, zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama, bilo moguće štampati i rasturati propagandni materijal NOP-a i tamo gdje je kontrola okupatora bila najjača.

Osim toga, gotovo u svim okupiranim gradovima Jugoslavije političko-propagandna djelatnost odvijala se upravo zahvaljujući dobro uhodanim ilegalnim vezama. U uslovima veoma stroge kontrole od strane okupatorske policije, aktivisti NOP-a ispisivali su parole po gradskim ulicama i trgovima oslanjajući se prije svega na vezu, koja ih je na ugovoren način obavještavala i upozoravala na opasnost. U akcijama rasturanja letaka i ispisivanja antifašističkih parola, aktivisti su obično išli po dvojica ili u manjim grupama. Dok je jedan od ilegalaca pisao parole, drugi je vodio računa o njegovoj bezbjednosti, tj. štitio ga dok je izvodio akciju, pa čak i oružjem omogućavao njegovo bjekstvo. Na očigledne primjere postojanja čvrste veze nailazimo naročito kod akcija paljenja okupatorske štampe i cijepanja okupatorskih plakata i simbola. U tim akcijama jedan od aktivista NOP-a je bacao okupatorsku štampu na trotoar ispred kioska, drugi je prilazio i polivao je benzinom, a treći je potpaljivao. Za to vrijeme jedan ili više ilegalaca osmatrali su teren i pazili na eventualni dolazak policije. Pored takve direktne veze prilikom izvođenja akcija, ilegalci su raspolagali i drugim ilegalnim vezama, naročito onim kod kojih su se sklanjali poslije izvršenih akcija.

Sekretari partijskih rukovodstava su, koordinirajući aktivnost pojedinih udarnih grupa, često bili u prilici da lično održavaju ilegalnu vezu. Zahvaljujući tome, akcijama cijepanja okupatorskih plakata i ispisivanja parola i simbola narodnooslobodilačkog pokreta u raznim gradovima Jugoslavije prethodile su diverzantsko-sabotažne akcije na gradskim električnim centralama i električnoj mreži. Tako, na primjer, aktivisti NOP-a Karlovca su 3. jula 1941. pod rukovodstvom Večeslava Vece Holjevca izvršili diverziju na dalekovodu Ozalj—Karlovac, uslijed čega je došlo do nestanka osvjetljenja u gradu, što je omogućilo ostalim grupama da pod zaštitom mraka rasture letke i ispišu antifašističke parole po čitavom gradu.⁵⁴ I u Mostaru je takva praksa često primjenjivana, tj. akcijama ispisivanja antifašističkih parola i rasturanja letaka NOP-a

⁵² Milan Škervalaj Petrač, *Ljubljansko podzemlje 1941—1942, Ratna sjećanja*, knj. 3, str. 226.

** Gojko Miljanić, *Nikšićki NOP odred*, Beograd 1970 str. 174.

⁵⁴ Vlado Novaković, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1941; 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 4, Beograd 1975, str. 504.

prethodila je akcija »razbijanja svih uličnih sijalica«.⁵⁵ Slično su radili ilegalci i u Splitu, Šibeniku, Zagrebu, Skoplju i drugim gradovima.⁵⁶

Na ovom području aktivnosti pripadnici NOP-a u gradovima pokazali su izuzetnu upornost i snalažljivost, prvenstveno zbođe toga što su shvatili da se tim putem održava borbeno raspoloženje i učvršćuje vjera stanovništva u konačnu pobjedu oslobođilačkog rata i revolucije.

3. *Uloga veze u prebacivanju dobrovoljaca i kompromitovanih pripadnika NOP-a iz okupiranih gradova na slobodnu teritoriju,* Za taj zadatak — kao i za prebacivanje oružja, municije i druge ratne opreme — održavane su posebne veze. Na taj način je tokom rata izašlo na desetine hiljada boraca iz okupiranih gradova širom Jugoslavije i priključilo se partizanskim jedinicama. Već 22. juna 1941., prilikom formiranja Sisačkog partizanskog odreda, određen je Ivan Altić za održavanje ilegalne veze između Siska i odreda. Radi toga je vraćen u grad sa zadatkom da uspostavi vezu sa OK KPJ za Sisak, kako bi odred bio u stalnom kontaktu sa partijskim rukovodstvom.⁵⁷ Sem toga, odred je preko pripadnika NOP-a zapošljenim u željezničkoj ložionici uspostavio vezu i sa Zagrebom. Gotovo istovremeno, aktivisti Zagreba su uspostavili ilegalnu vezu sa Zagrebačkom partizanskom grupom, koja je početkom jula 1941. formirana na Zumberku, i time omogućili odlazak dobrovoljaca u partizane, naročito kompromitovanih drugova. Ubrzo sa zagrebačkom partizanskom grupom stupili su u vezu i aktivisti NOP-a Sesveta.⁵⁸

Prvih dana oslobođilačkog rata mjesna partijska rukovodstva su ulagala velike napore za organizovanje što čvršće i sigurnije veze između ilegalaca u okupiranim gradovima i partizanskih jedinica. Poslije hapšenja u Jagodini u julu 1941. manji broj ilegalaca koji su ostali neotkriveni uspostavili su vezu sa borcema van grada i dostavljali im oružje, municiju i dr., a uz njihovu pomoć su na slobodnu teritoriju odlazili i novi aktivisti Jagodine od kojih je nešto kasnije formirana 1. jagodinska partizanska četa.⁵⁹ Mjesni komitet KPJ za Kosovsku Mitrovicu je već prvih dana oružane borbe aktivno radio na uspostavljanju ilegalnih veza za prebacivanje ljudstva iz rudnika Trepče i iz Mitrovice na Kopaonik. Radi toga je i partijska čelija u Kosovskoj Mitrovici imala osnovni zadatak da održava ilegalnu vezu između grada, OK KPJ i partizanskog odreda.⁶⁰

⁵⁵ Olga Marasović, n. Cl., str. 439.

⁵⁶ Vlado Janić, *O ustaničkom pokretu u oblasti Siska*, VIG br. 3/1950, str. 5.

⁶⁷ Vezu sa gradom Siskom i Zagrebom Sisački partizanski odred je održavao preko Petra Milkovića i Ivana Rukavine Side, koji su bili zapošljeni u željezničkoj ložionici u Sisku. Vlado Janić, n. čl. str. 5; Emil Ivane, *Nepokorenja mladost*, Zagreb 1961, str. 94.

⁵⁸ Boško Zivanović i dr., *Pomoravlje u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945*, Svetozarevo 1961, str. 136.

⁵⁹ AVII, stenografske bilješke, k. 1988, br. reg. 4—1/2.

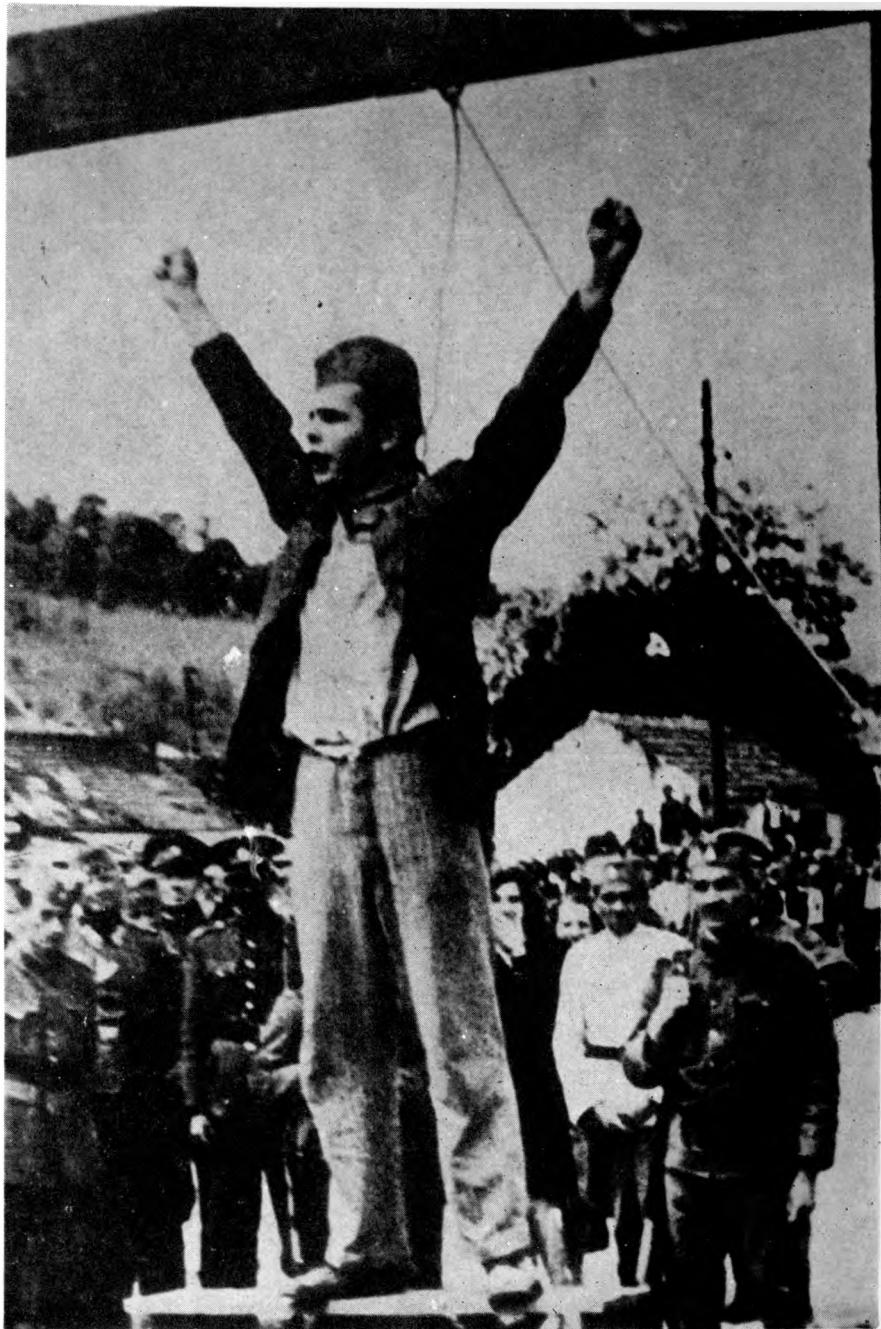
Uoči i u toku trinaestoj ulskog ustanka 1941. godine iz okupiranih gradova u Crnoj Gori, zahvaljujući prije svega ilegalnim vezama i kanalima, izašao je veliki broj pripadnika NOP-a od kojih su se formirali prvi partizanski bataljoni. Tih dana je u Podgorici postojala ilegalna veza za prelaz preko rijeke Morače za Lješkopolje, kaai za izlazak aktivista NOP-a u pravcu Kuča. Da okupator ne bi primijetio da ljudstvo odlazi iz grada, ili da zbog izvjesne sumnje ne bi preuzeo hapšenja, pripadnici NOP-a koji su izlazili iz grada išli su mahom pojedinačno i u vremenskim razmacima, uglavnom uz pomoć ilegalnih veza. Za izvršenje tog zadatka bile su zadužene pojedine drugarice, pripadnici i simpatizeri NOP, koje su pojedinačno izvodile ilegalce i druge aktiviste. Na taj način, u toku popodneva 15. jula 1941. poslije prvih dana ustanka, izašlo je oko 120 boraca, od kojih će se nekoliko dana kasnije formirati Podgorička partizanska četa.⁶⁰ Slično je bilo i u Cetinju. Sa borcima koji su već bili napustili grad, vezu između NOP-a u Cetinju i Lovćenskog partizanskog odreda održavale su Olga i Bosa Popović. Koliko su ilegalne veze bile razvijene prvih dana oslobođilačke borbe govori na neki način i podatak da, na primjer, iz Mostara gotovo nijedan borac nije izašao bez potrebnog naoružanja. Upravo u to vrijeme, do septembra 1941. iz Mostara je izašlo preko 15 grupa sa oko 330 boraca.⁶¹ Sarajevo je tokom čitave 1941. godine i kasnije bilo sjedište tranzitne veze preko koje su se prebacivali rukovodeći kadrovi i kuriri Vrhovnog štaba NOPOJ. Sem toga, ovdje je organizovano nekoliko ilegalnih veza preko kojih su izlazili aktivisti NOP-a iz Sarajeva na slobodnu teritoriju i uključivali se u partizanske jedinice. Na tome je bilo angažovano na desetine kurira članova KPJ i SKOJ-a, koji su, uprkos opasnostima, gotovo neprekidno izvodili pojedine kompromitovane ilegalce iz Sarajeva i uključivali ih u partizanske jedinice.⁶²

Sa razvojem oružane borbe i konsolidacijom NOP-a, učvršćivale su se i ilegalne veze između okupiranih gradova i partizanskih jedinica koje su dejstvovali u njihovoj neposrednoj okolini. Zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama, pa i uprkos povremenim prekidima, okupatorima tokom čitavog rata nije polazilo za rukom da onemoguće izlazak pojedinaca i grupa aktivista van gradova na slobodnu teritoriju. Još od prvih dana oslobođilačkog rata pripadnici NOP-a Beograda, Zemuna i Pančeva izlazili su preko ilegalnih veza na Savu i Dunav, a slične veze organizovale su partijske organizacije Zagreba, Karlovca i drugih gradova. Aktivisti Ljubljane

⁶⁰ Vojko Todorović, *Podgorički rez u trinaestoj ulskom ustanku*, Beograd 1972,⁶³ str. 48, 58; Pavle Kadićović, *Podgorica u žicama*, »Pobjeda« od 27. VIII

⁶¹ Đirno Vujović, *Godine ratne*, Beograd 1968., str. 65; Džemal Bijedić, 24j^U *organizacija u danima rata*, Četrdeset godina, knj. 7, str. 243

e- »U Sarajevu postoji veća organizacija komunista koja podržava vezu in« *VnTM Štabom partizana*, kaže se u izveštaju UNS-e od 2. septembra 1943. AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak 420; Esad Cengić, *U okupiranom Sarajevu, Istočna Bosna u NOB*, Beograd 1971. knj. 1, str. 153.

Čak i na gubilištu, pripadnici NOP-a su prkosili dželatima i svoje posljednje poruke upućivali Komunističkoj partiji i narodnim osvetnicima. Na slici: Stevan Filipović, ispod vješala u Valjevu, bodri okupljeni narod na dalju oružanu borbu protiv okupatora

Grupa logoraša poslije oslobođenja iz sremsko-mitrovačke kaznionice, avgusta 1941. godine

I u žicom i bunkerima opasanim logorima i zatvorima odvijao se u raznim oblicima otpor pripadnika i simpatizera NOP-a. Na slici: koncentracijski logor u Baru

Detalj žičane ograde sa osmatračkom kulom u logoru Crveni krst, Niš

-7-

MHD. WHM 4
R H M
DOK. KAPLAC - DOKUMENTI IZ PRED
DR. POM. 26/1-9

MOSTAR

22,40 sati

Zapovjedništvo Jadranskog divizijskog područja - nadzorni časnik Klauser javlja:

1.-Izvještaj iz Glamoča u 20,50 sati glasi: Napredovanje dijelova upućenih iz Glamoča ka Medenom Selištu isvršeno je sa usput.

OSIJEK

23 sata

Zapovjedništvo Osječkog divizijskog područja - časnički namjesnik Vereš javlja:
 Zapovjednik mjesto Slav. Požega javlja:
 Danas oko 19,30 sati pobumili su se u koncentracionom logoru u Slav. Požegi zatvoreniči Srbi, kojih je bilo oko 400. Napali su struju ustašku kojom je prilikom jedan ustaški stražar ranjen. Nakon toga su ustaše pobili svih oko 400 zatvorenika. Ovome je upravna vlast iz Slav. Požega podnjela izvještaj u Zagreb i istraga se dalje vodi od strane Kotarske oblasti i ustaša u Slav. Požegi.

Primio bojnik Posder

Gospic

23,15 sati

Oružničko krilo - vodnik Lepoša javlja:
 Ništa novog. Saznalo se da su četnici u Žutoj Lokvi kod Otočca

Faksimil izvještaja ustaše Vereša iz Osijeka u kome stoji da je 15. avgusta 1941. u 19,30 časova oko 400 zatvorenika koncentracionog logora u Slavonskoj Požezi napalo stražu pri pokušaju bještva, ali su svi poubijani

Racija italijanskih karabinijera ulicama okupirane Ljubljane 1942. godine

Priepis!

Dostaviti odmah! Dostaviti odmah!

Gospodinu

Eugenu Kvaterniku, lično.

U ovaj čas pronašli smo komunistički ključ za njihov saobraćaj preko kurira između Sarajeva te Banjaluke, Zagreba, Tuzle i Mostara. Ključ je pronađen u jednom stanu, gdje se do jučer prije po-kušaja bijega sakrivala Olga Marasović, koja je bila sekretar pokrajinskog komiteta, a moguće i centralnog komiteta.

Ovaj ključ glasi doslovno:
Banjaluka: Mustafa Kozaragić, krojač - Čauševića ulica br. 35. Kad se udje pita se jeli tu majstor. Kad se on pojavi pita se: Da li bi mi mogli napraviti dva športska odijela od 5 metara štofa i to za dva dana. Odgovor: Može pokušaću, dodjite u to i to vrijeme. Dolazi se od 8 do 12 i 3 do 5 sati.

Mostar: Safet Djinović, krojači salon-Cernica, Mujage Komadiće ulica. Pita se za majstora i kaže, poslao me profesor Djikić po odijelo.

Zagreb: Vlaška ulica 76 fotografski ateljer Batinic I. kat lijevo. Vrijeme javljanja svaki dan od četiri i pol do pet sati. Javka: Molim htio bih se snimiti u koloraturu, ali sa neutralnim bojama. Odgovor: Možemo ali u negativu, samo u tom slučaju je vrlo kontrasno. Opet pitati: Dali cura radi ovđe. Otvarače vrata jedan plav mladić, mršav. Nedelja isto važi. Ne treba da zbušuju ustaše u predobjelu, jer se tamo slikaju. Mora se redi točan redoslijed riječi.

Tuzla: Zrinjske Frankopanska. Na desnoj strani ulice crvena kuća na uglu sa firmom i satom. Otvoreno od 8 do 12 i 2 do 6 sati gore na prvom spratu. Uzar malen, stariji sa jednom nogom kračom. Javka: Dali je gotov moj sat Safhauzen 277. Ako bude tko, reči će mu, da dodje kasnije. Ako bude sam, pokazaće mu svoj sat iste marke i iste cifre.

Na drugoj cedulji ponovno za Banjaluku, doslovno slijedeće:

B.L. Hrvoja Vukčića br. 2. prizemno desno siya kuća sa balkonom imaju dvije kuće broj: 2. - Malazi se lijevo od Žuhanske tvornice. Kad se dodje pita se: Stanuje li ovde Milan. Samo je on i žena i mogu se oboje pitati. Kada se dobije odgovor da, onda se kaže Prvo: Donosim pozdrav od strica, Milan ili žena pitaju: Jeli mu prošla nogu. - Dolazi se od jedan sat i trideset minuta poslije podne.

Olga Marasović je odmah kod uhićenja doživjela lakši živčani slom, te ju još ne možemo ispitati. Molim radi toga, da odmah izdate sve potrebne naredbe, kako bi se ovo odkriće u punoj mjeri iskoristilo i u svim navedenim gradovima preko navedenih osoba uspostavile veze sa tamošnjim komunistima.

Odjelni savjetnik:
Gregorić.

Da je ovaj priepis suglasam svome izvorniku za službenu upotrebu tvrdi i ovjerava:

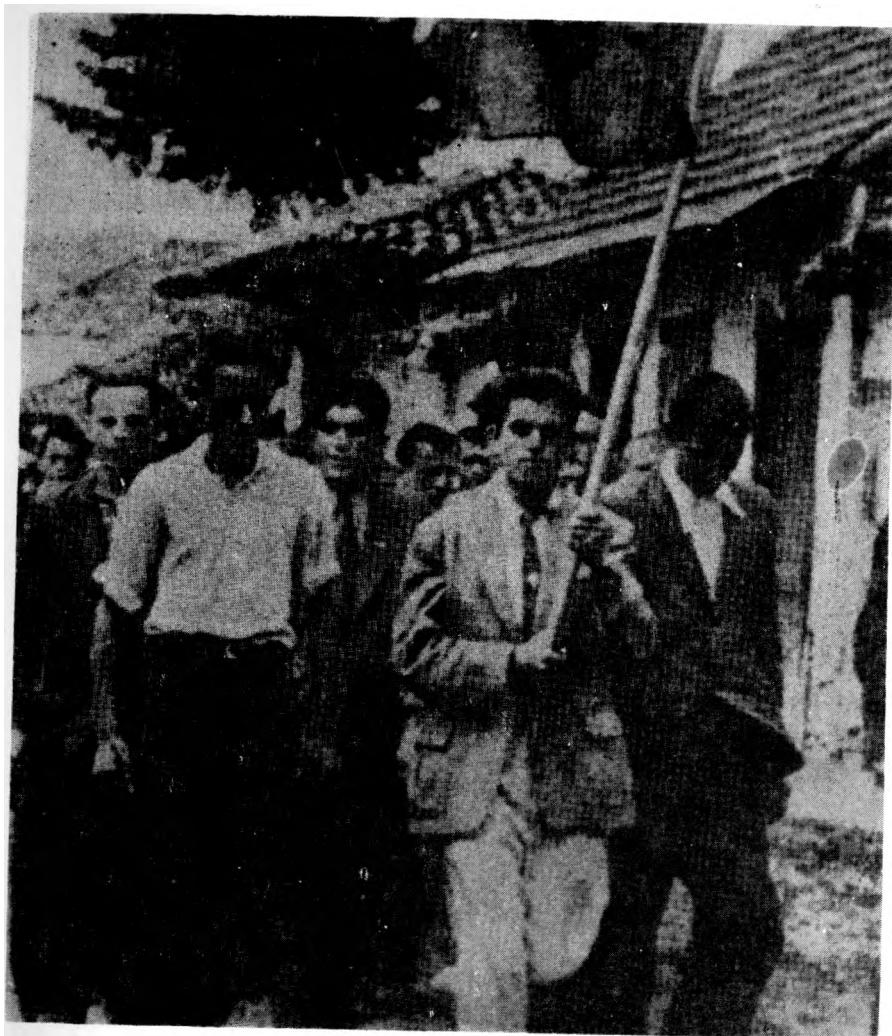
ZA POGLAVNIKA I DOM SPREMNI!

Nadstojnik političkog odsjek
u.z.
/ M. Tomićić /

Me. / Dr. Češ

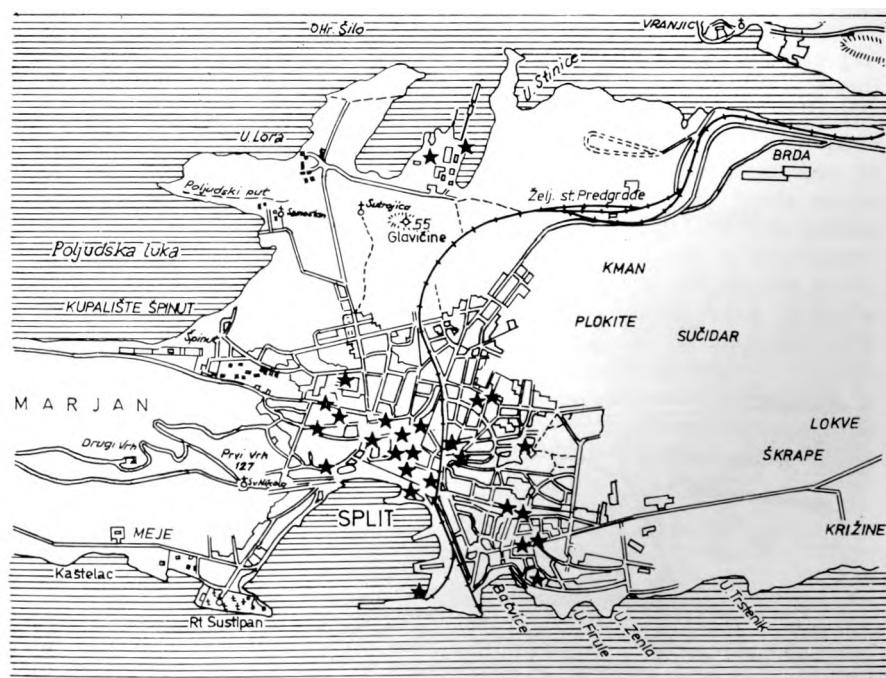
Izvještaj odjelnog savjetnika Župske redarstvene oblasti u Sarajevu od 4. aprila 1942. Eugenu Kvaterniku o otkrivanju »ključa« po kome su organizacije NOP-a održavale ilegalne veze u okupiranim gradovima Sarajevo, Banjaluka, Mostar, Zagreb, Tuzla

Demonstracije omladinaca ulicama Đakovice 28. XI 1941.

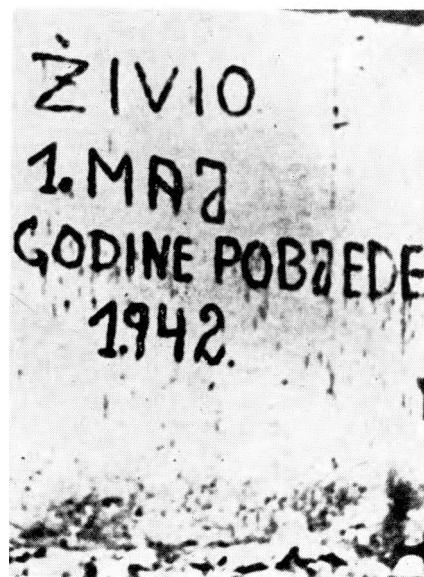

*Jovčevski Rade Korčagin ubijen na ulici u Skoplju od strane bugarske policije
januara 1943. Narodni heroj*

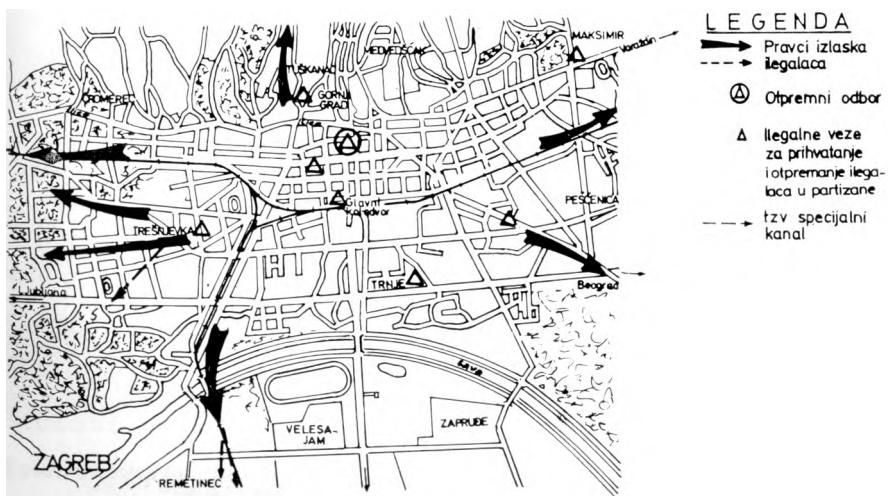

Oružane akcije splitskih udarnih grupa protiv italijanskih okupatora izvedenih u vremenu od 11. IX do 9. XI 1941. god.

Jedna od parola koje su aktivisti NOP-a ispisivali u Sušaku 1942. godine

**SEMA PRIHVATA I OTPREME ILEGALACA
iz okupiranog Zagreba**

su već u toku jula i avgusta 1941. organizovali nekoliko ilegalnih veza preko kojih su iz grada izlazili ilegalci i simpatizeri NOP-a. Partijska organizacija Leskovca uspostavila je ilegalnu vezu odmah nakon formiranja Kukavičkog partizanskog odreda, preko koje je odredu dostavljala različiti ratni materijal i slala nove borce. Vezu je održavao Borko Pekić Guta.⁶³

Gotovo u svim gradovima Jugoslavije, naročito poslije Savjetovanja u Stolicama i jačih provala i gubitaka, partijske organizacije su, pored drugih zadataka, imale da organizuju što sigurnije ilegalne veze preko kojih bi se odašiljali pojedini ilegalci van gradova, na slobodnu teritoriju, kao i za popunjavanje partizanskih odreda. Partijska rukovodstva su ulagala stalne napore da uspostave kontakt sa licima zapošljenim u okupatorskim i kvislinškim ustanovama, kako bi preko njih nabavlјali propusnice, falsifikovane legitimacije i druge dokumente za nesmetano kretanje, a naročito za izlazak iz gradova. U Sapcu je takve poslove obavljao šef policije Đordije Ćirić, koji je partijskoj organizaciji dostavljao propusnice i falsifikovane legitimacije za one pripadnike NOP-a koji su odlazili u partizanske jedinice. Aktivisti NOP-a Beograda i Zemuna nabavlјali su falsifikovane lične isprave preko Dejana Gojkovića, člana KPJ, koji je radio kao službenik ustaške policije u Zemunu.⁶⁴

Tokom 1941. i 1942. godine aktivisti NOP-a Zagreba izlazili su preko ilegalnih veza koje su bile organizovane na željeznicama. Vezu na željeznicama nabavlјala je pojedine dijelove željezničarske odjeluće da bi takvi »putnici« bili manje uočljivi od strane ustaške policije, a ilegalna veza ih je prebacivala do određene »javke«. Svim tim aktivistima ilegalna veza — koja ih je sačekivala na željezničkoj stanici — davala je posljednja uputstva, a ponekad ih je pratila do odredišta. Ipak, najbolji način odlaska u partizane bio je onaj koji su organizovali sami željezničari.⁶⁵ Oni su imali svoje ilegalne veze u Novskoj, Moravicama, Dugom Selu i u još nekim stanicama, pa su mogli da šalju i veće grupe ljudi u partizane. Kad god je trebalo da iz Zagreba izade grupa od 20 do 30 ljudi, partijska organizacija željezničara je preko svojih veza javljala da se »pokvari« mnostva vaga u Novskoj i da se hitno traži popravka. Kako su te opravke obavljali isključivo ljudi iz željezničke radionice u Zagrebu, na redovnu kompoziciju željezničke vlasti su prikopčavale tzv. vagon-radionicu. Upravo tim vagonom su se često prevozili pripadnici NOP-a koji su bili određeni za odlazak u partizanske jedinice.

⁶³ Jovan Marjanović, n. dj.; Stojan Nikolić Jole, *Leskovački okrug 1941. godine, Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1962, knj. 1, str. 683; Petar Zlatnar, *Na ljubljanskoj željezniци, Ljubljana u borbi 1941—1945*, *Zbornik sjećanja*, str. 235; dr Aleš Bebler, *Sjećanja na prvu partizansku godinu*, isto, str. 178—184.

⁶⁴ Tomislav Arsenović, *Komunisti Podrinja u revoluciji*, str. 20; Radijove Golubović, *Iz rada partijske organizacije u Zemunu 1942; 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 14, str. 339.

⁶⁵ Izvještaj Ministarstva hrvatskog domobranstva — Glavni stožer zaštитnom redarstvu za grad Zagreb i V. Z. Prigorje od 2. novembra 1942. AVII, fond NDH, k. 167, br. reg. 17/3—3.

Na osnovu direktive CK KPH Povjereništvu CK KPH od 2. juna 1942. »o sprovodenju masovne mobilizacije Zagrepčana u partizane«, pri MK KPJ za Zagreb formiran je tzv. Otpremni odbor, koji je imao zadatak da organizuje prihvat pojedinaca, ilegalaca ili simpatizera NOP-a, i da ih otpremi u partizanske jedinice. Radi toga se nastojalo da se obezbijedi dovoljan broj propusnica i ostalih falsifikovanih dokumenata, kao i da se održava veza sa pojedinim relejnim stanicama i punktovima van grada, sve s ciljem da odlazak ljudi bude što sigurniji. Otpremni odbor je bio u direktnoj vezi sa Mjesnim komitetom KPH za Zagreb.⁶⁶

Međutim, bez obzira na to što su partijske organizacije, pridržavajući se konspiracije i budnosti, nastojale da održe mrežu ilegalnih veza, okupatorima je uspijevalo da takve veze otkrivaju i da njihove nosioce u čestim provalama hapse. Povodom jednog takvog događaja, OK KPJ za Zagreb u svom izvještaju, između ostalog, ističe: »Sada će za izvjesno vrijeme biti otežano prebacivanje ljudi upravo zbog toga što je pala jedna aktivistkinja koja je obavljala taj posao.« Upravo zbog velikih provala koje su pogodile partijsku organizaciju Beograda početkom 1942. godine, prekinut je veliki broj ilegalnih veza, pa je u tom periodu veoma malo građana moglo da se uključi u partizanske odrede.⁶⁷

Kad god se to moglo, partijska rukovodstva su pružala odgovarajuću pomoć partijskim organizacijama, kako u pronalaženju novih ljudi za održavanje ilegalnih veza, tako i u uspostavljanju različitih javki i kanala za odlazak ljudi na slobodnu teritoriju. U Velesu su tokom aprila 1942. Bugari mobilisali veći broj omladinača; međutim, zahvaljujući ilegalnoj vezi partijske organizacije sa partizanima, ovi omladinci su organizovano izašli iz Velesa na slobodnu teritoriju i 21. aprila uključili se u novoformirani Veleški partizanski odred.⁶⁸ Isto tako, tih dana je organizovano izašlo i nekoliko grupa iz Bitolja od kojih je formiran partizanski odred »Pelistier«. Tokom maja 1943. u Nišu je postojao punkt za vezu između OK KPJ za niški okrug i partizanskog odreda. Preko njega su odlazili pripadnici NOP-a i ilegalci iz Niša, a održavali su ga Dušan Puđa Zine i Radmila Obradović Gojka. Upravo tada, partijske organizacije su nastojale da konsoliduju ilegalne veze i u nekim drugim gradovima Srbije, jer su u prethodnim provalama mnogi aktivisti bili pohapšeni, a time je i veliki broj ilegalnih veza bio

⁶⁶ »Da bi vi zaista proveli masovnu mobilizaciju za partizane, da bi osigurali kanale za sve postojeće odrede, neophodno je potrebno da formirate jedan odbor od najpouzdanijih partijaca, koji će imati isključivo taj zadatak ... Cijela partijska organizacija i SKOJ su dužni da razviju maksimum aktivnosti za izvršenje ovog zadatka. Vi nastojte da ovo što prije provedete preko MK Partije i MK Skoja. To je sada najvažniji neposredni zadatak zagrebačke partijske organizacije. *Zbornik odkumenata i podataka o PTT službi u NOB na području Socijalističke Republike Hrvatske*, Zagreb 1979, knjiga 1, str. 175; Narcisa Lengel-Krizman, *Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942—1945, Casopis za suvremenu povijest*, br. 3/1977, str. 66.

⁶⁷ AVII, fond NOR, mikroteka CK KPH, film 11, snimak 50.

⁶⁸ Milan Slanev, *Aktivnost partijske organizacije Velesa u organizovanju oružane borbe*, Četrdeset godina, knj. 5, Beograd 1961, str. 498—500.

prekinut. Poslije martovske provale u Beogradu, MK KPJ uspio je da početkogm leta 1942. uspostavi ilegalnu vezu sa Sumadijskim partizanskim odredom i da preko nje uputi četiri grupe od po 5 do 10 ilegalaca i simpatizera NOP-a. Kasnije su te veze učvršćene i uz njihovu pomoć izlazile su veće grupe aktivista i uključivale se u partizanske jedinice.⁶⁹ Ilegalci Ljubljane izlazili su u manjim grupama pored Ljubljane u dva pravca: preko Košeljskog mosta i preko Slapa. One koji su izlazili preko Slapa, uspješno je preko pruge u Polju prebacivala ilegalna veza — Jože Okretić, željezničar na stanicu u Polju,⁷⁰ na periferiji Ljubljane.

Koliko su ilegalne veze bile neophodne za partijsku organizaciju u okupiranom gradu, vidi se donekle i iz slučaja kada je tokom septembra 1942. u Skoplju grupa od oko 20 pripadnika NOP-a bila spremna da se uključi u postojeće partizanske jedinice, ah — zbog blokade — veze sa slobodnom teritorijom nekoliko dana nije bilo. Tako se čitava grupa moralna vratiti u Skoplje, što je bilo veoma opasno, jer je postojala mogućnost da ih bugarska policija otkrije i pohapsi.⁷¹

Slično se desilo i jednom prilikom u Zagrebu. Zbog nesporazuma sa vezama na željezničkoj stanci, na glavnom kolodvoru okupila se veća grupa aktivista NOP-a s kabastim tehničkim materijalom s namjerom da napusti grad i priključi se partizanima. Međutim, pripadnici NOP-a na željeznicama bili su obezbijedili da ta grupa boraca, dan kasnije, ide posebnim vagonom-radionicom, jer su preko svojih veza u Novskoj ugovorili da će toga dana doći stručnjaci iz željezničke radionice »radi opravke mostne vase«.⁷² Trebalo je tada ljudi i sav materijal vratiti nazad u razne dijelove grada, što nije bilo nimalo lako u uslovima jake ustaške policijske kontrole. Ilegalne veze su omogućavale da pojedinci ili grupe koje su se u nekoj akciji odvojile ili zалutale ponovo stupe u svoju matičnu jedinicu. Tako se posljednjih dana novembra 1942., poslije jedne borbe u manastiru Matejče u blizini Skoplja, grupa boraca odvojila od svoje jedinice i lutajući dospjela do Skoplja. Zahvaljujući ilegalnim vezama — koje je skopska partijska organizacija održavala sa jedinicama i višim partijskim forumima — nakon dva-tri dana ova grupa je ušla u sastav svoje matične jedinice.⁷³ Sem toga, aktivisti NOP-a Tetova, Debra i još nekih mesta zapadne Makedonije uspjevali su da održe ilegalne veze i da pronalaze stanove za ilegalce, zahvaljujući tome što su kuće Albanaca bile pod slabijom policijskom kontrolom. Gak su i neki opštinski službenici albanske narodnosti bili uključeni u rad na uspostavljanju i održavanju ilegalnih veza. Preko takvih saradnika dolazilo se do

⁶⁹ *Hronologija oslobođilačke borbe 1941—1945*, str. 255; Milivoje Perović, *Južna Srbija*, str. 163; Ilija Jovanović Lala, *U Sumadiji 1942. i 1943. Ratna sećanja*, knj. 3, str. 310.

⁷⁰ Marica Čepe, *Probijanje okupatorove blokade, Ljubljana u borbi*, str. 358.

⁷¹ Aleksandar Spasovski, *Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941—1945*, str. 89.

⁷² Antun Biber, *Zagrepčani odlaze u partizane, Četrdeset godina*, knj. 7, str. 253—254.

⁷³ Aleksandar Spasovski, n. dj., str. 100.

falsifikovanih legitimacija za pojedine partijske funkcionere i aktiviste NOP-a.⁷⁴

Na tom polju dobre rezultate tokom čitavog rata, naročito do druge polovine 1942, postigli su pripadnici NOP-a Karlovca. Imajući čvrste ilegalne veze sa domobranskim jedinicama, slanje ljudi u partizane obavljano je na taj način što je takvim licima upućivan poziv za domobransku vojsku, ali za odredišta, u tim pozivima, navođena su ona mjesta gdje su ih čekali partizanski kuriri (»javke«), odakle su mogli sami da se prebace u partizanske jedinice.⁷⁵ Jednom prilikom, u drugoj polovini 1942. Okružni komitet KPJ za Karlovac, preko ilegalnih veza, dobio je oko 100 objava za nesmetano kretanje vojnih obveznika — domobrana, što je partijska organizacija iskoristila da pošalje toliko aktivista NOP-a u partizanske jedinice.⁷⁶ Sličnih slučajeva bilo je i u drugim okupiranim gradovima, naročito na području Nezavisne Države Hrvatske. Na tu činjenicu ukazivale su i same okupatorske i kvislinške komande i njihove ustanove. U povjerljivim zabilješkama UNS-e često se registruje da se u raznim mjestima širom NDH »nalazi mnogo ljudi koji surađuju sa partizanima«.⁷⁷ U izvještaju UNS-e od 3. juna 1943. ističe se da u Novoj Gradiški »pojedine osobe otpremaju više novoprdošlih partizana, među kojima se nalaze čak i ljekari«.⁷⁸

Okupatori i kolaboracionisti su činili maksimalne napore da onemoguće postojanje i održavanje ilegalnih veza. »Mišljenja sam da je sada došao pravi trenutak kada bi sve te veze trebalo ukloniti«, ističe se u izvještaju UNS-e od 20. jula 1943.⁷⁹ Međutim, uprkos svim tim mjerama, u izvještajima UNS-e više puta je konstatovano »da šuma drži vezu s poštou«, kako se to navodi u izvještaju o političkoj situaciji u Novoj Gradiški, da u Zagrebu pojedinci »prevoze Zidove u partizane« da im »unaprijed pripremaju prospusnice i druga dokumenta«.⁸⁰

Upravo u to vrijeme, aktivisti NOP-a Zagreba organizovali su četrnaest kanala preko kojih su redovno odašiljali simpatizere NOP-a u partizanske jedinice. Takvi ilegalni kanali bili su uspostavljeni preko Sljeme, Dubrave, Vrapče, Savskog mosta i dr. Broj i raspored ilegalnih kanala omogućavali su izlazak većeg broja ljudi i njihovo uključivanje u partizanske jedinice. Tako je u februaru, martu, maju, i junu 1943. preko ovih kanala izašlo više od 400 novih boraca.⁸¹ Samo na području Trešnjevke (ondašnji II rejon) postojala su tri kanala, od kojih je jedan bio tzv. specijalni i koristio se u izuzetnim prilikama. Za prebacivanje ljudi i materijala na ovom kanalu korišćeni su automobili vatrogasne straže. Ilegal-

⁷⁴ Dr Vlado Ivanovski, *Osloboditelnata vojna vo zapadna Makedonija 1941—1944*, Skopje 1973, str. 104—106; Dragan Spirovski, *Aktivnost tetovske partijske organizacije; 1941—1942. u svjedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 14, str. 127.

⁷⁵ Slavo Kovačić, n. čl., str. 29—30.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20. snimak 165.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20, snimak 175.

⁸⁰ AVII, fond NDH, mikroteka, Udba — Zagreb, film 20. snimak 71 i 75.

⁸¹ *Slobodni Zagreb*, Zagreb 1965, str. 51.

nim kanalima na Trešnjevki je tokom 1943. godine i kasnije, mješeno prebacivano i do 150 ljudi iz Zagreba u partizane. Za organizaciju, rad i bezbjednost ilegalnih kanala u Zagrebu bio je odgovoran Dragutin Kosovac, koji je kasnije — u 1944. godini zadužen za organizaciju svih kanala na području MK KPH za Zagreb.

Radi bolje organizacije oko prebacivanja ljudstva i opreme, za svaki od postojećih kanala bili su određeni dani kada je rejon-ski kurir dovodio ljude i donosio materijal za prebacivanje na oslobođenu teritoriju. Tako je, na primjer, kanal Mitnica — Žitnjak prebacivao ljude i opremu srijedom, subotom i nedjeljom; kanal Vukomerac — aerodrom — Resnička Trnava ponedeljkom i subotom; Glavna cesta — Dubrava utorkom i petkom; Markuševac — Vidovec po potrebi, itd.⁸²

Slične kanale za prebacivanje boraca organizovali su ilegalci i u drugim okupiranim gradovima. Partijske organizacije Zemuna, Beograda, Ljubljane, Sarajeva i drugih gradova raspolagale su tokom 1943. godine, naročito poslije kapitulacije Italije, sa sve više ilegalnih kanala za odašiljanje aktivista NOP-a u partizanske jedinice i za rad na slobodnoj teritoriji. Aktivisti Zemuna su takve kanale imali na periferiji Zemuna preko sela Dobanovaca za Ugri-novce, zatim preko Batajnica i preko Bežanje za Jakovo. Sem toga, postojao je kanal preko Dunava za odlazak boraca iz Beograda u partizanske jedinice Srema. Iz Beograda aktivisti NOP-a odlazili su kanalima preko Trošarine za Sumadiju, zatim preko Savskog mosta za Zemun i preko Dunava za Pančevo, odnosno u sastav partizanskih jedinica koje su izvodile akcije na toj teritoriji.⁸³ Te godine priliv boraca iz Beograda u partizanske odrede je znatno povećan. U tom cilju bio je angažovan i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, koji je direktno brinuo za organizaciju i održavanje pojedinih kanala za prebacivanje ljudi i materijala iz Beograda. Aktivisti NOP-a Beograda izlazili su vozom preko Senjaka i Rakovice, gdje ih je sačekivao i do sljedeće veze pratio radnik Dragiša Ristović. Za borce koji su izlazili preko Kijeva veza je bio Dragi Milenković. Ilegalna veza ih je obično pratila do Lipovačke šume, gdje su ih sačekivali borci iz sastava partizanskih odreda.⁸⁴

U Kijevu je sredinom 1943. godine organizovan punkt veze koji je prihvatao i sklanjao pojedine grupe aktivista i simpatizera NOP-a koje je gonila policija. Stalnu vezu između partijske organizacije u Beogradu i Kosmajskog partizanskog odreda održavao je Miroslav Lazović. Od polovine 1943. godine uspostavljena je ilegalna veza sa Sumadijskim NOP odredom preko Cukarice za Srem-čicu, dok je za odlazak u Kosmajski partizanski odred postojao ilegalni kanal preko Boleča. Preko ilegalnog kanala u Belegišu tokom oslobođenja rata izašlo je iz Beograda nekoliko stotina aktivista i simpatizera NOP-a. U akcije oko prebacivanja ljudi i mate-

⁸² Dragutin Kosovac, *Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji, Materijal sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1980. u povodu 25. godišnjice oslobođenja*, Zagreb 1971, str. 323.

⁸³ Žarko Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, str. 199; Jovan Marjanović, n. dj., str. 280—281.

⁸⁴ Jovan Marjanović, n. dj., str. 281.

rij ala ovim kanalom bili su uključeni i alasi sa Dunava, koji su svojim čamcima pomagali u prebacivanju pojedinih grupa ilegalaca ili materijala u partizanske jedinice.⁸⁵

Zemunskoj partiskoj organizaciji, u odašiljanju ljudi u partizane veliku pomoć je pružao Vid Tulika, žandarmerijski narednik. Pošto je bio upoznat sa kontrolom pojedinih kvartova od strane policije i žandarmerije, dostavljao je partiskoj organizaciji podatke koji je kanal u koje vrijeme najsigurniji. Ovim kanalima je tokom 1943. i 1944. godine mjesечно odlazilo preko 300 aktivista i simpatizera NOP-a iz Zemuna i Beograda.⁸⁶ Poslije kapitulacije fašističke Italije, aktivisti Ljubljane imali su na raspolaganju više ilegalnih kanala. Naročito važnu ulogu za njih imao je kanal na željeznici preko koga su Ljubljančani, naročito ilegalci, odlazili u partizanske jedinice. Sem toga, postojao je kanal na Ižanskoj cesti odakle su aktivisti, dalje do partizanskih jedinica, išli uz pratnju posebnih kurira.⁸⁷ Veza željeznicom bila je sve do oktobra 1944. dosta uredna i njome je otisao veliki broj pripadnika NOP-a, ali dosadašnjim istraživanjem nije bilo moguće utvrditi njihov približno tačan broj. Međutim, upravo oktobra 1944. njemačke vlasti su uhapsile preko 100 željezničara, a među njima i one koji su bili zaduženi da održavaju ilegalne veze, što je imalo za posljedicu nove velike teškoće partiskim organizacijama i organizacijama OF oko prebacivanja ljudi u partizanske jedinice. Tokom 1944. godine organizovani su novi ilegalni kanali, koji su išli u više pravaca od Ljubljane do kurirskih relejnih stanica (tzv. tačaka veze). Tako je Ljubljana tokom čitavog rata imala veoma dobro razrađen sistem ilegalnih veza, uz čiju pomoć su išli aktivisti OF i ilegalci na slobodnu teritoriju i uključivali se u partizanske jedinice.⁸⁸

U drugoj polovini 1944. godine aktivisti NOP-a Pančeva odlazili su iz grada u grupama preko kanala u Krnjači. Tim kanalom odvodila ih je aktivistkinja Jelena Colić i po izlasku predavala posebnim kuririma, koji su ih dalje prebacivali u sremske jedinice.⁸⁹ Tada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske preduzele operacije za konačno oslobođenje zemlje, pa je izlazak pripadnika NOP-a i ilegalaca iz okupiranih gradova bio znatno olakšan.

Mnogobrojni primjeri odlaska pripadnika NOP-a iz Beograda, Zagreba, Mostara, Splita, Šibenika, Osijeka, Ljubljane, Pančeva i

⁸⁵ Isto.

se od Franca Kanaša i Anice Bakaš dobijeni su propusnice, pasoš: i pečati. Od nekih domobranksih oficira Nikola Petrović je dobijao naoružanje. Vid Tulika je nabavio svim članovima Gradskog komiteta pištolje. On je Gradskom komitetu za Zemun dostavljao brojne podatke o valjanosti pojedinih ilegalnih kanala, upoznavao ga sa naredbama policije, represalijama i s. Žarko Atanacković, n. d., str. 199—200.

⁸⁷ Ciril Lukman Anjo, *Nakon iskušenja novi zadaci, Ljubljana u borbi 1941—1945*, Zbornik sjećanja, str. 534—537.

⁸⁸ U sjećanjima učesnika OF ističe se da je «javki i partizanskih veza bilo u svim pravcima», da su organizovane pretežno u zahvatu važnijih komunikacija — uglavnom preko gostioničara, zanatlija, preko ljudi zapošljenih na željeznicu i s. Isto, str. 537.

⁸⁹ Mladen Markov, Sto sa otadžbinom, *Prilog biografiji Pančeva*, Pančev 1972, str. 447—448.

drugih gradova u partizanske jedinice pokazuju da je održavanje ilegalnih veza grad — partizanski odredi i grad — slobodna teritorija bilo od neprocjenjive važnosti, kako u smislu prihvatanja pojedinih ilegalaca, tako i u smislu jačanja NOP-a u cjelini.

4. *Ilegalna veza u funkciji rukovođenja oružanim i neoružanim oblicima borbe.* Za uspješno rukovođenje oružanom borbom, naročito akcijama u okupiranim gradovima, veza je bila važan faktor, posebno u smislu blagovremenog dostavljanja različitih naredenja, direktiva i izvještaja, kao i u smislu obezbjedenja tajnosti takvih podataka. U okupiranim gradovima Jugoslavije radi rukovođenja, ilegalne veze od rukovodstva ilegalnog pokreta su išle do partijskih čelija, diverzantskih i oružanih grupa, kao i između partizanskih odreda koji su dejstvovali u neposrednoj okolini okupatorskih uporišta i partijskih organizacija. One su manje-više, uz povremene prekide, uspješno održavane tokom čitavog rata, kako u okviru organizacija SKOJ-a, tako i unutar partijskih organizacija. Partijska i skojevska rukovodstva su tokom čitavog rata ulagala ogromne napore kako bi sistemom ilegalnih veza bile obuhvaćene sve antifašističke organizacije i pripadnici NOP-a.

U Zemunu je već prvih dana oslobođilačkog rata skojevsko rukovodstvo, preko omladinskih aktiva u pojedinim gradskim rejonom, bilo povezano sa omladinskom organizacijom. Članovi rukovodstva SKOJ-a imali su direktnu vezu sa 2—3 skojevska aktiva, dok su članovi skojevskih aktiva bili povezani, svaki sa po dvije do tri omladinske grupe.⁹⁰ Takvo održavanje ilegalnih veza, ličnim kontaktom, bilo je na sličan način organizованo i u drugim gradovima: Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu i dr. U Beogradu su sve skojevske grupe bile povezane sa omladinskim grupama u svim gradskim kvartovima. Nesumnjivo veliku ulogu za normalno funkcionisanje ilegalnih veza, radi rukovođenja, imali su mjesni komiteti KPJ i mjesni komiteti SKOJ-a. U pojedinim slučajevima — a radi što veće konspirativnosti — članovi ovih rukovodstava održavali su direktnu vezu sa udarnim grupama ili pojedinim ilegalcima, naročito ako se radilo o izvođenju važnijih diverzantskih akcija u okupatorskim ustanovama, vršenju atentata na pojedine okupatorske funkcionere ili policajce i sl.⁹¹

Tokom jula i avgusta 1941. u Cetinju je Stana Tomašević održavala vezu između gradske partijske organizacije i Mjesnog komiteta KPJ za Cetinje, koji se tada nalazio u Bokovu. Zahvaljujući toj vezi. MK je bio stalno obaviješten o događajima i imao je više mogućnosti da usmjerava aktivnost pojedinih udarnih grupa i partijske organizacije u cjelini.⁹² Slično je bilo i u Bijelom Polju, gdje je rukovodstvo NOP-a u ovom kraju obezbijedilo ilegalnu vezu sa gradom još prije izlaska iz okupatorskog garnizona, tako da je MK KPJ za Bijelo Polje gotovo uvijek imao podatke o mjerama

⁹⁰ Žarko Atanacković, n. dj., str. 99.

⁹¹ Takve akcije su brižljivo pripremane. Organizaciju oko njihovog izvodjenja vodili su, uglavnom, partijska i skojevska rukovodstva.

⁹² Anda Spadijer Njara, *Iz ilegalnog rada u okupiranom Cetinju, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. 1, str. 892.

koje Italijani kane preuzeti, što je bilo od važnosti za pravilno usmjeravanje partiskske organizacije.⁹³

U početku okupacije Jugoslavije ilegalna veza sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Vojvodinu održavana je preko punkta za vezu koji je bio smješten u Vojvođanskoj akademskoj trpezi u Beogradu, a održavala ga je Branka Jovanović. Ona je partiskske direktive i drugi materijal od strane PK KPJ predavala Stevici Jovanoviću. Povremeno je u Pančevo, kao ilegalna veza sa PK KPJ za Vojvodinu, dolazila i Sonja Marinković, a na istom kanalu radio je i Sima Gvozdenov. Sve je to omogućavalo da različite poruke i direktive brzo dođu do rukovodstva vojvođanskih partiskskih organizacija.⁹⁴

Sve do kraja 1941. godine partiska organizacija Zagreba održavala je ilegalnu vezu sa Glavnim štabom Hrvatske preko kurirke Vere Jurić, koja je kao službenik Državnog osiguravajućeg zavoda u Zagrebu imala propusnicu za nesmetano kretanje po čitavoj teritoriji Hrvatske. Preko te ilegalne veze dostavljeni su partiskim organizacijama razna uputstva i naređenja. Ta veza, koja je išla preko nekoliko javki, tokom 1941. godine besprekorno je funkcionalisala. »Sa Zagrebom imamo redovnu vezu«, ističe se u izveštaju Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske o stanju kurirske službe od 24. decembra 1941. godine.⁹⁵ U Beogradu je, na primjer, svaki član Mjesnog komiteta održavao vezu sa dva do tri rejonска komiteta, dok su članovi rejonских komiteta imali vezu sa po nekoliko partiskskih celija. Sem toga, pojedini članovi MK i RK KPJ održavali su veze i sa drugim gradovima Srbije. Tako je Zagorka Malivuk, radnica u partiskoj tehničici PK KPJ za Srbiju, redovno održavala vezu između OK KPJ za Vršac i OK KPJ za Niš. Zahvaljujući tome, partiskske direktive su relativno brzo dolazile od rukovodstva do organizacija NOP-a i komunista na čitavoj teritoriji Srbije.⁹⁶ Glavna veza 1941. i 1942. godine između Biroa partiskskih organizacija, Mjesnog i Okružnog komiteta KPJ za Podgoricu i vojnog rukovodstva u srežu bio je kurir—ilegalac Boro Ćetković.⁹⁷

S obzirom na to da je Niš bio najveći željeznički čvor na jugu Srbije, u većini željezničkih preduzeća formirane su pozadinske grupe željezničara, koje su imale direktnu vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Niš. Tako je iz željezničke radionice, ložionice, mostovske radionice i u Sekciji za održavanje pruge na stanicu Crveni krst, ilegalnu vezu sa Okružnim komitetom KPJ za Niš održavalo 80 željezničara.⁹⁸ Tokom 1941. i 1942. godine na želje-

⁹³ Veselin Bulatović, *Pripreme i razvoj ustanka u bjelopoljskom srežu, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. 5, str. 48.

⁹⁴ Mirko Ćetković, *Veze u NOB-u 1941—1942*, Beograd 1976. str. 87; Mladen Markov, *Sta sa otadžbinom*, Pančevo 1972, str. 156.

⁹⁵ *Zbornik*, tom V, knj. 2, dok. br. 90, str. 253—255.

⁹⁶ Jovan Marjanović, n. dj., str. 235; *Zene Srbije u NOB*,

⁹⁷ Na tom zadatku, aprila 1942. Bora Ćetkovića uhvatili su četnici i osuđili ga na smrt. Dr Đuro Vujović, *Revolucionarni radnički pokret u opštini Titograd*, Titograd 1977, str. 130.

⁹⁸ Đorđe Stamenković, *Kurir Partije sa devet legitimacija*, Arhivist 1—2 od 1968.

nici u Nišu radio je Đorđe Ljubinović i kao tehnički činovnik kontrolisao je sigurnosne i druge automatske uređaje na stanicama Niša, Leskovca, Vranja, Sviljiga, Knjaževca, Zajecara i dr., što mu je pomoglo da — kao kurir PK KPJ za Srbiju — prenosi direktive i poruke okružnim i mjesnim komitetima KPJ u navedenim mjestima. Kao kurir, pored pošte, prenosio je oružje, municiju, sanitetski materijal i drugo od važnosti za NOP. Istovremeno, održavao je vezu i sa Jastrebačkim partizanskim odredom.⁹⁹

Kad je oktobra 1941. opsjednuto Kraljevo, postojeće ilegalne veze su prekinute kako one između pojedinih punktova u sklopu partijske organizacije, tako i veze koje je MK KPJ za Kraljevo održavao sa drugim partijskim forumima. Te ilegalne veze je Ljubinka Sutić ponovno uspostavila tek februara 1942. godine.¹⁰⁰ Slično je bilo i sa Leskovcem. U proljećnoj ofanzivi 1942. na području leskovačkog okruga, policija je izvršila veliku provalu u Leskovcu u kojoj su stradali mnogi aktivisti i simpatizeri NOP-a, među njima i sekretar OK SKOJ i član OK KPJ za leskovački okrug Rade Ristić. Tada su prekinute sve postojeće ilegalne veze u Leskovcu i njegovoj okolini. Međutim, polovinom aprila 1942. u Leskovac je došla Razumenka Petrović, koja je obnovila partiju i skojevsku organizaciju i aktivno djelovala na obnavljanju starih i uspostavljanju novih ilegalnih veza.¹⁰¹ Već u julu 1942. uspostavljena je veza sa Partijskim povjereništvom u Nišu, a nešto kasnije konsolidovane su i ilegalne veze unutar partijske organizacije. S proljeća 1942. uspostavljena je ilegalna veza između partijske organizacije Kragujevca i OK KPJ za to područje, koji se tada nalazio na teritoriji aranđelovačkog okruga. Ta veza je uspješno održavana preko Kasije Rajićić sve do početka 1943, kada je došlo do velike provale u partijskoj organizaciji Kragujevca.¹⁰²

Poslije prvih teških provala u organizacijama NOP-a Sarajeva s proljeća 1942, u gradu izvjesno vrijeme nije postojalo organizованo partijsko rukovodstvo; međutim, aktivisti NOP-a koji nisu pohapšeni nastavili su sa naporima za uspostavljanje novih i obnavljanje starih ilegalnih veza. Ubrzo je obnovljen rad partijskih celija na Glavnoj željezničkoj stanci i u Vojnotehničkom zavodu, uspostavljena je veza sa Raj lovcem i tvornicom »Avija«, kao i veza i saradnja sa organizacijama na Vratniku, Bistriku i Skenderiji i¹⁰³

Cetinjska partijska organizacija je, poslije nekoliko mjeseci prekida, u junu 1942. uspostavila vezu sa Mjesnim komitetom KPJ za Cetinje, što je bilo izuzetno važno za dalji rad i opstanak ilegalaca, pogotovo tokom 1942. i u drugoj polovini 1943. godine, u uslovima tzv. četničke strahovlade u Crnoj Gori. Zahvaljujući tim ilegalnim vezama, već u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. godine cetinjska partijska organizacija uspostavila je

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ *Zene Srbije u NOB*, str. 397.

¹⁰¹ Dr Miliivoje Perović, *Južna Srbija u NOB*, str. 211.

¹⁰² *Zene Srbije u NOB*, str. 273.

¹⁰³ Zvonko Grbac, n. čl., str. 423.

veze sa partijskim organizacijama drugih okupiranih gradova. Vezu sa partijskom organizacijom u Podgorici održavao je Ivo Orlandić, sa Kotorom je održavana preko jedne skojevke koja je prije rata pohađala Učiteljsku školu u Cetinju, a sa Nikšićem veza je uspostavljena preko omladinke Dese Danilović. Preko Danila Matijevića uspostavljena je ilegalna veza i sa Skadrom.¹⁰⁴

Zahvaljujući ilegalnim vezama na Kosovu, članovi okružnog rukovodstva Peć: Boro Vukmirović, Ramiz Sadiku, Mita Miljković, Petar Brajović i Mitar Radusinović — kada im je zaprijetila opasnost od hapšenja — prebačeni su iz Peć u Đakovicu, odakle su nastavili da rukovode partijskom organizacijom Kosova i Metohije.¹⁰⁵

5. *Veza kao preduslov uspješnog organizovanja i izvođenja bjekstva iz zatvora i bolnica.* Bez ilegalnih veza takva aktivnost se nije mogla ni zamisliti; štaviše, svaki pokušaj bjekstva bez dobre veze bio je unaprijed gotovo osuđen na propast. Sem toga, ilegalna veza je bila bitan uslov za organizovanje različitih oblika otpora okupatorima i u tako teškim uslovima, za podizanje borbenog morala kod zatvorenika i vjere u snagu NOP-a, kao i za herojsko držanje zatvorenika na sudovima, pred policijom i na stratištima. Veza partijskih organizacija sa zatvorenicima održavana je uglavnom preko rodbine, preko pojedinih čuvara zatvora — simpatizera NOP i preko onih lica koja su pušтana na slobodu. Unutrašnja veza između pojedinih odijeljenih prostorija — samica održavana je različito: putem ceduljica, morzeovom azbukom, raznim signalima i sl.

Koliko je ilegalna veza bila važan faktor za organizovanje različitih oblika otpora, pa i bjekstava pojedinih zatvorenika i manjih ili većih grupa, govore mnogobrojni primjeri uspješno organizovanih akcija u gotovo svim okupiranim gradovima Jugoslavije. Ilustracije radi, navodimo primjer bjekstva logoraša iz ustaškog logora u Kerestincu. Zahvaljujući ilegalnoj vezi koju je MK KPJ za Zagreb održavao sa logorom, grupa od oko 80 političkih zatvorenika izvršila je uspješan napad na logorsku stražu, savladala je i organizovano napustila logor. Međutim, pošto nije postojala organizovana veza za njihovo prihvatanje i sklanjanje na sigurna mesta, gotovo svi logoraši su ponovo pohvatani i u najvećem broju slučajeva poubijani.¹⁰⁶

U uspješnom izvođenju akcije spasavanja člana Politbiroa CK KPJ Aleksandra Rankovića iz zatvorske bolnice u Vidinskoj ulici u Beogradu, 29. jula 1941, aktivistima NOP-a umnogome je pomogla ilegalna veza koju je održavao student medicine Grujo Lazović. On je organizatorima ove akcije dostavio podatke o režimu u bolnici, navikama sanitetskog osoblja, rasporedu prostorija, broju i rasporedu naoružanih straža i dr. Sem toga, u ovoj bolnici

¹⁰⁴ Dimo Vujović, *Godine ratne*, str. 132 i str. 179—181.

¹⁰⁵ Ismet Saćiri, *Iz partijskog rada u Peću od oktobra 1942.*

io« izvještaj Zapovjednika kopnene vojske u Zagrebu, o unutrašnjoj i vanjskoj političkoj situaciji u vremenu od 10—20. srpnja 1941. Zbornik tom V, dok. br. 91.

ilegalci su održavali vezu sa doktorom Nenadom Parentom, uz čiju pomoć je izrađen plan izvršenja ove akcije.¹⁰⁷

Zahvaljujući čvrstim ilegalnim vezama partijskog komiteta iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici sa Okružnim komitetom za Srem i Sreskim komitetom KPJ za Sremsku Mitrovicu, 32 politička zatvorenika su noću 21/22. avgusta 1941 — po izlasku kroz prokopani tunel — prihvaćeni od strane aktivista NOP-a iz grada. Sem toga, pojedini ilegalci su kao vodiči i obezbjedjeni direktno učestvovali u uspješnom izvođenju ove akcije. Veliku pomoć u ovom poduhvatu pružio je službenik pošte u Sremskoj Mitrovici, koji je zadržao ustaške telegrame upućene svim žandarmerijskim i policijskim ustanovama i oružanim snagama na teritoriji Srema da se hitno preduzmu potjere za odbijeglim komunistima. Upravo zbog dobre koordinacije u izvođenju akcije i održavanju čvrste ilegalne veze, bjekstvo je teklo gotovo po zamišljenom planu, jer su odmah po izlasku komunista iz kaznionice dvojica aktivista NOP-a pokidali sve telefonske veze između Mitrovice i kaznionice.¹⁰⁸ Desetak dana kasnije, 30. avgusta 1941, partijska organizacija Zemuna omogućila je bjekstvo iz ustaškog zatvora dvojici članova Sreskog komiteta KPJ za Zemun, i preko ilegalnih veza uspjela da ih prebací na rad u Beograd, pošto im je dalji boravak u Zemunu bio nemoguć.¹⁰⁹ Ilegalna veza je doprinijela i uspješno organizovanom bjekstvu Nade Dimić, iz bolnice na Svetom Duhu u Zagrebu, krajem ljeta 1941. Preko veze koju je Anka Berus održavala sa ljekarima u toj bolnici, Nada je obaviještena o nizu detalja, što je pomoglo da se akcija uspješno završi.¹¹⁰

Veoma smjela akcija upada čitavog voda partizana u okupirani Karlovac 17. novembra 1941, s namjerom da se iz karlovačke bolnice oslobođi član OK KPH za Karlovac Marijan Čavić, izvedena je zahvaljujući blagovremenom dostavljanju niza podataka o rasporedu, jačini i ustaljenim navikama ustaških straža i patrola. Pored toga, za izvođenje te akcije ilegalci su organizovali direktnu ilegalnu vezu sa partizanskim vodom. U tom cilju obezbijeden je čamac za prelazak preko Korane, kao i vodič do bolnice u kojoj je

¹⁰⁷ Jovan Marjanović, n. dj., str. 121—124.

tos »Naš čovjek broj jedan (zabilježio je Jovan Veselinov) bio je Janko Pejaković. Kao stražar je napravio u glini otisak ključa od glavnog izlaza iz Drostorija u kojoj smo se nalazili. Boško Palkovljević-Pinki je predao tai otisak Matiji Hudiji, članu OK KPJ za Srem pa je po tom otisku Jovan Stokavac-Džoje napravio ključ. Taj ključ je tada stigao do Janka Pejakovića, a on ga je predao robijašima — komunistima. Našu vezu sa Partijom održavala je jedno vrijeme Stana Munčan, član OK SKOJ-a za Srem. Ona nam je javila po Janku, da svu odgovornost za naše bjekstvo preuzimaju članovi OK SKOJ«. 2. Atanacković, *Sistem veza NOP u Vojvodini 1941—1945*, Novi Sad 1980, str. 83 i 100; Četrdeset prva, Beograd 1961, str. 337.

¹⁰⁹ Žarko Atanacković, n. dj.

¹¹⁰ Riječ je o dr Slavi Očko, uz čiju pomoć su Ružica Turković i Milka Zorić-Jovanović organizovale bjekstvo Nadi Dimić iz bolnice i bezbjedno je prebacile na Kordun. Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1955, knj. 1, str. 54—55.

trebalo da se nalazi Marijan Čavić. Najzad, i u neposrednoj blizini bolnice nalazili su se ilegalci koji su obezbjeđivali ovu akciju.¹¹¹

Ljekari i drugo sanitetsko osoblje bolnice »Emona« u Ljubljani tokom čitavog rata bili su u direktnoj vezi sa rukovodstvom ilegalnog pokreta u gradu. Tu su po više mjeseci liječeni ranjeni partizani, poslije čega im je organizovano bjekstvo.¹¹²

Odmah nakon hapšenja Rada Končara, sekretara CK KPH, aktivisti NOP-a Splita stupili su u vezu s nekoliko vojnika iz obezbjeđenja bolnice u kojoj se Končar nalazio i uz njihovu pomoć radili na pripremi i organizovanju bjekstva.¹¹³

Partijske organizacije pojedinih okupiranih gradova uspijevale su da se povežu sa ljudima iz sastava logorskih i zatvorskih straža i da na njih utiču da pojedinim zatvorenicima omoguće bjekstvo. Tako je 2. januara 1943. iz okupatorskog zatvora u Tetovu pobjegla grupa od 16 političkih zatvorenika sa svojim čuvarima. U Nikšiću je 23. juna 1943, takođe, jedna grupa od pet zatvorenika pobjegla zahvaljujući zatvorskem ključaru.¹¹⁴ Takvih i sličnih primjera organizovanog i uspješnog bjekstva pojedinih zatvorenika iz okupatorskih i kvislinških logora i zatvora bilo je i u drugim gradovima Jugoslavije.

Pored navedenih primjera, ilegalne veze su imale izuzetno veliki značaj i prilikom izvođenja oružanih akcija u okupiranim gradovima (likvidacija okupatorskih komandanata, funkcionera okupacione vlasti i organa policije), dostavljajući blagovremeno sve potrebne podatke za njihovo što bezbjednije i sigurnije izvođenje. Zbog toga je ovim akcijama prethodila duža ili kraća priprema oko ispitivanja mogućnosti i načina izvođenja, što su, prije svega, obavljali ljudi koji su uspostavljali i održavali ilegalne veze. Isto tako, značaj ilegalne veze ispoljavao se i prilikom sadejstva ilegalnih grupa iznutra sa partizanskim napadima na grad spolja, zatim veza je imala važnu ulogu u funkciji pribavljanja materijala i drugih potreba za jedinice NOV i POJ na slobodnoj teritoriji i dr.

Osim toga, u okupiranim gradovima je postojao razrađen sistem javki, punktova za vezu, ilegalnih stanova i duboko zakamufliranih kanala pomoću kojih je ta veza održavana, obnavljana i funkcionalisala čak i u periodu racija neprijatelja.

*

Praksa NOR-a je pokazala da je ilegalna veza u okupiranom gradu moguća i da je ona, ujedno, preduslov za odvijanje bilo

¹¹¹ Milan Bekić, Ivo Butković, Slavko Goldstein, *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb 1965, strč 21.

¹¹² Dr Mirko Derganc, *Emona u Ljubljani sanatorijum za ranjene partizane, Četrdeset godina*, knj. 7, str. 383.

¹¹³ »Što se tiče druga Brke, nastojimo da organizujemo plan oslobođenja. Stupili smo već u vezu sa vojnicima iz bolnice i nećemo žaliti žrtava da nam plan uspije...» AVII, mikroteka, CK KPH, film 11, snimak 155a.

¹¹⁴ Dragan Spirovski, *Aktivnost tetovske partijske organizacije, 1941—1942. u svjedočenjima učesnika NOB*, knj. 14, str. 135; Slavko Stanišić, *Nikšić, otpor u žicama, sjećanja zatočenika*, Beograd 1969, knj. 2, str. 517—529.

kakvih organizovanih antiokupatorskih aktivnosti. Ona se održavała primjenom stroge konspiracije, dovitljivošću i originalnim postupcima ilegalne organizacije NOP-a, što je često neprijatelje NOP-a dovodilo u tešku situaciju, nalazilo ga nespremnim za protivakciju i u njegove redove unosilo nespokojstvo i izvjesnu dezorientaciju, dok je simpatizerima NOP-a i stanovništву ulivalo ohrađenje i perspektivu. Ta veza se obnavljala i jačala širenjem uticaja NOP-a među antifašistima i rodoljubima gradskog stanovništva, kao i prodorima u redove neprijatelja.

Ilegalne veze u okupiranim gradovima su prenosile veoma korisne informacije i podatke koji su najefikasnije štitili ilegalnu organizaciju od velikog broja zamki i iznenađenja neprijatelja NOP-a. Istovremeno, na osnovu njih, planirane su i izvođene nove antiokupatorske aktivnosti u okupiranom gradu ili, pak, na prostoru izvan gradskog područja od strane jedinica NOVJ.

Osnovni organizator, izvršilac i oslonac veze bio je čovjek, odani pripadnik NOP-a spremna na žrtve i lišavanja svake vrste. I bez tehničkih sredstava, naročito u prvom periodu oružane borbe (telefon, radio, motorna vozila i sl.), ilegalna veza je bila pouzdano sredstvo za organizovano i uspješno odvijanje svih vidova i oblika aktivnosti NOP-a u okupiranom gradu.

Permanentno izložena gonjenju i udarima (provale, ucjene, izdaja), kao i pokušajima da se ubacivanjem špijuna i provokatora iznutra razbije i onemogući, veza je morala voditi računa o stalnoj budnosti i kontroli u redovima ilegalaca, i stvarati što razuđenije veze ilegalne organizacije NOP-a sa stanovništvom.

G l a v a p e t a

GRADOVI - SJEDIŠTA RUKOVODSTAVA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA, IZVOR KADROVA I MATERIJALNIH SREDSTAVA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU

Sjedišta rukovodstava NOP-a unutar neprijateljskih garnizona

Okupirani gradovi, prije svega veći administrativni, industrijski i saobraćajni centri, bili su u dužem periodu narodnooslobodilačke borbe sjedišta rukovodstava NOP-a: regionalnih, okružnih, pokrajinskih i zemaljskih. Kada se ima u vidu činjenica da su gradovi bili uporišta revolucionarno-demokratskog pokreta u periodu između dva svjetska rata, onda je razumljivo što se u njima relativno brzo nastavila aktivnost rukovodećih organa NOP-a u pravcu organizovanja i usmjeravanja oružane borbe protiv okupatora. Raspoloživi kadrovi, baze i tehnička sredstva predstavljali su oslonac i značajno olakšanje za rad u uslovima okupacije, pošto je okupator odmah razvio žestoku propagandu protiv svega progresivnog i slobodarskog, koristeći se pri tome svim raspoloživim sredstvima pritiska, denacionalizacije i pogroma.¹

Organizacije KPJ i SKOJ-a nastavile su svoj način rada u uslovima okupacije i povećane opasnosti od strane kolaboracionista kao dostavljača i slugu okupatora. Zavisno od veličine, industrijske i administrativno-političke važnosti, u svim mjestima su postojale organizacije KPJ i SKOJ-a, od nekoliko čelija i aktiva do

¹ Neposredno uoči rata i revolucije brojna jačina partijskih organizacija u gradovima bila je dosta različita. Tako su, na primjer, u Cetinju djelovala 22 člana KPJ, u Požarevcu takode 22 člana KPJ i 14 kandidata, u Sisku — 14 čelija sa 75 članova u Solinu — 15 čelija sa oko 70 članova, u Nikšiću — oko 50 članova, u Šibeniku — u dva rejonska komiteta oko 60 članova, u Slavonskom Brodu — 15—20 partijskih čelija sa 106 članova KPJ i oko 300 članova SKOJ-a, u Čačku — oko 150 članova KPJ i oko 300 skojevaca, u Kragujevcu — 17 partijskih čelija sa oko 120 članova KPJ i oko 300 skojevaca, CK KPJ za Kragujevac, Gradski komitet KPJ, OK SKOJ-a za Kragujevac i Gradski komitet SKOJ-a; u Ljubljani — oko 200 članova KPJ i oko 400 članova SKOJ-a, u Splitu — 12 čelija sa oko 100 članova KPJ i oko 200 skojevaca, u Prilepu — oko 100 članova KPJ, itd.

više desetina članova, čiji je broj varirao od nekoliko desetina (Vranje je, npr., imalo u 6 partijskih celija 30 članova KPJ, Sombor u nekoliko celija ukupno 20 članova KPJ) do više desetina, pa i stotinak i više članova Partije i SKOJ-a (Skoplje — dvadesetak partijskih celija sa ukupno 156 članova KPJ i blizu 300 članova SKOJ-a, Podgorica — oko 150 članova KPJ, Sarajevo oko 100 članova KPJ i oko 500 skojevaca, Zagreb 53 celije sa oko 480 članova; Beograd — oko 600 članova KPJ i 1.500 skojevaca, itd.).

Takva organizaciona mreža i brojna jačina tih organizacija nisu se bitno mijenjale, prvenstveno zbog toga što je ukupan odliv komunista i skojevaca (zbog hapšenja, internacije, strijeljanja, odlaska u oružane formacije širom zemlje itd.) nadoknađivan gotovo zakonomjernim prilivom novih članova KPJ i SKOJ-a, mahom iz redova omladine (radničke, srednjoškolske, studentske i dr.).

Uporedo sa uspostavljanjem okupacionog sistema uopšte i posebno u okupiranim gradovima, odvijao se proces prilagođavanja organizacija KPJ i SKOJ-a novonastaloj situaciji u smislu organizovanja i pokretanja oružane borbe, podizanja samopouzdanja među stanovništвом i sabotiranja mјera okupacione vlasti na svim područjima života. Duže ostajanje rukovodstva NOP-a u okupiranim gradovima, pa i poslije većih policijskih provala i gubitaka dragocjenih boraca, rezultiralo je iz procjena izvjesnog dijela kadrova da će se rat brzo okončati, naročito poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez i da će se definitivni obračun izvršiti na barikadama u gradovima okupirane Jugoslavije.²

To zadržavanje rukovodećih kadrova KPJ i SKOJ-a u okupiranim gradovima imalo je, ipak, izvjesnu logiku i opravdanje: sačuvati postojeće veze i preko njih uticati na razvoj događaja. S jedne strane, na liniji objašnjavanja uzroka aprilske katastrofe

1941. i perspektive NOB-a na jugoslovenskom ratištu i na frontovima drugog svjetskog rata, usmjeravanja oružane borbe na širem području, kao i u pravcu raskrinkavanja kolaboracionističkih i kontrarevolucionarnih organizacija, koje su u službi okupatora vršile intenzivnu propagandu i obavještajnu aktivnost protiv NOP-a. S druge strane, teritorijalna blizina tih rukovodstava žarištima oružane borbe i mogućnost neposrednjeg uticaja na aktivnost NOP-a po svim linijama (u pogledu uspostavljanja nove narodne vlasti i organizovanja masovnih antifašističkih organizacija na jačanju postojećih i stvaranja novih partizanskih, sabotažnih i di-

² »Naša linija bila je da u gradovima, doduše, uvodimo borbu, ali da to, ukoliko je mogućno, bude diverzantska borba. A kad smo vidjeli kako se Nijemci drakonski razračunavaju s ljudima, mi smo mislili da to treba da ima drugostepeni karakter, jer je do tada, do našeg odlaska, borba u Beogradu bila strahovito nejednakna. Omladinci su pravili čuda od herojstva, ali su najčešće i stradali. Nama je bilo žao da ljudi ginu. Mislili smo da je to dovoljno kao protest, kao demonstracija protiv okupatora, a da borbi treba prići mnogo efikasnijim metodama, tako da budemo manje-više ravноправni.« Josip Broz Tito, Sjećanja iz dana oslobođilačkog rata i revolucije, Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. prva, Beograd 1961, str. 6.

verzantskih odreda), doprinijeli su takvoj orijentaciji većine rukovodstava NOP-a naročito u prvoj etapi narodnooslobodilačke borbe. Međutim, dinamika događaja iziskivala je mobilna, sposobna i odlučna rukovodstva koja se nalaze na licu mjesta, a ne udaljena na desetine kilometara (s kojima su veze bile neredovne i ugrožene od neprijatelja).

Podaci pokazuju da su rukovodstva NOP-a (okružna, pokrajinska i centralna) bila u većim administrativnim, industrijskim i saobraćajnim centrima za duži period okupacije i oružane borbe. Tako su — pored CP KPJ i GS NOPOJ — najodgovornija rukovodstva KPJ i oslobođilačkog pokreta ostala i dalje među radnicima, školskom omladinom i rodoljubivim građanstvom u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Skoplju, zatim u Novom Sadu, Splitu, Nišu, Aranđelovcu, Somboru.

Ta okružna, pokrajinska i centralna nacionalna rukovodstva nijesu imala velikog izbora u pogledu svog sjedišta. Polazilo se od oprobane i nepričuvane prakse: nalaziti se u centru revolucionarnih zbivanja. Međutim, ukoliko su se procesi oslobođilačke borbe intenzivnije razvijali, nicali partizanski odredi i jačala oružana borba, utoliko su potrebe usmjeravanja NOB-a bile veće, pa su u vezi s tim pomjeranja rukovodstava ka težištu akcije bila bitan uslov uspješnog djelovanja uopšte.

Tako su se mogla uočiti dva uporedna procesa: s jedne strane, na širokim prostranstvima van okupiranih gradova rasplamsavao se oslobođilački rat, što je zahtijevalo mobilizaciju svih raspoloživih snaga i sredstava, a s druge strane, stišavala se antokupatorska aktivnost organizacija NOP-a u okupiranim gradovima do nivoa političko-propagandne aktivnosti, diverzija i sabotaža. Sve više iskršava značaj kadrova, kako u pogledu njihovog čuvanja od represalija okupacionih vlasti, tako i u smislu njihovog upućivanja »na teren«, radi jačanja oružanih formacija i NOO-a na oslobođenim teritorijama. Tako se sve više zapaža njihova prebacivanja iz okupiranih gradova prema žarištima oružane borbe.

Ipak, to prebacivanje kadrova iz okupiranih gradova prema oslobođenoj teritoriji nije išlo ujednačeno i glatko. Dok su jedni — u želji da se izvuku ispred rastućih opasnosti od čestih policijskih racija — nastojali da se što prije nađu na slobodnoj teritoriji i tamo nastave svoj rad, drugi su — zbog ličnog komoditeta i navika, nepotpune slike o uslovima partizanskog ratovanja — radije ostajali u osinjaku okupatorskih garnizona, naročito ukoliko nijesu bili kompromitovani.

Rukovodstva NOP-a su se, međutim, u skladu sa direktivama CK KPJ i VS, zbog obima, karaktera i dinamike zadataka oko usmjeravanja NOB-a, sve više pomjerala na ovaj ili onaj sektor fronta, kako bi na licu mjesta utvrdila pravo stanje stvari, pružila pomoć lokalnim rukovodstvima u vođenju oružane borbe i uspostavljanju nove narodnooslobodilačke vlasti, kao i u realizaciji direktiva i uputstava vrhovnog i nacionalnog rukovodstva po svim linijama NOB-a. Otuda su okružni i pokrajinski komiteti KPJ

najčešće ostajali sa malim brojem najodgovornijih drugova, a po, negdje su se svodili na tehnički punkt (kao u Ljubljani i Zagrebu 1942).

Može se reći da su okružna, pokrajinska i centralna nacionalna rukovodstva, bez obzira na povremene policijske provale u organe i organizacije NOP-a, represalije i gubitke, makar i u simboličnom vidu, zadržala svoja sjedišta u svim većim administrativno-političkim, kulturnim i industrijskim centrima, gotovo do početka završne etape oslobođilačkog rata i revolucije, do sredine 1944. godine.

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu djelovao je do oktobra 1941. iz okupiranog Sarajeva. Zajedno s njim nalazio se i delegat Vrhovnog štaba i instruktor CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo.³

U Zagrebu se do polovine marta 1942. nalazio CK KP Hrvatske. Tek poslije učestalih masovnih policijskih provala, početkom 1942., rukovodstvo je bilo prinuđeno da napusti Zagreb i da se preseli na slobodnu teritoriju. Ivo Lola Ribar u pismu Titu od 17. marta 1942. ističe da su zbog stalnih provala i hapšenja od strane ustaša »moralni i Hrvatskog čaču (tj. ČK KPH) iseliti« i, nastavlja on, da »ne možemo računati sa izgradnjom stalno rukovodećeg centra (u Zagrebu) isto onako kao što to nije bilo moguće ni u Beogradu«. Ipak, i dalje se računalo na Zagreb kao centar ilegalnog rukovodstva CK KPJ, o čemu se u pomenutom pismu ističe: »Izgraditi čvrst tehnički punkt za veze i dolaziti s vremenima na vrijeme — poneki od nas i od Hrvatskog čača — to je za današnji period izgleda najrealnije rješenje.«⁴

Rukovodstvo NOP-a Vojvodine takođe se do zime 1942. nalazilo u Novom Sadu i upravo iz tog okupatorskog uporišta rukovodilo se svim akcijama partizanskih i diverzantskih odreda.⁵

Skoplje je takođe bilo centar iz koga se rukovodilo oslobođilačkom borbom. U njemu su još u septembru 1941. formirani novi PK KPJ za Makedoniju s Lazarom Koliševskim na čelu i Pokrajinski štab NOPO Makedonije. Tu je partijsko i vojno rukovodstvo Makedonije održalo niz sastanaka i savjetovanja radi što uspešnijeg rukovođenja oružanom borbom u ovom dijelu Jugoslavije (savjetovanja od 7. januara 1942. i krajem februara 1943). Tu su avgusta 1943. formirani i Peti oblasni komitet i Stab 5. operativne

³ Moni Finci, *Sarajevo 1941. godine u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup u Drvaru 7—9. oktobra 1971, Sarajevo 1972, str. 401.

⁴ *Zbornik*, tom II, knj. 2, dok. br. 197; Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u*, Zagreb 1980, str. 118—119; Mišo Leković, *Delatnost Organizacionog sekretarijata ČK KPJ u Zagrebu na početku 1942. godine*, Zagreb u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, *Zbornik*, Zagreb 1971, str. 95—100.

⁵ Madarska policija je 12. XI 1942. izvršila provalu u Kisačkoj ulici, kojom prilikom su stradali članovi PK Branko Bajić, Ćira Sovljanski i organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu Svetozar Toza Marković, narodni heroj. *Kronologija oslobođilačke borbe*, Beograd 1961, str. 380.

zone za srezove Skoplje, Kumanovo, Kriva Palanka, Kratovo i Sveti Nikola.⁶

Iz Splita je pokrajinsko rukovodstvo KP Hrvatske za Dalmaciju usmjeravalo oružanu borbu do juna 1942., mada je, sve do pred samu kapitulaciju Italije, jedan od članova PK KPH ostao u gradu, uglavnom radi koordinacije i usmjeravanja akcija udarnih grupa. Sem toga, Rade Končar, sekretar KP Hrvatske, od početka oktobra do 17. novembra 1941. do pada u ruke italijanske policije, upravo je iz Splita rukovodio cjelokupnom partijskom organizacijom Dalmacije.⁷

Uprkos veoma teškim uslovima (policijske provale u organizacijama KP i SKOJ-a, masovna hapšenja i pojačane mjere represalija) PK KPJ za Srbiju nalazio se u Beogradu do kraja 1943. godine, odakle je održavao veze i rukovodio partijskom organizacijom u Srbiji.⁸

Ljubljana je za sve vrijeme rata bila jedno od najznačajnijih uporišta NOP-a. U njoj se sve do maja 1942. nalazilo sjedište CK KP Slovenije, Izvršnog odbora OF i Glavnog štaba NOP odreda Slovenije. Od maja 1942. do kraja 1944. godine u Ljubljani su djelovali Povjereništvo CK KP Slovenije i Izvršni odbor OF za Ljubljano.⁹

Sem centralnih zemaljskih i pokrajinskih rukovodstava, u okupiranim gradovima su duže ili kraće vrijeme boravila i okružna rukovodstva KPJ i SKOJ-a. Okružni komitet KPH za Karlovac imao je sjedište u okupiranom gradu do kraja oktobra 1941., do prvih većih provala i hapšenja Marijana Cavića, sekretara MK KPH za Karlovac. Iako je nakon toga CK KPH upozorio Okružni komitet da napusti Karlovac i da »premjesti svoje sjedište u oslobođenu zonu«, ustaška policija je uspjela da otkrije i likvidira Josipa Kraša, člana CK KPJ, CK KPH i rukovodioca Okružnog komiteta KPH za Karlovac. Poslije Krašove pogibije, 25. oktobra 1941., jedini preostali član OK napušta Karlovac i u Petrovoj gori formira novi Okružni komitet, čije će sjedište biti stalno na slobodnoj teritoriji.¹⁰ Gotovo u isto vrijeme je i Okružni komitet KPJ

⁶ Slavka Fidanova, *Ulogata na KPJ vo Skopje razvivanjeto na NOV i revolucionata vo 1942. godine*, Skopje vo NOR 1942, materijali od naučen sobir, Skopje 1975, 13—25. Glavni štab NOV i PO Makedonije sve do aprila 1943. imao je sjedište u Skoplju. Aleksandar Spasovski, *Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941—1945*, Beograd 1971, str. 134.

⁷ Fabijan Trgo, *Split kao grad u realizaciji i konцепцији опćenarodnog oslobodilačkog rata*, Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981, str. 486.

⁸ »Čaéa« je dao direktivu da PK napusti Beograd i da tamo ostane samo tehnički punkt. Predlaže da se ide u Topolu ili gdje je najpovoljnije

— pisao je Moma Marković Petru Stamboliću 11. XI 1943; dr Milan Borković, *Komunistička partija Jugoslaviju u Srbiji 1941—1945*, knj. II, Beograd 1974, str. 159.

⁹ Većina članova CK KP Slovenije i Izvršnog odbora Osvobodilne fronte izašao je iz okupirane Ljubljane 18. V 1942. *Ljubljana v ilegalu*, III, Mesto v žici, Ljubljana 1967, str. 483.

¹⁰ Savo Zlatić Mićo, *Značenje grada Karlovca u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatske 1941. godine*, Karlovac 1979—1979, Karlovac 1979, str. 563.

za sjevernu Bačku premjestio svoje sjedište iz okupirane Subotice na slobodnu teritoriju.¹¹

Prema nekim podacima, u prvoj polovini 1943. godine okružna rukovodstva su imala svoja sjedišta u većem broju okupiranih gradova: Požarevcu, Zaječaru, Mladenovcu, Nišu, Vranju, Leskovcu, Kruševcu, Aranđelovcu, Valjevu i Čačku.¹² Tek krajem februara 1943, kada je donijeta odluka da se formira novi Okružni komitet KPJ za Niš članovima je, pored ostalog, preporučeno da zbog čestih policijskih provala ne organizuju sjedište u gradu, već »sve poslove sa terena svršavati«. Činjenica je da su pojedini članovi OK Niša bili gotovo uvijek na terenu, ali su do tada stalno sjedište imali u gradu.¹³

Još sredinom 1943. godine računalo se sa mogućnostima krupnijih akcija u okupiranim gradovima. Tako Edvard Kardelj 4. avgusta 1943. obavještava Tita da je stanje u Ljubljani — poslije zbacivanja Musolinija s vlasti — bilo zrelo »za generalni štrajk i oružani ustank u pogodnom momentu«.¹⁴ Međutim, u to vrijeme Svetozar Vukmanović Tempo javlja Centralnom komitetu KPJ da je skoro ceo Oblasni komitet Kosova i Metohije pao u ruke okupatorskih vlasti i da je rad tog komiteta bio orijentisan uglavnom na »vršenje atentata na okupatorske vojнике i špijune« u okupiranim gradovima, što je sa italijanske strane izazivalo »strahovite represalije i masovna interniranja«.¹⁵

Imajući u vidu specifične, pretežno povoljne, okolnosti, Tempo je kao delegat CK KPJ i VS NOVJ krajem avgusta uzimao u obzir mogućnost uspješnog djelovanja čak i iz okupiranog Skoplja. Neposredno pred očekivanu kapitulaciju Italije, on je smatrao da bi Glavni štab Makedonije trebalo da bude na terenu, među oružanim formacijama, a CK KP Makedonije u Skoplju (»Odatle će moći rukovoditi cijelim pokretom u Makedoniji, na Kosmetu i Istočnoj Srbiji«).¹⁶

Dok su sredinom 1944. godine rukovodstva NOP-a gotovo svuda svoju aktivnost u okupiranim gradovima svela na minimum

¹¹ Okružni komitet KPJ za zapadnu Bačku i Baranju ostao je do kraja novembra 1942. u okupiranom Somboru, gdje ga je zatekla velika provala madarske policije, u kojoj su uhapšeni svi članovi tadašnjeg OK KPJ za sjevernu Bačku i Baranju, *Hronologija oslobođilačke borbe*, str. 301.

¹² M. Borković, n. d., 25.

¹³ Dragoljub Z. Mišetić, *Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije za niski okrug 1941—1944*, Niš 1977; D. Zivković, D. Dejanović i dr., *Niš vihoru rata*, Novi Sad 1968, str. 391—392.

¹⁴ *Zbornik*, II, 10, dok. br. 61.

¹⁵ Slična praksa bila je tada i u sujednoj Grčkoj, o čemu Tempo piše: »Napominjem da je Politbiro i CK KP Grkče skoro sav u Atini i odatle rukovodi pokretom«, dodajući: »Oni vode kurs na davanje odlučne bitke u gradovima i zato ne bacaju proletarijat van gradova u vojsku.« Tempo dalje navodi: »Istovremeno sam im ukazao da izvuku proletarijat iz gradova i da od njega stvore jaku, dobro naoružanu, sa iskustvom stečenim u bojama, vojsku, koja će lako dati bitku u gradovima«. *Zbornik*, II, 10, dok. br. 659.

¹⁶ Pismo Svetozara Vukmanovića Tempa od 25. VIII 1943. Centralnom komitetu KP Makedonije o perspektivama razvoja narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, *Zbornik*, II, 10, dok. br. 99.

i preselila se na oslobođenu teritoriju, dotele se, naročito poslije kapitulacije Italije, sve snažnije osjeća djelatnost okružnih i pokrajinskih rukovodstava u Hrvatskom primorju, Istri i Slovenačkom primorju, pa se okupirani gradovi javljaju kao sjedišta rukovodstava NOP-a, iz kojih se zrakasto širila usmjeravajuća i organizatorska uloga tih rukovodstava u tim oblastima.

Pošto su fašistički okupatori policijskim provalama i represalijama zadavali organizacijama NOP-a osjetne udarce, vodstva NOP-a su, s novim kadrovima, ostajala u okupiranim gradovima, ali su bila svedena na najmanji broj duboko zakamuflirana. Što se rat približavao kraju, ukazivale su se sve veće potrebe i mogućnosti za obnavljanje ili uspostavljanje veza među simpatizerima NOP-a, za oživljavanje propagandne aktivnosti i drugih oblika otpora, ponajviše radi suzbijanja manevara kolaboracionista i četnika oko preuzimanja vlasti u trenucima povlačenja njemačkih okupacionih trupa, odnosno radi stvaranja što jačih punktova i borbenih grupa za sadejstvo pripadnika NOP-a iznutra sa jedinicama NOVJ koje su napadale spolja na posade okupiranih gradova.

Kadrovi i njihovo angažovanje na raznim područjima NOP-a

Gotovo za sve vrijeme okupacije i NOB-a gradovi su bili značajan izvor kadrova za oružane formacije i druge organe i organizacije NOP-a. Zbog represalija i sve težih uslova života, kao i zbog direktive da se dobrovoljci upućuju prema žarištima ustanka, s vremena na vrijeme su na oslobođenu ili poluoslobođenu teritoriju pricale grupe omladinaca, srednjoškolaca i studenata, žena, intelektualaca. Taj proces je kulminirao u 1944. godini, naročito pred oslobođenje i poslije oslobođenja Beograda. To odlivanje rođoljuba i simpatizera NOP-a iz gradova uglavnom nije bilo nauštrb jačanja ilegalnih organizacija i njihove antiokupatorske aktivnosti. Jedan od najvažnijih motiva za izlazak iz gradova na slobodnu teritoriju bio je čuvanje kadrova od brutalnih odmazda okupacionih vlasti, koje su na poraze u okršajima protiv NOVJ širom zemlje odgovarale masovnim internacijama gradskog stanovništva ili uzimanjem talaca, pokušavajući na taj način da zaustave jačanje NOP-a i osiguraju svoje zalede za ofanzivne poduhvate protiv ustaničkih žarišta.

Može se slobodno reći da se taj proces odlaska pojedinaca, naročito kompromitovanih aktivista NOP-a, odvijao tokom čitavog rata, od prvih dana okupacije do konačnog oslobođenja zemlje. Na tome su se angažovala rukovodstva NOP-a u svim nacionalnim sredinama. Tako je CK KPH još tokom juna 1941. slao i razmještio partiskske i vojne kadrove u one krajeve gdje su bili najpotrebniji za organizovanje narodnooslobodilačke borbe. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je nakon 22. juna 1941. iz Beograda i drugih gradova, radi organizovanja oružane borbe, uputio partiskske instruktore u sve okruge na teritoriji Srbije. Tokom 1941. godine

samo iz Leskovca je izašlo preko 100 boraca i uključilo se u Kukavički, Jablanički i Babički NOP odred.¹⁷

Prvih dana avgusta 1941. većina gradskih desetina iz Kragujevca ušla je u sastav Kragujevačkog NOP odreda.¹⁸ Brojne desetine i pojedinci prvih mjeseci oružane borbe izlazili su i iz drugih okupiranih gradova i uključivali se u najbliže partizanske jedinice ili su, pak, predstavljali jezgro budućih partizanskih odreda. Sisački partizanski odred izrastao je upravo od ilegalne oružane grupe iz Siska, koju je — da bi izbjegla hapšenja — formirao OK KPH za Sisak 22. juna 1941.¹⁹

Prvi partizanski odredi — Splitski i Šibenski bili su sastavljeni, uglavnom od ilegalaca i drugih rodoljuba iz Splita, Solina i Šibenika.²⁰ Isto tako, iz okupirane Podgorice, Nikšića, Cetinja i drugih gradova u Crnoj Gori, aktivisti NOP-a, oni koji su izašli iz okupatorskih uporišta, predstavljali su jezgra oko kojih su se formirale prve partizanske jedinice. Slično je bilo i u drugim gradovima: Mostaru, Banjaluci, Tuzli, Sarajevu, Karlovcu, Novom Sadu itd.

I na teritoriji Slovenije su manje grupe ilegalaca, uglavnom kompromitovanih aktivista NOP-a, izlazile iz okupiranih gradova. Tako su pojedinci i manje grupe izlazili iz Kranja, Maribora, Ljubljane, Crnomelja i zajedno sa aktivistima NOP-a i rodoljubima stvarali prve partizanske jedinice. Pohorska partizanska četa je formirana početkom jula uglavnom od aktivista NOP-a iz Maribora; sredinom tog mjeseca bila je narasla na preko 70 boraca.²¹ Tokom jula i avgusta 1941. od ilegalaca iz Ljubljane formirana je Molniška grupa. U njenim redovima nalazilo se i nekoliko španskih boraca.²² U Beloj krajini, u blizini Crnomelja, od aktivista NOP-a iz ovog mesta formirana je grupa od 11 boraca, koja je kasnije brojčano narasla i ušla u sastav Belokrantske čete.²³

¹⁷ Dr Milivoje Petrović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, 206—207; dr Venčeslav Glišić, *Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945*, knj. 1, Beograd 1975, str. 39.

¹⁸ Još krajem jula 1941, OK KPJ za Kragujevac odlučio je da se vojne desetine iz grada povuku i da se svrstaju u Kragujevački NOP odred. Na osnovu toga, krajem jula i početkom avgusta dvije desetine iz palilulskog kvarta izašle su u pravcu Grošnice, a jedna desetina sa desetinom iz kvarta Pivare prema Malim Pećlicama. Istovremeno su dvije desetine iz lepeničkog kvarta izašle prema Kormanu i Komaricama. Prvih dana avgusta, poslije diverzantske akcije u fabričkom naoružanju u Kragujevcu, stupila je u odred i grupa radnika. Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija*, Beograd 1967, str. 68—70.

¹⁹ Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971, str. 313.

²⁰ »U vezi s vašim direktivama o formiranju i odašiljanju odreda, a poslije dolaska drugova Silja i Mirka (Pavle Pap Silja i Mirko Kovačević — primj. S. V.) u Split, stvorili smo plan po kojemu je trebalo da krene šest odreda i to iz Splita, Solina, Trogira i Kaštela, Šibenika, Primoštena, te Zatonu i Vodica« — ističe se u izvještaju PK KPH za Dalmaciju od 19. septembra 1941. Centralnog komiteta KP Hrvatske, *Zbornik*, V, 1, dok. br. 31.

²¹ Dr Franc Škerl, *Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji*, Beograd 1956, 60—63, 171; Branko Kovačević, *Omladina Jugoslavije u 1941. godini*, Beograd 1973, str. 217.

²² Isto.

²³ Isto.

Još tokom ljeta 1941. iz Beograda su preko ilegalnih veza odlazile manje grupe aktivista NOP-a, naročito omladine, u partizanske odrede Srbije. Tako, na primjer, početkom avgusta, u Valjevskom NOP odredu se nalazilo 30 omladinaca iz Beograda.²⁴ Krajem avgusta u Cačanskom NOP odredu, pored aktivista NOP-a iz Čačka, bio je 21 borac iz Beograda, dok je u Posavskom NOP odredu 4. četa 2. bataljona bila sastavljena isključivo od radnika sa Cukarice.²⁵ Sem toga, aktivisti NOP-a iz Beograda, ponajviše srednjoškolci, studenti i radnička omladina, odlazili su povremeno, naročito poslije prvih policijskih provala u organizacije NOP-a, i uključivali se u Kosmajski, Cačanski, Toplički i druge partizanske odrede u blizini Beograda.²⁶

Slično su radili i aktivisti NOP-a u drugim okupiranim gradovima. Već prvih dana avgusta preko 200 pripadnika i simpatizera NOP-a u Kruševcu javilo se za odlazak u Rasinski NOP odred. Međutim, zbog pomanjkanja naoružanja, u odred su uključena svega 34 borca, dok su ostali i dalje nastavili aktivnost u sastavu ilegalnih, sabotažnih i diverzantskih grupa u gradu.²⁷ Prvi odredi u Banatu, Sremu i Bačkoj pretežno su bili sastavljeni od pripadnika vojnih desetina iz Petrovaradina, Kikinde, Novog Sada i Sremske Mitrovice.²⁸

Polovinom avgusta 1941. od radnika iz Sušaka i Hreljina formiran je Sušački NOP odred. Nešto kasnije od aktivista NOP-a u Prilepu organizovan je Prilepski NOP odred, a sličnih primjera bilo je gotovo u svim gradovima Jugoslavije.²⁹ Ipak, za prvi period oružane borbe karakteristično je da su iz gradova izlazili samo oni aktivisti NOP-a koji su bili neophodni za formiranje i organizaciju partizanskih jedinica, kao i kompromitovani komunisti i skojevci kojima je dalji opstanak u gradovima bio nemoguć.

Na taj način, rukovodstva NOP-a su imala kontrolu nad odlijanjem kadrova iz gradova i neprestano vodila brigu oko sređivanja i jačanja tog »unutrašnjeg fronta«, te je sve vrijeme rata u gradovima postojao otpor mada s povremenim prekidima i različitog intenziteta.

Radi što bezbjednijeg odlaska na teren kompromitovanih ilegalaca i drugih antifašistički raspoloženih rodoljuba, rukovodstva NOP-a su se angažovala oko obezbjeđivanja ilegalnih kanala i veza. Takvi ilegalni kanali su postojali već 1941. godine, zahvalju-

²⁴ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija*, Beograd 1967, str. 100—101; B. Kovačević, *n. dj.*, str. 218.

B. Kovačević, *n. dj.*, str. 218.

²⁶ M. Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, Beograd 1970, str. 84—85. Prilikom novih boraca iz radničkih centara Beograda, Kragujevca, Palanke, Smedereva i drugih mjesta, partizanski odredi u zapadnoj Srbiji brzo su narasli i od gerilskih akcija prešli na veće borbe sa okupatorom, pripremajući opštenarodni ustank. A. Vitorović, *n. dj.*, str. 100.

²⁷ B. Kovačević, *n. dj.*, str. 207.

²⁸ *Zbornik*, I, 6, dok. br. 44, str. 152; B. Kovačević, *n. dj.*, str. 218.

²⁹ Radule Butorović, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975, str. 92—93; Vera Aceva, *Partiskata organizacija vo podgotovkite i organiziranjeto na vooruzenoto voevanje vo Prilep 1941. godine, Prilep i Prilepsko vo NOV 1941. godine*, Skopje 1976, str. 46—47.

jući, prije svega, prodiranju ilegalaca u organe i organizacije okupatorsko-kvislinške vlasti. Zavisno od svake konkretnе situacije, aktivisti NOP-a su uspijevali da »neopaženo« prolaze preko »blokova«, čak i da s oružjem odlaze u partizanske odrede ili na slobodnu teritoriju. Radi toga stvorene su brojne veze s pripadnicima Srpske državne straže, pojedincima iz redova domobranstva, okupatorskim vojnicima naklonjeni NOP-u i dr.

U pojedinim gradovima ilegalna rukovodstva su, radi što organizovanijeg slanja aktivista NOP-a u partizanske jedinice, formirala tzv. otpremne odbore, koji su se starali o prihvatu i odlasku pojedinaca i grupa iz okupiranih gradova u partizanske jedinice ili na slobodnu teritoriju.

Taj proces se odvijao za sve vrijeme rata i bio je intenzivniji kada su partizanske jedinice bile bliže okupiranom mjestu. Upravo tada su se lakše uspostavljali kontakti s pojedincima i oživljavale ilegalne veze preko kojih se moglo sigurnije izaći iz okupatorskog garnizona. Tako, na primjer, polovinom 1943. godine u Beogradu je organizovana čitava mreža povjerenika pojedinih partizanskih štabova, preko koje su ilegalci bezbjedno izlazili i uključivali se u partizanske jedinice.³⁰ U toku marta 1943. iz Kraljeva su, pored ostalih, izašla i 22 skojevca i uključila se u Rasinski NOP odred. Nešto kasnije, tokom septembra, iz Niša su otišla u partizane 23 skojevca, većinom učenici Druge muške gimnazije.³¹ Iz Zagreba, Ljubljane, Sarajeva, Mostara, Splita, Podgorice, Skoplja i drugih gradova za sve vrijeme rata, povremeno kada su to dozvoljavali uslovi, opremane su manje ili veće grupe aktivista NOP-a i uključivale se u partizanske jedinice. Računa se da je tokom 1943. i 1944. godine samo iz Zemuna, pored ostalih rodoljuba, izašlo i oko 1.000 omladinaca i članova SKOJ-a.³²

Oslobodilački rat u Jugoslaviji zahtijevao je kadrove svih profila u oružanim jedinicama, organima narodne vlasti, masovnim antifašističkim organizacijama. Otuda su kadrovi NOP-a iz okupiranih gradova bili rado prihvatan i raspoređivani u štabove jedinica NOVJ, u redakcije pojedinih glasila, u organe narodne vlasti, sve prema konkretnim potrebama i prema sposobnostima pojedinača.

Aktivisti NOP-a iz okupiranih gradova stizali su na oslobođenu ili poluoslobodjenu teritoriju manje-više organizovano, rijedko spontano, na svoju ruku. Njihovo napuštanje borbenih zadataka u okupiranim gradovima najčešće je bilo stvar procjene gdje je prisustvo pojedinca najpreće sa stanovišta opštih interesa oslobođilačke borbe. U tom odlučivanju, nema sumnje, neposredna ugroženost od policijske provale mogla je prevagnuti ko će i kada preći na slobodnu teritoriju.

³⁰ M. Borković, *n. dj.*, str. 204; J. Marianović, *Beograd*, Beograd 1964, str. 279—280.

³¹ M. Borković, *n. dj.*, sir. 204.

t i^"n^ar^o Atanacković, *Zemun i okolina u ratu i revoluciji*, Beograd 1962, str. 149; dr Milan Borković, *SKOJ i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945*, Beograd 1970, str. 205.

Izvori materijalnih sredstava

Gradovi su bili i značajan izvor finansijskih i materijalno-tehničkih sredstava partizanskih odreda, štabova i drugih rukovodstava NOP-a. Pored novčanih sredstava, koja su povremeno prikupljana, i narodnog zajma raspisivanog s vremenom na vrijeme, pripadnici NOP-a u okupiranim gradovima prikupljali su i druge potrepštine, kako za svoje potrebe, tako i za oružane jedinice izvan gradova, počev od sanitetskog materijala, odjeće i obuće do hartije i štamparske tehnike, a ponekad i oružje i municiju do čega se dolazio otimanjem ili kupovinom.

Prikupljeni materijal najčešće je prebacivan na slobodnu ili polu oslobođenu teritoriju uhodanim ilegalnim kanalima ili su ponekad korišćena »legalna« transportna sredstva. U takvim prilikama ilegalci su primjenjivali iznenađenje, prevare i lukavstva, uniforme zarobljenih ili poginulih neprijateljskih vojnika i oficira, falsifikovane dokumente i dr. Osim toga, gdje god se moglo korišćene su i usluge simpatizera NOP-a, pripadnika okupacionog aparata.

Presudnu ulogu za uspjeh u takvim akcijama odigrala je ilegalna veza uopšte, posebno obavještajni podaci koji su pristizali tokom priprema akcija, njihovog planiranja i izvođenja. Odliv dijela ratnog materijala iz magacina okupatora na ovaj ili onaj način bio je pokazatelj snage ilegalnih organizacija. Praksa je pokazala da su domobranske vojne formacije NDH, stacionirane u manjim ili većim mjestima, bile lak plijen partizanskih napada, zahvaljujući prvenstveno strpljivom i požrtvovanom radu ilegalaca i simpatizera u aparaću okupacione vlasti. Takođe su i italijanske jedinice bile ranjive u tom pogledu, pa je otuda, kupovinom ili na prevaru, pribavljanu prilično raznovrsnog materijala za potrebe oružanih jedinica. Zbog toga je komandovanje okupacionih trupa više puta konstatovalo da su takve jedinice po mnogo čemu bile partizanske intendanture.³³

Vrijeme izvođenja takvih akcija više je zavisilo od gotovosti simpatizera iz redova neprijatelja nego od inače važećih okolnosti za sprovođenje bilo kakvih borbenih radnji (magla i noć, bombardovanje itd.). U svakom slučaju, težilo se da se postigne što potpunije iznenađenje. Broj ilegalnih boraca bio je takođe u direktnoj zavisnosti od tih elemenata, što znači da je i manji broj ljudi — dobrih organizatora, vještih i smjelih boraca — mogao obaviti i najsloženije poduhvate.

Uporedo sa ostalim oblicima protivljenja okupatoru i njegovim saradnicima, aktivisti NOP-a u okupiranim gradovima radili su na prikupljanju finansijskih i materijalno-tehničkih sredstava, sanitetskog materijala i hrane za potrebe partizanskih jedinica

³³ »Snabdevači oružjem u prvoj liniji su hrvatske oružane snaga i ustaše, čije posade skoro redovno, ako je na njih izvršen energičan napad, dozvoljavaju da budu razoružana ne pružajući nikakav otpor, ili beže, ostavljajući za sobom svoje teško naoružanje, a delimično čak i svoje puške...« *Zbornik, XII, knj. 2, dok. br. 160.*

S tim ciljem se, u duhu direktive i uputstava CK KPJ, nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava, već prvih mjeseci okupacije u većini okupiranih gradova formiraju ilegalni odbori Narodnooslobodilačkog fonda (NOF) ili Narodne pomoći, kako su se zvali u pojedinim područjima.

Prema nekim tvrđenjima, u junu 1941., u Beogradu je održana Zemaljska konferencija Narodnooslobodilačkog fonda. Pripustvalo je dvadesetak predstavnika iz svih pokrajina Jugoslavije, kojom prilikom su razmatrani specifični zadaci i način rada u uslovima okupacije.³⁴

Istog mjeseca je u Ljubljani održana Osnivačka sjednica Glavnog odbora crvene pomoći, na kojoj su donijeti zaključci o radu ove organizacije u ratnim uslovima. Ovaj odbor je bio veoma aktivan u pružanju pomoći žrtvama fašističkog terora. Osnovao je svoje pododbore u svim većim mjestima Slovenije, a u Ljubljani gotovo u svakom rejonu, kvartu, ulici, preduzeću ili ustanovi.³⁵ Pojedini članovi ovih podoodbora bili su zaduženi za određene sektore djelatnosti, kao na primjer: zatvorski, intendantski, finansijski, za nabavku stanova, za obezbjeđenje ilegalaca i slično.

U Beogradu je Mjesni odbor NOF-a nakon okupacije stvorio mrežu odbora u svim beogradskim rejonima. Oni su ulagali velike napore za prikupljanje raznih potrepština za partizanske odrede i organizacije NOP-a. S jeseni 1941. i početkom 1942. godine vođena je široka kampanja prikupljanja odjeće, obuće, sanitetskog materijala, životnih namirnica i dr. Zbog toga je Mjesni odbor NOF-a u raznim krajevima grada organizovao nekoliko svojih sklađišta: u Karađorđevoj ulici, u blizini Palilulske pijace, u Nebojšinoj ulici, u Tršćanskoj i Sazonovoj ulici i dr.³⁶

U ljetu 1941. u Zemunu je obrazovan Mjesni odbor NOF-a, a do zime 1941./42. bila je uspostavljena mreža odbora i pododbora, tako da je već tada bilo 4 rejdonska odbora i 8 pododbora sa blizu 1.000 prilagača.³⁷

Organizacijama Narodne pomoći (kako se NOF nazivao do sredine 1942.) u Zagrebu rukovodio je Mjesni odbor, koji je gradsko područje Zagreba podijelio na šest rejona (u njima je djelovalo nekoliko tzv. kotarskih odbora). Tako, na primjer, na teritoriji prvog kotara, koji je obuhvatao područje grada između željezničke pruge i Ivankovačke ulice (danas: ulica Anke Butorac), prema Maksimiru i od Srebrenjaka prema Mirogoju, djelovalo je 20 odbora i to uglavnom u tadašnjim tekstilnim i drugim tvornicama i ustanovama. Toko-m 1941. godine organizacija Narodne pomoći u tom rejonu brojala je oko 800 članova. U drugom kotaru djelovalo je 30 odbora i pododbora, u trećem — 16 odbora, u četvrtom — 17, u petom — 93 i u šestom, koji je obuhvatao uglavnom područje Crnogoraca, desetak odbora i dva ulična odbora.³⁸

³⁴ J. Marjanović, *n. dj.*, str. 198.

a» Marica Čepe, *Crvena pomoć — Narodna pomoć, Ljubljana u borbi 1941—1945*, *Zbornik sjećanja*, Ljubljana 1978, str. 294—297.

³⁸ J. Marjanović, *n. dj.*, str. 198—201.

³⁷ Isto.

³⁸ N. L. Krizman, *n. dj.*, str. 194—197.

Organizacije NOF-a, osim što su prikupljale materijalna sredstva, vezivale su i veliki dio stanovništva okupiranih gradova za NOP. Sem toga, odbori NOF-a su se brinuli za porodice poginulih pripadnika NOP-a, za zatvorenike, logoraše i ranjene pripadnike NOP-a koji su liječeni u zdravstvenim ustanovama u okupiranim gradovima.

Osim toga, aktivisti NOP-a su prikupljali oružje koje su jedinice bivše jugoslovenske vojske ostavile prilikom kapitulacije. Tih dana su naročito velike količine naoružanja prikupili aktivisti NOP-a u gradovima Crne Gore: Podgorici, Nikšiću, Cetinju, Kotoru, Beranama i dr. U Cetinju su aktivisti NOP-a obili magacin jugoslovenske vojske i, prije dolaska okupatorskih vojnika, iznijeli veće količine naoružanja i druge vojne opreme i sklonili na sigurnija mjesta, van domašaja okupatora. Slično su radili i aktivisti NOP-a u drugim okupiranim gradovima³⁰: u Leskovcu, Kraljevu, Kragujevcu, Beogradu, Sisku, Mostaru, Ljubljani, Skoplju i dr. U Splitu su, na primjer, aktivisti NOP-a, ponajviše članovi SKOJ-a, pod neposrednim rukovodstvom MK KPH i Oblasnog komiteta SKOJ-a, polovinom aprila 1941. napali ustašku stražu koja je čuvala vojne magacine i kasarne u Gripama i odatile izvukli oko 250 pušaka, tri mitraljeza i nekoliko sanduka municije. U Sisku su aktivisti NOP-a prikupili 26 pušaka i dva puškomitraljeza, a aktivisti NOP-a Mostara oko 30 pušaka, nekoliko pištolja i veće količine municije. Aktivisti NOP-a Svrljiga su tokom maja 1941. izveli akciju i iz magacina bivše jugoslovenske vojske odnijeli oko 80 pušaka, 14 puškomitraljeza i 8 sanduka municije. Oružje i drugi ratni materijal sakupljeni su i u Beogradu, Kragujevcu i drugim gradovima.⁴⁰

S početkom oružane borbe i stvaranjem partizanskih odreda partijska i skojevska rukovodstva su, preko odbora NOF-a (u onim mjestima gdje su bili formirani), slali van okupiranih gradova dio tog naoružanja, kao i drugog materijala neophodnog za život i borbenoga dejstva. Tako je ilegalni odbor NOF-a u Leskovcu već prvih mjeseci oružane borbe odredima na Kukavici i Babičkoj gori — pored odjeće, obuće i nešto novca — poslao i 30 pušaka, pet puškomitraljeza, 100 bombi i desetak hiljada metaka.⁴¹ Sem toga, u mnogim gradovima aktivisti NOP-a su angažovali omladinu za

³⁰ U Cetinju su aktivisti NOP-a, ponajviše članovi KP i SKOJ-a, razbili magacine Auto-čete i Vojnog stana i iz njih iznijeli cijelokupno naoružanje i opremu. Batrić Jovanović, *Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Beograd 1960, str. 38. U Nikšiću su članovi KPJ Milija Stanišić i Veljko Milatović tih dana iz vagona na željezničkoj stanci odnijeli u ilegalno skladište oko 20 pušaka, 10 sanduka municije i nekoliko sanduka bombi. G. Miljanović, *n. dj.*, str. 37; Gojko Kilibarda, *Nikšić u svjetlosti 50-godišnjice SKJ 1919—1969*, Nikšić 1969, str. 73.

⁴⁰ Četrdeset prva, Beograd 1961, 146; Paško Mijan, *O radu partijske i skojevske organizacije na sakupljanju, uskladištenju i održavanju oružja i municije na širem području Splita u proljeće 1941*, Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981, str. 101—128.

⁴¹ Dr M. Perović, *n. dj.*, str. 191—192; Dragomir Bulatović, *Neke specifičnosti u razvoju i radu organa narodne vlasti u južnoj Srbiji 1941—1942*, NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Beograd 1972, str. 260.

prikupljanje odjeće, obuće, novca i drugih potrepština, a žene za pletenje čarapa i rukavica za partizane i sl. Nema podataka o ukupnim rezultatima tih akcija, ali se može slobodno reći da je takva aktivnost bila masovna i da je obuhvatala najveći dio stanovništva u okupiranim gradovima. Dobrovoljni prilozi od građana predstavljali su važan izvor prihoda za život i borbena dejstva partizana. Od početka oružane borbe u pojedinim gradovima se organizuju manje ili veće radionice, u kojima se proizvodila odjeća ili obuća, dok je materijal prikupljan dobrovoljnim prilozima ili je kupovan novcem iz NOF-a. Takve radionice radile su u nekoliko okupiranih gradova, naročito u Beogradu, Skoplju, Sarajevu, Ljubljani, Zagrebu i dr.

Međutim, u većini okupiranih gradova ilegalni odbori NOF-a razvili su takvu aktivnost da se broj prilagača svakodnevno povećavao. Sem otvorenih neprijatelja i saradnika okupatora, gotovo da nije bilo građana koji nijesu potpomagali NOP. Narođenooslobodilački fond je okupljaо ljudе iz svih staležа. Tako se, na primjer, u mјesečnom izvještaju Gradskog odbora NOF-a za Cetinje od decembra 1941. ističe da je u tom mjesecu prikupljeno i 23.284 lire od 1.104 prilagača.⁴² Uoči formiranja Veleškog NOP odreda Gradski vojni štab uspio je da tokom februara 1942. prikupi i skloni izvjesne količine municije i prehrambenih artikala, neophodnih za život i dejstvo novoformiranog odreda. Tih dana aktivisti NOP-a Šibenika prikupljali su, pored opreme, svakog mjeseca i po 200.000 lira. Ta suma se u drugoj polovini 1942. godine povećala na 400.000 lira.⁴³

Aktivisti NOP-a Zagreba, Ljubljane, Karlovca, Mostara i drugih gradova tokom 1942. godine gotovo redovno su slali veće količine različitog materijala i novca. Tako je, na primjer, na početku te godine u Zagrebu bilo prikupljeno blizu 500 kilograma hrane, 360 kilograma odjevnih predmeta i dr. Do avgusta je u Zagrebu prikupljeno i preko 2.000.000 kuna. od čega su samo studenti prikupili oko 110.000 kuna.⁴⁴

Uporedo s tim, radilo se i na prikupljanju sanitetskog materijala, naročito preko aktivista NOP-a zapošljenih u bolnicama, apotekama i zdravstvenim ustanovama. Sav taj materijal je odašiljan partizanskim odredima preko uhodane mreže ilegalnih kanala. Prvih mjeseci oružane borbe, aktivisti NOP-a Slavonskog Broda s Mjesnim komitetom na čelu organizovali su prikupljanje sanitetskog materijala, hrane i odjeće za prvu partizansku grupu na ovom terenu. Slične akcije preduzimane su i u ostalim gradovima: Karlovcu, Zagrebu, Sisku i dr. Tokom jeseni i kasnije, nekoliko puta

⁴² Upravo tih dana u Cetinju je tzv. Odbor za sanitetski materijal pi'eduzimao zamašnu akciju za nabavku što većih količina takvog materijala i obavezaо se da će do 1. februara 1942. nabaviti kompletan inventar za poljsku bolnicu kapaciteta 50 kreveta. Zbornik, III, 1, dok. br. 201.

⁴³ AVII, arhiva NOR-a, k. 2001, reg. br. 1—7/7 (stenografske bilješke).

⁴⁴ Detaljnije o tome: N. L. Krizman, *n. dj.*, str. 214—215; Aktivisti NOP-a Ljubljane su, na primjer više puta slali željeznicom po nekoliko vagona in J^{1*^e10^e} Partizanima na slobodnoj teritoriji. Vidi: *Ljubljana u borbi 1941—1945*, Zbornik sečanja, 1978, str. 164—166.

su pojedine aktivistkinje NOP-a Karlovca iznosile sanitetski materijal u dječijim kolicima i predavaile ga partizanskim kuririma u rejonu gradskog groblja.

Prema sjećanju učesnika, u Leskovcu su gotovo svi ljekari i apotekari bili uključeni u NOF, pa se preko njih dolazilo do znatnih količina sanitetskog materijala, lijekova i hirurških instrumenata. Sem toga, pojedini ljekari su izdavali recepte za lijekove koji su se teže nabavljali, a koji su bili neophodni za liječenje povrijeđenih i bolesnih boraca partizanskih jedinica.⁴⁵

Bolnica Orjenskog partizanskog bataljona bila je jedna od najsnabdjevenijih u Crnoj Gori, zahvaljujući upravo akcijama pripadnika NOP-a Kotora, Herceg-Novog i Meljina, odakle su svi, u saradnji s osobljem iz tih bolnica, iznosili veće količine raznovrsnog sanitetskog materijala i instrumenata i dostavljali ih bolnici Orjenskog bataljona. Iz te bolnice sanitetski materijal je, preko GS NOPO za Crnu Goru, Boku i Sandžak, dostavljan i drugim bolnicama.⁴⁶

U nekim gradovima, kao na primjer u Splitu, Šibeniku i još nekim, krajem 1941. godine formirani su pododbori zdravstvenih radnika, s ciljem da se organizovanje prikuplja sanitetski materijal i pruža ljekarska pomoć pripadnicima NOP-a i njihovim porodicama. U proljeće te godine aktivisti NOP-a Šibenika sproveli su široku akciju prikupljanja sanitetskog materijala uz učešće većeg broja zdravstvenih radnika, pa je na taj način nabavljena znatna količina lijekova i drugih medikamenata u vrijednosti od preko 15.000 lira. Sem toga, 30.000 lira (koliko je u toj akciji sakupljeno novca od građana) aktivisti NOP-a su upotrijebili za kupovinu onih vrsta lijekova do kojih se u sabirnim akcijama teže dolazilo. Nešto kasnije, sredinom juna — kada je Stab zone poslao pismo svim partijskim rukovodstvima srednje Dalmacije s pozivom da pojačaju aktivnost u prikupljanju sanitetskog materijala — aktivisti NOP-a okupiranih gradova organizovali su nekoliko sabirnih akcija i na taj način pribavili znatne količine sanitetskog materijala i dostavili ga sanitetskim ustanovama pri Štabu dalmatinske zone. Aktivisti NOP-a Splita su u julu poslali na slobodnu teritoriju veću količinu lijekova, neophodne hirurške instrumente i izvjesne količine vakcine protiv tifusa.⁴⁷ Na tom poslu bili su veoma angažovani aktivisti NOP-a zapošljeni u vojnim ustanovama okupatora i njegovih saradnika, naročito članovi vojnih komiteta u pojedinim domobranskim garnizonima. Tako su, krajem 1941. godine dvojica ilegalaca, članova Vojnog komiteta u Slavonskoj Požegi, uspjeli da iznesu iz domobranskog magacina oko 30 kilograma sapuna, soli i drugog materijala, a nekoliko mjeseci kasnije, polo-

⁴⁵ Dr Milivoje Perović, *Leskovac u ratu i revoluciji*, Beograd 1968, str. 194.

⁴⁶ Samo u aprilu 1942. na zahtjev pi-of. dr Sime Miloševića bolnica Orjenskog bataljona ustupila je polovinu svojih instrumenata, aparata i ostalog pribora drugim bolnicama u Crnoj Gori. B. Jovanović, n. dj., str. 776—777.

⁴⁷ Rade Guberina, *Oblici dobrovoljnih doprinosa u Narodnooslobodilački fond u Dalmaciji*, Jugoslovenski istorijski časopis (JIC), br. 3/1965.

vinom 1942. godine, dostavili su Stabu III operativne zone komplet hirurških instrumenata i drugi materijal, kao i jednu radio-stanicu manjeg dometa.⁴⁸

Po mnogo čemu Ljubljana je bila primjer dobro organizovanog otpora okupatoru. Jedinice VOS-a i Narodne zaštite izvodile su raznovrsne akcije za sve vrijeme rata i sprovodile akcije prikupljanja i odašiljanja materijala partizanskim jedinicama. Polovinom maja 1942. iz Ljubljane je upućena prva grupa ljekara, a istovremeno je otpremljena i jedna vagonska pošiljka sanitetskog materijala kao i kompletan oprema za partizansku poljsku bolnicu. Tokom ljeta 1942. samo iz Ženske bolnice iznijeto je 11 paketa sanitetskog materijala (zavoja, vate, alkohola, različitih ljekova) i dostavljeno partizanskim jedinicama. Istovremeno je iz Ljubljane poslati i 120 torbic prve pomoći.⁴⁹

I u drugim okupiranim gradovima mada manjih razmjera, ova aktivnost pripadnika NOP-a bila je veoma organizovana i rasprostranjena. Naročito važnu ulogu u tome imali su ljekari, apotekari i drugo sanitetsko osoblje, koje je dobrovoljno i krišom sakupljalo sanitetski materijal i preko veza ga slalo partizanskim jedinicama na slobodnoj teritoriji.⁵⁰

Uporedo s razvojem oružane borbe pojačavala se i aktivnost pripadnika NOP-a na prikupljanju i odašiljanju sve većih količina različitog materijala za potrebe partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Već u ljetu 1942. u Karlovcu se u odborima Narodne pomoći nalazio veliki broj građana: radnika, zanatlija, intelektualaca, trgovaca i nekoliko industrijalaca. U septembru je okupator u Sušaku uhapsio 12 žena, zbog toga što su prikupljale novac i opremu za partizane. Nešto kasnije, krajem novembra 1942. u Solinu su karabinjeri uhapsili dvojicu aktivista NOP-a u trenutku kada su kamionom prevozili materijal za partizane. Tom prilikom okupator je zaplijenio pet sanduka lijekova, jedan sanduk hirurških instrumenata i devet paketa hirurških rukavica.⁵¹

Tokom 1943. godine i kasnije, do konačnog oslobođenja zemlje, aktivnost odbora NOF-a ogledala se u pojačanim naporima na omasovljavanju organizacija i u prodiranju u široke slojeve stanovništva. Tako je NOF postao masovna organizacija, koja je, pored ekonomskog, obavljala i značajnu političku funkciju. U većini okupiranih gradova mreža ilegalnih odbora je do te mjere bila razvijena da su se ti organi formirali gotovo u svim fabrikama, radio-stanicama, preduzećima i ustanovama.

⁴⁸ Krunoslav Leontik Zone, *Vojni komitet NOP u Slavonskoj Požegi 1941–1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 13, Beograd 1975. str. 209—235.

⁴⁹ Dr Božana Ravnihar, *Organizacija saniteta u Ljubljani u prvoj godini oslobođilačkog rata, Ljubljana u borbi*, 254; dr Ruža Segedin, *Medu ranjenim partizanima*, isto, od 265.

⁵⁰ AVII, mikroteka HL, 300158—300159; arhiva italijanska, k. 133, reg. br. 7/13—1; S. Zlatić Mićo, *n. dj.*, str. 564.

⁵¹ Izveštaj Prefekture Split od 30. XI 1942. AVII, arhiva italijanska, k. 533, reg. br. 7/13—1; mikroteka, N-5b, h-300158-h-300159.

Činjenica da su se rukovodstva NOP-a duže vrijeme nalazila u okupiranim gradovima, naročito u središtima industrijskog, političko-administrativnog i kulturnog života, gdje je uoči rata' bilo najjače žarište revolucionarno-demokratskog pokreta, govori u prilog tezi da je takva praksa u cjelini bila opravdana i najprihvatljivija za uslove stvorene okupacijom.

Za organizaciju i vođenje oslobodilačke borbe uopšte, pa i u okupiranim gradovima, komunistička partija je oslonac mogla imati prije svega među radnicima, antifašističkim i progresivnim elementima, posebno među srednjoškolskom, studentskom i radničkom omladinom, u sredinama siromašnih i obespravljenih, među naprednim intelektualcima i brojnim kategorijama službenika državnog aparata, kao i među ženama okupljenim u antifašistički front. Bila je to čitava mreža već isprobanih i za nova pregnuća spremnih ljudi, predvođenih komunistima i skojevcima.

Brojna jačina i ugled organizacija KPJ i SKOJ-a u okupiranim gradovima, sa mrežom ilegalnih stanova, punktova i baza, sa uhodanim vezama i poznavanjem spleta gradskih komunikacija pa i ljudi koji su bili izraziti neprijatelji revolucionarno-demokratskog pokreta sada — kolaboracionisti, bili su snažno uporište oslobodilačke borbe i u vrijeme fašističke okupacije. S takvim snagama i sredstvima morala se i mogla (u skladu sa zaključcima i stavovima Majskog savjetovanja KPJ 1941. i kasnijim direktivama vrhovnog partijskog i vojnog rukovodstva Jugoslavije) nastaviti borbu protiv okupacione vlasti, primjenjujući odgovarajuću, za date uslove najprihvatljiviju, taktiku: iznenadnim akcijama stvoriti nesnosno stanje za neprijatelja, razvući njegove snage i sredstva na što šire područje, iznuravati ga prepadima i demoralisati. S druge strane, tim aktivnostima neoružanog i oružanog otpora trebalo je stanovništvu vratiti samopouzdanje i otvoriti mu perspektivu oslobodilačke borbe.

Zadržavanjem rukovodstava NOP-a u okupiranim gradovima upravo se održavao i učvršćivao ugled KPJ među stanovništvom i stvarana baza za nove akcije, rezervoar novih boraca NOP-a u gradovima. Sve ono što je stvoreno u dvadesetak godina ilegalnog rada između dva svjetska rata — posebno ilegalna štamparska tehnika, ilegalne veze, punktovi i kanali — stavljeno je u službu oslobodilačkog fronta u cjelini. Isto tako, takva mreža saradnika i simpatizera NOP-a mogla je da osigura izvor materijalno-finansijskih sredstava i kadrova za NOP u okupiranim gradovima i za oslobodilački pokret uopšte.

Bez obzira na znatne gubitke i na policijske provale koje su potresale organizaciju NOP-a u okupiranim gradovima, izazivale zastoje, ponekad kolebanja i demoralizaciju, iz okupiranih gradova — zajedno sa dragocjenim pošiljkama lijekova, novca, važnih informacija i obavještajnih podataka, nemalog broja kadrova zračio je ohrabrujući duh protivljenja okupacionim vlastima i vjere u mogućnost efikasne borbe protiv neprijatelja. U cjelini uzev,

okupirani gradovi su, i pored iluzija 1941. godine u brz završetak drugog svjetskog rata, u većini slučajeva ostali uporišta NOP-a, značajan činilac uspješnog razvoja i ishoda oslobodilačkog rata i revolucije.

G l a v a š e s t a

MJERE OKUPATORA NA SUZBIJANJU OTPORA 1941-1945.

Konkretnе mjere obezbjeđenja upravno-administrativnih i industrijskih centara, gdje su se nalazile najjače snage i sredstva neprijatelja NOP-a, bile su u središtu pažnje okupacionih vlasti. Suštinski, bile su usmjerene na to da se stvore takvi uslovi koji će u korijenu osujetiti i pomisao na bilo kakvo suprotstavljanje okupacionoj sili.

Uspostavljanje i razvijanje tih mera, koje su bile organski dio okupacionog sistema uopšte, trajalo je duže vremena i bilo u direktnoj vezi sa stepenom oslobođilačke borbe. Početne upravno-administrativne, policijske, tehničke, fortifikacijske i druge mјere obezbjeđenja i zaštite gradskog područja i pojedinih važnijih objekata u njemu, postepeno su dograđivane tokom čitavog rata uporedo sa vojno-političkim zbivanjima na jugoslovenskom ratištu i na frontovima drugog svjetskog rata.

Okupacione vlasti su pojačavale i proširivale pojedine mјere kontrole, zaštite i pritiska u skladu sa zbivanjima širom jugoslovenske teritorije ili u pojedinim okupacionim zonama, posebno u okvirima pojedinih gradova. Najčešće su te mјere sprovođene od jednom i uporedo, kako bi se što brže postigao materijalni, moralni i psihološki efekat kod stanovništva.

Zbog različitih interesa i podijeljene nadležnosti pojedinih okupacionih sila, među njima često nije postojala potrebna koordinacija u pogledu praćenja pojave koje izazivaju nemire i u pogledu suzbijanja antiokupatorske djelatnosti u gradovima udruženih snaga. Tako su nesistematska razmjena obavještenja i iskustava, nepostojanje objedinjenog komandovanja pri izvođenju pojedinih operacija i granice između pojedinih okupacionih zona, kao i demarkacione linije između Njemačke i Italije, pripadnicima NOP-a olakšavali izvođenje raznovrsnih antiokupatorskih aktivnosti.

Nakon prvih izvještaja o toku oružanog ustanka širom zemlje, u komande i štabove okupacionih trupa stizale su vijesti o raznovrsnim i sve razvijenijim protivokupatorskim akcijama. To resljefno potvrđuje i izvještaj Komandnog štaba okupirane Srbije

(za period 21—31. Vili 1941), u kome se kaže: »Planski akti sabotaže u cilju paralisanja privrednog života i saobraćaja; sabotaže u rudnicima i livnicama, na željezničkim linijama . . . povećanje broja prepada malih, dobro naoružanih jedinica na nadleštva i funkcionere u cilju paralisanja upravnog aparata.«¹ Kasnije se o tome još otvorenoće govorio. U mjesecnom izvještaju Operativnog odjeljenja komandanta Srbije od 5. septembra 1941. ističe se kako »posebnu teškoću predstavlja ugroženost rudnika koji su neophodno potrebni za njemačku ratnu privredu, kao što su naročito Bor i Trepča«, dodajući da su rudnici antimona između gradova Loznice i Krupnja »već onesposobljeni«.²

Uoči Savjetovanja vojno-političkog rukovodstva NOP-a u Stolicama, krajem ljeta 1941, njemački general u Zagrebu 13. septembra 1941. dostavlja komandantu njemačkih oružanih snaga na Juguistoku zabrinjavajuću procjenu stanja na jugoslovenskom ratištu: »Razređene njemačke posadne trupe iz dana u dan sve teže izlaze na kraj sa često jedva uhvatljivim, smjelim i preuzimljivim protivnikom, pošto se žarišta ustanka množe.«³

Da bi se opravdali neuspjesi u borbama protiv pripadnika NOP-a uopšte, pa i protiv onih u okupiranim gradovima, njemačke i italijanske okupacione vlasti preuveličavaju brojno stanje, naoružanje i organizaciju partizanskih jedinica, sabotažnih i diverzantskih grupa. -Sredinom septembra 1941. komandant njemačkih oružanih snaga na Juguistoku obavještava Vrhovnu komandu Vermahta da su partizanske formacije »do najsitnijih detalja dobro organizovani neprijatelj«,⁴ što se svakako donekle odnosilo i na ilegalne organizacije u okupiranim gradovima.

Sredinom decembra 1941, poslije povlačenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Sumadije, glavnoj upravi bezbjednosti Raj ha posiate su informacije o daljim mjerama za suzbijanje NOP-a u Jugoslaviji, gdje je naznačeno da su mobilisane snage specijalne policije NDH i okupirane Srbije, zatim mađarska specijalna policija i dr. Te informacije sadrže razvijenu lepezu protivpartizanskih mjera: akcije u gradovima u smislu otkrivanja i hapšenja ilegalaca, blokiranjem gradskih kvartova i racijama; hapšenje i interniranje svih Jevreja i Cigana; hapšenje svih koji su bili sumnjivi kao komunisti i njihovo interniranje u prihvatne logore; pooštrena kontrola nad putnicima koji dolaze i odlaze na prilaznim drumovima gradova, željezničkim stanicama i pristaništima; mjere obezbjedenja koje se odnose na diverzantske akcije i sabotaže; uspostavljanje tzv. građanske zaštite i dobrovoljne stražarske organizacije; uvođenje prijekih sudova. Istom prilikom Berlinu je saopšteno da je u toku uspostavljanja veze agenata njemačke okupacione uprave prema partiskim rukovodstvima, partizanskim, diverzantskim i sabotažnim grupama, kao i »prema pojedinim celijama u nadleštвимa, uredima i preuzećima«.⁵

¹ *Zbornik, tom XII, kni. 1, dok. 130, str. 343.*

² *Isto, dok. 135, str. 359.*

³ *Isto, dok. 150, str. 394.*

⁴ *Isto, dok. 153, str. 403.*

⁵ *Isto, dok. 273, str. 762—763.*

Racije, propaganda i represalije kao metod zastrašivanja stanovništva

Pored prijetnji i drugih administrativno-poličkih mjera, sproveđene su akcije pretresa pojedinih gradskih četvrti, posebno radi pronalaženja oružja, a izvođeni su i česti pokreti jedinica s ciljem da zastraše stanovništvo i izazovu utisak da je i sama pomisao na otpor osuđena na neuspjeh. Okupacione vlasti su sprovodile i široku propagandnu aktivnost preko svoje i kolaboracionističke štampe, plakata i oglasa, isticanjem fašističkih parola i simbola na raskrsnicama i drugim prometnim mjestima, putem radio-emisija, filma, prilikom podizanja i spuštanja zastave i sl.⁶ Bilo je i smišljenih pokušaja zavaravanja, demagogije i odvraćanja, naročito od strane italijanskih okupacionih vlasti (davanje životnih namirnica, rijetko zalaženje u sela van komunikacija, velikodušno oprاشtanje ustanicima ako se vrati svojim kućama, prepustanje nekih poslova organima tzv. civilne vlasti na selima).

Represalije kao metod zastrašivanja — odvođenje u internaciju, zavođenje policijskog časa, hapšenja, strijeljanja ili vješanja osuđenih pripadnika NOP-a, uzimanje talaca, ukidanje sljedovanja i pljačka imovine — praktikovane su tokom čitavog perioda okupacije. Okupacione vlasti Njemačke, Italije, Bugarske i Mađarske nastojale su od početka da postignu potpunu kontrolu u okupiranim gradovima. Stoga je Hitler, npr., naredio — kako je to formulisao general Vilhelm Kajtel, načelnik Vrhovne komande Vermahta, 16. decembra 1941 — da se borba protiv pripadnika NOP-a u gradovima i na ostaloj teritoriji vodi »najbrutalnijim sredstvima«, da bi se što prije savladala »ova kuga«, jer »više nego ikad ovdje se radi o biti ili ne biti«.⁷

Radi smirivanja i odvraćanja od akcija, okupacione vlasti su pokušale da za svoje potrebe angažuju organe crkve, službenike slomljene jugoslovenskog aparata vlasti (naročito oficire, podoficire i žandarme), sve do stvaranja kolaboracionističkih oružanih formacija (SDS, SDK, Ruski zaštitni korpus itd.).

Koncentracija, a ne rasipanje snaga — uslov za suzbijanje otpora

Ubrzo se pristupilo koncentraciji snaga i sredstava u pojedinim mjestima, kasarnama ili u barakama koje su posvuda gradili u jesen 1941. Ujedno su podizani fortifikacijski objekti radi zaštite mostova, fabričkih postrojenja, željezničkih stanica, ulaza i izlaza iz pojedinih gradova, raskrsnica. Načelno, odbrambena organizacija garnizona je u vidu »zatvorenog kruga« (po otpornim tačkama u blokovima stambenih zgrada, izgradnja blokadnih mjesta i povezanih

⁶ Medutim, komandant okupirane Srbije je 23. jula 1941. konstatovao da se »njemačka radio-propaganda pokazala kao potpuno bezuspješna«. *Zbornik*, tom XII, knj. 1, dok. 87, str. 226. Ujedno su okupacione vlasti naložile da se organizuje efekat tih aktivnosti i »dobro praćenje raspoloženja stanovništva«. *Zbornik*, tom XII, knj. 1, dok. 83, str. 216.

⁷ AVII, fond njemački, k. 2, 2/2a.

bunkera, žičane ograde periferijom okupiranih gradova, te izgradnja »samostalnih otpornih tačaka« u važnijim zgradama), stoji u direktivi Štaba italijanske 2. armije.⁸ Ulicama gradova krstare jače i bolje naoružane straže i patrole. Posade u garnizonima podižu se na nivo jednog bataljona, naročito u većim industrijskim mjestima, kako bi se osigurao »nadzor nad stanovništvom«.⁹ To utoliko više što se imalo u vidu eventualno izbijanje »unutrašnjih pokreta i pobuna«.¹⁰

U izvještaju italijanske kvesture u Ljubljani od 27. decembra 1941. ističe se da su upravo »zbog mnogih sabotaža na javnim objektima, pojačane sve mjere nadzora«, da su »do krajnosti angažovane sve policijske snage«, kako bi se »unaprijed spriječila ta nedozvoljena i kriminalna djelatnost«.¹¹ Slično je radio i njemački okupator u gradovima na svom okupacionom području. Pored brutalnih represalija, Nijemci su polovinom decembra — radi suzbijanja aktivnosti ilegalaca — planirali i krupnije akcije u okupiranim gradovima Srbije, kao što su »blokiranje gradskih kvartova« i »hapšenja svih sumnjivih lica«, a sprovedena je i uredba o obveznom prijavljivanju svih lica u gradovima i drugim naseljenim mjestima. Sem toga, posebnim instrukcijama je regulisano obezbjedenje od sabotaža i diverzantskih akcija na željeznici.¹²

Još krajem novembra 1941. kvišinska vlada Milana Nedića dostavila je uputstvo komandantu žandarmerije gdje su gotovo do detalja razrađeni mjere i postupci za obezbjedenje željezničkog, telefonsko-telegrafskog, drumskog i vodenog saobraćaja od diverzantskih akcija i sabotaža pripadnika NOP-a. Da bi se »jednom za svagda« stalo na put takvim aktivnostima, u pomenutom uputstvu se predviđa »stroga selekcija svih službenika zaposlenih na vozovima« (mašinovođe, ložači, vozovođe, kočničari), »ljudstva na željezničkim stanicama« (saobraćajni činovnici, skretničar!) i, najzad, »svih čuvara pruga«. Slične mjere obezbjedenja preduzete su za obezbjedenje suvozemnih i vodenih puteva, gdje se posebno nagašava potreba za pojačanim mjerama obezbjedenja pristaništa, plovnih i drugih objekata na kojima se — prema pomenutom uputstvu — »mora spriječiti dolazak nepozvanih lica«.¹³

Uporedo sa tim mjerama, okupacione vlasti i komande okupacionih trupa vode sistematsku borbu protiv uspavanosti i »mirnodopskog mentaliteta« vojnika, posebno u pogledu nepovezanosti u kretanju ili druženju sa civilima. Takva orijentacija bila je u skladu sa procjenama da je sredina u kojoj borave vojnici okupacione vojske manje-više izrazito neprijateljska i opasna. To je sliko-

⁸ *Zbornik*, tom XIII, knj. 2, dok. 125, str. 881.

⁹ Isto, str. 882.

¹⁰ Isto, str. 884.

¹¹ *Zbornik*, tom VI, knj. 1, dok. br. 219.

¹² Izvještaj Ajznač-grupe Policije bezbjednosti i Službe bezbjednosti u Beogradu od 13. decembra 1941. Glavnoj upravi bezbjednosti Rajha o rezultatima dejstava izvedenih u novembru i o planovima za dalje suzbijanje NOP-a u Jugoslaviji. AVII, fond njemački, k. 32. br. reg. 56/1; *Zbornik*, tom XII, knj. 1, dok. br. 278.

¹³ AVII, fond NOP-a, k. 1, br. reg. 20/2—3.

vito izraženo u jednom italijanskom upozorenju, u kome se preporučivalo da vojnici ne vjeruju domaćinu koji ih gosti, krčmaru koji im nudi vino, ženama koje im prilaze itd. Izdaju se naređenja da vojnici drže stalno pušku na gotovs, da se kreću u grupama i da jedni drugima priteknu u pomoć u slučaju napada pripadnika NOP-a. Zamašna propaganda se vodi »protiv bolećivosti« vojnika prema stradanjima stanovništva. U Okružnici 3 C Više komande oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija« od 1. decembra 1942, npr., stoji: »Neka se dobro zna da neodmjerenost u reagiranju izvršena u dobroj namjeri neće nikad biti kažnjena.« U drugom italijanskom dokumentu se ističe imperativna potreba »da se sruši legenda o čovječanskem ponašanju partizana prema izvjesnim kategorijama zarobljenika«.¹⁴ Na sličan način je njemačko komandovanje sprovodilo pravu kampanju u redovima Vemahta, imajući poen tu u stavu da sažaljivost prema stanovništvu okupiranih gradova »predstavlja zločin prema njemačkom narodu i vojnicima na frontu«.¹⁵

Polazeći od toga da je »skoro cjelokupno stanovništvo neprijateljski raspoloženo« prema okupacionim trupama,¹⁶ italijanski general Đuzepe Pijeke (koji se bavio obavještajnim zadacima pri 2. armiji) smatrao je da upravo ta okolnost objašnjava prisustvo simpatizera NOP-a »svuda, kako u naseljenim centrima, tako i u poljskim kućama«, te oni strogo »mogu nesmetano da prođu bilo kuda«.¹⁷ Zbog tih i drugih razloga komandanti okupacionih trupa insistirali su tokom čitavog rata na budnosti i agresivnosti, na zbijanju a ne razvlačenju snaga, kako bi se na taj način sačuvala ne-povredivost posadnih mesta i garnizona u okupiranim gradovima.

Problem oskudice ljudstva za zadovoljavanje mnogobrojnih potreba sve više se zaoštravao radi potpunijeg držanja i kontrole važnijih administrativno-političkih, industrijskih i saobraćajnih centara, za obezbjeđenje štabova, skladišta, komunikacijskih čvorova, rudnika itd.¹⁸ Zbog težnje da — »u interesu potpune okupacije nijedan kraj ne bude bez trupa«, okupacione vlasti su se od početka oružane borbe našle u raskoraku: ogromna prostranstva, naročito gradske centre i objekte u njima trebalo je prekriti jačim posadama, a raspoloživi kontingenti žive sile i tehnike bili su krajnje nedovoljni.¹⁹ Njemački general Paul Bader je još 28. avgusta 1941, u svom izvještaju komandantu Jugoistoka, saopštio značajnu teškoću, karakterističnu za čitav period rata: »Prostorije su sviše velike! Angažovane trupe su sviše slabe!«²⁰ Gotovo istovremeno je Viša komanda 65. ukazivala nadležnim na svoje »mnogobrojne zadatke obezbjeđenja« (saobraćajni objekti, željezničke stanice,

¹¹ *Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 125.*

¹⁵ AVII, fond njemački, k. 2, 2/2a.

¹⁶ *Zbornik, tom XIII, knj. 3, str. 46.*

¹⁷ Isto, knj. 2, dok. 26, str. 110.

¹³ Isto, knj. 1, dok. 190, str. 667.

¹⁹ Isto, tom XII, knj. 1, dok. 83, str. 215.

Isto, dok. 124, str. 332.

industrijska postrojenja), zbog čega su jedinice »prisiljene da se rasture na velikoj prostoriji«.²¹

S druge strane, pokazalo se da je svako napuštanje garnizona, pod pritiskom jedinica NOVJ ili »iz taktičkih razloga«, umanjivalo ugled okupatora, podjednako kao i neupjesi u borbama protiv NOP-a, kako kod stanovništva, tako i kod samih vojnika.

Pokušaji da se pojačanom budnošću neutrališe uticaj NOP-a

Analizirajući situaciju na svom okupacionom području, italijanska Vrhovna komanda je sredinom marta 1943. zaključila da zbog veoma teških uslova života (skupoča i crna ber za, korupcija, niske nadnlice i izgladnjelost) u mnogoljudnim gradskim sredinama »nezadovoljstvo raste i širi se«.²² Ogorčeno gradsko stanovništvo postaje pogodno tlo za ubacivanje »komunističkog virusa«, i to »putem nezamislivih i tajnih organizacionih formi«.²³ U izvještaju Komande italijanske 9. armije (za maj 1943) ističe se da »uvijek aktivna komunistička propaganda u gradskim centrima nalazi manu svojih pristalica«,²⁴ a Viša komanda oružanih snaga »Slovenija

— Dalmacija« dodaje da ilegalne organizacije NOP-a »postoje u svim naseljima sa ciljem da se pripremi teren za podizanje opštelnarodnog ustanka«.²⁵ S raznih strana se upozorava da stanovništvo postaje »lak plijen vrlo aktivne komunističke propagande« i da uticaj NOP-a raste i među okupacionim trupama, kolaboracionista i u redovima kontrarevolucije.²⁶ Zapaženo je da se simpatizeri NOP-a nalaze i među čuvarima zatvora, oficirima i vojnicima koji su — zbog svojih antifašističkih pobuda ili humanizma — u izvjesnim prilikama ispoljavali neposlušnost i odbijali da surovo postupaju prema stanovništvu okupiranih krajeva.

Prodor propagande NOP-a među vojnike okupacionih trupa prerasta u ozbiljan predmet i analizira se na svim nivoima komandovanja. Opšta nesigurnost sve više razjeda živce, prisiljava na dupliranje straža i patrola, na pooštravanje mjera kontrole. U sve jačoj formi javlja se zahtjev: »likvidirati tajno partizanstvo«.²⁷ Tako se u mjesecnim izvještajima NDH sredinom 1943. godine ukazuje na alarmantni podatak o prodoru NOP-a u oružane snage NDH: mnogi vojnici i oficiri »simpatiziraju ili čak pomažu rad odmetnika«, »unose nemir i uzrokuju pad morala«,²⁸ pripadnici oružanih snaga NDH vjeruju propagandi NOP-a iz čega se izvlači zaključak da »partizani imadu nažalost veliki broj simpatizera u našim oružanim snagama«.²⁹ Te njihove simpatije se sve vidljivije

²¹ Isto, dok. 148, str. 387.

²² Isto, tom XIII, knj. 3, dok. 13, str. 48.

²³ Isto, dok.42, str. 145.

²⁴ Isto, dok. 71, str. 253.

²⁵ Isto, dok.32, str. 110.

²⁶ Isto, dok. 65, str. 228.

²⁷ AVII, Mikrofilm, Udba-Zagreb, Fascikla 42, snimci 278 i 279.

²⁸ Isto, snimci 158—167.

²⁹ Isto, snimci 175—187.

materijalizuju, pa se u izvještajima govori kako pripadnici oružanih snaga NDH borcima NOVJ predaju oružje, municiju, hranu, kao i važna obavještenja o stanju i namjerama tih trupa, dodajući da »ovi tajni neprijatelji našeg naroda nanose nam više štete i više učine zla, nego oni koji su u šumi«.³⁰

Pojave sve češćeg i brojnijeg dezertiranja, naročito poslije kapitulacije Italije, izbjegavanje služenja u kolaboracionističkim oružanim formacijama i učešće u borbama protiv NOVJ, samoranjanje itd. — usložavali su situaciju i iziskivali stalna pojačanja okupatorskih garnizona u živoj sili i tehnicu.³¹ Krajem ljeta 1944. dezertiranje iz oružanih snaga NDH se »znatno pojačalo« (u prvoj dekadi septembra 1944, npr., bilo je 4—5 hiljada dezterera, i to »kao formacijske jedinice«, njemačkih dezterera je bilo tada oko 3.500, dok se jedan puk albanske kolaboracionističke divizije »Skenderbeg« zbog ogromnog broja dezterera morao rasformirati.)³²

Da bi se suzbio snažan prodor NOP-a uopšte, posebno preko povratnika iz partizanskog zarobljeništva, vršena je intenzivna policijska i propagandna aktivnost. Na to je bila usmjerena i italijanska Okružnica 3 C, u kojoj stoji: »Nema tih situacija u kojima je dozvoljeno grupama ili pojedincima da prekinu borbu ili da je napuste . . . Eventualno dešavanje ovakvih izuzetaka, kao i povratak razoružanih i zarobljenih vojnika, zahtijeva strogu istragu i primjenu najozbiljnijih i sudskeh mjera.«³³

Tako okupacione vlasti zavode oštriju kontrolu i budnost, primjenjujući ujedno propagandne i preventivne, policijske i represivne mjere s ciljem da parališu rastući uticaj NOP-a među stanovništvom i u sopstvenim redovima.

Sve šira primjena razmjene iskustava i specijalne obuke za protivpartizansko ratovanje

Okupacione vlasti i komande njemačkih okupacionih trupa našle su se pred teškim problemima: »Za ugušivanje ustanka su postojće trupe nedovoljne prema svom broju, načinu obuke i naoružanju« (stoji u izvještaju Više komande 65 već 12. septembra 1941).³⁴ Nametnula se potreba brižljivog izučavanja načina ratovanja pripadnika NOP-a i obuke sopstvenih trupa za protivpartizanski način borbe. Tako su ubrzo potekle direktive i uputstva od viših komandi nižim starješinama:

- organizovati obuku »za gerilsko ratovanje«;
- za uspješno suzbijanje pripadnika NOP-a »neophodno je potrebno obučavanje u munjevitoj upotrebi oružja«, uvijek i na svakom mjestu;

³⁰ Isto, snimci 188—204.

³¹ Zbornik, tom XIII, knj. 3, str. 49.

³² Isto, tom XII, knj. 4, Prilog 1, str. 960.

³³ Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. 125, str. 866.

³⁴ Zbornik, tom XII, knj. 1, dok. 148, str. 387.

— polazeći od iskustvom potvrđene prakse, »borba protiv bandi je vrlo teška«,³⁵ pa su za to nužni vojnici izuzetnih borbenih kvaliteta, »posebno hrabri i oprobani oficiri i podoficiri« — »borci od kraja«;

— da bi se izbjegla neugodna iznenađenja, »jedinica mora imati osjećaj da će sada preduzeti ratni pohod« (što je istaknuto na savjetovanju njemačkog generala u Zagrebu i načelnika Štaba komandanta okupirane Srbije 12. avgusta 1941);³⁶

— najzad, »proučavanje i razmjena iskustava« iz protivpartizanske aktivnosti »moraju biti glavna tema razgovora svih starješina na službi i van nje«.³⁷

Gotovo na početku oružane borbe, naročito poslije prvih iskustava protiv partizanskih jedinica, uslijedila su upozorenja da »sadašnju komunističku akciju ne treba shvatiti olako, jer se radi o ljudima koji nemaju šta da izgube«,³⁸ dodajući da komunisti »crpu nove snage među nezadovoljnim ljudima i ljudima koji su izgubili svu svoju imovinu«, kako je to naznačeno u izvještaju šefa Policije bezbjednosti i Službe bezbjednosti od 25. avgusta 1941.³⁹

Osim toga, okupacione vlasti su uočile i registrovane »neoborivu činjenicu da stanovništvo u pojedinim mjestima stoji u vezi s komunističkim bandama i da ih potpomaže«.⁴⁰ One, takođe, zapazaju da je efekat represivnih mjera daleko ispod očekivanja. Tako, Feldkomandatura 816 (Užice) krajem jula 1941. izvještava da kaznene akcije »nijesu donijele željeni uspjeh, nego su samo povećale djelatnost komunističke bande«,⁴¹ a njemački Abver je tih dana rezonovao: »Sumnjivo je da li će se strijeljanjem spriječiti ponavljanje akata sabotaže.«⁴² Ubrzo, u analizi razvoja događaja na jugoslovenskom ratištu u prvoj sedmici avgusta 1941, Abver daje još ubjedljiviju potvrdu ranije izrečene sumnje: »Mjere odmazde, na primjer, veliko strijeljanje 81 slučajno sakupljene osobe, nijesu dovelе do smirenja ili zastrašenosti.«⁴³ Najzad, okupacione vlasti stavljaju do znanja nadležnim ustanovama Raj ha da ni od »vješala ne treba suviše mnogo očekivati«.⁴⁴

Otpor pripadnika NOP-a u logorima i zatvorima, posebno njihovo držanje na gubilištu dovelo je okupacione vlasti do zaključka da sve to ostavlja negativan trag kod jednog dijela vojnika. Kod njih se javlja strah od osvete, pa se zapaža pojave izbjegavanja učešća u egzekucijama, a u izvjesnim slučajevima — rijetkim ali

³⁵ Isto, dok. 124, str. 283 i 331.

³⁶ Isto, dok. 110, str. 290.

³⁷ Isto, dok. 108, str. 282—284.

³⁸ Izvještaj Bendera MIP-u 23. jula 1941. *Zbornik*, tom XII, knj. 1, dok. 88, str. 230.

³⁹ Isto, dok. 121, str. 326.

⁴⁰ Isto, dok. 92, str. 240.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto, dok. 95, str. 246.

⁴³ Isto, dok. 105, str. 275,

⁴⁴ Isto, dok. 132, str. 352.

karakterističnim — bilo je i manifestacija solidarnosti⁴⁵ sa fašističkim žrtvama. Stoga je posebna policijska, disciplinska, istražna i sudska služba okupatora pratila, isljeđivala i kažnjavala kukavič-luk i blag postupak vojnika prema stanovništvu.

Maksimalno angažovanje na zadacima obezbjeđenja i povećan stepen utvrđivanja

Okupacione vlasti su nastojale da održe visok stepen gotovosti za protivakciju, da budu u toku bitnih pokazatelja raspoloženja gradskog stanovništva i da svoju administrativno-upravnu i policijsku kontrolu učine efikasnijom. Sirila se stražarska mreža, povećavao broj motorizovanih vojnih i policijskih patrola, izvodile češće iznenadne racije u pojedinim gradskim četvrtima, postavljale žičane pregrade i osmatračnice, gradili betonski bunkeri, što je raspoloživoj živoj sili nametalo maksimalna naprezanja. Uskladištenju pogonskog goriva i municije, od presudnog značaja za okupatore, posvećivana je najveća pažnja, težeći da se dostigne »maksimalna bezbjednost od sabotaža«, posebno od požara koje su nekad izazivali pripadnici i simpatizeri NOP-a, u okupiranim gradovima.⁴⁶

Gotovo u svim garnizonima posvećivala se značajna pažnja utvrđivanju posadnih mjesta i važnijih otpornih tačaka. »Fortifikacijski objekti za odbranu« trebalo je da »pruže zaštitu i zaklon u slučaju prepada neprijateljskih bandi«.⁴⁷ Pokazalo se, ipak, da sve to nije bilo dovoljno, pa se moralo preći na »sistem povjerenika i doušnika«, na čemu se radilo u svim periodima rata i u svim okupacionim zonama.⁴⁸ Pored toga, sprovedene su manje-više oprobane represivne i propagandno-psihološke mjere radi zastrašivanja, kao što se to navodi u jednom njemačkom sumarnom izvještaju: »Isticanje njemačkih pobjeda i ruskih poraza, kao i objavljivanje smrtnih kazni, strijeljanja, uspjeha u borbi protiv bandi, prijetnji da će se taoci uzimati iz redova članova obitelji, kućevlasnika, članova organa vlasti.«⁴⁹

Napori okupacionih trupa se nijesu smanjivali. Zbog ustaničkih akcija »potrebno je neprestano angažovanje svih snaga policije, žandarmerije, policije bezbjednosti i službe bezbjednosti« (saopštavao je 4. avgusta 1941. komandant okupirane Srbije komandantu oružanih snaga Jugoistoka).⁵⁰ Diverzantske i sabotažne akcije su bile u porastu na gotovo čitavom jugoslovenskom prostoru. Komanda Ab vera je ukazivala nacističkom vodstvu u Berlinu na »akcije sabotaže na saobraćajnim postrojenjima i postroje-

⁴⁵ Takav je bio primjer njemačkog vojnika Šulca, koji je jula 1941. kod Smederevske Palanke odbio da učestvuje u suđenju grupi seljaka, pa je s njima pogubljen.

⁴⁶ *Zbornik*, tom XII, knj. 1, str.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto, dok. 110, str. 290.

⁴⁹ Isto, str. 291.

⁵⁰ Isto, dok. 99, str. 259.

njima veze na cijelokupnom ustaničkom području« i na »mnogo-brojne sabotaže u industrijskim postrojenjima i ustanovama za snabdijevanje«.⁵¹

Mjere obezbjeđenja i zaštite, raznovrsne po obliku, intenzitetu i surovosti, neprijatelj je primjenjivao u svim fazama okupacije, pa i u vrijeme završne ofanzive jedinica Jugoslovenske armije, često braneći pojedina mjesta odsudno i po cijenu velikih ljudskih i materijalnih žrtava. Ipak, tih dana na pragu slobode, rastao je ugled NOP-a, dominirala atmosfera spremnosti za odlučujući obraćun sa okupatorima, putem obnove i snaženja ilegalnih, diverzantskih i sabotažnih grupa s ciljem da se okupacionim posadama oteža organizacija odbrane, poremeti sistem veza i komandovanja, parališe otpor i, posebno, uspori nekažnjeno izvlačenje okupacionih trupa iz pojedinih gradova. Tada su aktivisti NOP-a u gradovima sadejstvovali s napadima jedinica Jugoslovenske armije spolja na raznovrsne načine: prihvatom dijelova koji su se probijali u unutrašnjost grada, pružanjem dragocjenih informacija o neprijatelju, zbrinjavanjem ranjenih boraca, otkrivanjem skrovišta okupacionih vojnika i oficira. Oni su ujedno bili i vješti vodiči u spletu gradskih ulica, trgova i raskrsnica, što je znatno povećavalo tempo prodiranja jedinica i ubrzavalo likvidaciju pojedinih otpornih tačaka neprijatelja. Osim toga, nastojanja okupacionih trupa — prilikom izvlačenja iz okupiranih gradova pred ofanzivnim poduhvatima jedinica Jugoslovenske armije — da izvrše miniranja i rušenja važnijih objekata (stambene zgrade, telefonsko-telegrafske centrale, kulturni spomenici itd.), dobrim dijelom ni jesu poprimila planirane razmjere zahvaljujući i požrtvovanoj akciji simpatizera NOP-a u okupiranim gradovima.

*

Kao što se vidi, okupatori su svim silama pokušavah da stvore takve uslove kako bi se što bezbjednije osjećali u svojim garnizonima, koji su od početka imali ulogu oslonaca za ofanzivna dejstva protiv partizanskih jedinica i slobodne teritorije. Okupatori su se pripremali da spremno dočekaju »unutrašnje pokrete i pobune« (kako je pisalo u italijanskoj Okružnici 3 C od 25. novembra 1942),⁵² pa su tražili od potčinjenih komandi, policije i raznih službi da osuđete i pomisao na otpor stanovništva u okupiranim gradovima. Italijani su odbranu svojih garnizona organizovali po blokovima, sistemom bunkera i otpornih tačaka, dok su Nijemci težište odbrane imali na obezbjeđenju »životno važnih izvora«, saobraćajnih čvorova, industrijskih postrojenja, radnih organizacija, željezničkih stanica.⁵³ Jedni i drugi su težili da blokadnim mjestima, žičanim preprekama i patrolama osiguraju što potpuniju kontrolu, pa su — i za slučaj jačeg partizanskog napada, koji bi duže trajao — nastojali da imaju pri ruci rezerve municije, hrane, vozila i goriva.

⁵¹ Isto, dok. 106, str. 274.

⁵² Zbornik, tom XIII, knj. 2, dok. br. 125, str. 884.

⁵³ Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 107, str. 155.

Da bi prikrili svoje namjere i obezbijedili se od partizanskih iznenadenja, Nijemci su zahtjevali »najveći oprez prilikom telefonskih razgovora«,⁵⁴ provjeravanje »mjera za uzbunu« i maksimalne napore na svim mjestima, tražeći izvršenje zadatka »pod punim iscrpljenjem postojećih mogućnosti«.⁵⁵

Okupacione vlasti su prijetile najstrožim kaznama za svaku vi'stu protivljenja. Prema Musolinijevoj naredbi od 3. oktobra 1941, bilo je predviđeno da se kazni smrću svaki onaj koji »vodi oružanu borbu ili na bilo koji način u njoj sudjeluje«.⁵⁶ Komandant njemačke 718. divizije je krajem novembra 1942. prijetio da će biti strijeljan svaki onaj »tko se bude bavio sabotažom ili bude pokušavao da na bilo koji način ometa željeznički promet«.⁵⁷ Na tim i sličnim prijetnjama nije se ostajalo; u znak odmazde za počinjene antiokupatorske akcije, slijedila su strijeljanja (pojedinačna, grupna, pa i masovna), kao što je to bilo u Kragujevcu, Kraljevu, Beogradu, Splitu, Šibeniku, Valjevu, Cetinju itd.

Okupacione vlasti su neprekidno nastojale da kombinacijom široke propagande i represalija eliminišu bilo kakav otpor u okupiranim gradovima. Komandanti okupacionih trupa su tražili da se ljudstvo obučava u »brzoj i efikasnoj upotrebi oružja«, odnosno da bude u stanju da se suprotstavi »svakoj slučajnosti bilo kako da je iznenadna« (što je upravo bilo karakteristično za način djestva pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima).⁵⁸

Poslije prvih mjeseci oružane borbe, štabovi italijanskih oružanih jedinica zaključivali su da se »gerila uništava kontragerilom«, iznenadenje osujeće »stalnom budnošću« i da poduhvati protiv teško uhvatljivih diverzanata i sabotera zahtjevaju »čvrstini nerava«, prije svega, samopouzdanje ili »puno povjerenje u same sebe«.⁵⁹ Drugim riječima, insistiralo se: taktici ustanika — uopšte, pa i u gradu — suprotstaviti »istu takvu taktiku«.⁶⁰ Već krajem 1941. godine Stab karabinijera italijanske 2. armije podvlačio je iskustvo da se »samo stalnim i neprekidnim nadzorom svim intelektualnim, moralnim i fizičkim snagama može uspješno spriječiti ili dočekati iznenadna akcija«.⁶¹

Međutim, i u tako surovim uslovima, kada su postojale mnogobrojne prepeke i opasnosti, pripadnici NOP-a su pronalazili ranjiva mjesta okupatora i vršili uspješne akcije, koristeći pri tome naoko mirne i bezopasne ljude, primjenjujući maštovito smisljene i izvedene akcije. Italijani su, npr., zapazili kako pripadnici NOP-a

⁵⁴ *Zbornik*, tom XII, knj. 2, dok. br. 155, str. 756.

⁵⁵ Isto, dok. br. 194, str. 929.

⁵⁶ Isto, tom XIII, knj. 2, dok. br. 152, str. 415.

⁵⁷ Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 189, str. 911.

⁵⁸ Isto, tom XIII, knj. 2, dok. br. 157, str. 433.

⁵⁹ Isto, dok. br. 164, str. 450—455.

⁶⁰ Isto, dok. br. 173, str. 620.

⁶¹ Isto, dok. br. 181, str. 645. Njemački general-pukovnik Ler 7. decembra 1942. zahtjeva od svojih potčinjenih ne samo »prilagoditi se borbenim metodama naših neprijatelja«, već »i prevazići ih«. *Zbornik*, tom XII, knj. 2, dok. br. 194, str. 929.

ponekad »čak i djecu upotrebljavaju za izviđanje« (kako su konstatovali karabinijeri Kotora, početkom decembra 1941).⁶²

Pod pritiskom propagande NOP-a i najčešće zadivljujućeg držanja pripadnika NOP-a prilikom izvođenja akcija, na sudu i guibilištu, podrivana je koheziona čvrstina okupacionih trupa, naročito kolaboracionističkih formacija. Tako je, npr., komandant njemačke 718. divizije sredinom oktobra 1942. upozoravao da ustaško-domobranski vojnici »pružaju odličnu podlogu za komunističku propagandu«, dodajući da oni »otupjeli i nezainteresovani« čekaju »samo na trenutak kada im ističe rok i kada će biti razoružani od partizana«.⁶³ Komandant njemačkih trupa u NDH Liters, krajem decembra 1942, cijeni da ustaško-domobranske jedinice nemaju volje za borbu i da one »predstavljaju opasnost kao liferanti oružja partizanima«.⁶⁴

S druge strane, pod uticajem zbivanja na frontovima drugog svjetskog rata i na jugoslovenskom ratištu, produbljivano je gibanje među stanovništvom koje je sve vidljivije, kako se rat bližio kraju, izražavalo svoje simpatije za NOP i koje je sve više postojalo izvor novih boraca, dragocjenih obavještajnih podataka i raznovrsne pomoći.

Otuda se nameće zaključak da je okupator i u gradovima, gdje se na izgled mogao osjećati najspokojnijim, bio izložen svakojakim probama, iznuravanju i opasnostima, utoliko većim ukoliko je organizacija NOP-a bila organizovanija i aktivnija. Može se tvrditi da se bitka za dominaciju u gradskim sredinama, bitka za mase stanovništva i, posebno, za radnike, odvijala bez prekida, bez obzira na represalije, i da je, konačno, antifašističko i slobodarsko raspoloženje većine stanovništva dalo pečat cjelokupnom životu okupiranim gradovima 1941—1945. godine.

⁶² *Zbornik*, tom XIII, knj. 1, dok. br. 190, str. 668.

⁶³ Isto, tom XII, knj. 2, dok. br. 160, str. 785.

⁶⁴ Isto, dok. br. 206, str. 969.

ZAKLJUČAK

Neoružani i oružani otpor u okupiranim gradovima, uzev u cjelini, predstavljao je značajnu komponentu narodnooslobodilačke borbe. Iz gradova su dobijane dragocjene informacije o stanju kod neprijatelja NOP-a i raspoloženju stanovništva, pristizali su takođe kadrovi i materijalna pomoć (sanitetski materijal, odjeća i obuća, propagandni materijal, finansijska sredstva, ponekad oružje i municija) za jedinice NOVJ, što je u ukupnom vojno-političkom efektu bilo od strategijskog značaja.

Otpor u gradovima, bez obzira na primjese spontanog i stihiskog, u izvjesnim situacijama, mogao se odvijati i stvarati sve jačnije konture, smisao i sadržaj »unutrašnjeg fronta«, upravo zbog činjenice što je bio organizovan i usmjeravan od strane KPJ koja je, na platformi oslobođilačke i revolucionarne borbe, okupljala antifašiste i rodoljube, spremne na pružanje konkretnе pomoći. Oscilacije u intenzitetu otpora bile su neizbjježne zbog okrutnih represalija neprijatelja i gubitaka pripadnika NOP-a u okupiranim gradovima.

Posebna vrijednost otpora ogledala se u činjenici da su okupacione snage — osjećajući se ugroženim — bile prinudene da se upravo tamo (u žicom i bunkerima opasanim administrativno-političkim i industrijskim centrima) obezbjeđuju od iznenadenja svuda prisutnih, žilavih i dovitljivih, ali teško uhvatljivih partizanskih boraca, diverzanta i sabotera, obavještajaca i propagandista. S druge strane, organizacije NOP-a u gradovima nagrizale su kohezionu čvrstinu okupacionih trupa i njihovih saradnika. One su poseban uticaj imale na građane koji su bili uključeni u privredni život, saobraćaj i transport, PTT i druge komunalne službe, stvarajući širok krug simpatizera spremnih da pomognu NOP. Veoma raširena političko-propagandna djelatnost organizovanih pripadnika NOP-a i njihovih simpatizera imala je svoju motornu snagu u užem krugu urednika, novinara, partijskih radnika, grafičara koji su — pod rukovodstvom KP i SKOJ-a — predano radili na štampanju listova i radio-vijesti, letaka i plakata, parola i simbola NOP-a. Ti propagandni materijali su se s vremenom na vrijeme rasturali na teritoriji okupiranih gradova, ulazeći u domove antifašista i simpatizera, dopirući na zidove stambenih zgrada i

prometnih mesta, na pijace i u religiozna zdanja, u prevozna sredstva, prodirući čak i u ustanove okupacionog sistema, pa i u ruke okupatorskih vojnika. Mada je pronaalaženje tih propagandnih materijala NOP-a izazivalo žestoku reakciju okupacionih vlasti, posebno policije (racije i provale, hapšenja i interniranja), ipak je — bez obzira na žrtve koje bi u tim situacijama padale — preovlađivao značaj materijalne činjenice o postojanju takve organizacije unutar okupacionog sistema, politike i prakse koja je udarala u temelje cjelokupnog okupacionog sistema i sve jače privlačila poštene ljude iz redova neprijatelja na stranu NOP-a.

Duboko zamaskirana i nečujna obavještajna služba, bila je »usidrena« negdje u samom okupacionom aparatu i zaštićena upravo samom spoljnom vezanošću za neprijatelja NOP-a. Pojedinci ili grupe pripadnika NOP-a, često po zadatku ubaćeni članovi KP i skojevci, vršili su dragocjene usluge NOP-u po cijenu najvećeg rizika.

Pokazalo se da su neki veći okupirani gradovi bili u dužem periodu sjedišta rukovodstava NOP-a, naročito u prvoj godini oslobođilačkog rata. To je bilo moguće zbog toga što su ti gradovi bili jaka revolucionarna i slobodarska uporišta prije rata, što je njihovo proletersko i progresivno stanovništvo bilo privrženo demokratskim i antifašističkim idealima. Organizacija i odvijanje oružanog i neoružanog otpora bili su u direktnoj zavisnosti od snage revolucionarno-demokratskog pokreta, posebno od snage i uticaja KPJ i SKOJ-a u svakoj sredini. Sto jače uporište Partije, to šira i žilavija antiokupatorska sredina, razuđenih oblika protivljenja tuđinskoj vlasti, pogodna za izrastanje i dejstvo ilegalnih štamparija, bolnica, radio-stanica, za izgradnju ilegalnih baza i skrovišta, za uspostavljanje i održavanje mreže izviđača, obavještajaca, javki i kurira.

Ilegalci se relativno lako utapaju u mnogoljudnu rijeku radnika, zanatlija, običnih građana i uz pomoć stanovništva iščezavaju ispred policijskih progonitelja i stižu do punktova za prihvati.

Iskustvo NOB-a je pokazalo da u antiokupatorskim akcijama svi mogu doprinijeti, pa i žene, starci i djeca. Zavisno od karaktera antiokupatorske aktivnosti (bojkot, demonstracije, sabotaže, pružanje materijalne i druge pomoći ilegalcima), dolazilo je do burnijeg ili nečujnog i nevidljivog reagovanja stanovništva, pri čemu se ispoljavala masovna inicijativa ljudi, njihova snalažljivost, lukavstvo, međusobna solidarnost sa uhvaćenim i interniranim, sa porodicama palih, sa prognanim i izbjeglicama.

Orijentacija na sabotaže u proizvodnji, naročito u industriji, izazvala je zainteresovanost i angažovanje hiljada radnika antifašista i rodoljuba protiv okupacione vlasti. Ukupan sadržaj i efekat njihovog suprotstavljanja okupatorskoj policiji sastojali su se u niskoj produktivnosti rada, oštećenjima postrojenja, izradi nekvalitetnih proizvoda, češćem izostajanju s posla, izazivanju požara i raznovrsnih zastoja u proizvodnom lancu. Iako su bile u planu, veće sabotaže u industriji nisu uspjele prvenstveno zbog toga što

su takvi objekti bili fortifikacijski osigurani i budno čuvani od jačih vojnih i policijskih snaga i što su za slučaj diverzantskih i sabotažnih akcija preduzimane oštре represivne mjere protiv učesnika. Osim toga, dio radnika je bio protiv većih oštećenja, naročito vitalnih dijelova industrijskih postrojenja, živjeći u uvjerenju da će fašističke armije brzo biti poražene i da će te mašine biti prijeko potrebne u oslobođenoj zemlji. Ipak, ukupan efekat tih oštećenja i niske proizvodnje (koji se ogledao u upola smanjenom obimu proizvodnje od plana) dao je veoma korisne rezultate.

Osnovne karakteristike borbenih dejstava ilegalaca u okupiranim gradovima bile su: borbe izbliza — prsa u prsa, dobro organizovane akcije, jednovremeno stupanje u dejstvo na širem području više udarnih i diverzantskih grupa radi razvlačenja pažnje okupatorskih trupa i policije. Radi izazivanja zabune, ponekad su izvođeni i demonstrativna dejstva i prepadi, izazivani požari na suprotnim krajevima grada, kako bi se lakše obavio glavni zadatak. Iznenadna i nezapažena pojавa na mjestu akcije, blizozračno dejstvo na objekte napada, munjevitvo iščezavanje s mjesta akcije i povlačenje u bazu bili su osnovna karakteristika aktivnosti ilegalaca u okupiranom gradu. U tim akcijama od posebnog značaja bila je reakcija ilegalaca na nepredviđene obrte situacije, na zastoje u planiranom toku i dinamici konkretne radnje. Borac ilegalne organizacije morao je tačno po planu dejstvovati, bez odstupanja i kolibanja, spremam i na samostalno dejstvo u slučaju prekida veze, na primjenu improvizacije i raznih lukavstava, naročito prilikom povlačenja nakon izvršenog zadatka, i da priskoči u pomoć ugrozenim saborcima.

Borci ilegalnih diverzantskih i sabotažnih grupa posjedovali su izvanredne borbene, psihofizičke i moralne kvalitete; mahom su isprobavani u raznim akcijama i uvježbavani. U krajnjoj liniji, bili su to ljudi prosječnih mogućnosti, ali visoko svjesni i odlučni rodoljubi. Sa njima su često uspješno sadejstvovali simpatizeri na manje važnim zadacima u sklopu jedne jedinstvene akcije. Obuka ilegalaca je bila jedan od bitnih preduslova za uspjeh u svim fazama dejstva od pripreme, preko izvođenja do povlačenja u bazu. Stoga su nakon svake akcije vršene brižljive analize, naročito njenih nedostataka, radi izvlačenja pouka za nove poduhvate. Osim toga, da bi se najbezboljnije doprlo do objekta napada i sa što manje gubitaka u vremenu i krvi obavio konkretni zadatak, ilegalci su morali odlično poznavati splet gradskih ulica, trgova i kanalizacije, zatim najvažnije karakterne osobine neprijateljskih lica, njihove navike i pravce kretanja, veze sa drugim osobama a posebno sa ženama. Broj angažovanih ilegalaca bio je u zavisnosti od obima i potrebe za svaku konkretnu akciju.

Naoružanje ilegalaca bilo je pretežno lako, vatreno i hladno, najčešće revolver i ručna bomba, eksploziv, nož, vješto sakriveno, dobijeno kupovinom, na prevaru, zaplijenjeno. Rjeđe su upotrebljavani puške i laki mitraljezi, automati — zbog uočljivosti prilikom nošenja. Međutim, u toku akcije, zaplijenjena i teža oruđa korisno su upotrebljavana, kao i motorna vozila. U akcijama su

takođe korišćeni znaci raspoznavanja, legitimacije i uniforme poginulih i zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira.

I najbolje zamišljena akcija, čak i sa dovoljno naoružanja, nije smjela biti nesinhronizovana, već planska i jednovremena akcija svih ilegalnih grupa: onih koje izvode glavni zadatak, kao i onih koje su na obezbjeđenju, na pomoćnim pravcima (gdje se podmeću požari, unose alarmantne vijesti itd.), radi odvraćanja pažnje neprijatelja i izazivanja zabune.

Uspjeh je zavisio i od niza opštih i posebnih činilaca: od stepena postignutog iznenadenja, poremećaja u sistemu odbrane neprijatelja i zabune među branioncima; od solidnosti priprema, gdje je svaka površnost bila opasna i mogla je dovesti do neugodnih iznenadenja; od brzine izvođenja akcije, kako bi se neprijatelju ostavilo minimalno vremena za reagovanje; od psihofizičke sposobnosti pojedinaca i grupe za dinamična i riskantna dejstva; od obučenosti ilegalaca da se žilavo, uporno i lukavo bore protiv neprijatelja, prije svega sredstvima za blisku borbu, držeći se pri tome najvažnijeg ratnog principa da za partizane nema bezizlaznih situacija; od dobre međusobne veze i sadejstva u svim fazama akcije, te od umješnosti za improvizacije, za primjenu svježih i originalnih taktičkih postupaka.

Povlačenje poslije obavljene akcije predstavljalo je najtežu probu za organizacije NOP-a, kada su do punog izražaja dolazile ilegalne veze i grupe za prihvrat, kao i sposobnost diverzanata i sabotera da se snađu i bez toga, koristeći bašte i dvorišta, kanalizacionu mrežu, lokalna transportna sredstva. Ubacivanje rezervnih grupa radi odvlačenja pažnje neprijatelja moglo je olakšati povlačenje.

Praksa je pokazala da su za sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na neprijateljsku posadu u gradu bili presudni za uspjeh: izbor momenta za početak akcije, izbor objekata za napad (kidanje sistema veza, zarobljavanje okupatorskih vojnika i oficira radi dobijanja podataka, izazivanje požara ili rušenja na pojedinim mjestima radi odvlačenja pažnje neprijatelja od napadnutih objekata) i izbor mjesta za stupanje u dejstvo (masivne zgrade, podrumi i podzemni objekti, koji su pouzdana zaštita od neprijateljskog naoružanja, naročito od artiljerije i minobacača, od tenkova i motorizacije). Svaki položaj se u tim slučajevima morao braniti od sudno, do povezivanja s jedinicama koje napadaju spolja. Takođe, održavanje veze unutar ilegalne borbene jedinice, naročito između ilegalaca i partizanskih snaga koje napadaju spolja, doprinosilo je boljoj koordinaciji i smanjenju gubitaka. Isto tako, lukavstvima i obmanom ilegalci su umanjivali efekat nadmoćnosti neprijatelja i sticali znatne moralno-psihološke prednosti.

Ti zahtjevi su podjednako važni i prilikom izvođenja drugih borbenih radnji: likvidacije okupatorskih funkcionera i komandanata, njihovih kolaboracionističkih saradnika, oslobađanja pripadnika NOP-a iz zatvora, logora i bolnica itd.

U svim slučajevima, prilikom planiranja, organizacije i izvođenja akcija, moralo se voditi računa o izboru vremena za stupanje

СЕЛО И ВАРОШ за вријеме партизанске анархи

Велика разлика постоји у животу и премали терен, када дједи су према партизанима, оних који се живјели у селима и оних у варошама.

пада снијег да помори свијет, него да свака авјерка свој траг покаже.“

Према овим изродима се могу гријијенити предње народне пословице, јер, најшила је мука, открио се њихов ниски карактер или, пао је снијег, пекали су свој траг.

У варошима је била сасвим друга ситуација. Вароши су биле блокиране од стране окупатора бодљикавом жицом, утврђеним шанчевима и у њима намјештеним топовима разних калибра и равноразним аутоматским оруђима, које је ивимислила данашња техника. Они су ту бранили не само свој престиг, него и своје главе. У варошима су постојале комунистичке организације, разумије се на дискретан начин, које су служиле као обавјештењни бирои ван блока и за прикупљање прилога ван партизане и комунистичку сиротињу у блоку. Свака ријеч која је изговорена противу комуниста или сваки поздрав, а камоли разговор са италијанским официрима, сјутра-дан се дознала преко блока. Проносили су алармантне вијести: комунисти ће на-

И према овима се мјаведене народне посјећеје је мука, открио се карактер; пао је снијег свој траг.

Од Египта па до Криј

Из коменшара лондонског са поразом у Сјеверној Африци споља се огњица је зарађивала што је завладали живошом. „Дејли Експрес“ Севаскопоља имаша безуслојнији исход рата, сада да све своје снаге са спрва сконцептишу проширењем, које су већ раздражане и кова. Нови шешки задаци склопљени су са снагама. А онда сва главнија упориши верној Африци колико највећи преостају да постоје, и са уштрђених положаја који ће је побједоносно надирање на Волга, Урал, Кавказ, Суец спроводити оно што је први Морса Маршрух, Севастопољске армије допрво до тих и онда је свака могућност ријеке совјетска војска више неће бити и тако да постоји

Četnici o raspoloženju većine stanovništva okupiranih gradova u Crnoj Gori 1942. godine (faksimil iz okupatorsko-kvislinškog lista »Glas Crnogorac« od 6. VI do 7. VII 1942, dio pod naslovom »Selo i varoš«, sa zaglavljem).

ZURUGA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKOJ
(politički odajek)

zag.Broj: 11./42.

Sarajevo 6.siječnja 1942.

Predmet: Sirenoje komunističkih
letaka u sarajevu.

V S L I A U / Z u r i v a n - S U S A

S A R A J E V O .

Ume 2.1.4.siječnja tg.raspadavani su po okolini grada Sarajeva težni
nički letaci pod naslovom: "radnici, sredna intelektualija, vladjani
grada Sarajeva, vama se obradamo: "a potpisani po: "komunistička partija
Jugoslavije - mjesni komitet za grad Sarajevo".

Od raspasnih letaka pronadeno je ili predano po gradjanima vlastima
oko 200 komada.

Za rasparčateljima određena je svestrana pograda. U rezultatu petra-
ge izvijestiti će se naknadno.

Prilog; jedan primjerak letaka.

za dom - spremni:

upravitelj nedjeljne

otpremnjeno:
Ravn.za javn.red i sigurnost - Zagreb,
Zapovjedništvo Vojne Krajine - Sarajevo.

Kemalog

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
Velika Župa Vrhbosna Sarajevo

Prim'jeno 14. siječnji 1942 g. l.			
RADNIKA V.T. BROJ URLOVNEG JEDINICA ZAPISNIKA	BR. PRILOGA	BLJEGE IZVJEŠTAKA	TH
1	29	1	Egæ

Bo žagaji, a zdrav.

14. 1. 1942.

14. 1. 1942.

Povodom rasparčavanja letaka Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo, početkom
1942, vlasti NDH su naredile temeljitu istragu

ОМАДИНИ!

Доказите да сте достојни синови ваљких славних предака. Доказите своју безграђанчку хубаву према свомо народу и храбро и одлучно ступите у борбу противу највећег непријатеља омалтиле фашистичких разбојника. Узгледите се на вако вршњаке, ваке другове и другарице у Совјетском Савезу који не штеде своје животе у борби за вихову и ваку слободу и срећнију и бојну будућност.

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ, НАОРУЖАНИ НАРОДНИ ВОРИЋИ, ОФИЦИРИ И ПОДОФИЦИРИ КОЈИ СТЕ ОСТАЛИ ВЕРНИ СВОЈЕМ НАРОДУ!

- Задијте своје редове. Спремајте се за одлучну борбу. Дајте се митном радним чувилима у борби против фашизма, када се снага Хитлерове армије воли о херојском отпор Црвеној Армији, ми морамо прикупити што виме наше снаге противу заједничког непријатеља. Зато ми комунисти као неустрашима, у породи, устајемо у прве борбене редове као и до сада не падеши, спремо своме народу да што пре дођемо до заштитнице чак и појединачног пораза непријатеља. Ми позивамо све пољаке да подамој борби и убрзјују пораз и излукоју борби и срећнији живот. Над нашеј

ПЛАГОДЕ!

Не каседај никакви вестима ој упатора и члновим агената, скушај тачне вести и обавештавај се о догађајима у свету. Знай да је непријатељ из дали у дан ћеобији. Фашисти се очајничком употребом посасавима снагама да се одрже, али им не покази за руком. Фашистима се у позадини отвара унутрашњи фронт и они ће усморо бити дефинитивно потучени из човека и у позадини фронтла. На тај начин спречићује се тиранија и сва зла која је доиса сеоба окупатора. Потрудимо се да то буде што пре, зато сви у борбу за побјedu над непријатељом.

Укључимо људску мујку брзгу и помоћ проговореним и ухапшеним народним борцима, заробљеницима и свима мртвима империјалистичког рата. Прикупљајмо помоћ за национално-ослободилачку борбу.

СПРЕМАЈМО СЕ СВИ ЗА ВОРЕУ ПРОТИВ ОКУПATORA И НАША ЈР ПОВЕДА ОСИГУРАНА!

ДОДЕ ОКУПATOR И ВЕГОВЕ ВЕРНЕ СЛУЂБЕ, НАРОДНИ ИЗРОДИ!

ДОДЕ ТЕРОР И ПЛАЧКА КОЈА СЕ ВРШИ НАД НАРОДОМ!

ДИВИНА ВОРЕА УЈЕДИЉЕНОГ НАРОДА ЗА НАЦИОНАЛНУ СЛОВОДУ И НЕЗАВИСНОСТІ!

ДИВЕО СОВЈЕТСКИ САВСКИ И ДИВЕВА НЕНОВЕДИВА ЦРVENA ARMIJA!

ДИВИНА КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУТОСЛАВИЈЕ!

12. Јул 1941. год.

ОКРУŽNI KOMITET
КОМУНИСТИЧKE ПАРТИЈЕ

Letak Okružnog komiteta KPJ za Niš od 12. jula 1941. u kome se stanovništvo Niša poziva na odlučnu borbu protiv neprijatelja

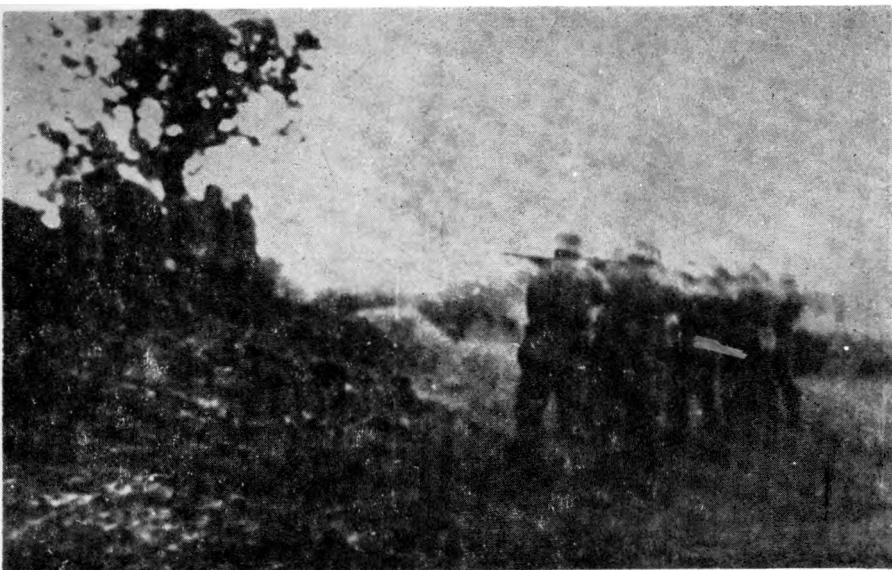
Strijeljanje rodoljuba u Požarevcu 1941.

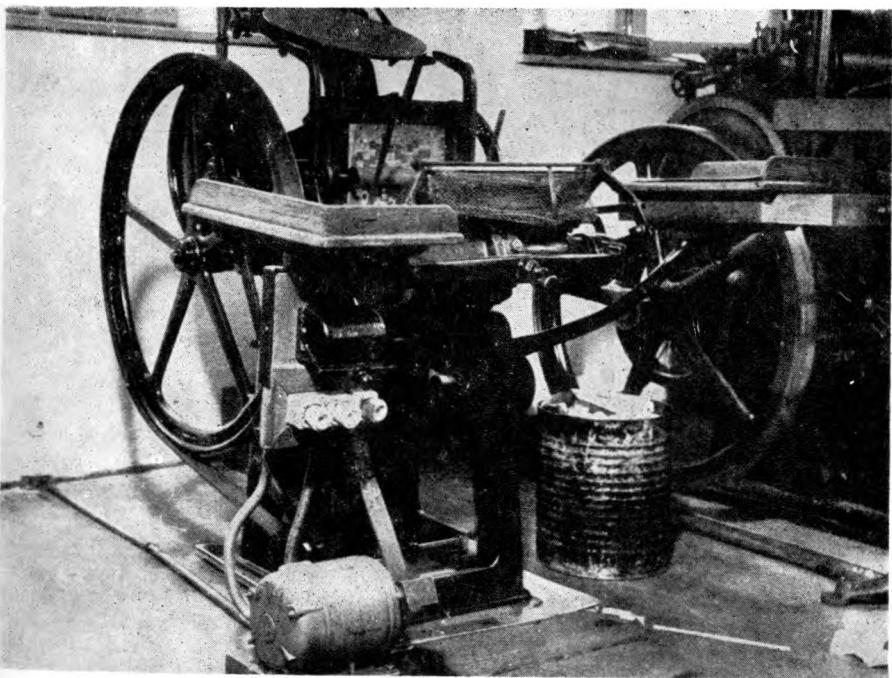
Strijeljanje pripadnika NOP-a u Kotoru, avgusta 1941.

Na gubilištu, pred uperenim puščanim i mitraljeskim cijevima, veoma često čuli su se poklici slobodi, domovini, Komunističkoj partiji. Na slici: četnički izdajnici pred strojem italijanskih vojnika strijeljavaju vezanog, ali prkosnog i nesalomljivog borca oslobođilačkog rata i revolucije, Ljuba Cupića (narodni heroj). Na fotografiji, nepoznati italijanski vojnik napisao je: »Ricardo. Comunista Fucilato 9. 5. 1942. XX Nichisic, M. Negro« (»Uspomena. Komunista strijeljan 9. 5. 1942. XX Nikšić, Crna Gora«)

*Strijeljanje logoraša iz Banjičkog logora na Jajincima kod Beograda
(neutvrđen datum)*

Na ovom tiglu štampani su razni dokumenti i drugi materijali oslobođilačkog pokreta

Antifašističke parole i simboli NOP-a u okupiranim gradovima Slovenije

Narodu Sušaka i okoline!

Snage Sovjetske Rusije, Engleske i Amerike, te naša Narodna Oslobodilačka Vojska i Partizanski Odredi Jugoslavije lome fašističku nemam i prisidili su oružane snage fašista na predaju.

Talijanski okupator ne pusti našu teritoriju.

Narod je još uvek pokazao svoju vuku i raspolo-

ženju i bezbednost.

Naša Narodna Oslobodilačka Vojska i Parti-

zanski Odredi medju nama su

Sušak sada spada u oslobođeni teritorij. Me-

đutim borba nije završena.

Niemacki fašisti mobiliziraju na svom prolazu

sve što je sposobno za rat i rad i spremaju nam

sigurnu smrt.

Tomu suprotstavljamo:

OPĆU MOBILIZACIJU

svi rodoljubnih snaga

Svi u Narodnu Oslobodilačku Vojsku

Sve za front

Živilo oružano bratstvo Srba Hrvata i

Slovenaca

Živila Crvena Armija

Živila Britanska Vojska

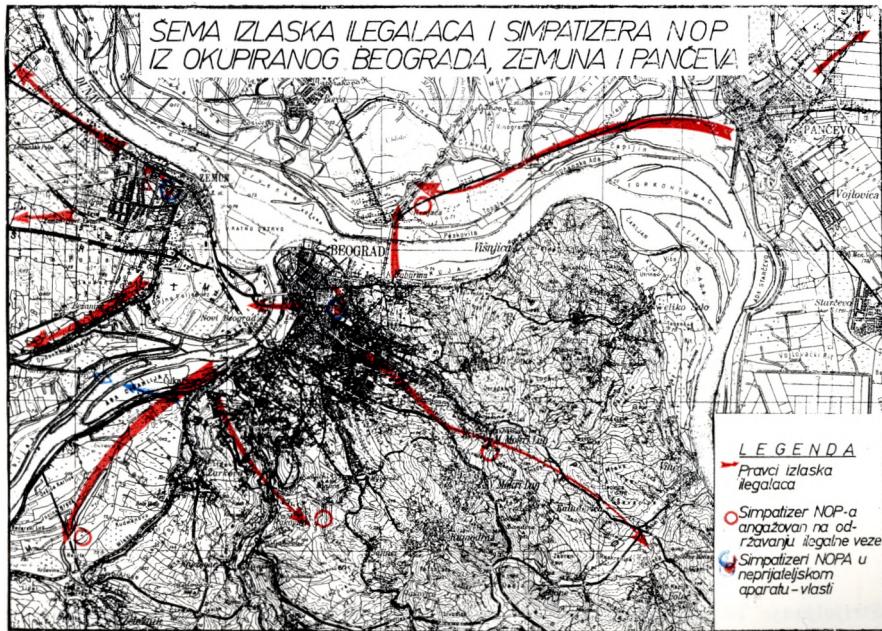
Živila Američke Trupe

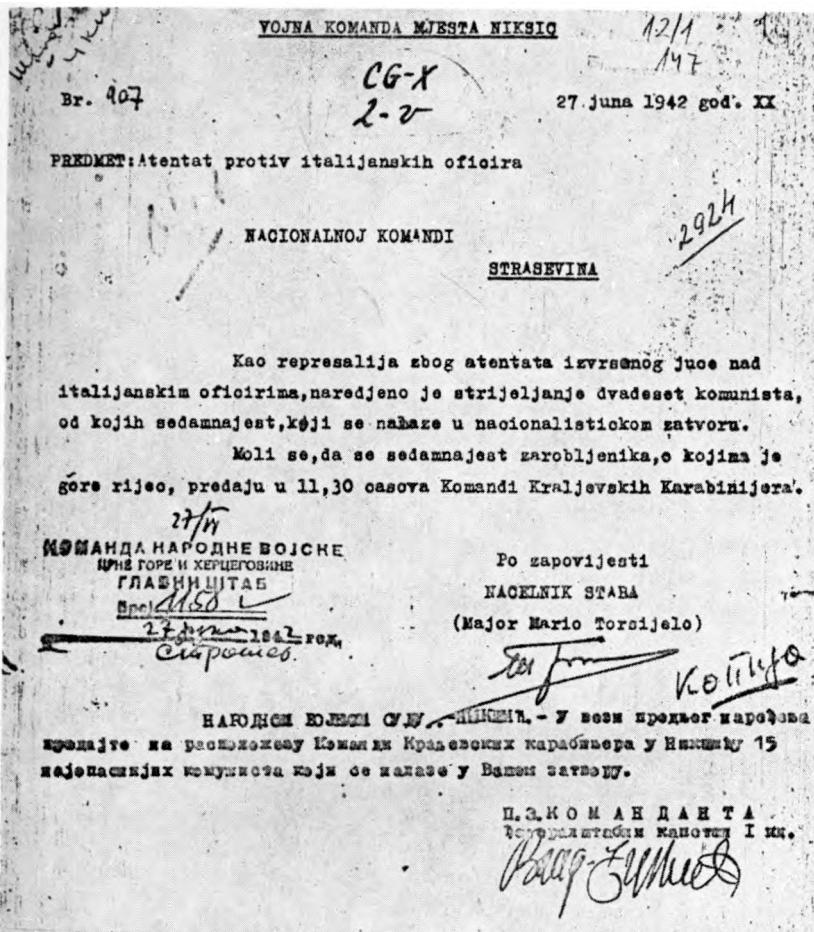
Smrt fašizmu - Sloboda narodu.

Sušak, 11. septembra 1943.

Mjesni Narodno Oslobođilački Odbor

*Poziv Mjesnog narodnoos-
lobodilačkog odbora Suš-
aka građanima Sušaka i o-
koline da stupaju u Narod-
nooslobodilačku vojsku*

Strijeljanje 20 komunista u Nikšiću krajem juna 1942. u znak odmazde za atentat protiv italijanskih oficira

u dejstvo (noću, za vrijeme gušće magle ili bombardovanja iz vazduha, čak i usred dana, samo da se postigne što veće iznenadjenje).

Praksa oslobodilačkog rata u okupiranim gradovima, uzeto u cjelini, dala je značajne pozitivne rezultate na svim područjima aktivnosti NOP-a i gotovo u svim periodima rata i revolucije. Iskustva u organizaciji i izvođenju neoružanog i oružanog otpora — stečena u uslovima krajnje nepovoljnog odnosa snaga, u središtu koncentrisane fizičke sile okupatora, njegove policije i njegovog razvijenog sistema represivnih mjera protiv pripadnika NOP-a — mogu se svesti na nekoliko najhitnijih pokazatelja: otpor okupatoru je moguć svuda, pod uslovom da se primijeni adekvatna originalna taktika, u kojoj su dominirajući elementi lukavstvo, iznenadjenje i drskost; izvođači akcija morali su raspolagati moralom i odlučnošću, što je nadomještao klasična sredstva naoružanja za borbu prsa u prsa; čak su i manje grupe odvažnih ilegalaca (kao onih pet diverzanata koji su septembra 1941. uništili telefonsku centralu u Zagrebu) bile u stanju da izvedu krupnije diverzantske akcije, sabotaže ili atentate, koji su imali velik materijalni, politički i moralno-psihološki efekat; dobro uhodana veza prilikom izvođenja bilo kakve akcije garantovala je pozitivan ishod; najzad, podrška stanovništva, makar i u manjem stepenu, često je presudno uticala na tok i rezultat akcija u okupiranim gradovima.

Ukupan domet u vojno-političkom, materijalnom i moralno-psihološkom pogledu, posebno pozitivna i negativna iskustva organizacije i izvođenja oružanih i neoružanih akcija u okupiranim gradovima 1941—1945. godine predstavljaju bogato izvorište primjera za dalju razradu koncepcije opštenarodne odbrane.

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

A r h i v s k a g r a d a :

1. *Arhiv Vojnoistorijskog instituta*

- Fond četničkog pokreta DM
- Fond italijanske grade
- Fond narodnooslobodilačkog pokreta 1941—1945.
- Fond njemačke grade
- Fond tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH)
- Fond vlade Milana Nedića
- Stenografske bilješke i izjave učesnika NOR-a
- Mikroteka: njemačka i italijanska dokumenta iz Vašingtona, Koblenca, Bona, Londona (NAV-NT-; NAV-I-T; HL-T)

2. *Arhiv Srbije*

- Fondovi okružnih komiteta KP (Beograd, Kragujevac, Kruševac, Leskovac, Vranje, Mladenovac, Zaječar)

3. *Štampana grada*

- Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom I, knj. 1—2, Sarajevo 1950.
- Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora, Šibenik 1945.
- Dokumenti o Varnostno obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosuda 1941—1945, Ljubljana 1976.
- Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knj. 1—8, Slavonski Brod 1962—1973.
- Istoriski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom I, knj. 1 i 2, Beograd 1949.
- Istoriski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom VII, Makedonija u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1951.
- Izvori za osloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija 1941—1945, tom I, knj. 1—4, Skopje 1968—
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije; tom I, knj. 1—21; tom II, knj. 1—12; tom III, knj. 1—10; tom IV, knj. 1—38; tom V, knj. 1—32; tom VI, knj. 1—19; tom VII, knj. 1—4; tom IX, knj. 1—9; tom XI, knj. 1—4; tom XII, knj. 1—4; tom XIII, knj. 1—3; tom XIV, knj. 1—3
- Zbornik dokumenata i podataka o PTT službi u NOB na području SR Hrvatske, knj. 1, Zagreb 1979.

- Zbornik grade za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. 1 i 2.
- Saopštenje o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941—1944, knj. 1 i 2, Novi Sad 1946.

B. LITERATURA

a) Knjige

- Andelić Ljubo, Grad na Tari — Kolašin, Titograd 1960.
 Apostolski Mihailo, Završne operacije za oslobođenje Makedonije, Beograd 1953.
 Atanacković Žarko, Sistem veza NOR-a u Vojvodini 1941—1945, Novi Sad 1980.
 Atanacković Žarko, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Beograd 1962.
 Atanacković Žarko, Vojvodina u borbi 1941—1945, Novi Sad 1959.
 Arsenović Tomislav, Komunisti Podrinja u revoluciji, Šabac 1969.
 Avramović Miodrag, Titovo Užice 1941—1961, Beograd 1961.
 Banjica, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1967.
 Bekić Milan . . O k r u g Karlovac 1941, Zagreb 1965.
 Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1971.
 Beljanški Milenko, Hronika o narodnooslobodilačkom ratu u Somboru i okolini, Sombor 1969.
 Biljanovski Zlate, Kruševski NOP odred, Beograd 1971.
 Bojić Milosav, Posavski partizani, Beograd 1954.
 Bokan Branko, Opština Sanski Most I do jula 1941, Sanski Most 1974.
 Bokan Branko, Srez Sanski Most u NOB (II, III), Sanski Most, 1973.
 Borbeni put SKOJ-a (fragmenti iz borbe mladih), Zagreb 1953.
 Bosiljević Slobodan, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Istočna Srbija, Beograd 1963.
 Berković Savo, Zapisano u ratu, Titograd 1963.
 Broz Josip Tito, Vojna dela, knj. 1—4.
 Broz Josip Tito, Sabrana djela, knj. 7, 8, 9, Beograd 1979.
 Borković dr Milan, Skoj i omladinski pokret u Srbiji 1941—1945, Beograd 1970.
 Borković dr Milan, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, knj. 2, Beograd 1974.
 Bulat Rade, Zumberak i Pokupje u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1951.
 Buturović Radule, Sušak i Rijeka u NOB, Rijeka 1975.
 Cenčić Vječeslav, Enigma Kopinić.
 Ciano Geleazzo — grof, Dnevnik, Zagreb 1948.
 Cicmil Obrad, Durmitorski NOP odred i njegovo područje 1941—1945, Beograd 1966.
 Cvetković Vita, Front bez pozadine, Beograd 1961.
 Cvetković Vita, Izveštaj piše ko preživi, Hronika o Drugom šumadijskom odredu, knj. 1 i 2, Beograd 1962.
 Cačak 1941—1944, Cačak 1964.
 Cačanski kraj u narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1944, Cačak 1968.
 Četrdeset prva — Ustanak naroda Jugoslavije, Beograd 1960.
 Četrdeset godina, zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 5, 6, 7, Beograd 1961.
 Cobanski Mila, Golubović Zvonimir, Kumanov Zivan, Novi Sad u ratu i revoluciji 1941—1945, knj. 1, Novi Sad 197G.
 Colaković Drago, Jasenovac (21. VIII 1941—31. III 1942), Sarajevo 1948.
 Colaković Drago, Logori ljudskog uništenja, Beograd 1952.
 Colaković Rodoljub, Kazivanja o jednom pokolenju, knj. 1—3, Sarajevo 1980.
 Culinović dr Ferdo, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970.
 Či'ović Mirko, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Sandžak. Beograd 1964.

Dedijer Vladimir, Dnevnik.

Dedijer Vladimir, Partizanske štamparije, Beograd 1945.

Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokupja, Karlovac 1969.

Dragić dr Đorđe, Sanitetska služba u partizanskim uslovima ratovanja Beograd 1965.

Dragoljub Dejanović, Dragoslav Zivković, Miroslav Milovanović, Đorđe Stamenović, Niš u vihoru oslobođačkog rata 1941—1945, Novi Sad 1968.

Fašističko domobranski teror nad Slovenci, Komisija za utvrđitev zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev pri predsedništvo SNOS, Ljubljana 1944.

Ferenc Tone, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941—1945, Ljubljana 1979.

Filipović Stanoje, Logori u Sapcu, Novi Sad 1967.

Gizdić Drago, Dalmacija 1941 — Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, drugo izdanje, Zagreb 1959.

Gizdić Drago, Dalmacija 1942, Zagreb 1959.

Gizdić Drago, Dalmacija 1943, Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1962.

Gizdić Drago, Dalmacija 1944—1945, Prilozi za historiju narodnooslobodilačke borbe, Zagreb 1964.

Glišić dr Venceslav, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Beograd 1970.

Glišić dr Venceslav, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941—1945, knj. 1 (1941—1942), Beograd 1975.

Grad borbe i slobode — Beograd — 1941—1944, Beograd 1964.

Hercegovina u NOB, Beograd 1961.

Hiljadu devetsto četrdeset i prva, Zagreb 1961.

1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, knj. 1—25, Beograd 1975.

1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Naučni skup u Drvaru 1971, Sarajevo 1973.

Hronologija na narodnoosloboditeljata borba na Makedonija 1941—1945, Skopje 1970.

Hronologija naprednog radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, Beograd 1960.

Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1964.

Hrvatsko Zagorje u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1959.

Huljić Veseljko, Vis 1941—1945, Split 1979.

Ilef'a'ne grafične tehnike od leta 1941. do leta 1945. v Ljubljani in okolici, Ljubljana...

Inadeski Mitre, Ilegalnite tehniki vo Makedonija vo narodnooslobodilnata vojna, Skopje 1961.

Intendantska služba u NOR-u, Beograd 1973.

Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945, zbornik sjećanja, knj. 1 i 2, Beograd 1971.

Istra i Slovensko primorje, Beograd 1952.

Ivane Emil, Nepokorena mladost (SKOJ u prvim danima ustanka), Zagreb 1961.

Ivanovski dr Vlado, Oslobođiteljata vojna vo zapadna Makedonija 1941—1944, Skopje 1973.

Jankez Grga, Zapisi ilegalaca, Beograd 1960.

Jelić dr Ivan, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941—1945, Zagreb 1978.

Jovanović Batrić, Crna Gora u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji I, Beograd 1960.

Kadović Pavle, Nepokorni grad — izvodi iz autorovog dnevnika o ilegalnom partijskom radu u okupiranoj Podgorici u vrijeme NOB-e, Beograd 1974.

Karlovac 1579—1979.

Kovačević Branko, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, Beograd 1973.

Krkeljić Branko, Zapisi o Crvenom gradu, Beograd, 1976.

Krstić Miloš, Nepokorena mladost (Konzentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942—1944), Beograd 1981.

Kržavac Sava, Ilegalci u akciji, Beograd 1961.

Kvesić Sibe, Dalmacija u NOB (drugo dopunjeno i prerađeno izdanje), Split 1979.

Lakić Zoran, Pajović Radoje, Narodnooslobodilačka borba u Crnoj Gori 1941—1945 — Hronologija dogadaja — Cetinje 1963.

Lekić Radovan, Andrijevački srez 1941—1944 (Prilog istoriji NOB Crne Gore), Cetinje 1961.

Lengel-Krizman Narcisa, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980.

Leontić Boro, Split 1941, Beograd 1960.

Lika u NOB 1941, zbornik sjećanja, knj. 1, Beograd 1963.

Lika u NOB-u, zbornik sjećanja, Beograd 1971.

Ljubičić Nikola, Užice 1941 (Ustanak u užičkom kraju), Beograd 1961.

Ljubljana u borbi 1941—1945, zbornik sećanja, Beograd 1978.

Ljubljana v ilegalni, Ljubljana 1960.

Marjanović Jovan, Beograd, Beograd 1964.

Marjanović Jovan, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd 1962.

Mikuž Metod, Pregled razvoja NOB u Sloveniji I, Beograd 1956.

Milošević Slobodan, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941—1945, Beograd 1981.

Mimica Miloš, Ilegalnim putevima i vezama, Beograd 1961.

Mitrovska Boro, dr Glišić Venceslav, Ristovski Tomo, Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941—1945, Beograd 1971.

Momčilović Đorđe, Banat u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd 1977.

Narodnooslobodilački pokret Beograda 1941—1944. u sećanjima učesnika, Beograd 1974.

NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Naučni skup posvećen 30-godišnjici ustanka održan 25—26. septembra 1971, Beograd 1972.

Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1936—1945, naučni skup održan 25—26. septembra 1969. u Bihaću, Banjaluka, 1972.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knj. I, 1936. i knj. II, 1965 — Beograd.

Otpor u žicama, sećanje zatočenika, knj. 1 i 2, Beograd 1969.

Perović dr Milivoje, Južna Srbija, Beograd 1961.

Perović Milivoje, Leskovac u ratu i revoluciji, Beograd 1968.

Peršen Marko, Ustaški logori, Zagreb 1966.

Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije — stenografske beleške, Zagreb 1949.

Petrović Krsto, Partizanski kuriri, Beograd 1961.

Pleho I. Josip, Pelješac u narodnooslobodilačkoj borbi, Split 1972.

Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Beograd 1968.

Prilep i Prilepsko vo NOV 1941. godine (materijali od naučnog sobir održan 1974. godine, Skopje 1976.

Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941—1945, knj. 1, 2, 3, Beograd 1961.

Revolucionarni pokret u opštini Titograd 1919—1945, Titograd 1977.

Savić Sreta, Srem u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1963.

Skopje vo NOB 1942, materijali od naučnog sobir, Skopje 1975.

Spasovski Aleksandar, Skopski narodnooslobodilački partizanski odred 1941—1945, Beograd 1971.

Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981.

Srednja Bosna u NOB-u, knj. 1 — zbornik sjećanja, Banjaluka 1976.

Srednja Bosna u NOB-u, knj. 2 — zbornik sjećanja, Banjaluka 1980.

Strugar Vlado, Jugoslavija 1941—1945, drugo izdanje, Beograd 1970.

Strumica i Strumičko vo Narodnoosloboditelata vojna od 1941 do septembra 1943 godina, materijal od naučnog sobir održan 1976, Strumica 1980.

Sibl Ivan, Iz ilegalnog Zagreba 1941, (II izdanje), Zagreb 1957.

Skerl dr Franc, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, Beograd 1954.

Stampa u borbi 1941—1945, (izbor članaka i fragmenata), Novi Sad 1961.

Terzioski dr Rastislav, Denacionalizatorskata dejnost na bugarskite kulturno-prosvetni institucii vo Makedonija, Skopje 1974.

Todorović Vojko, Podgorički srez u trinaestojulskom ustanku, Beograd 1954.

Trajković Aleksandar, Tako su ih učili, Vranjski okrug u NOB 1941—1945, Beograd 1979.

Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik sećanja, knj. 1, Beograd 1962.

Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik sećanja, knj. 2 i 3, Beograd 1963.

Ustanak naroda Jugoslavije, zbornik sećanja, knj. 4—6, Beograd 1964.

Vasić Đorđe, Hronika o oslobođilačkom ratu u južnoj Bačkoj Novi Sad 1969.

Veles vo NOB.

Vasiljević dr Jovan, Mornarica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Beograd 1972.

Veze u NOB, ratna sećanja, knj. 1—5, Beograd 1981.

Vitorović Aleksandar, Centralna Srbija, Beograd 1967.

Vojvodina 1941, radovi sa naučnog skupa u Subotici, Novi Sad 1967.

Vujović Dima, Godine ratne, Beograd 1968.

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb 1946.

Zorić Milan, Drvar u ustanku četrdeset prve, Beograd 1963.

Zivanović Boško i d r . . . , Pomoravlje u NOB-u 1941—1945. Svetozarevo 1961.

Zivković dr Dušan, Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd 1964.

Zene Bosne i Hercegovine.

Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi, knj. 112, Zagreb 1975.

Zene Crne Gore.

Zbornik na dokumenti za učestvoto na ženite od Makedonija vo Narodnoosloboditelnata vojna i revolucijata 1941—1945, Skopje 1976.

b) *Članci i rasprave*

Atanacković Žarko, Partijska organizacija Zemuna u realizaciji politike i strategije KPJ u NOR i revoluciji 1941—1945, Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1971.

Babović Spasenija, Iz prvih dana narodnooslobodilačke borbe u Beogradu, Godišnjak grada Beograda, knj. VIII od 1961.

Borković dr Milan, KPJ u Srbiji kao organizator narodnooslobodilačke borbe (januar — decembar 1943), Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova, 1972, sv. VIII.

Bulatović Dragomir, Rad partijske tehnike u Nišu (jun 1941 — maj 1942. godine), Vojnoistorijski glasnik, br. 3/1966.

Brčić mr Rafael, Karakteristike narodnooslobodilačkog pokreta u likavskom kraju i veze s Dalmacijom 1941—1943, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974.

Gerić dr Radomir, Rad u ilegalnoj štampariji 1941. u Beogradu, Godišnjak grada Beograda, knj. VIII, 1961.

Gregović Pavle, Rad Partije na pripremi ustanka u Hrvatskoj, Vojno delo, br. 10—11/1959.

Ivanovski Vlado, Partiskata organizacija na teritorijata na Makedonija pod italijanska okupacija april — novembri 1941, Glasnik na Institut na nacionalna istorija, Skoplje br. 2—3/1966.

Inadeski Mitre, Ilegalnata partiska tehnika vo Prilep, Isto, br. 2/1959.

Janković Boris, Slušalica je dignuta tačno u 12.30, Vjesnik u srijedu od U. V 1955.

Jovanović Marija, Prilog kon aktivista na antifašiskiot front na ženite vo Narodnoosloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija, Isto, br. 3/1969.

Jovanović Marija, Učestvoto na ženi i mladinki vo rabotata na komunističkata partija vo tekot na NOV i revolucija vo Makedonija, Isto, br. 2/1971.

Jovanović Momir, Zbirka plakata u Sarajevskom arhivu, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. XX—XXI, Sarajevo 1980/1981.

Kocić Ž. Kostadin, Diverzantske akcije na željeznici, Leskovački zbornik, VI/1966.

KPJ i NOP 1941 (područje Slavonskog Broda), Prilog gradi historiji NOP-a u Slavoniji, Slavonski Brod 1965.

Krizman-Lengel Narcisa, Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkom ratu, Časopis za suvremenu povijest br. 1, Zagreb 1970.

Krizman-Lengel Narcisa, Pregled djelovanja SKOJ-a u Zagrebu 1941—1945, Iz starog i novog Zagreba, knj. IV, Zagreb 1968.

Krizman-Lengel Narcisa, Zagreb je ustao prvi dana, Omladina Jugoslavije u NOB, Zagreb, 1967.

Lacković Mirko, Sjećanja na rad KPJ i SKOJ-a za vrijeme NOB, Zbornik dokumenata i sjećanja iz historije SKJ vinkovačkog kotara, Vin-kovci, 1960.

Lekić Bogdan, Beogradska partiskska i skojevska organizacija 1941. na izvršavanju nekih vojnih zadatka, Godišnjak grada Beograda, knj. XVIII, 1971.

Lukač dr Dušan, Banjaluka u pripremama ustanka u Bosanskoj krajini 1941, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine knj. X—XI, Sarajevo 1970/1971.

Marković Dragan, Beogradski pucnji, Illegalne akcije po gradovima, Beograd 1963.

Matić Blagoje, Sneg je bio crven, Crvena zvezda od 7. II 1956.

Mezga Ernest, Oblici rada partiskskih organizacija u narodnooslobodilačkom ratu, Narodna armija, XX/1964, br. 1275 i 1276.

Nikolić Stojan, Narodnooslobodilačka borba u leskovačkom kraju u 1941. godini, Leskovački zbornik 1/1961.

Pedišić Ivo, Humanitarni ilegalni rad Sisačke bolnice 1941—1945, Putovi revolucije, V, 1967.

Popović Vjin, Bugarska vojska u okupiranoj Srbiji 1941—1944, Vojno-istorijski galsnik, br. 4/1952.

Rajčević Milica, Akcije beogradskih ilegalaca u periodu 1941—1942, Glasnik istorijskog arhiva Beograda, III, 1962.

Sarajlić Abdulah, Nekoliko akcija tuzlanskih skojevac 1941. godine. Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. X—XI, Sarajevo 1970/1971.

Terzioski Rastislav: Nekoi aspekti ot otporot na makedonskiot narod protiv denacionalizatorskata politika na bugarskiot okupator vo okupirana Makedonija 1941—1945, Glasnik na Institut na nacionalna istorija, Skopje, br. 2/1976.

Vangeli Vesović Vera, Zenite vo narodnoosloboditelnata borba vo Makedonija, Īste, br 3/1967.

Vujošević Jovan, Značaj i posljedice antiokupatorskog raspoloženja i otpora u Beogradu od 12. aprila do 4. juna 1941, Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Beograd 1971.

REGISTAR

LIČNA IMENA

- Aceva Vera — 28, 183
Aćimović Milan — 144
Ajanović Fahrija — 157
Aleksijevski Dimitar — 130
Antić Ljuba — 99
Antonić Zdravko — 143
Antonijević — 144
Arsić Zivorad — 120
Arsenović Tomislav — 144, 161
Atanacković Žarko — 6, 40, 69, 87
88, 98, 101, 105, 120, 123, 144, 165
— 167, 171, 184
Backović Tomica — 80
Bader Paul — 197
Bajić Branko — 178
Bakaš Anica — 166
Balažević Viktorija — 156
Barbarić Stjepan — 120
Barović Blažo — 117
Bastianini — 57, 107
Bašagić Stjepan — 120
Bebler Aleš — 161
Bekić Milan — 172
Belamarić Frane — 66
Belič Malča — 70
Beličanac Ilija — 28
Bencler — 200
Berus Anka — 171
Bet Armin — 99
Biber Antun — 163
Bijedić Džemal — 7, 109, 160
Bilić Bartol — 54
Bingel Jovan — 114
Bodrožić Milica — 31, 58, 87, 88, 90,
94, 96, 97
Bojović Jovan — 6, 62
Bolčić Antun — 153
Borković Milan — 16, 17, 30, 55, 58,
62, 88, 94, 95, 100, 101, 105, 114,
115, 117, 119, 122, 123, 179, 180,
183, 184
Bosijići Slobodan — 16
Bošić Ivan — 123
Bošnjak Ljubomir — 97, 151
Botevski Boce — 117
Božović Branislav — 86
Brajinik Stefan Edo — 129
Brajović Petar — 170
Brezoski Velimir — 45
Brkić Hasan — 142
Brklijač Danilo — 86
Broz Josip Tito — 11, 17, 51, 52, 97,
134, 139, 176, 178, 180
Brujaković-Kovačević Josipa — 156
Brukieti Luidi (Brucchietti Luigi) —
57, 67, 116
Bučića Ivan — 27
Buha Vasilije Jova — 29, 145
Bulat Branko — 119
Bulat Zika — 126
Bulatović Dragomir — 6, 37, 187
Bulatović Veselin — 168
Buti Đuzepe — 66
Butković Ivo — 172
Butorović Radule — 90, 102, 106, 123,
183
Butuljano Kočo — 121
Celović Petar — 120
Celović Gigo — 118
Colić Mladen — 76, 151
Crnjak C ve tko — 152
Cvrlje Vjekoslav — 7
Cacić Milan — 61
Cakić Boško — 95
Cakić Košta — 145
Cavić Marijan — 129, 171, 172, 179
Cengić Esad — 159
Cepe Marica — 19, 70, 71, 93, 110,
157, 163, 186
Čišić Sulejman — 120

- Čobanski Mila — 6, 156
 Colie Jelena — 166
 Ćukić Luka — 117
 Ćukić Tomica — 117
 Culjat Josip — 105
 Cetković Boro — 168
 Cetković Mirko — 168
 Cirić Đordije — 161
 Cosić Radovan — 115
 Damjanović Borivoj — 145
 Damjanović Zivka — 121, 122
 Danilović Desa — 170
 Danilović Velimir — 117
 Davičo Luj — 127
 Dejanović Dragoljub — 6, 55, 56, 60,
 87, 94, 115, 125, 180
 Delić Vladimir — 117
 Despotov Blagoje — 117, 118
 Derganc Mirko — 171
 Dimić Nada — 171
 Dimitrijević Dimitrije — 117
 Dimitrovski Nikola — 130
 Dimkovski Dimko — 150
 Dimitrovski Vasil — 130
 Dizdar Ahmed — 146
 Dugonjić Ratko — 143
 Dumanić Rade — 80
 Dvornik Miloš — 119
 Dvorščak Dragica — 98
 Dvorščak Milan — 98
 Đonović Branko — 155
 Đorđević Dragan — 99
 Đorđević Mihailo Cućuli — 115
 Đorđević Radomir — 99
 Đorđević Slavko — 115
 Đukanović Blažo — 49
 Đulepo Junus — 119
 Durašković Đuro — 143
 Đurica Pero — 86
 Džalto Luka — 109
 Džunov Risto — 65
 Fidanova Slavka — 30, 69, 179
 Filipović Valter — 120
 Finci Moni — 6, 178
 Franki Fric — 34
 Frend Zlatko — 61
 Frikan Branko — 121
 Gajić Zivorad — 87, 109
 Galjev Nada — 105
 Galjev Vilim — 105
 Gašpar Bergam — 44
 Gerić Ljudevit — 150
 Ginter — 119
 Gizdić Drago — 45, 51, 53, 57, 58,
 65, 71, 98, 107, 117, 122, 130
 Glavina Vjekoslav — 119
 Gličić Venceslav — 17, 27, 42, 54, 182
 Glogovac Žarko — 119
 Gluhak Vlado — 125
 Gogova Katrina — 96
 Gojković Dejan — 161
 Goldstein Slavko — 172
 Golubović Radivoje Marko — 7, 50,
 161
 Golubović Zvonimir — 6, 53, 156
 Gončin Milorad — 121
 Goranin Pavle — 143
 Grabar Franjo — 123
 Grbac Zvonko — 146, 170
 Grbić Mihailo — 7, 146
 Grbonja Mustafa — 122
 Grđić Radmilo — 120
 Grebo Adii — 146
 Gromiki Pero — 117
 Grujevski Trajče — 120
 Gržetić Maca — 79
 Guberina Rade — 6, 189
 Gvozdenov Sima — 169
 Hariš Ivan Gromovnik — 89, 90, 92,
 94, 97, 102, 125, 127
 Helmut — 119
 Hitler Adolf — 25, 195
 Hodža Fadilj — 86
 Hofman Antoni — 119
 Holjevac Večeslav — 28, 129, 156
 Hončar Vilim — 99
 Horvat Franjo — 122
 Hrečkovski Slavica — 25, 33, 57
 Hubler Franc — 77, 79
 Hudija Matija — 171
 Humo Avdo — 143
 Ilić Tihomir — 100
 Ilijić Vladimir Lenjin — 39
 Inadeski Mitre — 6, 54, 121
 Ivane Emil — 28, 59, 99, 101, 125,
 150, 159
 Ivanov Viktorij — 116
 Ivanović Aleksa — 7
 Ivanovski Pero — 130
 Ivanovski Vladimir — 6, 164
 Ivetić Andelko — 122
 Jakovlevski Trpe — 121
 Jakšić Ma to — 6
 Janić Vlado — 54, 159
 Janković Janko — 152
 Jonić Velibor — 61
 Josimović Milan — 61
 Jovanić Jovo — 86
 Jovanović Batrić — 17, 73, 94, 106,
 187, 189
 Jovanović Branka — 168
 Jovanović Branko Korčagin — 115
 Jovanović Ilija Lala — 163
 Jovanović Marija — 7
 Jovanović Miodrag — 25, 99, 116
 Jovanović Stevica — 168

- Jovanović Zagorka** — 155 .
Jovanović Zika — 115
Jović Slobodan — 155
Jureković Stjepan — 7, 79, 80
Jurić Vera — 168
Jusić Mate — 123
Jutriša Janko — 99

Kačarević Mišo — 115
Kadović Pavle — 26, 160
Kajtel Vilhelm — 195
Kalajdžić Miloš — 119
Kanaš Franc — 166
Kapetanović Ismet — 132
Karasijević Drago — 81
Kardelj Edvard — 180
Karei Alfonz — 119
Karlović Ivo — 70
Kataraš Miloš — 122
Kidrič Boris — 38
Kidrič Zdenka — 129
Kilibarda Gojko — 187
Kimovec Franc — 71, 148
Kirkov Nikola — 55, 68
Kiš Đuro — 39
Klešnik Roman — 91
Knežević Mladen Traktor — 6
Kokotić Svetislav — 31
Koliševski Lazar — 176
Končar Rade — 94, 126, 172, 179
Kolarić Đorđe — 120
Komar Slavko — 124
Konte Vinko — 109
Konjevoda Antun — 91
Konjhodžić Mahmud — 148
Kopić Omer — 144, 145
Korštajn Eden — 156
Kosmajac Đorđe — 119
Kosovac Dragan — 165
Košak Franc — 118
Košar Slavko — 121
Kovačević Branko — 17, 19, 59, 182, 183
Kovačević Mirko — 182
Kovačević Slobodan — 156
Kovačić Leopold — 116
Kovačić Slavo — 37, 43, 151, 164
Krajačić Ivan Brka — 151
Kralj Ivica — 121
Kraš Josip — 179
Kražnar Ivan — 106
Krčinov Aleksandar — 120
Krišman — 115
Krivić Ada — 71
Krivić Vladimir Matevž — 20, 71
Kroflin Rudolf — 114, 125
Krstić Ljubiša — 99
Krstulović Antun — 117
Krtinić Nikola — 86
Krulj Ivan — 122
Kumanov Zivan — 6, 53
Kumar Jože — 147
Kuzmanović Tanja — 122

Kveder Dušan — 129
Kvesić Sibe — 18, 42, 66, 100, 107

La bus Mile — 86
Labus Nikola — 86
Ladarević Olga — 115
Lajner Božo — 99
Lazović Grujo — 171
Lazović Miroslav — 165
Lazović Radomir — 96
Leković Mišo — 178
Lenard Dragutin — 99
Lenard Ljubomir — 99
Lengel-Krizman Narcisa — 6, 18, 41, 42, 49, 58, 62, 69, 76, 79, 89, 93, 97, 121, 133, 124, 125, 162, 178, 186, 188
Leontić Boro — 6, 107
Leontik Krunoslav Zone — 190
Ler — 203
Lerinc Ruža — 115
Levstik Ivo — 71
Liters — 202
Lukač Dušan — 6
Lukač Karlo — 119
Lukić Božidar — 7
Lukman Ciril Anjo — 166
Lukšić Marko — 101

Ljotić Dimitrije — 114, 117
Ljubinović Đorđe — 169
Ljubojević Janko — 133

Macolinini Serafin — 57, 104
Mačkov Mane — 117, 118, 121
Maderčić Đuro — 119
Majerhold Ivan — 116
Majtić Tomislav — 43
Majster Ljudevit — 102
Maksimović Branko — 155
Malivuk Zaga — 155
Malvić Vinko — 120
Mamula Jovan — 94
Manasijević Jovan — 37
Marasović Olga — 81, 157, 159
Marinković Sonja — 168
Marinković Ivan — 25, 94
Marinović Danica — 28, 143
Marinković Rade — 87
Marjanović Jovan — 6, 52, 87, 99, 103, 105, 109, 115, 117, 128, 144, 145, 152, 155, 156, 161, 165, 168, 171, 184, 186
Markon Slavko — 105
Markov Mladen — 6, 166, 168
Marković Dragan — 99
Marković Milorad — 57
Marković Moma — 179
Marković Svetozar Toza — 178
Martinović J. Đorđe — 18
Martinović Milić — 119
Matijević Danilo — 170
Matković Mirko — 106

Memedović Zarija — 80

Mencione Otavijo — 118

Mešić Ademaga — 14

Metarli Elza — 155

Mihailović Draža — 38, 44

Mihajlovska Angel — 121

Mijan Paško — 187

Milančki Stevan — 129

Milatović Milo — 118

Milatović Veljko — 187

Milenović Dragi — 165

Miler, profesorica — 61

Milić Sava — 119

Milićević Rade — 86

Milković Ante — 114

Milković Petar — 159

Milojković Zivorad — 99

Milojković Dragan — 114

Milošević Sima — 187

Milošević N. Slobodan — 81

Milošić — 122

Milovanović Isidora — 129

Milovanović Miroslav — 6, 55, 87,
94, 115

Milovanović Stojan — 115

Milutinović Radomir — 145

Miljančki Gojko — 19, 47, 48, 80, 110,
118, 158, 187

Miljković Mita — 41, 170

Mimine Parsane Ante — 7

Minaneva Mira — 64

Mirčetić Z. Dragomir — 27, 35, 145,
180

Mišković Petar — 6

Mladenović Sreten Mika — 145

Mlinar Alojz — 29

Mojmir Martin — 114

Momčilović Eia — 143

Momčilović Đorđe — 52

Mantanja Renco (Montagna Renzo)
— 148

Morača Pero — 19, 140, 182

Morić Slavka — 155

Mujkić Asim — 99

Munčan Stana — 171

Munko Zlatko — 79

Musolini Benito — 29, 46, 180, 203

Naumovski Stevan Stiv — 120

Nedić Milan — 38, 58, 61, 73, 93, 116,
196

Nikolić Jovan Jole — 161

Nikolić Mate — 101

Novaković Vlado — 158

Njestemik A. — 119

Obradović Milan — 7, 75, 76

Obradović Radmila Gojka — 162

Očko Slava — 171

Okretić Jože — 163

Olbina Dane — 37, 157

Ončev Boro — 117

Orlandić Ivo — 170

Ošaković Krum — 115

Pajić Miloš — 117

Palkovljević Boško Pinki — 171

Pankov Krum Kros — 118

Pap Pavle — 114, 182

Papić Radivoje — 30, 51

Parenta Nenad — 171

Pavelić Ante — 25, 28, 33, 124

Pavelić Ivica — 123

Pavićević Miloš — 69

Pavlović Predrag — 116

Pećanac Košta — 37

Pedišić Ivo — 7, 81

Pejaković Janko — 171

Pekić Borko Gutu — 161

Penošek Martin — 114

Perović Milivoje — 6, 16, 26, 61, 88,
95, 100, 114, 115, 122, 163, 169, 182,
187, 189

Peruzzi Majda Urška — 71

Pešić Sefik — 109

Petrael Zvonimir — 116

Petrovački Ljubomir — 144

Petrović Boža — 115

Petrović Nikola — 166

Petrović Razumenka — 169

Pijeka Đuzepe — 197

Pikunić Mija — 99

Pire — 123

Pištalo Đuro — 114

Plečaš Branko — 88

Plezibat Ivan — 121

Polak Ivan — 119

Popović Bosa — 159

Popović Damnjan — 25, 99, 115, 116

Popović Košta — 99

Popović Radiša — 61

Popović Olga — 160

Popović Vlado — 118, 126

Posavec Milan — 117

Pregare Vida — 71

Presej Alojz — 117

Puda Dušan Savo — 144, 162

Purić Nada — 156

Radosavljević Dragomir — 99

Radulović Bogdan — 101

Radusinović Mitar — 170

Raguzin Jakov — 58

Rajčević Milica — 6

Rajković Radmila — 99

Rajter Milada — 155

Rakić Hranislav — 29, 37

Rakić Vitomir — 122

Ranijek Ivan — 121

Ranković Aleksandar — 128, 170

Ranković Dragutin — 144

Rauster Vojnik — 34

Ravnihar Božana — 190

Ribar Ivo Lola — 134, 178

Ristić Rade — 169

Ristović Dragiša — 165
Roboti Mario (Robotti Mario) — 12, 65, 132
Rodić Dragan — 119
Rukavina Ivan Sida — 159
Rumler — 133
Rupnik Leo — 116

Sadiku Ramiz — 170
Saftić Mate — 123
Savo Đovani (Savo Giovanni) — 122
Seferović Nusret — 17, 67, 120, 122
Selhanović Alid — 54, 146
Selman Jusuf — 33
Severović Branislav — 123
Sikošek Anton — 149, 150
Simić Slobodan — 150
Simić Petar — 117
Simović Dušan — 27
Skoton Antun — 117
Slanev Milan — 162
Slegai Janez — 118
Slepnerik Lončar — 157
Slipićević-Bubić Šamija — 33
Smilevski Aleksandar — 117, 118, 121
Smoljanac Franjo — 121
Snoj Marija — 118
Solinac Rade — 99
Spasovski Aleksandar — 25, 108, 118, 130, 163, 179
Spirovska Dragan — 164, 172
Stabriha Janez — 145
Stamatović Milorad — 99
Stambolić Petar — 179
Stamenković Boža — 117
Stamenković Đorđe — 6, 55, 87, 94, 115, 168
Stamenković Mika — 88, 90
Stanišić Milija — 187
Stanišić Slavko — 171
Stanković Đorđe Jole — 43, 149, 150
Stare Niko — 157
Stefanović — 31
Steov Georgi Trukata — 69
Stevanović Stevan — 145
Stojanović Vlado — 55
Stojković Životi je — 116, 125
Strineka Nikola — 119
Subota Nikola — 119
Sunajko Stevo — 7
Supe Franjo — 90
Svetina Mira Vlasta — 71
Svetličić Mato — 127
Svilanović Andrija — 101

Šabanjski, sudi ja — 114
Sačiri Ismet — 170
Samec Božo — 80
Sarić Boža — 123
Satorov Metodije Sarlo — 108
Šebek, lekar — 115
Segedin Ruža — 190
Semtjurc Lidiya — 70

Šibi Ivan — 6, 40, 79, 114
Sii Arpad — 115
Sime Gulin — 90
Sime Slavica — 90
Simek — 152
Skerl Franc — 92, 182
Skervalaj Milan Petrač — 148, 158
Skrobonja Andrija — 123
Sovljanski Čira — 178
Špadijer Anda Njara — 57, 161
Šterić Dragoljub — 119, 120
Stern Georg — 99
Stiglic — 123
Stokavac Jovan Džoje — 171
Sulc — 201
Superin, agent — 123
Sutić Ljubinka — 169
Svare Isidor — 115
Švent Bogdan Ambrož — 74

Tiljak Ljudevit — 114
Tiškorevski Jovan — 89, 101
Todorović Nikola — 115
Todorović Vojo — 159
Todorovski Mile — 42, 61, 93
Todorovski Vangel — 120
Tomašević Arnesen Stana — 33, 167
Tomašević Petar — 143
Tomić Jovan — 145
Tomislav Eran — 7
Topčić Zaim — 81
Trgo Fabijan — 179

Trinki Albert — 147
Tulika Vid — 166
Turković Ružica — 171

Udički Predrag — 152
Ugarković Stipe — 154
Uličević Vlado — 143
Umičević Zaga — 6, 33
Uzelac Milan — 120

Valdman Kurt — 115
Vasiljević Jovan — 107
Veber Leopold — 29
Velimirović Zivko — 98
Veselinov Jovan — 171
Vijorović Predrag — 119
Vitoro Emanuel — 57
Vitorović Aleksandar — 17, 27, 182, 183
Vočkić Joco — 99
Vojinović Aleksandar — 125
Vojinović Jovan — 121
Vranić Avram — 88
Vršćaj Zima Nataša — 71
Vučević Milovan — 115
Vučković — 114
Vujković Svetozar — 115
Vujošević Jovan Lola — 7, 151
Vujović Dimo — 6, 19, 40, 47, 50, 55, 57, 70, 74, 80, 160, 170

Vujović Đuro — 168
Vukčević Slavko — 7
Vukelić Aleksandar — 99
Vukmanović Svetozar *Tempo* — 17,
132, 178, 180
Vukmanović Boro — 170
Vukmirović Josip — 121
Vuković Dragoljub — 149
Vuletić Aleksandar — 120
Zadnik Antomir — 34
Zalada Obrad — 119
Zec Nedeljko — 81

Zerbini — 107
Zlatić Savo Mićo — 25, 177, 190
Zlatnar Petar — 161
Zorić-Jovanović Milka — 171
Zorić Steva — 115
Zukanović — 120
Zada Emil — 42
Zivanović Boško — 25, 99, 115, 116,
125, 159
Zivković Dragoslav — 55, 87, 94, 115
Zivković Dušan — 94, 101, 146
Zupić Nikola — 114

GEOGRAFSKI NAZIVI

- Ada — 156
Afrika — 12, 31, 44
Albanija — 10
Aleksinac — 115
Amerika — 38
Arandelovac — 27, 54, 177, 180
Atina — 180
Austrija — 10
Avala (pl.) — 109

Babička gora (pl.) — 187
Bačka — 180, 183
Bačka Topola — 156
Bajina Bašta — 129
Baiat — 144, 183
Banija — 129
Banjaluka — 17, 25, 32, 39, 40, 45,
 48, 59, 74, 94, 100, 123, 146, 147.
 151, 182
Banjica (dio Beograda) — 99
Bar — 146
Batajnica (kod Beograda) — 87, 104,
 165
Beć — 96
Bela krajina — 182
Belegiš — 164
Beograd — 8, 11, 16, 17, 23—25, 27,
 28, 30, 31, 36, 37, 40, 42—44, 52, 53,
 55, 56, 61, 77, 79, 81, 86, 87, 92, 95,
 96, 98, 99, 103, 105, 109 114—117,
 119, 120, 127, 128, 140, 144, 145, 146,
 150, 152, 154—156, 160—163, 165—
 168, 170, 171, 176, 177, 179, 181, 183,
 184, 186—188, 196, 203
Berane (sada: Ivangrad) — 50, 117,
 187
Berlin — 194, 201
Bežanija — 165
Bijelo Polje — 167
Bijeljina — 32, 97
Bileća — 119

Bistrik (dio Sarajeva) — 169
Bitolj — 16, 36, 44, 45, 49, 120, 162
Bjelovar — 31
Bobovište (kod Aleksinca) — 115
Bojnik — 87
Boka — 32
Boka Kotorska — 101, 144
Bokovo (kod Cetinja) — 167
Bol (o.) — 122
Boleč (kod Beograda) — 165
Boljevac — 123
Borski rudnik — 55, 194
Bosanska krajina — 101
Bosanska Krupa — 153
Bosanski Brod — 95, 144
Bosansko Grahovo — 32
Bosna — 41, 44, 155
Bosna i Hercegovina — 17, 23, 32,
 40, 50, 78
Brac (o.) — 122
Brčko — 39, 99
Bribir — 18, 123
Budva — 145
Bugarska — 64, 105, 130, 195
Bugojno — 76
Bulinac — 133

Celje — 103
Cetinje — 6, 8, 17, 18, 25, 28, 33,
 40, 47, 49, 50, 55—57, 60, 69, 73, 74,
 79, 80, 94, 109, 143, 146, 154, 160,
 167, 170, 175, 182, 187, 188, 203
Ciglenica (dio Zagreba) — 31
Crikvenica — 44
Crna Gora — 28, 32, 50, 55, 57, 60,
 73, 78, 104, 146, 160, 169, 182, 187,
 189
Crnogorsko primorje — 146
Crveni breg (rudnik, kod Beograda)
 — 109
Crveni krst (kod Niša) — 168

Cačak — 16, 45, 60, 92, 104, 109, 114, 117, 144, 155, 175, 180, 182
Čehoslovačka — 10
Črnomelj — 29, 182
Čmomerac (r.) — 99
Čmomerac (ž. st.) — 76, 108, 186
Cukarica (dio Beograda) — 103, 165, 182

Dalmacija — 18, 50, 57, 60, 66, 68, 103, 105, 121, 179, 189
Danilovgrad — 104
Debar — 163
Delnice — 147
Dobanovci (kod Zemuna) — 165
Doboj — 40, 59, 132, 144
Donji Grad (kod Osijeka) — 92
Donji Lapac — 104
Donji Vakuf — 76
Drvav (sada: Titov Drvar) — 114
Dubrava (dio Zagreba) — 165
Dubrovnik — 8, 41, 51, 62, 68, 70, 129
Duga Resa — 124
Dugo Selo — 95, 123, 161
Dunav (r.) 98, 160, 165, 166

Đakovica — 41, 42, 94, 170
Đakovo — 79
Đelekovac — 79
Đeneral Hanri (danasa Đorđe Petrov) — 108
Đenova — 107

Engleska — 38
Evropa — 22, 36, 63

Francuska — 10

Gajevi (dio Zagreba) — 31
Glina — 133
Gnjilane — 41
Gojilo — 71
Golubac — 130
Gorenjska — 65
Gorica — 51
Gorička pokrajina — 51
Gornji Grad — 104
Gornji Vakuf — 76
Gostilje (kod Nikšića) — 158
Gostivar — 36
Grabovac (kod Gline) — 133
Gračac — 104
Gračanica (r.) — 94
Grčka — 105, 180
Grosuplje — 29, 35
Grošnica (kod Kragujevca) — 182
Gruda (kod Dubrovnika) — 123

Herceg-Novi — 48, 146, 189
Hreljin (kod Rijeke) — 183
Hrvatska — 6, 23, 43, 68, 79, 89, 151, 168

Hrvatsko primorje — 45, 181
Hrvatsko zagorje — 95
Hum (kod Mostara) — 120
Hum (osmatračka stanica na Visu) — 125
Hvar (o.) — 36

Idrizovo (kod Skoplja) — 130
Indija — 97
Irig — 53
Istra — 45, 71, 181
Italija — 20, 33, 50, 70, 71, 90, 152, 165, 166, 178—181, 193, 195, 199
Ivanec — 89
Ivanić-Grad — 127

Jablanica (predio) — 87
Jadran — 123
Jagodina (sada: Svetozarevo) — 25, 55, 99, 115, 116, 125, 144
Jajce 6, 77, 117
Jakovo (kod Zemuna) — 165
Jasenovac — 79
Jaska (kod Zagreba) 79
Jesenice — 51
Jezerane — 132
Ježića (dio Ljubljane) — 92, 103
Jugoslavija — 5, 7, 10, 11, 16, 18, 21—24, 26, 27, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 45—47, 50, 52, 55, 56, 59, 64, 73, 75, 76, 81, 85, 89, 95—98, 102, 109, 111, 116, 117, 119, 122, 123, 127, 129, 140, 146, 148, 149, 152, 154, 156, 158, 161, 167, 168, 172, 183—185, 194

Kakanj — 27, 65
Kamnik — 103
Kastav — 35
Kastavština — 34
Kaštel Novi — 122
Kaštel Stari (kod Splita) — 44, 68, 98, 103
Karlovac — 18, 23, 25, 28, 31, 36, 37, 43, 47, 49, 53, 57, 62, 74, 76, 95, 103, 104, 129, 144, 150, 158, 160, 164, 171, 179, 182, 188—190
Kavadarci — 64
Kerestinec (logor) — 170
Kijevo (kod Beograda) — 165
Kikinda — 51, 53, 183
Knin — 44, 48, 91
Knjaževac — 105, 169
Kolašin — 40
Komarice (kod Kragujevca) — 182
Komiža — 102
Konjevrat — 25, 103
Konjic — 76
Kopaonik (pl.) — 86, 159
Koprivnica — 31, 79
Korana (r.) — 171
Kordun — 129, 171
Korenica — 104
Korman (kod Kragujevca) — 182

- Kosovo** — 18, 23, 170
Kosovo i Metohija (Kosmet) — 41,
 170, 179
**Kosovska Mitrovica (sada: Titova
 Mitrovica)** — 36, 41, 43, 44, 86, 105,
 159
Kotor — 28, 106, 146, 170, 187, 189,
 203
Kragujevac — 16, 17, 30, 55, 58, 115,
 144, 145, 155, 169, 175, 182, 183, 187,
 203
Kraljevo — 25, 30, 42, 81, 100, 104,
 109, 116, 127, 144, 169, 184, 203
Kranj — 182
Krapina — 89
Kratovo — 179
Kriva Palanka — 179
Krk (o.) — 58, 123
Krka (r.) — 90
Krnjača (kod Pančeva) — 166
Krupanj — 65, 194
Kruševac — 16, 30, 40, 45, 54, 55, 62,
 96, 121, 122, 127, 129, 144, 180, 183
Kruševo — 44, 45
Kučevac — 155
Kućn — 160
Kukavica (pl.) — 187
Kumanovo — 8, 36, 44, 53, 54, 67,
 179
Kustošija (dio Zagreba) — 31, 59

Lebane — 87
Ledenice — 32
Lenjingrad — 22
Lepoglava — 79, 80
Leskovac — 8, 17, 25, 29, 30, 36, 43,
 45, 54, 55, 58, 60, 61, 81, 87, 88, 90,
 92, 95, 96, 99, 100, 105, 114, 115, 122,
 149, 150, 161, 169, 180, 182, 187, 189
Lipovačka šuma (kod Beograda) —
 165
Livno — 59, 109
Lobor-Grad — 79
Logatec — 29
London — 32
Lozница — 194
Lozovac — 25, 42, 90, 103
Ludinski most — 127

Lješkopolje — 160
Ljubija — 152
Ljubljana — 3, 136, 18—20, 23, 24—26,
 29, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 43, 45, 52,
 53, 56—58, 62, 65, 67, 70, 71, 74, 78,
 81, 91—93, 95, 100, 103, 104, 114,
 116, 118, 119, 125, 127, 129, 146—
 148, 154, 157, 160, 163, 165—167, 172,
 177—179, 182, 184, 186—188, 190,
 196
Ljubljanica (r.) — 163
Ljubljanska pokrajina — 26, 29, 30,
 32, 43, 49, 57, 65, 70, 126

Makedonija — 16, 23, 36, 44, 45 49
 60, 67, 69, 162, 178, 180 , ,
Mačva — 128
Madarska — 195
Maja (kod Gline) — 133
Majdan — 87, 121
Majdanpek — 114
Maksimir (dio Zagreba) — 18, 99, 186
Mala Plana — 126
Mala Vas — 103
Maie Pčelice (kod Kragujevca) —
 182
Maribor — 8, 103, 104, 121, 182
Markuševac (dio Zagreba) — 165
Matejče (manastir, kod Skoplja) —
 163
Meljine — 189
Metković — 68, 70, 123
Metohija — 18
Mirogoj (dio Zagreba) — 186
Mitnica (dio Zagreba) — 165
Mladenovac — 55, 121, 180
Morača (r.) — 94, 160
Moravice (Srpske i Hrvatske) — 161
Mostar — 17, 25, 32, 35, 36, 39, 43—
 45, 56, 59, 67, 70, 74, 76, 94, 101
 104, 109, 119, 120, 122, 146, 154, 156,
 158, 160, 166, 182, 184, 187, 188
Moskva — 22, 32, 149
Mrkonjić-Grad — 76

Našice — 46
Negotin — 62, 144
Neretva (r.) — 44, 49, 76, 97, 151
Nevesinje — 120
Nezavisna Država Hrvatska (NDH)
 — 14, 15, 24, 27, 31, 34, 38, 45,
 48—52, 58, 59, 61, 62, 74, 76—78,
 88, 89, 93, 94, 96, 97, 103, 105, 114,
 132, 134, 146, 147, 149—153, 164, 185,
 194, 198, 199, 204
Nikšić — 17, 18, 28, 45, 47, 50, 55,
 60, 73, 80, 86, 89, 94, 104, 109, 118,
 127, 146, 158, 170, 172, 174, 182, 187
Niš — 8, 23, 25, 31, 35, 36, 40, 43, 44,
 45, 54—56, 58, 60, 79, 81, 87, 88,
 90, 92, 95, 96, 105, 109, 122, 125,
 127, 144—146, 150, 154, 156, 162, 168,
 169, 177, 180, 184
Nova Gorica — 41
Nova Gradiška — 152, 164
Novi — 34
Novi Sad — 36, 51, 53, 105, 156, 177,
 178, 182, 183
Novo Mesto — 29, 34, 38, 67
Novska — 57, 161, 163

Njemačka — 14, 23, 25—26, 52, 58,
 64, 65, 99, 111, 176, 192, 194, 195

Ohrid — 16, 44
Okučani — 57, 127

Omiš — 42
Osijek — 18, 25, 74, 92, 95, 105, 123,
125, 166
Ozalj — 28, 158

Pakrac — 57
Pančeva — 51, 91, 115, 119, 160, 165,
166, 168
Peć — 18, 41, 94, 170
Perković — 91
Petrinja — 54, 81, 133
Petrovac (na moru) — 105
Petrova gora — 179
Petrovaradin — 45, 51, 151, lcs3
Petrovgrad (sada Zrenjanin) — 144
Pirot — 55
Podgorica (sada: Titograd) — 17, 18,
26, 28, 40, 45, 50, 54, 57, 60, 73, 74,
79, 94, 104, 146, 160, 170, 176, 182,
184, 187
Podgrmeč — 153
Podsused — 86, 87
Polje (kod Ljubljane) — 65, 93, 163
Poljska — 10
Požarevac — 55, 114, 116, 175, 180
Preko (kod Zadra) — 129
Prijedor — 38, 132, 153
Prilep — 8, 16, 28, 36, 44, 45, 49, 54,
61, 89, 100, 101, 120, 175, 183
Primošten — 182
Priština — 41
Prizren — 41, 94
Prokuplje — 99, 104, 109, 114, 122
Pula — 33, 36, 45
Pusta reka (r.) — 96
Pusta reka (predio) — 87
Pusta Reka — 96

Raduša (rudnik) — 108
Rajh — vidi Njemačka
Rajlovac — 169
Rakek — 29
Rakovica (dio Beograda) — 144, 185
Rama — 76
Resnička Trnava (dio Zagreba) — 165
Rijeka — 33, 39, 45, 48, 76, 90, 123
Rim — 15, 107
Risan — 120
Rogatica — 78
Rovinj — 71
Ruma — 77
Rumunija — 105
Rusija — vidi Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

Sandžak — 18
Sanski Most — 152
Sarajevo — 8, 16, 27, 32, 36, 38—40,
45, 49, 50, 56, 59, 70, 74, 81, 91, 95,
100, 127, 143, 146, 157, 160, 165, 169,
176—178, 182, 184, 188
Sava (r.) — 43, 89, 95, 99, 160

Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) — 10, 22, 23, 25—
27, 34, 36, 38, 39, 40, 42, 65, 105, 176
Senta — 156
Senjak (dio Beograda) — 165
Sesvete — 159
Sevnica — 129
Sibinj — 92
Sinj — 44, 91, 92, 103
Sisak — 18, 50, 74, 81, 94, 95, 144,
146, 159, 175, 182, 187, 188
Skatlar — 170
SKenderija (dio Sarajeva) — 169
Skoplje — 8, 16, 23, 25, 36, 40, 42,
44, 49, 54, 56, 61, 67, 81, 96, 100,
101, 105, 108, 117, 121, 127, 130, 144,
159, 163, 176—180, 184, 187, 188
Skradin — 105
Slap — 163
Slavonska Požega — 45, 48, 79, 153,
189, 190
Slavonski Brod — 18, 33, 46, 57, 92,
95, 174, 188
Slovenačko primorje — 181
Slovenija — 6, 26, 29, 30, 38, 45, 60,
68, 81, 93, 103, 157, 182, 186
Sljeme — 165
Smederevo — 16, 104, 183
Smederevska Palanka — 126, 188, 201
Sofija — 69
Sokobanja — 105
Solin — 25, 44, 65, 89, 92, 101, 103,
121, 127, 175, 182, 190
Solin — 96
Sombor — 156, 176, 177, 180
Split — 8, 18, 24, 25, 29, 33—36, 38,
40—44, 47—51, 53, 57, 60, 62, 63,
65—68, 70, 71, 76, 78, 80, 81, 87,
89, 91, 95, 98, 100, 101, 103, 105—
107, 116, 117, 119, 121, 122, 126, 154,
159, 166, 167, 172, 175, 177, 179, 182,
184, 187, 189, 203
Srbija — 6, 11, 26—29, 31, 43—45, 55,
58, 62, 75, 78, 81, 93, 140, 143, 144,
162, 168, 179—181, 183, 194—196, 200,
201
Srebrnjak (dio Zagreba) — 186
Srem — 60, 164, 171, 183
Sremčica (kod Beograda) — 165
Sremska Mitrovica — 77, 79, 105,
153, 171, 183
Srpske Moravice — 35, 94
Stara Gradiška — 79
Stara Pazova — 97, 121
Starigrad (na o. Hvaru) — 36, 122
Starigrad — 29
Starigrad (kod Kos. Mitrovice) — 86
Stolac — 119
Stolice — 10, 23, 33, 53, 140, 146, 161,
194
Strumica — 64, 69
Subotica — 156, 180

Sušak — 24, 34, 35, 39, 45, 100, 102,
 106, 123, 147, 183, 188
 Sutjeska (r.) — 44, 76, 97, 115, 151
 Sveti Nikola — 178
 Svrljig — 169, 187
 Sabac — 16, 105, 144, 161
 Šent Peter — 109
 Šibenik — 8, 18, 25, 26, 29, 34, 36,
 38, 42—44, 48, 51, 53, 57, 65, 77, 78,
 86, 95, 103, 105, 106, 117, 121, 126,
 159, 166, 175, 182, 188, 189, 203
 Sid — 39, 48, 92, 94, 97
 Široka Njiva — 145
 Šiška (ž. st.) — 92, 103, 114
 Šmartno — 65
 Šumadija — 165, 194
 Teslić — 14, 144
 Tetovo — 163, 172
 Tijesno (kod Šibenika) — 43, 121
 Tirana — 40
 Tivat — 101, 106
 Toplica (predio) — 122
 Toplici (predgrade Ljubljane) — 29
 Topola — 179
 Travnik — 76
 Trbovlje — 29, 30
 Trebinje — 147
 Trebnje — 35
 Treći Rajh — vidi Njemačka
 Trepča (rudnik) — 86, 159, 194
 Trešnjevka (dio Zagreba) — 18, 31,
 59, 118, 164, 165
 Trnje (dio Zagreba) — 18
 Trogir — 65, 91, 92, 103, 122, 182
 Trst — 78, 91
 Tušobić — 18
 Turopolje — 133
 Tuzla — 38, 59, 100, 182
 Udbina — 104
 Ugrinovci — 165
 Ulcinj — 40
 Uroševac — 41, 94, 95
 Užice (sada: Titovo Užice) — 16, 118,
 144, 200
 Valjevo — 16, 46, 87, 109, 120, 144,
 155, 180, 203
 Varaždin — 50, 68

Varcar Vakuf — 40
 Vela Luka — 101
 Veles (sada: Titov Veles) — 8, 30,
 36, 44, 49, 54, 62, 67—69, 96, 162
 Velika Gorica — 97
 Veliki Bečkerek (sada: Zrenjanin) —
 127
 Velimlje — 53
 Verige — 101
 Vevče — 65, 157
 Vidovec (dio Zagreba) — 165
 Vinkovci — 92, 94
 Virovitica — 42
 Vis (o.) — 125
 Vodice (kod Šibenika) — 182
 Vojvodina — 23, 40, 51, 156, 178
 Vranje — 17, 43, 45, 53, 90, 170, 176,
 180
 Vratnik (dio Sarajeva) — 169
 Vršac — 154, 156
 Vukomerac (dio Zagreba) — 165
 Vukovar — 39, 48, 77
 Zadar — 29, 33, 34, 103, 105, x06, 109
 Zagreb — 8, 13, 14, 16—18, 23—25,
 27, 28, 31, 34, 36, 39, 40, 49, 50, 52,
 54, 59, 62, 69, 74, 76, 78, 79, 81, 89,
 92—100, 105, 108—110, 114, 116, 118,
 121, 122, 124, 125, 127, 146, 147, 150,
 154, 159—161, 163—168, 171, 176—
 178, 184, 186, 188, 194, 200, 209
 Zaječar — 16, 55, 60, 105, 144, 169,
 180
 Zalog — 91, 93
 Zaton — 121, 182
 Zemun — 41, 50, 62, 68, 77, 81, 85—
 88, 95, 96, 98—100, 104, 105, 120,
 123, 150, 154, 155, 160, 161, 165—
 167, 171, 184, 186
 Zemunik — 105, 153
 Zemun Polje — 104, 105
 Zidani Most — 29
 Zvečan — 86
 Zvezdara (dio Beograda) — 17
 Zvornik — 30
 Zabljak — 130
 Zarkovo (kod Beograda) — 103
 Žitnjak (dio Zagreba) — 165
 Zumberak — 159

OSTALI POJMOVI

- Abver — 200, 201
Antifašistički front žena (AFŽ) — 46, 51
CK KP Grčke — 180
Diverzantska sekcija Glavnog štaba Hrvatske — 97
Gradski NOO Splita — 41, 50
Gradski odbor NOF-a za Cetinje — 79
Jugoslovensko sokolsko društvo — 120
Komunistička partija Hrvatske (KPH) — 127, 150
Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) — 8, 10, 11, 16, 20, 24, 25, 41, 46, 52, 55, 56, 57, 62, 64, 73, 103, 104, 118, 125, 140, 141, 144, 160, 161, 167, 175—177, 179, 187, 191, 205, 206 — CK KP Hrvatske — 25, 68, 94, 107, 118, 126, 162, 172, 178, 179, 181, 183 — CK KP Jugoslavije — 17, 20, 23, 25, 27, 36, 38, 42, 43, 52, 68, 108, 118, 128, 132, 140, 151, 154, 155, 170, 177—180, 186 — CK KP Makedonije — 180 — CK KP Slovenije — 74, 148, 179
- Mjesni komiteti KPJ:*
- Beograd — 119, 155, 156, 163, 168
 - Bijelo Polje — 167
 - Bitolj — 65, 120
 - Cetinje — 143, 167, 169
 - Jagodina — 99
 - Karlovac — 129
 - Kosovska Mitrovica — 86, 159
 - Kraljevo — 169
 - Mostar — 156
 - Niš — 86, 145
 - Podgorica — 54, 74, 168
 - Prilep — 45
- Sarajevo — 51, 141, 146, 157
 - Solin — 127
 - Split — 66, 68
 - Petrovgrad (Zrenjanin) — 144
 - Stara Pazova — 48
 - Strumica — 69
 - Split — 119, 125, 187
 - Sušak — 102
 - Vis — 102
 - Zagreb — 41, 42, 69, 108, 162, 165, 170
- Oblasni komiteti KPJ za:*
- Bosansku krajinu — 132, 152
 - Kosovo i Metohiju — 41, 42, 180
- Okružni komiteti KPJ za:*
- Sjevernu Bačku i Baranju — 180
 - Zapadnu Bačku i Baranju — 180
 - Centralnu Bosnu — 152
 - Karlovac — 25, 43, 164, 171, 179
 - Kosovsku Mitrovicu — 86
 - Kragujevac — 44, 145, 169, 182
 - Kraljevo — 116
 - Kruševac — 38, 129
 - Leskovac — 29, 36, 37, 39, 150, 169
 - Niš — 35, 54, 86, 124, 145, 162, 168, 180
 - Novi Sad — 156
 - Podgoricu — 168
 - Sisak — 54, 159, 182
 - Slavonski Brod — 25
 - Srem — 43, 171
 - Timočku krajinu — 145
 - Užice — 128
 - Vranje — 145
 - Vršac — 168
 - Zagreb — 162

Pokrajinski komiteti KPJ za:

- Bosnu i Hercegovinu — 178
- Crnu Goru, Boku i Sandžak — 27, 47, 158
- Dalmaciju — 18, 48, 107, 179, 182
- Hrvatsku — 179
- Makedoniju — 16, 30, 54, 69, 178
- Srbiju — 27, 37, 38, 42, 44, 54, 55, 58, 75, 96, 128, 145, 155, 165, 168, 169, 179, 181
- Vojvodinu — 53, 156, 168, 178

Rejonski komiteti KPJ za:

- Beograd — 168
- Zagreb — 18

Sreski (kotarski) komiteti KPJ za:

- Beograd — 155
- Krk — 35
- Sremska Mitrovica — 171
- Zemun — 40, 171

Majsko savjetovanje KPJ — 23, 154, 191

Narodnooslobodilački fond (NOF) — 186—190

Osvobodilna fronta — 32, 35, 38, 49, 65, 67, 68, 91, 109, 116, 118, 129, 131, 148, 166, 179

OVRA — 123

Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) — 8, 18, 20, 24, 42,

56, 57, 59, 60, 62, 104, 125, 140, 141, 144, 155, 160, 162, 167, 175, 176, 179¹, 184, 187, 191, 205, 206

— CK SKOJ-a — 43, 59

Mjesni komiteti SKOJ-a za:

- Beograd — 115, 117
 - Sarajevo — 145
 - Kikinda — 53
 - Mostar — 156
 - Požarevac — 114
 - Zagreb — 28, 59, 124
- Oblastni komitet SKOJ-a za Dalmaciju — 59, 60, 187

Okružni komiteti SKOJ-a za:

- Kragujevac — 175
- Leskovac — 29, 169
- Slavonski Brod — 25
- Srem — 171

Pokrajinski komitet SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu — 39

Savez pionira — 46

Srpska državna straža — 123, 129, 145, 149, 184, 195

Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) — 46

Varnostno obveščevalna služba (VOS) — 20, 74, 116, 148, 190

Vojnoprivredni štab Srbije — 65, 66

»Zbor« — 114, 117

JEDINICE NOVJ

- 1. proleterska brigada — 14
- 2. makedonska brigada — 130
- 4. divizija — 76
- 4. armija JA — 134
- 1. bosanski korpus — 131
- 5. korpus — 153
- 3. operativna zona Hrvatske — 152, 153, 190
- 4. operativna zona Hrvatske — 43

Odredi NOP:

- Babički — 182
- Banijski — 133
- Crnogorski — 18, 19
- Cačanski — 183
- Jablanički — 81, 182
- Jastrebački — 150, 169
- Korčulanski — 101
- Kosmajski — 165, 183
- Kraljevački — 81, 182
- Lovćenski — 19, 160
- Kukavički — 161, 182
- Metohijski — 18
- Nikšićki — 47
- »Pelister« — 162
- Posavski — 183
- Požarevački — 130
- Prilepski — 183
- Primorsko-goranski — 132, 147
- Rasinski — 129, 183, 184
- Sisački — 159, 182
- Splitski — 182
- Sušački — 183
- Šibenski — 182
- Sumadijski — 163
- Toplički — 81, 183
- Užički — 129
- Valjevski — 183
- Veleški — 162, 187
- Zumerički — 17

- 1. južnomoravski — 122
- 1. krajiski — 132
- 1. lički — 151
- 2. krajiski — 132

Štabovi:

- Glavni štab NO odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak — 42, 104, 189
- Glavni štab NOP odreda Hrvatske — 89, 132, 150, 153, 168
- Glavni NOPO Jugoslavije — vidi VS NOV i POJ
- Glavni štab NOP odreda Slovenije — 43, 178, 179
- Glavni štab NOP odreda Makedonije — 48, 178, 179
- Glavni štab NOV i PO Vojvodine — 77
- Glavni štab Operativne zone Hrvatske — 75
- Operativni štab za Istru — 90
- Pokrajinski štab NOPO Makedonije — 178
- Štab grupe NOP odreda za Liku — 151
- VS NOV i POJ — 20, 23, 54, 75, 77, 89, 93, 118, 124, 128, 140, 160, 177, 178, 180

Neprijateljske jedinice

- 1. domobranski zbor — 133
- 2. domobranski zbor — 39
- 2. italijanska armija — 26, 32, 34, 38, 46, 47, 96, 103, 126, 196, 197, 203
- 9. italijanska armija — 198
- 2. pješačka pukovnija — 133
- 3. domobranski zbor — 40
- 3. oružnička pukovnija — 30

- 4. pješačka pukovnija — 14
- 10. pješačka pukovnija — 132
- 11. italijanski korpus — 12, 26, 29,
34, 49, 65, 67, 74, 90, 116, 118, 126
- 18. italijanski korpus — 121, 122
- »Kačatori dele Alpi« (italijanska di-
vizija) — 100
- »•Granatieri di Sardenja« (italijanska
divizija) — 118, 125

- Skenderbeg divizija — 199
- 718. njemačka divizija — 201, 204
- Komanda četničkih odreda za Bosnu
i Hercegovinu — 120
- Ruski zaštitni korpus — 119, 195
- Viša komanda oružanih snaga »Slo-
venija—Dalmacija« — 14, 197, 198
- Viša komanda — 65 197—199
- Vrhovna komanda Vermahta — 195

SADRŽAJ

	Strana
UVOD.....	5
Vojna organizacija NOP-a u okupiranim gradovima.....	16
 G l a v a p r v a	
NEORUZANE AKCIJE 1941—1945.	
POLITICKO-PROPAGANDNA AKTIVNOST NOP-a	
Rasturanje letaka i ispisivanje parola i simbola.....	24
Propaganda NOP-a prema neprijatelju.....	46
Štamparije i tehnike u službi propagande NOP-a u okupiranim gradovima	52
 BOJKOT, ŠTRAJKOVI I DEMONSTRACIJE	
Bojkot mjera okupacionih vlasti.....	56
Štrajkovi i demonstracije.....	64
 OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA, POMOĆ ZATVORENIM I INTERNIRANIM PRIPADNICIMA NOP-a	
Uspostavljanje, značaj i rezultati obavještajne službe.....	73
Pomoć porodicama palih, zarobljenih i interniranih pripadnika NOP-a, prihvata izbjeglica, pomoć pripadnicima NOP-a u zatvorima	i logorima . 78
 G l a v a d r u g a	
DIVERZANTSKA DEJSTVA I SABOTAŽE 1941—1945.	
Diverzantska i sabotažna aktivnost.....	85
Oštećenja na mašinama.....	81>
Onesposobljavanje vozognog parka i uredaja na željezničkim stanicama	91
Izazivanje požara.....	
Onesposobljavanje telefonsko-telegrafskog saobraćaja.....	
Sabotaže u lukama.....	1 ^o 6
Upadi u magacine okupatora.....	108

G l a v a t r e ē a

ORUŽANE AKCIJE 1941—1945. GODINE

	Strana
Oblici oružanih akcija.....	113
Likvidacija funkcionera okupacione vlasti, vojnika, doušnika i drugih saradnika okupatora.....	114
Napadi na patrole i manje jediniceokupatora.....	124
Oslobadanje istaknutih aktivista NOP-aiz okupatorskih zatvora i bolnica	128
Sadejstvo iznutra s partizanskim napadom spolja na posadu okupiranog grada.....	130

G l a v a č e t v r t a

ILEGALNE VEZE I PUNKTOVI U FUNKCIJI ORUŽANOG I NEORUŽANOG OTPORA 1941—1945. GODINE

Značaj, struktura i način održavanja ilegalnih veza u okupiranim gradovima 1941—1945.....	139
Ilegalne veze u antiokupatorskim aktivnostima u gradovima 1941—1945. .	143
1. Održavanje veze radi prikupljanja podataka o neprijateljima NOP-a .	143
2. Veza kao uslov za sprovodenje političko-propagandne djelatnosti .	153
3. Uloga veze u prebacivanju dobrovoljaca i kompromitovanih pripadnika NOP-a iz okupiranih gradova na slobodnu teritoriju	159
4. Ilegalna veza u funkciji rukovodenja oružanim i neoružanim oblicima borbe.....	167
5. Veza kao preduslov uspješnog organizovanja i izvedenja bjejkstava iz zatvora i bolnica.....	170

G l a v a p e t a

GRADOVI — SJEDIŠTA RUKOVODSTAVA NARODNOOSLOBODILACKOG POKRETA, IZVOR KADROVA I MATERIJALNIH SREDSTAVA U NARODNOOSLOBODILACKOM RATU

Sedišta rukovodstava NOP-a unutar neprijateljskih garnizona	175
Kadrovi i njihovo angažovanje na raznim područjima NOP-a	181
Izvori materijalnih sredstava.....	185

G l a v a š e s t a

MJERE OKUPATORA NA SUZBIJANJU OTPORA 1941—1945. GODINE

Racije, propaganda i represalije kao metod zastrašivanja stanovništva .	195
Koncentracija a ne rasipanje snaga — uslov za suzbijanje otpora . .	195
Pokušaji da se pojačnom budnošću neutralise uticaj NOP-a	198
Sve šira primjena razmjene iskustava i specijalne obuke za protivpartizansko ratovanje.....	199
Maksimalno angažovanje na zadacima obezbjedenja i povećan stepen utvrđivanja.....	201
ZAKLJUČAK.....	205
IZVORI I LITERATURA.....	211
REGISTAR.....	217

Dr SLAVKO VUKCEVIĆ
BORBE I OTPORI U OKUPIRANIM GRADOVIMA
JUGOSLAVIJE 1941—1945.

Tehnički urednik
Andrò Strugar

*

Jezički redaktor
Slavko Kolorogić

*

Korektor
Olivera Obradović

*

Registar
Zivka Papak

*

Omot
Dijana Ivanišević

Štampanje završeno decembra 1984. godine

Stampa: GRO »Kultura«, OOVR »Štamparija Kultura«.
Beograd, Makedonska 4.